ΜΕΛΕΤΕΣ - ΕΡΕΥΝΕΣ ΕΚΚΕ
STUDIES - RESEARCH REPORTS 12

Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα

Θωμάς Μαλούτας – Γιώργος Κανδύλης – Μιχάλης Πέτρου – Νίκος Σουλιώτης

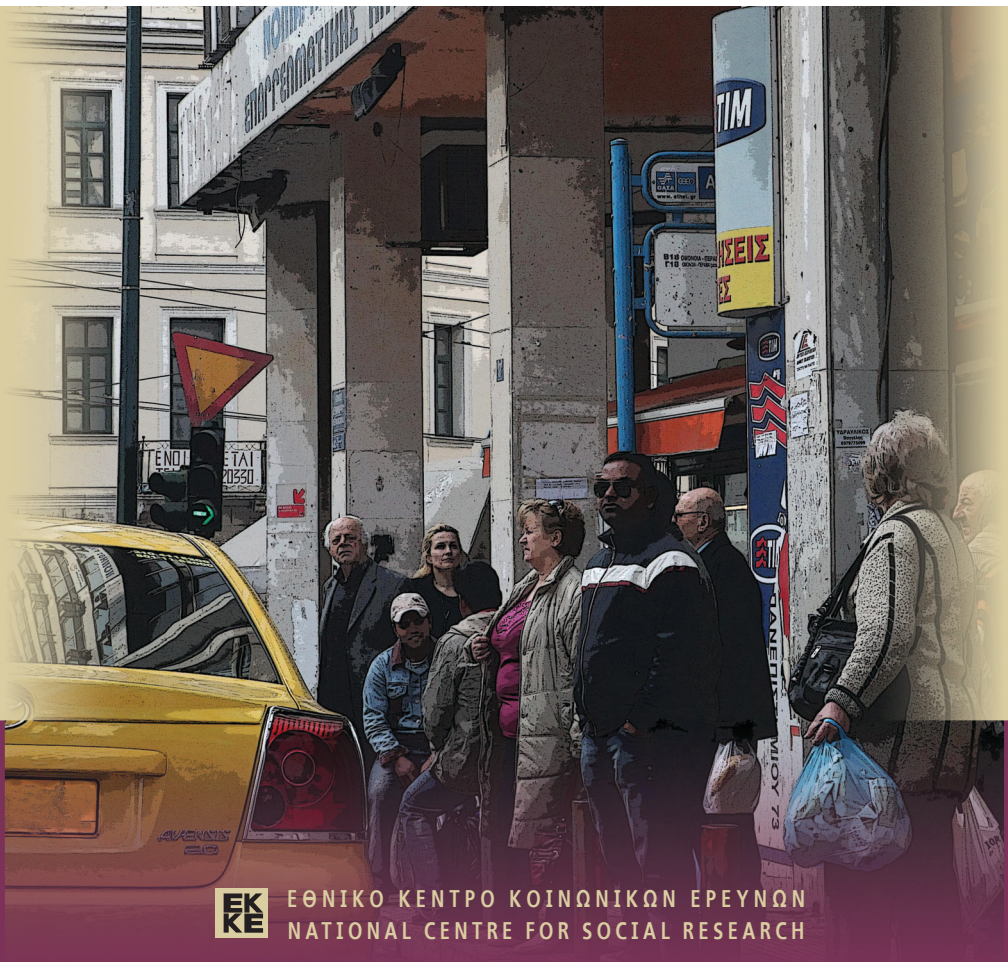

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
NATIONAL CENTRE FOR SOCIAL RESEARCH

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
HAROKOPIO UNIVERSITY

ΑΘΗΝΑ **2013**

Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα

Copyright © 2013 ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
Κρατίνου 9, 105 52 Αθήνα
Τηλ.: 210 7491717, Fax: 210 7488435
e-mail: ekdosis@ekke.gr
http://www.ekke.gr

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
Ελευθερίου Βενιζέλου 70, 176 71 Καλλιθέα
Τηλ.: 2109549100, Fax: 2109577050
http://www.hua.gr

© 2013 NATIONAL CENTRE FOR SOCIAL RESEARCH
9, Kratinou str., 105 52 Athens-Greece
Tel.: +302107491717, Fax: +302107488435

HAROKOPIO UNIVERSITY
70, El. Venizelou, 176 71 Kallithea-Greece
Tel. +30 2109549100, Fax. +30 210957705

Κεντρική διάθεση των εκδόσεων
Κρατίνου 9 και Αθηνάς, 105 52 Αθήνα
Τηλ.: 2107491705, Fax: 2107488435
e-mail: ekdosis@ekke.gr
http://www.ekke.gr

ISBN 978-960-6834-14-1

Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα

Επιμέλεια:

Θωμάς Μαλούτας

Γιώργος Κανδύλης

Μιχάλης Πέτρου

Νίκος Σουλιώτης

ΑΘΗΝΑ 2013

ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ
Υποψήφια Διδάκτωρ στο Τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου

ΒΑΣΙΛΗΣ ΑΡΑΠΟΓΛΟΥ
Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης

ΝΤΙΝΑ ΒΑΪΟΥ
Καθηγήτρια στον Τομέα Πολεοδομίας και Χωροταξίας του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ
Πολεοδόμος – Γεωγράφος, Διευθυντής Ερευνών στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

ΜΑΡΙΑ ΘΕΟΔΩΡΟΥ
Δρ Αρχιτεκτονικής, Ιδρυτικό Μέλος και Διευθύντρια της SARCHA (School of ARCHitecture for All)

ΚΑΡΟΛΟΣ ΙΩΣΗΦ ΚΑΒΟΥΛΑΚΟΣ
Πολιτικός Επιστήμονας, Λέκτορας στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΝΔΥΛΗΣ
Πολιτικός Επιστήμονας – Γεωγράφος, Ερευνητής Γ΄ στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

ΡΩΞΑΝΗ ΚΑΥΤΑΝΤΖΟΓΛΟΥ
Κοινωνική Ανθρωπολόγος, Διευθύντρια Ερευνών στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΑΪΝΑΣ
Μηχανικός Χωροταξίας Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, MSc - Εφαρμοσμένη Γεωγραφία και Διαχείριση Χώρου, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ
Αρχιτέκτων Μηχανικός MSc - Εφαρμοσμένη Γεωγραφία και Διαχείριση Χώρου, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

ΘΩΜΑΣ ΜΑΛΟΥΤΑΣ
Διευθυντής και Πρόεδρος του ΔΣ του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Καθηγητής Κοινωνικής Γεωγραφίας στο Τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΥ
Κοινωνικός Ανθρωπολόγος, Ερευνητής Δ΄ στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

ΝΙΚΟΣ ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΣ
Τοπογράφος Μηχανικός, MSc - Εφαρμοσμένη Γεωγραφία και Διαχείριση Χώρου, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΣΙΜΟΓΛΟΥ
Περιβαλλοντολόγος MSc - Εφαρμοσμένη Γεωγραφία και Διαχείριση Χώρου, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

ΣΟΦΙΑ ΣΚΟΡΔΙΛΗ
Επίκουρη Καθηγήτρια Βιομηχανικής Γεωγραφίας στο Τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου

ΝΙΚΟΣ ΣΟΥΛΙΩΤΗΣ
Κοινωνιολόγος, Ερευνητής Δ΄ στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

ΙΩΑΝΝΑ ΤΣΙΓΚΑΝΟΥ
Κοινωνιολόγος-Εγκληματολόγος, Διευθύντρια Ερευνών στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

ΚΩΣΤΗΣ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗΣ
Ομότιμος Καθηγητής Κοινωνικής Γεωγραφίας στο Τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή: Η επαναφορά του ζητήματος του κέντρου της Αθήνας στην ημερήσια διάταξη ..……....11-25

ΕΝΟΤΗΤΑ 1: ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΚΑΙ «ΚΡΙΣΗ» ΣΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Θωμάς Μαλούτας
Η υποβάθμιση του κέντρου της Αθήνας και οι επιλογές περιοχής κατοικίας από τα υψηλά και μεσαία στρώματα ……..29-51

Δημήτρης Εμμανουήλ
Η «κρίση» στο κέντρο της Αθήνας και η αγορά κατοικίας: επανεξετάζοντας τις υποθέσεις της «υποβάθμισης» και της «εγκατάλειψης» …...53-87

ΕΝΟΤΗΤΑ 2: ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ ΑΝΑΨΥΧΗ

Νίκος Σουλιώτης
Συμβολική οικονομία στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας: αποτίμηση και προοπτικές για μια νέα αστική πολιτική ……...91-117

Σοφία Σκορδίλη
Νέες στρατηγικές χωρικής επέκτασης των μεγάλων αλυσίδων τροφίμων και αλλαγές στο τοπίο του λιανικού εμπορίου τροφίμων της Αθήνας ……....119-143

Ιωάννα Τσίγκανου
Επιχειρηματικότητα, «κίνδυνοι» και ανταγωνισμός στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας: η κατασκευή ενός ερευνητικού αντικειμένου….145-167

ΕΝΟΤΗΤΑ 3: ΓΕΙΤΟΝΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΥΠΑΡΞΗ

Ντίνα Βαΐου
Γειτονιές στο κέντρο της πόλης: αφηγήσεις και κλίμακες συνύπαρξης στην Κυψέλη……..……..….171-188

Γεωργία Αλεξανδρή
Ανιχνεύοντας τις τάσεις του «εξευγενισμού» στο κέντρο της Αθήνας: η περίπτωση του Μεταξουργείου ……..……..….189-210

Ρωξάνη Καυταντζόγλου
Οδός Ιπποκράτους: απόπειρα χαρτογράφησης ενός δρόμου στο κέντρο της πόλης…..……..……...211-234

ΕΝΟΤΗΤΑ 4: ΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΩΣ ΔΙΑΦΙΛΟΝΙΚΟΥΜΕΝΟΣ ΧΩΡΟΣ

Κάρολος Ιωσήφ Καβουλάκος
Κινήματα και δημόσιοι χώροι στην Αθήνα: χώροι ελευθερίας, χώροι δημοκρατίας, χώροι κυριαρχίας ……..……237-256

Γιώργος Κανδύλης
Ο χώρος και ο χρόνος της απόρριψης των μεταναστών στο κέντρο της Αθήνας……...……...…….……257-279

ΕΝΟΤΗΤΑ 5: ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ

Βασίλης Αράπογλου
Κρίση στο κέντρο της Αθήνας: προνοιακές πολιτικές στη νεοφιλελεύθερη εποχή…….....283-303

Μαρία Θεοδώρου
Η πόλη από κοινού. Μια πιλοτική προσέγγιση της SARCHA για την περιοχή Γεράνι στο κέντρο της Αθήνας ..…….305-328

Κωστής Χατζημιχάλης
Ο διεθνής ρόλος της Αθήνας, το έλλειμμα σχεδιασμού για το δημόσιο συμφέρον και το κέντρο της πόλης ……..…329-346

ΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

Ιωάννης Λαϊνάς, Χριστίνα Μακρυγιάννη, Νίκος Σιδηρόπουλος, Αθανασία Σίμογλου
Μικρά καταστήματα λιανικού εμπορίου στην οδό Αθηνάς: επιχειρηματικές στρατηγικές, προσδοκίες και ανησυχίες σε ένα μεταβαλλόμενο περιβάλλον…..……...…349-370

Εισαγωγή: Η επαναφορά του ζητήματος του κέντρου της Αθήνας στην ημερήσια διάταξη

Θωμάς Μαλούτας, Γιώργος Κανδύλης, Μιχάλης Πέτρου, Νίκος Σουλιώτης

Το κέντρο της Αθήνας και τα προβλήματά του προκαλούν τα τελευταία χρόνια έντονο δημοσιογραφικό ενδιαφέρον, ενώ αποτελούν πλέον και σημαντικό αντικείμενο στην πολιτική ημερήσια διάταξη. Προβάλλονται, συνήθως, ως ένα αξεδιάλυτο κουβάρι αστέγων, παράνομων μεταναστών, εμπορίου και χρήσης ναρκωτικών ουσιών και αυξανόμενης εγκληματικότητας που δυσκολεύουν την καθημερινή ζωή των υπολοίπων κατοίκων και δρουν ανασχετικά για την ανάπτυξη του εμπορίου και των τοπικών υπηρεσιών ψυχαγωγίας, πολιτισμού και τουρισμού.

Η εικονογράφηση των προβλημάτων –η οποία εστιάζει αποκλειστικά σε μια ομολογουμένως προβληματική πραγματικότητα, υπερτονίζοντάς την με άτοπους χαρακτηρισμούς όπως «γκέτο» ή «άβατο»– συνοδεύεται κατά κανόνα από διαπιστώσεις περί ελλιπούς αστυνόμευσης, οδηγώντας στο συμπέρασμα ότι η λύση του προβλήματος είναι συνυφασμένη με την ένταση της καταστολής. Οι αστυνομικές «επιχειρήσεις-σκούπα» που «περισυλλέγουν» και απομακρύνουν από το δημόσιο χώρο μετανάστες και μετανάστριες χωρίς χαρτιά, οροθετικές εκδιδόμενες γυναίκες και, πιο πρόσφατα, χρήστες εξαρτησιογόνων ουσιών αποτελούν τις χαρακτηριστικότερες πρακτικές που, συνδυάζοντας τον φόβο του εγκλήματος με υγειονομικές ανησυχίες, καθιστούν το κέντρο της Αθήνας ένα «πρόβλημα ασφάλειας».

Τα κέντρα πολλών πόλεων χαρακτηρίζονται εδώ και δεκαετίες από ανάλογα και, συχνά, πολύ χειρότερα προβλήματα. Το κέντρο της Αθήνας δεν ανακαλύπτει συνεπώς την Αμερική, τη στιγμή μάλιστα που τα κέντρα των αμερικανικών πόλεων είναι εκείνα με τα πλέον οξυμένα προβλήματα ανάλογης υφής. Στις μεγάλες πόλεις των ΗΠΑ τα προβλήματα του κέντρου εντάθηκαν από τις διαδικασίες αποβιομηχάνισης και τις παράλληλες πολιτικές μείωσης των κοινωνικών παροχών. Η διακοπή σημαντικών

προγραμμάτων κοινωνικής κατοικίας και η μαζική αποασυλοποίηση, σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες περικοπές σε κοινωνικές παροχές προς τις κοινωνικά ασθενέστερες ομάδες, οδήγησαν στην υποβάθμιση των συνθηκών ζωής τους και σε σημαντική μείωση των προστατευτικών μηχανισμών, όπως δείχνει και η μεγάλη διόγκωση του αριθμού των αστέγων. Με δεδομένο ότι στο Αγγλοαμερικανικό πρότυπο κοινωνικής δομής των πόλεων οι φτωχοί μένουν συνήθως στο κέντρο και οι πλούσιοι στα προάστια, η νεοφιλελεύθερη πολιτική περικοπής των κοινωνικών παροχών έπληξε με ιδιαίτερη σφοδρότητα τα κέντρα των πόλεων. Στις ευρωπαϊκές πόλεις ανάλογα φαινόμενα είναι υπαρκτά, αλλά πολύ λιγότερο οξυμένα, κυρίως λόγω της μικρότερης συρρίκνωσης των προνοιακών παροχών, αλλά και της μεγαλύτερης συγκέντρωσης των εργατικών στρωμάτων σε περιφερειακές περιοχές κατοικίας.

Στην Ελλάδα, τα προβλήματα του κέντρου της πρωτεύουσας δεν οφείλονται κυρίως στην περικοπή κοινωνικών παροχών που, άλλωστε, δεν είχαν αναπτυχθεί ποτέ σε σημαντικό βαθμό. Ειδικότερα δε, παροχές με έντονες κοινωνικοχωρικές επιπτώσεις σε άλλες χώρες –όπως η ενοικιαζόμενη κοινωνική κατοικία– δεν αναπτύχθηκαν ποτέ στην Ελλάδα. Το κέντρο της Αθήνας υπήρξε παραδοσιακά χώρος κατοικίας των υψηλών και μεσαίων στρωμάτων της πόλης, ακολουθώντας το πρότυπο των περισσότερων πόλεων πέραν του αγγλόφωνου κόσμου. Η κατάσταση αυτή άρχισε να αντιστρέφεται από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, ως αποτέλεσμα της απρογραμμάτιστης πυκνοδόμησης του κέντρου με το σύστημα της αντιπαροχής και των επιπτώσεων που αυτή είχε στις συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων του, αλλά και στη δυνατότητα εφαρμογής πολεοδομικών παρεμβάσεων. Τις συνθήκες αυτές επιδείνωσε η ραγδαία ανάπτυξη του αριθμού των ιδιωτικών αυτοκινήτων χωρίς την ανάλογη υποδομή και η ατμοσφαιρική ρύπανση που προστέθηκε στα αρνητικά της προβληματικής κυκλοφορίας, στάθμευσης κ.λπ. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και μέχρι σήμερα τα υψηλότερα και μεσαία στρώματα μετακινούνται σταδιακά

και σταθερά προς τα βορειοανατολικά και τα νότια προάστια, αναδιαμορφώνοντας τον κοινωνικό χάρτη της πόλης.

Με τον ίδιο απρογραμμάτιστο τρόπο που πυκνοδομήθηκε το κέντρο της πόλης κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970, άρχισε και να εγκαταλείπεται από τα κοινωνικά εκείνα στρώματα που, σε μεγάλο βαθμό, επωφελήθηκαν από την υπέρμετρη οικοδόμησή του. Η υποβάθμιση του κέντρου της πόλης ενσαρκώθηκε, κυρίως, από την υποβάθμιση σημαντικού τμήματος του οικιστικού αποθέματος στις πλέον πυκνοδομημένες του περιοχές και ιδιαίτερα από την υποβάθμιση των διαμερισμάτων στους χαμηλότερους ορόφους των πολυκατοικιών της αντιπαροχής, τα οποία υπέστησαν και τις μεγαλύτερες συνέπειες. Η υποβάθμιση οδήγησε σε αυξανόμενη δυσκολία εκμετάλλευσης (ενοικίασης) των σχετικών ακινήτων και στη σταδιακή υποτίμηση της αξίας τους σε σχέση με τις τιμές ακινήτων σε άλλες περιοχές της πόλης. Η διαδικασία αυτή οδήγησε σε συρρίκνωση του πληθυσμού στο ευρύτερο κέντρο της πόλης και σε σταδιακή αλλαγή της κοινωνικής του φυσιογνωμίας. Από την αρχή της δεκαετίας του 1990, άρχισε να μεταβάλλεται και η εθνοπολιτισμική του φυσιογνωμία, καθώς οι σχετικώς χαμηλές τιμές ενοικίου κατέστησαν το υποβαθμισμένο αυτό οικιστικό απόθεμα προνομιακό τόπο εγκατάστασης των μεταναστευτικών ομάδων, δεδομένου ότι δεν υπήρχε άλλη προσιτή στεγαστική διέξοδος και η μεταναστευτική πολιτική συνίστατο σε ένα γενικό laissez-faire που αφορούσε και το ζήτημα της στέγασής τους.

Τη σταδιακή μείωση του αριθμού των κατοίκων του ευρύτερου κέντρου και την αλλαγή της κοινωνικής και εθνοπολιτισμικής τους φυσιογνωμίας συμπλήρωσαν και άλλες μεταβολές που αποδυνάμωσαν περαιτέρω την οικονομική και άλλη ζωτικότητά του και τη σχετική του θέση στο σύνολο της πόλης. Η συρρίκνωση μικροπαραγωγικών δραστηριοτήτων, που ήταν παραδοσιακά συγκεντρωμένες σε ορισμένες περιοχές του κέντρου, η μετακίνηση –για μια ακόμη φορά απρογραμμάτιστη– σημαντικών επιχειρηματικών μονάδων κατά μήκος μεγάλων οδικών αξόνων, η αναδιάρθρωση του λιανικού εμπορίου, όπως και η αποκέντρωση σημα-

ντικών δημόσιων υπηρεσιών, επέφεραν σειρά αρνητικών επιπτώσεων, λόγω του περιορισμού των οικονομικών δραστηριοτήτων και της εγκατάλειψης μικρότερων ή μεγαλύτερων τμημάτων του οικιστικού ιστού.

Η προετοιμασία και η διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 υπήρξε αντίστροφη διαδικασία, που ανέδειξε ορισμένες από τις δυνατότητες ανάπτυξης, αξιοποίησης και επένδυσης στο κέντρο. Δημιουργήθηκε, έτσι, η εντύπωση ότι το κέντρο μπορεί να «αναγεννηθεί» και να αποτελέσει πόλο έλξης για επισκέπτες-τουρίστες, αλλά και για νέους κατοίκους, οι οποίοι θα το επέλεγαν να ζήσουν εκεί –και δεν θα ήταν απλώς όσοι δεν είχαν τη δυνατότητα να το εγκαταλείψουν και να εγκατασταθούν κάπου αλλού. Η εντύπωση αυτή ενισχύθηκε και από τις προσλαμβάνουσες παραστάσεις από άλλες πόλεις όπου το κέντρο «αναγεννήθηκε», έστω και αν η προϊστορία και οι συνθήκες μέσα στις οποίες πραγματοποιήθηκαν οι σχετικές διαδικασίες διέφεραν ριζικά από εκείνες της Αθήνας. Τελικώς, οι επενδύσεις που έγιναν είτε σε ξενοδοχειακές και άλλες μονάδες, είτε σε μετακίνηση της κατοικίας στο κέντρο από μεμονωμένα νοικοκυριά, δεν μπόρεσαν να αντιστρέψουν το κλίμα, το οποίο μοιάζει να έχει επιδεινωθεί σημαντικά με την οικονομική κρίση.

Ο δημόσιος διάλογος σήμερα κυριαρχείται, σε μεγάλο βαθμό, από το λόγο περί «κατάντιας» του κεντρικότερου –και συμβολικά φορτισμένου– χώρου της πόλης, ο οποίος θα μπορούσε να αποτελεί στοιχείο έλξης και πλουτοπαραγωγικό πόρο. Ο λόγος αυτός συμπληρώνεται από αιτιάσεις περί ανομίας, εγκληματικότητας και ανασφάλειας που προβληματίζουν τους υφιστάμενους κατοίκους και αποτρέπουν την εγκατάσταση νέων κατοίκων στο κέντρο. Απλουστεύει έτσι το πρόβλημα, επικεντρώνοντας σε μία από τις εκφάνσεις του, δηλαδή στη συγκέντρωση μεταναστών, την οποία άλλοτε υπονοεί και άλλοτε καθιστά ρητά ως γενεσιουργό αιτία των υπόλοιπων προβλημάτων (εγκληματικότητα, υγειονομικοί κίνδυνοι, απωθητική εικόνα, απαξίωση του οικιστικού αποθέματος κ.λπ.). Στο βαθμό που ο λόγος αυτός γίνεται κυρίαρχος, απλουστεύεται τελικά και η ενδεδειγμένη λύση: περισσότερη αστυνόμευση και εκδίωξη των μεταναστών.

Τα προβλήματα στο κέντρο της Αθήνας είναι πράγματι πολλά και σημαντικά. Πρώτα από όλα, όμως, πρόκειται για προβλήματα κοινωνικά και όχι χωρικά. Τα κέντρα των πόλεων δεν έχουν κάτι ιδιαίτερο που μοιραία γεννά προβλήματα. Έχουν, ενδεχομένως, ορισμένα χαρακτηριστικά που ευνοούν τη χωρική συγκέντρωση και αυξάνουν την ορατότητα προβλημάτων που ήδη υφίστανται. Αυτό σημαίνει ότι και οι λύσεις των προβλημάτων δεν μπορούν να είναι αποτελεσματικές αν αγνοούν την πραγματική τους υφή.

Παράλληλα, οι λόγοι που επενδύουν την ανάδειξη των προβλημάτων και των προτεινόμενων λύσεων δεν εμφορούνται κατ'ανάγκην από την αίσθηση δημοσίου συμφέροντος, αλλά από το ειδικότερο συμφέρον μικρότερων ή μεγαλύτερων κοινωνικών κατηγοριών, ευρέων επιχειρηματικών ομάδων ή συγκεκριμένων επιχειρηματικών ομίλων, επιστημονικών φορέων, ενώσεων που συνδέονται με πολιτιστικές επιδιώξεις κ.λπ. και φέρουν, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, κάποιο πολιτικό και ιδεολογικό στίγμα.

Οι ενδεχόμενες και οι προτεινόμενες λύσεις –μερικές ή συνολικότερες– εγγράφονται μέσα στο ευρύ φάσμα που στη μία πλευρά του εγγράφονται λύσεις που συνδέονται με την αντίληψη του προβλήματος ως πρωταρχικά κοινωνικού και που εκτιμούν την κάθε προτεινόμενη παρέμβαση με βάση, πρώτα από όλα, τις κοινωνικές της επιπτώσεις. Στο άλλο άκρο τοποθετούνται οι κοινωνικά κυνικές λύσεις, που αντιμετωπίζουν το κέντρο ως αναξιοποίητο οικονομικό πόρο. Οι λύσεις αυτές τείνουν απλώς είτε να παραγνωρίζουν τα υφιστάμενα προβλήματα, είτε, με τη λογική ότι μπορούν να παραμένουν δυσεπίλυτα κάπου αλλού, να επιχειρούν να τα μετατοπίζουν σε άλλες περιοχές ώστε να μην εμποδίζουν την αξιοποίηση του κέντρου.

Δεδομένης της πολυπλοκότητας τους, η αντιμετώπιση των προβλημάτων του κέντρου της πόλης χρειάζεται, πρώτα από όλα, να στηριχθεί σε στέρεα δεδομένα που τα περιγράφουν και τα αξιολογούν. Ωστόσο, η περιγραφή και ανάλυσή τους –όσο εμπεριστατωμένη και αν είναι– δεν εγγυάται και τη λύση τους. Τα αντιφατικά κοινωνικά συμφέροντα που συνθέτουν το συνολικό πρόβλημα σημαίνουν ότι η λύση του, σε τελική ανάλυση, δεν

μπορεί παρά να είναι πολιτική. Η επιστημονική ανάλυση μπορεί απλώς να υποψιάσει εκείνους και εκείνες που πραγματοποιούν τις πολιτικές επιλογές για τα όρια και τις επιπτώσεις των αποφάσεών τους.

* * *

Τα κείμενα του συλλογικού αυτού τόμου προέρχονται από το σεμινάριο που διοργάνωσαν το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών και το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα «Εφαρμοσμένη Γεωγραφία και Διαχείριση του Χώρου» του Τμήματος Γεωγραφίας του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου, κατά το εαρινό εξάμηνο του ακαδημαϊκού έτους 2010-11, με τίτλο «Το Κέντρο της Πόλης ως (Νέο) Πολιτικό Διακύβευμα». Φιλοδοξία, τόσο του σεμιναρίου όσο και της έκδοσης αυτών των κειμένων, ήταν να συμβάλουν στη διευρυνόμενη συζήτηση για το κέντρο της Αθήνας, αντιμετωπίζοντας κριτικά την «προβληματικότητά» του, αναδεικνύοντας τα ευρύτερα πολιτικά και κοινωνικά διακυβεύματα που κρύβονται πίσω από τον απλουστευτικό λόγο περί υποβάθμισης και υποδεικνύοντας ορισμένες κατευθύνσεις στις οποίες μπορούν να αναζητηθούν οι (πολιτικές) λύσεις.

Το πρώτο μέρος του τόμου αποτελείται από δύο κείμενα που ασχολούνται με το ζήτημα της «υποβάθμισης» σε σχέση με τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς και τις επιπτώσεις τους στην αγορά κατοικίας. Ο **Θωμάς Μαλούτας** εξετάζει τις κοινωνικοδημογραφικές διαδικασίες που οδήγησαν στη σταδιακή εγκατάλειψη του κέντρου της Αθήνας από τα υψηλά και μεσαία κοινωνικά στρώματα. Δείχνει ότι η απαξίωση του κέντρου έχει τις ρίζες της στα μέσα της δεκαετίας του 1970, όταν τα στρώματα αυτά, τα οποία έχουν κατά τεκμήριο τα μεγαλύτερα περιθώρια επιλογής τόπου κατοικίας, στράφηκαν προς άλλες περιοχές της πόλης. Μέσα από την ανάλυση αυτή, γίνεται κατανοητό ότι η υποβάθμιση του κέντρου δεν είναι υπόθεση των τελευταίων ετών, ούτε απλώς της συγκέντρωσης συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων (ιδίως των μεταναστών). Αντίθετα, εγγράφεται σε μια διάρκεια δεκαετιών και σχετίζεται με βασικές

αλλαγές στη στεγαστική συμπεριφορά ευρέων τμημάτων της Αθηναϊκής κοινωνίας. Με βάση αυτές τις παρατηρήσεις, ο συγγραφέας παρατηρεί ότι ο λόγος για την υποβάθμιση του κέντρου της Αθήνας, ο οποίος γίνεται όλο και πιο έντονος τα τελευταία χρόνια, συχνά συγχέει τις αιτίες με τα συμπτώματα και επικεντρώνεται σε επιμέρους όψεις του ζητήματος ανάλογα με τη θέση, την ιδεολογία και τα συμφέροντα αυτού που τον εκφέρει, παραγνωρίζοντας τελικά τις θεμελιώδεις διαδικασίες που δημιούργησαν και αναπαράγουν την απαξίωση του κέντρου.

Το κείμενο του **Δημήτρη Εμμανουήλ** εξετάζει κριτικά την γενικευμένη αντίληψη περί «κρίσης» και έντονης τάσης «εγκατάλειψης» των κεντρικών περιοχών κατοικίας, λόγω της «υποβάθμισής» τους, σε συνδυασμό με τη «φυγή» της μεσαίας τάξης προς τα προάστια. Θέτει το ερώτημα ποια είναι πραγματικά η έκταση αυτών των φαινομένων, σε τι βαθμό συντελούν στα προβλήματα των κεντρικών περιοχών σε σχέση με άλλους σημαντικούς παράγοντες – όπως το δημογραφικό, η αποβιομηχάνιση και ο οικιστικός «κορεσμός» του κέντρου – και, τελικά, αν δικαιολογείται η δραματική σχεδόν χρήση αυτών των όρων με συνδηλούμενα που παραπέμπουν στη μυθολογία των προβλημάτων ερήμωσης και «γκετοποίησης» των κέντρων αμερικανικών πόλεων. Επισημαίνει ότι η παλαίωση του οικιστικού αποθέματος και η μετεγκατάσταση των μεσαίων στρωμάτων δημιουργούν μια σπειροειδή διαδικασία «υποβάθμισης». Απέναντι σε αυτή τη διαδικασία, μία πολιτική «επιστροφής» των κατοίκων στο κέντρο με χαρακτήρα εξωραϊσμού, χωρίς πολιτικές που να απευθύνονται στην αναβάθμιση του επιπέδου ζωής των σημερινών κατοίκων, θα έχει, στην καλύτερη περίπτωση, ασήμαντο αποτέλεσμα.

Τα κείμενα στο δεύτερο μέρος εξετάζουν ζητήματα της επιχειρηματικής φυσιογνωμίας του κέντρου και ιδιαίτερα των παραδοσιακών και ταυτόχρονα μετασχηματιζόμενων κλάδων του εμπορίου και της αναψυχής. Ο **Νίκος Σουλιώτης** επιχειρεί μια συνολική επισκόπηση των τρόπων με τους οποίους η τέχνη και η διασκέδαση συνέβαλλαν στον μετασχηματισμό του ιστορικού κέντρου της πόλης τις τελευταίες δεκαετίες. Εξετάζει ειδικά το θέατρο, τις

γκαλερί, την εστίαση και τα ιδιωτικά μη-κερδοσκοπικά ιδρύματα. Υποστηρίζει ότι η τέχνη και η διασκέδαση στράφηκαν στο ιστορικό κέντρο και το άλλαξαν ως αποτέλεσμα της διόγκωσης της ιδιωτικής κατανάλωσης, των ιδιαίτερων στρατηγικών των διαφόρων πολιτιστικών επιχειρηματιών (οι οποίοι συνέκλιναν στην εκμετάλλευση των συμβολικών και οικονομικών ευκαιριών που προσέφερε το ιστορικό κέντρο) και, τέλος, των αστικών πολιτικών οι οποίες ταλαντεύτηκαν ανάμεσα στον επίσημο στόχο ενίσχυσης του πολιτισμού στο ιστορικό κέντρο και στην άρρητη ενθάρρυνση της (μικροεπιχειρηματικής κυρίως) κερδοσκοπίας. Εξετάζοντας τις αρνητικές όψεις της εμπειρίας των προηγούμενων δεκαετιών, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι οι νέες προσπάθειες ανάπλασης του ιστορικού κέντρου πρέπει να προσανατολιστούν στην διατήρηση της κοινωνικής μείξης (αντίθετα με τη λογική της πριμοδότησης των «ευγενών» χρήσεων), τον σταδιακό μετασχηματισμό (αντίθετα με τις εκρήξεις κερδοσκοπίας) και, εν τέλει, τη σύνδεση της αναβάθμισης του κέντρου με τη μεταβολή του οικονομικού προτύπου της πόλης.

Η **Σοφία Σκορδίλη** εξετάζει τους μετασχηματισμούς στο τοπίο του λιανικού εμπορίου τροφίμων και συγκεκριμένα στις νέες πολιτικές που εφαρμόζουν οι ηγετικές αλυσίδες λιανικού εμπορίου τροφίμων για την ανάπτυξη του δικτύου των καταστημάτων τους. Η συγγραφέας αναφέρεται στη σχετικά πρόσφατη τάση επιστροφής, των μεγάλων αλυσίδων σούπερ μάρκετ, στις κεντρικές περιοχές των μεγάλων αστικών κέντρων. Με το κέντρο της πόλης να αποτελεί και πάλι το επίκεντρο των δραστηριοτήτων τους, επανέρχονται (έπειτα από μια μακρά απουσία τους λόγω της μετακίνησης του πληθυσμού και των εισοδημάτων στα προάστια, των δυσκολιών στην τροφοδοσία καταστημάτων και στην εξεύρεση χώρων στάθμευσης, κλπ.) στις περιοχές από όπου ξεκίνησαν τη δραστηριότητα τους, με νέους τύπους μικρών – βολικών καταστημάτων (convenient stores). Η δραστηριοποίησή τους πλέον στην ίδια γεωγραφική περιοχή και σε κοινές αγορές προϊόντων με τα ανεξάρτητα μικρά καταστήματα τροφίμων έχει, κατά τη συγγραφέα, ως αποτέλεσμα το μαζικό κλείσιμο των τελευταίων και

τον συνακόλουθο μετασχηματισμό των παραδοσιακών περιοχών συγκέντρωσης τους. Η συγγραφέας καταλήγει στην πρόταση για έναν αστικό σχεδιασμό σίτισης μέσω εναλλακτικών δικτύων διακίνησης και πώλησης των τροφίμων, που αφενός θα θέτει όρια στη δράση των μεγάλων συμβατικών αλυσίδων και αφετέρου θα εγγυάται, ειδικά λόγω της κρίσης, την άνετη πρόσβαση του αστικού πληθυσμού σε άφθονα, ποιοτικά κατάλληλα και διαθέσιμα σε προσιτές τιμές τρόφιμα.

Η **Ιωάννα Τσίγκανου** εξετάζει τις απόψεις των Ελλήνων επιχειρηματιών για τα ζητήματα της επιχειρηματικότητας/ανταγωνιστικότητας και της κοινωνικής συνοχής στο κέντρο της Αθήνας, σε σχέση με την εγκατάσταση και την εμπορική δραστηριότητα των μεταναστών. Η συνύπαρξη Ελλήνων και μεταναστών επιχειρηματιών διερευνάται μέσα από το πρίσμα της εκδήλωσης κοινωνικής φοβίας (και ειδικότερα επιχειρηματικής φοβίας), με την έννοια της αναδιατύπωσης των προσλήψεων σχετικά με το «ρίσκο», τους «κινδύνους» και τις «διακινδυνεύσεις», την ασφάλεια και την ετερότητα. Η φοβία αναλύεται στις ειδικότερες διαστάσεις της που αφορούν α) τη μεταβαλλόμενη φυσιογνωμία και τις μεταβαλλόμενες νοηματοδοτήσεις του κέντρου της Αθήνας σε μια εποχή έντονης κινητικότητας, β) τις αντιλήψεις των κοινωνικών δρώντων για την ανταγωνιστικότητα, την κοινωνική συνοχή και τη μεταξύ τους ένταση, γ) την εθνοτική επιχειρηματικότητα και την «επικινδυνοποίησή» της και δ) την αντιπαράθεση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού χώρου, ιδιαίτερα σε σχέση με τις πρακτικές των μεταναστών στο χώρο. Τα ευρήματα της έρευνας στην οποία στηρίζεται το κείμενο διαψεύδουν τη διαδεδομένη άποψη περί «επέλασης [της] *ξένης* επιχειρηματικότητας» και περί ενός διαιρεμένου αθηναϊκού κέντρου. Την ίδια στιγμή ωστόσο, η αίσθηση εγκατάλειψης των επιχειρηματιών από τις κρατικές αρχές, η έλλειψη εμπιστοσύνης μεταξύ γηγενών και μεταναστών, η επικράτηση του αιτήματος της ασφάλειας που μεταφέρεται εύκολα από το οικονομικό στο ποινικό πεδίο και η υποκατάσταση του δημόσιου κοινωνικού ελέγχου από τον ιδιωτικό, καταμαρτυρούν τελικά την κρίση της δημόσιας σφαίρας.

Το τρίτο μέρος του τόμου περιλαμβάνει τρία κεφάλαια που αναδεικνύουν όψεις της κοινωνικής συνύπαρξης στις μεταβαλλόμενες κεντρικές αθηναϊκές γειτονιές. Η **Ντίνα Βαΐου** εξετάζει όψεις τις εθνοτικής συνύπαρξης στην Κυψέλη, μέσα από μια οπτική που δεν θεωρεί τη «γειτονιά» ως μία περιοχή με εκ των προτέρων καθορισμένα όρια, όπου κατοικεί μια καθορισμένη κοινότητα ανθρώπων, αλλά αντίθετα, ως δυναμικό τόπο συνάντησης διαφορετικών (άλλοτε συμπληρωματικών και άλλοτε ανταγωνιστικών ή συγκρουόμενων) χωρικών πρακτικών και άρα ανοιχτό σε μεταβολές και επανανοηματοδοτήσεις. Το κείμενο της Βαΐου αναδεικνύει αυτόν τον μεταβαλλόμενο χαρακτήρα της γειτονιάς στις αλληλοδιαπλεκόμενες καθημερινές διαδρομές των μεταναστριών και γηγενών γυναικών, εστιάζοντας ιδιαίτερα στην αναζήτηση κατοικίας, το τοπικό εμπόριο και την οικιακή φροντίδα. Εντοπίζει, έτσι, τεχνογνωσίες επιβίωσης, συμβίωσης και αλληλεγγύης, οι οποίες διαπερνούν την κλίμακα της γειτονιάς συνδέοντας την με επάλληλες χωρικές κλίμακες από το ανθρώπινο σώμα μέχρι τον παγκόσμιο χώρο. Ταυτόχρονα, διαπιστώνει ότι η συνύπαρξη προϋποθέτει την «εξοικείωση με τη διαφορά», η οποία οδηγεί σε αναδιαπραγματεύσεις της αίσθησης του «ανήκειν». Η εξοικείωση προϋποθέτει με τη σειρά της έναν δημόσιο λόγο και πολιτικές που αποδέχονται τη διαφορετικότητα, αντί να προωθούν τις διακρίσεις και τη σύγκρουση.

Η ιστορική κοινωνική και πολεοδομική διαμόρφωση της Αθήνας επιβάλλει ιδιαίτερους χειρισμούς για την θεωρητική και εμπειρική εξέταση των παρεμβάσεων ανάπλασης και των διαδικασιών «εξευγενισμού». Η **Γεωργία Αλεξανδρή** αφού πραγματεύεται τη σχέση ανάμεσα στις έννοιες της *ανάπλασης* και του *εξευγενισμού* και τις οικονομικές και κοινωνικές προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες η πρώτη οδηγεί στον δεύτερο, διερευνά τα φαινόμενα εξευγενισμού στη μικροκλίμακα της κεντρικής συνοικίας του Μεταξουργείου. Διαπιστώνει ότι εκεί τα φαινόμενα αυτά χαρακτηρίζονται από σποραδικότητα και σημειακή διασπορά, ταυτόχρονα όμως, από διάχυση στο χώρο της συνοικίας και σταδιακή εξέλιξη στο χρόνο. Επισημαίνει ότι η πρόβλεψη των σχετικών μελλοντικών τάσεων είναι δύσκολη στις σημερινές

συνθήκες ρευστότητας, ωστόσο νέα για την Αθήνα ζητήματα κοινωνικής και χωρικής δικαιοσύνης, ιδιαίτερα σε σχέση με τον εκτοπισμό ευάλωτων κοινωνικών ομάδων, τις πολιτικές επιτήρησης και τις ροές ιδιωτικών και δημόσιων επενδύσεων, έχουν ήδη τεθεί.

Η **Ρωξάνη Καυταντζόγλου** εστιάζει την έρευνά της σε έναν κεντρικό δρόμο της Αθήνας, την οδό Ιπποκράτους, ανιχνεύοντας τις σχέσεις των καταστηματαρχών με τον χώρο που «ενοικούν». Το κεντρικό ερώτημα που διατυπώνει είναι κατά πόσον στη συγκεκριμένη κλίμακα ανακύπτει, βασισμένος τόπο εργασίας, ένας «τοπικός κόσμος» αναπτυγμένης κοινωνικότητας. Χρησιμοποιώντας αφενός ποσοτικά δεδομένα για το είδος, την ηλικία, τη χωροθέτηση και τις μετεγκαταστάσεις των καταστημάτων και αφετέρου το υλικό σε βάθος συνεντεύξεων καταστηματαρχών, μελετά τα χαρακτηριστικά στοιχεία και τις διαφοροποιήσεις αυτής της κοινωνικότητας. Εντοπίζει διαφορετικούς βαθμούς αλλά και ποιότητες «αίσθησης της γειτονιάς», η οποία αναπτύσσεται με τρόπους που πολύ συχνά δεν είναι αναμενόμενοι, όπως χαρακτηριστικά στο τμήμα της οδού που φιλοξενεί χρήσεις υπερτοπικής σημασίας και όπου η «γειτονιά» φαίνεται να εδράζεται στις μακροχρόνιες σχέσεις μεταξύ των επαγγελματιών. Παρά την υλική υποβάθμιση και την προβληματική επιβίωση των καταστημάτων, η περίπτωση της Ιπποκράτους δείχνει ότι τα αισθήματα οικειότητας και κοινωνικής συνοχής μπορούν να επιβιώνουν στο κέντρο της Αθήνας και καλούν για την εφαρμογή πολιτικών προάσπισης της ποικιλομορφίας και του «πολιτισμού του δρόμου».

Το τέταρτο μέρος αποτελείται από δύο κείμενα που ασχολούνται με το κέντρο της Αθήνας ως έναν διαφιλονικούμενο τόπο, από αντιτιθέμενα συμφέροντα και ανταγωνιστικές νοηματοδοτήσεις. Ο **Κάρολος Καβουλάκος** εξετάζει τον λόγο και τις δράσεις που αναπτύσσουν για τους δημόσιους χώρους της πόλης ομάδες και οργανώσεις που προέρχονται «από τα κάτω». Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι στην εποχή της κρίσης αυτοί οι λόγοι και δράσεις, συχνά μέσα από τη σύγκρουσή τους, αποτελούν σημαντική

δύναμη, η οποία συμβάλλει στον μετασχηματισμό των χρήσεων και της συμβολικής του αστικού χώρου. Ειδικότερα, εξετάζει τρία διαφορετικά «κινήματα» (δεχόμενος έναν διευρυμένο ορισμό αυτής της έννοιας): το κίνημα των ελεύθερων χώρων, το κίνημα της απόρριψης των μεταναστών και το κίνημα των πλατειών. Η ανάλυση αναδεικνύει πρακτικές και αντιλήψεις οι οποίες προωθούν την αναδιοργάνωση των κοινωνικών σχέσεων μέσα από την παρέμβαση στον δημόσιο χώρο του κέντρου της πόλης. Οι στόχοι τους είναι διαφορετικοί και, εν πολλοίς, αλληλοσυγκρουόμενοι: κατασκευή μιας νέας, απαλλαγμένης από τις εμπορευματικές σχέσεις, κοινοτικής ζωής (κίνημα των ελεύθερων χώρων), επαναφορά της αρμονίας των κοινοτικών σχέσεων μέσα από «αποκάθαρση» του αστικού χώρου από τους μετανάστες (κίνημα της απόρριψης των μεταναστών), παραδειγματική εφαρμογή αμεσοδημοκρατικών διαδικασιών μεσα από την επανοικειοποίηση των κεντρικών πλατειών της Αθήνας (κίνημα πλατειών).

Το κείμενο του **Γιώργου Κανδύλη** ασχολείται με τα φαινόμενα συλλογικής κινητοποίησης εναντίον της παρουσίας των μεταναστών στις περιοχές κατοικίας του αθηναϊκού κέντρου. Υποστηρίζει ότι η εμφάνιση ρατσιστικής δράσης με έντονα τοπικά χαρακτηριστικά δεν μπορεί να αποδοθεί μόνο στον ρατσισμό των ελίτ και ότι πρέπει να εξεταστεί ο σχετικός λόγος και οι πρακτικές που αναπτύσσονται με αναφορά στον καθημερινό χώρο της «γειτονιάς». Εξετάζει το είδος του τόπου που κατασκευάζεται μέσα από τον λόγο και τις πρακτικές της απόρριψης των μεταναστών σε τοπικό επίπεδο, αναλύοντάς τα σε τρία ειδικότερα «ιδιώματα»: εκείνο που ορίζει την περιοχή του προβλήματος, εκείνο που διακρίνει όσους ανήκουν από όσους δεν ανήκουν σε αυτήν και εκείνο που τοποθετεί το πρόβλημα σε μια κλίμακα κατάλληλη για την επίλυσή του. Υποστηρίζει, τέλος, ότι η πρόσφατη εξάπλωση της ρατσιστικής βίας στην Αθήνα μπορεί σε κάποιο βαθμό να αποδοθεί και στην κατασκευή τόπων στους οποίους η βία ενάντια στη διαφορετικότητα θεωρείται εύλογη ή ακόμα και γοητευτική.

Το πέμπτο μέρος περιλαμβάνει τρία κεφάλαια που ασχολούνται με το περιεχόμενο των πολιτικών για το κέντρο. Ο **Βασίλης Αράπογλου** εξετάζει τις σύγχρονες προνοιακές πολιτικές που αφορούν στο κέντρο της Αθήνας. Αντλεί τα παραδείγματά του από τις παρεμβάσεις τις οποίες σχεδιάζει το κεντρικό κράτος και τον προγραμματικό λόγο των επικρατέστερων σχηματισμών που πήραν μέρος στις τελευταίες δημοτικές εκλογές στην Αθήνα. Διερευνά τις εξουσιαστικές και ψυχολογικές παραμέτρους αυτών των πολιτικών και, ειδικότερα, τους τόπους που δημιουργούν στην πόλη (τους οποίους ο συγγραφέας ονομάζει «κανονιστικές χωρικότητες») μέσω των οποίων προωθούνται ιδιαίτερες φαντασίες και βιώματα. Υποστηρίζει ότι οι κυρίαρχες νεοφιλελεύθερες αστικές και κοινωνικές πολιτικές, επιχειρούν να διαχειριστούν την κοινωνική οδύνη που προκαλεί η εφαρμογή τους και γενικότερα η κρίση συνδέοντας συμβολικά και πρακτικά το ζήτημα της «κοινωνικής συνοχής» με την (αν)ασφάλεια, την καταστολή, την ξενοφοβία, αλλά και την (επιλεκτική) «φιλανθρωπία».

Από την πλευρά της, η **Μαρία Θεοδώρου** εστιάζει στον τρόπο επανεξέτασης των διαθέσιμων εργαλείων (θεωρίας και πρακτικών) για την κατανόηση των σύγχρονων αστικών φαινομένων, με σκοπό τη διατύπωση προτάσεων επίλυσης των προβλημάτων στο κέντρο της Αθήνας που θα επανασυνδέουν την οικονομία με την πραγματική ζωή των ανθρώπων. Μέσα από τον επαναπροσδιορισμό της σχέσης της αρχιτεκτονικής με την οικονομία στην ευρύτερη δυνατή σημασία της, προτείνει έναν τρόπο προσέγγισης της πόλης ως δεξαμενής πόρων, στους οποίους περιλαμβάνονται κτήρια, ανοικτές περιοχές, υποδομές κάθε είδους, ανθρώπινο δυναμικό, φυσικά στοιχεία του περιβάλλοντος. Η από κοινού διαχείριση των πόρων αυτών συνιστά σύμφωνα με τη συγγραφέα έναν πιθανό τρόπο εξόδου από τα προβλήματα που εντοπίζονται στο κέντρο της Αθήνας. Η συγγραφέας, στο πλαίσιο πιλοτικής επιτόπιας έρευνας στην περιοχή «Γεράνι» στο κέντρο της πόλης, κατέγραψε τις ιδιαίτερες συνθήκες και δεδομένα της περιοχής και τα μετέγραψε σε χάρτες που απεικονίζουν τους υπάρχοντες αστικούς πόρους. Προτείνει ένα νέο πρότυπο αστικής «νομής»

μέσα από τη δημιουργία ενός μικρού πυρήνα παραγωγής με την ενεργό συμμετοχή των βιοτεχνών, των μεταναστών, των εργαζομένων, των καταστηματαρχών, των ιδιοκτητών και των διαβιούντων στην περιοχή.

Ο **Κωστής Χατζημιχάλης** αναφέρεται στο κυρίαρχο θεωρητικό πλαίσιο και στις προτάσεις για προγραμματισμό και σχεδιασμό της Μητροπολιτικής Αθήνας που είχαν ως κύριο στόχο την ανάδειξη του διεθνούς της ρόλου, με αφορμή αλλά και μοναδική εφαρμογή την Ολυμπιάδα 2004. Υποστηρίζει πως ο προγραμματισμός αυτός στηρίχτηκε και ανέδειξε ένα μόνο συμβάν (τους αγώνες), αδιαφόρησε για τα ουσιαστικά, καθημερινά προβλήματα στις γειτονιές της πόλης και θεμελίωσε ένα έλλειμμα σχεδιασμού για το δημόσιο συμφέρον, ενώ η «κρίση» που εντοπίζεται σήμερα στο κέντρο από τον κυρίαρχο λόγο, τον δήμο και τη κυβέρνηση οφείλεται σε σημαντικό βαθμό σε αυτό το έλλειμμα σχεδιασμού. Η αποτυχία της διεθνοποίησης, κατά τον συγγραφέα, δεν οφείλεται σε κακή υλοποίηση των στόχων, αλλά στο γεγονός ότι η διεθνοποίηση αποτέλεσε προγραμματικό στόχο που άφησε στο περιθώριο τα προβλήματα της καθημερινότητας αδιαφορώντας για τους χιλιάδες φτωχούς (Έλληνες και μετανάστες) κατοίκους του κέντρου. Το έλλειμμα σχεδιασμού όχι μόνο παραγνώρισε τα μικρά, τοπικά προβλήματα τα οποία σήμερα έχουν πάρει στο κέντρο και στο υπόλοιπο λεκανοπέδιο εκρηκτικές διαστάσεις, αλλά χαρακτηρίζει ακόμα και σήμερα την αδυναμία εξυπηρέτησης του δημοσίου συμφέροντος. Η παρατήρηση αυτή επιβεβαιώνεται από τις αποφάσεις για μετεγκατάσταση δημοσίων υπηρεσιών, από το θεσμικό πλαίσιο που ευνόησε την εδραίωση πολυκαταστημάτων δίνοντας το τελικό χτύπημα για τις μικρές επιχειρήσεις, αλλά και από τον σχεδιασμό για τις νέες αστικές αναπλάσεις στο κέντρο της πόλης.

Ο τόμος κλείνει με την εργασία των μεταπτυχιακών φοιτητών του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου **Ιωάννη Λαϊνά, Χριστίνας Μακρυγιάννη, Νίκου Σιδηρόπουλου και Αθανασίας Σίμογλου,** η οποία εστιάζει στο μέλλον των μικρών εμπορικών καταστημάτων στην οδό Αθηνάς και στο ρόλο που αναμένεται αυτά να διαδραματίσουν στους τοπικούς κοινωνικούς και χωρικούς μετασχηματισμούς. Διεξάγοντας έρευνα πεδίου σε εμπορικά

καταστήματα της περιοχής, αναδεικνύουν τη συμβολή των μικρών επιχειρήσεων στη ζωντάνια του κέντρου της Αθήνας, μέσα από το κοινωνικό και οικονομικό τους ρόλο, (κοινωνικές συναναστροφές, οικοδόμηση σχέσεων και οικειότητας με τους τοπικούς πελάτες, προαγωγή της τοπικής επιχειρηματικότητας, κάλυψη καταναλωτικών αναγκών ευάλωτων ομάδων όπως οι ηλικιωμένοι). Παράλληλα, και υπό το πρίσμα της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής συγκυρίας, οι συγγραφείς αξιοποιώντας προσωπικές αφηγήσεις από επιχειρηματίες και εργαζόμενους της περιοχής, αναδεικνύουν τις γενικότερες ανησυχίες, προσδοκίες και πρακτικές τους, σχετικά με την επιχειρηματικότητα, την επαγγελματική διαδοχή, την καινοτομία και τις σχεδιαζόμενες δημόσιες πολιτικές για το κέντρο.

ΕΝΟΤΗΤΑ 1:
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΚΑΙ «ΚΡΙΣΗ» ΣΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Η υποβάθμιση του κέντρου της Αθήνας και οι επιλογές περιοχής κατοικίας από τα υψηλά και μεσαία στρώματα

Θωμάς Μαλούτας

Εισαγωγή

Στο πλαίσιο του νεοπαγούς ενδιαφέροντος που εκδηλώνεται για το κέντρο της Αθήνας, και σύμφωνα με τον κυρίαρχο λόγο, αυτό χαρακτηρίζεται από υποβάθμιση και παρακμή. Το ενδιαφέρον για το κέντρο της πόλης αναπτύχθηκε κυρίως μετά τους Ολυμπιακούς Αγώνες και συνδέεται με τις ενδείξεις αναβάθμισης και τις υποσχέσεις που δημιούργησαν οι μεγάλες επενδύσεις σε αυτό κατά τη διάρκεια της προετοιμασίας τους. Κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, το κέντρο της Αθήνας δεν υφίστατο ως διακύβευμα και ως αντικείμενο στην πολιτική και κοινωνική ημερήσια διάταξη. Η σταδιακή αυτορρύθμιση της πόλης κατά τη μεταπολεμική περίοδο της μεγάλης μεγέθυνσής της, για την οποία δεν εκπονήθηκαν και ακόμη περισσότερο δεν υλοποιήθηκαν συγκροτημένα χωροταξικά και πολεοδομικά σχέδια, είχε οδηγήσει σε σχετική υποβάθμιση του κέντρου, ιδιαίτερα από το μέσο της δεκαετίας του 1970. Αυτό αναδεικνύει η σταδιακή –επίσης– μετατόπιση του κέντρου βάρους των εύπορων κοινωνικών ομάδων από το κέντρο στα βόρεια και νότια προάστια και στην ευρύτερη περιφέρεια, καθώς και η άνοδος του κόστους κατοικίας στις εν λόγω περιοχές σε αντίθεση με το κέντρο.

Οι Ολυμπιακοί Αγώνες του 2004 αποτέλεσαν την αφορμή και το λόγο η πόλη της Αθήνας να αποκτήσει σημαντικές υποδομές που δεν είχαν κατασκευαστεί κατά τις προηγούμενες δεκαετίες και, γενικότερα, να γίνει αντικείμενο συσσωρευμένων επενδύσεων στην οργάνωση, τη λειτουργία και την αισθητική της. Οι επενδύσεις αυτές είχαν θετικό αντίκτυπο, πρώτα από όλα, στο κέντρο, το οποίο ανασύρθηκε από την εγκατάλειψη, ευπρε-

πίστηκε και έδωσε την αίσθηση ότι θα μπορούσε να έχει ανάλογη τύχη με κέντρα άλλων πόλεων που αναζωογονήθηκαν μετά από περιόδους σημαντικής παρακμής. Ωστόσο, οι Ολυμπιακοί Αγώνες της Αθήνας δεν συνδέθηκαν με κάποια συγκεκριμένη και συγκροτημένη στρατηγική για την ανάπτυξη της πόλης και της ευρύτερης περιοχής της, πέραν της γενικόλογης αναμονής θετικών επιπτώσεων για την τουριστική βιομηχανία και για την ποιότητα ζωής των κατοίκων. Σε αντίθεση με άλλες προηγούμενες και σχετικώς επιτυχημένες εμπειρίες –όπως της Βαρκελώνης– οι Αγώνες της Αθήνας αναλώθηκαν πλήρως στον εθνικό μικρομεγαλισμό της εκσυγχρονιζόμενης και ισχυρής Ελλάδας, ο οποίος επιδιώχθηκε ανεξαρτήτως κόστους και επιπτώσεων. Η διεξαγωγή των Αγώνων στην Αθήνα δεν αποτέλεσε, δηλαδή, όχημα για την επίτευξη στρατηγικών στόχων όσον αφορά την ανάπτυξη της πόλης, αλλά στόχο καθεαυτό για την επίτευξη του οποίου η πόλη χρειάστηκε να αναβαθμιστεί συγκυριακά ώστε να γίνει επιλέξιμη.

Κατανοεί, συνεπώς, κανείς ότι μετά το τέλος των Αγώνων, ο στόχος είχε επιτευχθεί και οι επενδύσεις στην πόλη και το κέντρο της σταμάτησαν αποτόμως. Στη αρνητική έκβαση για την πόλη συνέβαλε και η διεθνής αρνητική συγκυρία. Η αρνητική συγκυρία, αφενός, επιβάρυνε υπέρμετρα το κόστος τους με τις προδιαγραφές ασφαλείας που επιβλήθηκαν μετά τον Σεπτέμβριο του 2001 και, αφετέρου, μείωσε σημαντικά τα προβλεπόμενα έσοδα από τη διεξαγωγή τους, λόγω του διάχυτου φόβου τρομοκρατικής επίθεσης, που παράλληλα συνέβαλε στη δικαιολόγηση του αυξημένου προϋπολογισμού ασφαλείας. Από την άλλη πλευρά, το κόστος των Αγώνων ήταν ήδη αυξημένο λόγω της εσωτερικής αδυναμίας να εκπονηθεί από την αρχή ένα σαφές σχέδιο χωροθετήσεων και της «περιφοράς» των ολυμπιακών έργων που επακολούθησε μέχρι την τελευταία στιγμή (Souliotis, Sayas & Maloutas forthcoming). Το κέντρο της πόλης είχε, τηρουμένων των αναλογιών, την τύχη των Ολυμπιακών Ακινήτων για τα οποία η επένδυση σε ακριβές κατασκευές δεν μπόρεσε, στη συνέχεια, να αξιοποιηθεί και έφθασε να καταστήσει πρόβλημα και την απλή συντήρησή τους.

Ο λόγος που αρθρώνεται, συνεπώς, για το κέντρο της πόλης μπορεί να θεωρηθεί άμεσα συνυφασμένος με την απογοήτευση κοινωνικών ομάδων και φορέων από τη διάψευση των υποσχέσεων που είχαν αφήσει οι Ολυμπιακοί Αγώνες για την αναβάθμισή του. Οι φορείς και οι ομάδες αυτές χρησιμοποιούν τη «φωνή» που διαθέτουν ώστε να προβάλλουν το «όραμα» που έχουν για το κέντρο, στο οποίο θα ήθελαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο να επενδύσουν ή έχουν επενδύσει ήδη.

Από τον λόγο για το κέντρο απουσιάζει συνήθως εκείνος των ομάδων τις οποίες ο κυρίαρχος λόγος εμπλέκει ως μέρος του προβλήματος. Οι ομάδες αυτές έχουν, κατά κανόνα περιορισμένη και συχνά διαμεσολαβούμενη «φωνή». Παράλληλα, όπως προκύπτει και από τη διεθνή εμπειρία (Zukin 1995), οι ομάδες χωρίς «φωνή» σπανίως διαθέτουν «όραμα» για ευρύτερα ζητήματα όπως το κέντρο της πόλης. Ο λόγος τους για την πόλη, όταν αρθρώνεται, περιορίζεται στη βιωματική μικροκλίμακα και κυρίως αμύνεται απέναντι σε απειλές εκτοπισμού και περιθωριοποίησης.

Στο κείμενο αυτό θα επικεντρωθώ στο νόημα της υποβάθμισης και θα προσπαθήσω να αναδείξω την πλευρά της που συνδέεται με την απαξία για το κέντρο, η οποία προέκυψε ως αποτέλεσμα της επιλογής των υψηλών και υψηλών-μεσαίων στρωμάτων της πόλης να μετακινηθούν σταδιακά σε προαστιακές περιοχές κατοικίας, συμπαρασύροντας με αυτήν την κίνηση σημαντικό κομμάτι υπηρεσιών, εμπορικών δραστηριοτήτων και τόπων απασχόλησης εκτός του κέντρου.

Υποβάθμιση και αναβάθμιση στα κέντρα των πόλεων: η διεθνής εμπειρία

Η διαδικασία της υποβάθμισης και αναβάθμισης των κέντρων των πόλεων αφορά κυρίως τη βιομηχανική πόλη του Αγγλόφωνου κόσμου, η οποία αποτελεί και το κυρίαρχο υπόδειγμα στη διεθνή βιβλιογραφία της Αστικής Γεωγραφίας και Κοινωνιολογίας. Η βιομηχανική ανάπτυξη οδήγησε σε αναδιάταξη της κατανομής των δραστηριοτήτων και των κοι-

νωνικών ομάδων στον αστικό χώρο. Δραστηριότητες μεταποίησης και αποθήκευσης πρώτων υλών εγκαταστάθηκαν δίπλα στα επιχειρηματικά κέντρα των πόλεων προσελκύοντας και την κατοικία εργατικών στρωμάτων σε μια περίοδο που η απόσταση τόπου εργασίας και κατοικίας τους επιβαλλόταν να είναι περιορισμένη. Η όχληση που προκλήθηκε από τη βιομηχανική δραστηριότητα και τη συγκέντρωση εργατικών στρωμάτων σε περιοχές με εξαιρετικά χαμηλές συνθήκες διαβίωσης, οδήγησε τα υψηλότερα κοινωνικά στρώματα να επιλέξουν τα προάστια ως περιοχή κατοικίας. Η υποβάθμιση αυτή του κέντρου της πόλης αφορά, δηλαδή, την ανατροπή του σχήματος κοινωνικής συγκρότησης της προκαπιταλιστικής πόλης, όπου ευγενείς λειτουργίες, εξουσία και ελίτ χωροθετούνταν στο κέντρο και οι υπόλοιπες λειτουργίες και κοινωνικά στρώματα στην περιφέρεια και σε απόσταση αντιστρόφως ανάλογη της κοινωνικής τους σημασίας. Τη νέα αυτή κοινωνική και οικονομική δομή της πόλης περιέγραψε η Σχολή του Σικάγου, ανάγοντάς την σε πρότυπο της δομής των σύγχρονων πόλεων (Knox & Pinch 2009).

Τα προβλήματα των κέντρων των βιομηχανικών πόλεων, στην εποχή της μεγάλης ανάπτυξής τους, δεν αντιμετωπίζονταν ως προβλήματα του κέντρου (άλλωστε οι περιοχές που ορίζουμε ως κέντρα με τα σημερινά δεδομένα κάλυπταν τότε πολύ μεγαλύτερο τμήμα των πόλεων). Αντιμετωπίζονταν ως προβλήματα που χαρακτήριζαν τον αστικό χώρο στο σύνολό του, σε σχέση με τον αγροτικό, και σε μια προοπτική ραγδαίας αστικοποίησης με όχημα τη βιομηχανική ανάπτυξη (Lees 1985). Το κέντρο έγινε πρόβλημα καθεαυτό μάλλον πρόσφατα, σε συνθήκες που δημιούργησε η κρίση του Φορντισμού και της Κεϋνσιανής διαχείρισης, η παγκοσμιοποίηση και η αποβιομηχάνιση στις μέχρι τότε προηγμένες βιομηχανικά χώρες και πόλεις. Η υποβάθμιση του κέντρου εμφανίζεται, συνεπώς, ως πρόβλημα της μεταβιομηχανικής πόλης, καθώς τα προβλήματα εισάγονται στην κοινωνική και πολιτική ημερήσια διάταξη, όχι όταν δημιουργούνται, αλλά όταν εμφανίζονται συνθήκες και δυνάμεις που θεωρούν ότι μπορούν να τα επιλύσουν.

Στη μεταβιομηχανική πόλη του Αγγλόφωνου κόσμου, η αποβιομηχάνιση οδήγησε σε απελευθέρωση χώρου κοντά στο κέντρο της πόλης και, παράλληλα, ένα σημαντικό τμήμα της τοπικής εργασιακής δύναμης στην ανεργία. Ταυτόχρονα, η καπιταλιστική παγκοσμιοποίηση ώθησε τις πόλεις σε διάφορα σημεία του πλανήτη να διαγκωνίζονται όλο και περισσότερο για την προσέλκυση επενδύσεων κάθε είδους, προσπαθώντας –σύμφωνα και με διάφορους φιλελεύθερους ευφημισμούς– να μετατρέψουν την κρίση σε ευκαιρία. Σε πολλές βιομηχανικές πόλεις σε κρίση, οι οικονομικές δραστηριότητες που θα μπορούσαν να υποκαταστήσουν τη φθίνουσα βιομηχανία δεν ήταν προφανείς. Η ανάπτυξη υπηρεσιών παγκόσμιας εμβέλειας για τις μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις αποτέλεσαν προνόμιο των λίγων μεγαλουπόλεων, όπως η Νέα Υόρκη και το Λονδίνο, που αφενός είχαν τις σχετικές προϋποθέσεις και, αφετέρου, ήταν ήδη λιγότερο εξαρτημένες από τη βιομηχανία και στο προηγούμενο στάδιο. Για τη μεγάλη πλειονότητα των πόλεων στη μεταβατική αυτή εποχή, έπρεπε να βρεθούν είτε πολύ επιμέρους εξειδικεύσεις –στις οποίες δύσκολα μπορούσαν να επενδύσουν επιτυχώς αν δεν διέθεταν σχετική προϊστορία– είτε να ακολουθηθεί το γενικό πρότυπο επένδυσης στην πολιτιστική βιομηχανία και συνακόλουθα στον τουρισμό.

Η επένδυση στην πολιτιστική βιομηχανία και τον τουρισμό είχε το παράδοξο αποτέλεσμα οι πόλεις που προσπαθούσαν να αναδείξουν την ιδιαιτερότητα της ταυτότητάς τους και την αυθεντικότητά τους να οδηγηθούν σε ομογενοποίηση. Αυτό συνέβη επειδή τελικώς προσέφεραν ένα, σε μεγάλο βαθμό, παρόμοιο προϊόν, καταναλώσιμο από τον μεσοστρωματικό επισκέπτη, με τη διαφορά να περιορίζεται κυρίως στο περιτύλιγμα που αποτελεί το κέλυφος της πόλης. Η γενικευμένη αυτή στρατηγική επένδυσης στην πολιτιστική βιομηχανία και τον τουρισμό αφορά κατεξοχήν το κέντρο της πόλης, απαιτεί την αναβάθμισή του και συχνά τη διατήρηση στοιχείων της βιομηχανικής κληρονομιάς τα οποία συγκροτούν και τη νέα του αισθητική.

Όσο πιο επιτυχημένη είναι η στρατηγική μετάβασης στη μεταβιομηχανική εποχή, τόσο η απαίτηση για την αναβάθμιση του κέντρου αυξάνει.

Οι επιχειρηματικές δραστηριότητες ζητούν περισσότερο χώρο γραφείων, ενώ η προσέλκυση εργαζόμενων υψηλής εξειδίκευσης και αμοιβής αυξάνει τη ζήτηση στην αγορά κατοικίας σε κεντρικές περιοχές. Οι εργαζόμενοι αυτής της ομάδας επιζητούν κατοικία υψηλής ποιότητας σε κεντρικές περιοχές, επειδή συνήθως είναι νέοι, με μεγάλη κινητικότητα, δουλεύουν πολλές ώρες χωρίς σταθερό ωράριο, δεν έχουν δεσμευτικές οικογενειακές σχέσεις και υποχρεώσεις ούτε ιδιαίτερους κοινωνικούς δεσμούς με την πόλη. Η φυσιογνωμία τους, συνεπώς, τους ωθεί να επιλέγουν κεντρικές περιοχές κατοικίας τόσο λόγω πρακτικών παραμέτρων, όσο και για το στυλ ζωής που προσιδιάζει σε αυτούς πολύ περισσότερο από εκείνο των προαστίων. Η ζήτηση για αναβαθμισμένες λειτουργίες και για υψηλής ποιότητας κατοικία στο κέντρο αποτέλεσε, στις συνθήκες αυτές, εξαιρετικό κίνητρο επένδυσης καθώς υποσχόταν σημαντική ανατίμηση της αξίας γης.

Η διαχείριση της μετάβασης στη μεταβιομηχανική πόλη συνυφάνθηκε στον Αγγλόφωνο κόσμο με τις κυβερνήσεις των Θάτσερ και Ρέηγκαν και την κυριαρχία νεοφιλελεύθερων πολιτικών. Η ανάγκη αναβάθμισης των κέντρων αντιμετωπίστηκε κυρίως από τη σκοπιά των προσόδων που θα μπορούσε να παράξει η εμπορευματική αξιοποίηση της νέας ζήτησης για κεντρικό χώρο. Οι αρνητικές επιπτώσεις της αποβιομηχάνισης θεωρήθηκαν το τίμημα που οι κοινωνίες της πόλης έπρεπε να καταβάλλουν για την επανεκκίνηση των οικονομιών τους, η οποία θα προσέφερε τα μέσα κάλυψης των κοινωνικών αναγκών στο μέλλον. Αποτέλεσμα ήταν πόλεις του παραδοσιακού βιομηχανικού βορά των ΗΠΑ, όπως το Ντιτρόιτ ή το Μπάφαλο, να χάσουν εκατοντάδες χιλιάδες κατοίκων από τις κεντρικές τους περιοχές μέσα σε λίγα χρόνια, ενώ οι κεντρικές περιοχές του Μάντσεστερ και του Λίβερπουλ υπέστησαν ανάλογη τύχη, έστω και σε σχετικώς μικρότερο βαθμό. Παράλληλα, η αχαλίνωτη εμπορευματική αξιοποίηση των κεντρικών περιοχών των μεταβιομηχανικών πόλεων δημιούργησε έντονες ανακατατάξεις στην κοινωνικοοικονομική ιεραρχία των περιοχών κατοικίας. Η απότομη αναβάθμιση παλαιών εργατικών περιοχών του κέντρου σε περιοχές ενδιαφέροντος για υψηλότερες κοινωνικές ομάδες, οδήγησε συχνά

σε μαζικό εκτοπισμό παλαιών κατοίκων και περιθωριοποίησή τους, στο πλαίσιο της διαδικασίας του «εξευγενισμού» (gentrification) (Lees et al. 2008).

Η υποβάθμιση των κέντρων στην εποχή της βιομηχανικής ανάπτυξης και η αναβάθμισή τους στη μεταβιομηχανική εποχή αναφέρονται ουσιαστικά στην ιδιαίτερη ιστορική διαδρομή της βιομηχανικής πόλης του Αγγλόφωνου κόσμου και στις πολιτικές επιλογές που ήταν κυρίαρχες κατά την εποχή της αποβιομηχάνισης. Το πρότυπο αυτό, που συχνά η διεθνής βιβλιογραφία παρουσιάζει ως οικουμενικό, δεν χαρακτηρίζει τις εξελίξεις στις περισσότερες περιοχές του πλανήτη. Στην ηπειρωτική Ευρώπη αλλά και στο μεγαλύτερο τμήμα του κόσμου πλην των Αγγλόφωνων χωρών, οι κοινωνικές ελίτ δεν εγκατέλειψαν τις κεντρικές περιοχές των πόλεων την εποχή της βιομηχανικής ανάπτυξης. Φρόντισαν, αντίθετα, να εγκατασταθούν στην περιφέρεια των πόλεων τόσο οι βιομηχανικές δραστηριότητες, όσο και τα εργατικά στρώματα. Με την έννοια αυτή, στις περισσότερες πόλεις του κόσμου δεν υπήρξαν οι ιστορικές προϋποθέσεις της ριζικής υποβάθμισης, αρχικά, και τα περιθώρια μιας μαζικής και ευρείας κλίμακας αναβάθμισης του κέντρου των πόλεων. Στις περισσότερες πόλεις του πλανήτη, ο χώρος που απελευθέρωσαν οι βιομηχανικές χρήσεις ήταν σχετικά περιορισμένος, όπως και τα περιθώρια αύξησης της αξίας γης. Παράλληλα, σε πολλές περιοχές της Βόρεια και της Δυτική Ευρώπης, οι προνομιακές δομές και οι πολιτικές παραδόσεις δεν επέτρεψαν την αχαλίνωτα νεοφιλελεύθερη διαχείριση των κοινωνικών προβλημάτων όπως η ανεργία ή οι επιπτώσεις από τις διαδικασίες ανανέωσης του αστικού ιστού. Δεν είναι, συνεπώς, τυχαίο ότι στις περιοχές αυτές δεν υπήρξε μαζική έξοδος εργατικού δυναμικού, αλλά συντονισμένες προσπάθειες κοινωνικής προστασίας και επανένταξης στην απασχόληση. Επίσης, η ανάπτυξη κοινωνικά διαχωριστικών διαδικασιών, όπως ο εξευγενισμός, υπήρξε λιγότερο έντονη, καθώς στοχευμένες πολιτικές επέβαλαν μέτρα σε αντιδιαχωριστική κατεύθυνση. Ανάλογη ήταν η εικόνα και στις πόλεις της Ανατολικής Ασίας, όπου το αναπτυξιακό κράτος (developmental state) με τις πολύμορφα εξισωτικές πολι-

τικές του στο εσωτερικό της αγοράς εργασίας (Hill & Kim 2006, Hill & Fujita 2003), μείωσε σημαντικά τις συνέπειες της αποβιομηχάνισης, η οποία υπήρξε άλλωστε μικρότερης έκτασης στις χώρες της συγκεκριμένης περιοχής.

Όψιμη υποβάθμιση και προοπτικές αναβάθμισης του κέντρου της Αθήνας: Οι επιλογές των υψηλών και μεσαίων στρωμάτων και οι επιπτώσεις τους

Η ελληνική πόλη –και ειδικότερα η Αθήνα– ακολούθησε μάλλον το πρότυπο της ηπειρωτικής Ευρώπης, με την έννοια ότι το μεγαλύτερο τμήμα του κέντρου της εξακολούθησαν να καταλαμβάνουν λειτουργίες γοήτρου και θεσμοί εξουσίας, ενώ παράλληλα, αποτελούσε τόπο κατοικίας για τη μεγάλη πλειονότητα των υψηλών κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών. Το πρότυπο αυτό άρχισε να αλλάζει για την Αθήνα από το μέσον της δεκαετίας του 1970. Κατά την περίοδο 1971-91 το κέντρο βάρους των υψηλών κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών μετατοπίστηκε στην περιφέρεια, αφού από το 62% του συνόλου τους που κατοικούσε στον κεντρικό Δήμο το 1971, απέμεινε το 1991 μόνο το 27% (Πίνακας 1).

Η υποβάθμιση αυτή –με την έννοια της απαξίας με την οποία άρχισαν να αντιμετωπίζουν το κέντρο τα υψηλά και υψηλά-μεσαία στρώματα ως τόπο κατοικίας– δεν σημαίνει ότι, έστω και καθυστερημένα, η Αθήνα ακολούθησε το πρότυπο υποβάθμισης του κέντρου που χαρακτηρίζει τη βιομηχανική πόλη του Αγγλόφωνου κόσμου. Βασική διαφορά αποτελεί το γεγονός ότι αιτία της υποβάθμισης στην Αθήνα δεν υπήρξε η βιομηχανική δραστηριότητα, αλλά ο τρόπος με τον οποίο δομήθηκαν οι κεντρικές περιοχές κατοικίας, που επιδείνωσε ραγδαία τις συνθήκες κατοικίας, ενώ ρόλο καταλύτη έπαιξε και η εμφάνιση της ατμοσφαιρικής ρύπανσης.

Παρακολουθώντας την εξέλιξη των βασικών κοινωνικοδημογραφικών μεγεθών του κεντρικού Δήμου της πόλης (Δήμος Αθηναίων) παρατηρούμε ότι η αύξηση του πληθυσμού ακολουθεί εν μέρει τη ραγδαία αύξηση του

συνολικού πληθυσμού της πόλης κατά τις δεκαετίες του 1950 και 1960 και, μετά από σταθεροποίηση κατά τη δεκαετία του 1970, οδηγείται σε συρρίκνωση (Γράφημα 1).

Γράφημα 1

Πληθυσμιακή εξέλιξη της Αττικής και του Δήμου Αθηναίων 1951-2001

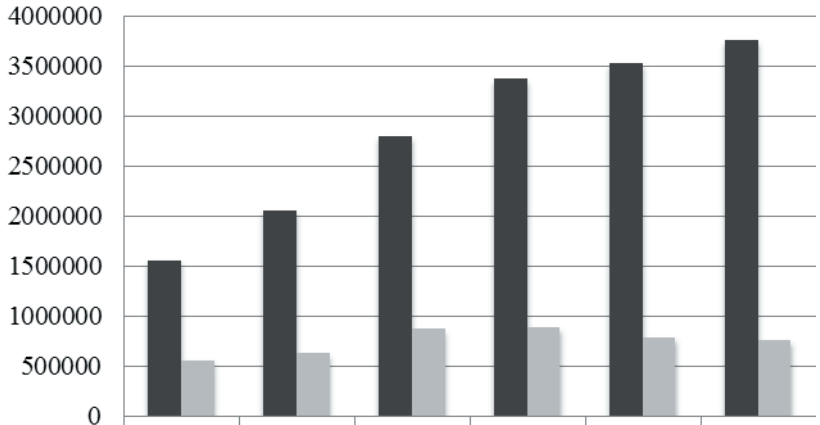

	1951	1961	1971	1981	1991	2001
Αττική	1556029	2057974	2797849	3369424	3523407	3756607
Δήμος Αθηναίων	555484	627564	867023	885737	785226	756652

Πηγή δεδομένων: ΕΣΥΕ/ΕΛΣΤΑΤ, Απογραφές Πληθυσμού 1951, 1961, 1971, 1981, 1991, 2001

Η συρρίκνωση που φαίνεται στο Γράφημα 1 είναι μεγαλύτερη αν εξετάσουμε τον γηγενή πληθυσμό. Η μείωση του συνολικού πληθυσμού του Δήμου Αθηναίων την περίοδο 1981-2001 ήταν περίπου 130.000 άτομα. Με δεδομένο ότι το ποσοστό των κατοίκων του που ήταν υπήκοοι άλλων χωρών ήταν 20% το 2001 (Γράφημα 2) και 2% το 1981, η συνολική μείωση των γηγενών κατοίκων του κατά την ίδια περίοδο ήταν 265.000 άτομα περίπου.

Γράφημα 2

Ποσοστιαία σύνθεση του πληθυσμού του Δήμου Αθηναίων και του συνόλου της μητροπολιτικής περιοχής με ελληνική και ξένη υπηκοότητα (2001)

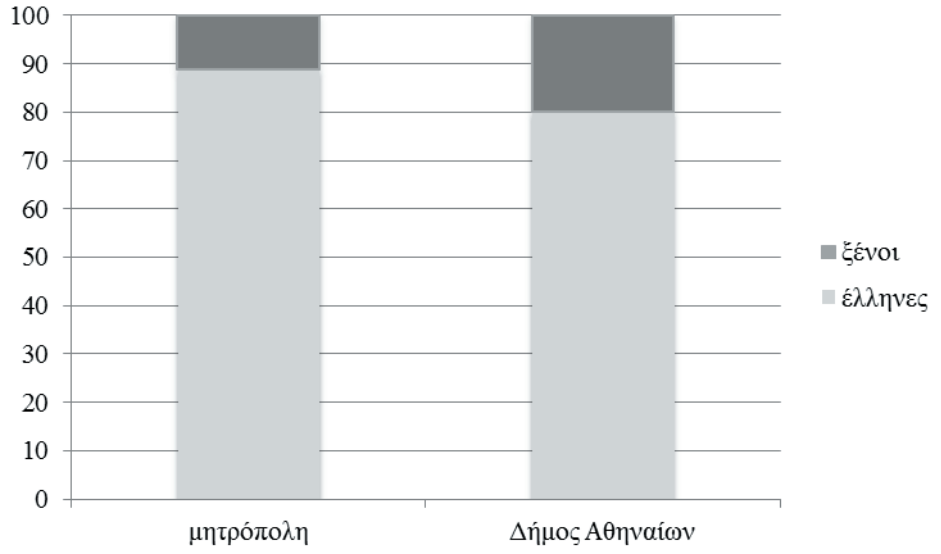

Πηγή δεδομένων: ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ (2005)

Από τα παραπάνω δεδομένα προκύπτει ότι το ευρύτερο κέντρο της Αθήνας χαρακτηρίστηκε κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του προηγούμενου αιώνα, αφενός, από πληθυσμιακή συρρίκνωση και, αφετέρου, από σημαντική εισροή ξένων υπηκόων και εκροή γηγενών.

Η μετατόπιση του πληθυσμιακού κέντρου βάρους προς την περιφέρεια – από το Γράφημα 1 προκύπτει ότι ο κεντρικός Δήμος αποτελούσε το 35,7% του πληθυσμού της μητρόπολης το 1951 και το 20,1% το 2001– δεν υπήρξε κοινωνικά ομοιογενής. Κατά την εικοσαετία 1971-91, την οποία δεν επηρέαζε η μεταναστευτική παρουσία, η απομάκρυνση διαφόρων κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών από το κέντρο είχε πολύ διαφορετική μορφή (Πίνακας 1). Με τον όρο απομάκρυνση εννοώ ουσιαστικά τη μη επιλογή του κέντρου ως τόπου κατοικίας που περιλαμβάνει τόσο την κυριολεκτική απομά-

κρυνση/μετακόμιση από το κέντρο στην περιφέρεια, όσο και την επιλογή πρώτης εγκατάστασης νέων νοικοκυριών σε περιφερειακές περιοχές κατοικίας αντί του κέντρου.

Πίνακας 1

Ποσοστιαία κατανομή επιλεγμένων κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών ανά κοινωνικό τύπο περιοχής κατοικίας (1971 και 1991)

	Κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία					
	Υψηλή		Μισθωτοί εργάτες		Σύνολο ΚΕΚ	
Κοινωνική φυσιογνωμία περιοχής κατοικίας[1]	1971	1991	1971	1991	1971	1991
Υψηλή (νέα περιοχή)	**6,1**	**24,8**	5,3	7,1	6,2	13,7
Υψηλή (παραδοσιακή)	3,9	5,4	0,3	0,2	0,5	1,3
Μεσαία	15,2	19,4	13,8	14,3	15,9	18,6
Εργατική (παραδοσιακή)	11,1	19,8	47,6	44,1	34,1	33,8
Εργατική (νέα)	1,4	3,1	11,4	15,8	7,3	8,8
Κέντρο (Δ. Αθηναίων)	**62,2**	**27,4**	21,6	18,5	35,4	23,6
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Πηγή: Maloutas (1997: 3)

[1] Πρόκειται για μια αδρή κατηγοριοποίηση των Δήμων και Κοινοτήτων του Λεκανοπεδίου Αττικής (πλην του Δήμου Αθηναίων που αποτελεί μια κατηγορία από μόνος του) ανάλογα με την κοινωνική τους σύνθεση και την τάση μεταβολής της την περίοδο 1971-1991. Οι παραδοσιακές υψηλές ή εργατικές περιοχές περιλαμβάνουν Δήμους και Κοινότητες που ήδη από το 1971 είχαν συγκροτημένη κοινωνική φυσιογνωμία με ανάλογο περιεχόμενο, όπως το Παλαιό Ψυχικό ή το Κερατσίνι αντίστοιχα. Νέες υψηλές ή εργατικές περιοχές χαρακτηρίστηκαν εκείνες όπου η συγκέντρωση υψηλών-μεσαίων ή εργατικών κατηγοριών αντίστοιχα, αλλά και η σημαντική αύξηση του πληθυσμού, υπήρξαν πιο πρόσφατες, όπως το Μαρούσι ή τα Άνω Λιόσια. Μεσαίες, τέλος, χαρακτηρίστηκαν εκείνες όπου η κοινωνική φυσιογνωμία, αλλά και ο πληθυσμός, δεν μεταβλήθηκαν σημαντικά κατά τη σχετική περίοδο, όπως η Δάφνη και η Καλλιθέα.

Από τον Πίνακα 1 προκύπτει ότι την περίοδο 1971-91 πραγματοποιείται σημαντική αναδιάταξη των βασικών κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών στο χώρο της πόλης, ειδικά όσον αφορά τη διάσταση κέντρο-περιφέρεια. Εστιάζοντας στις μεγάλες ακραίες κατηγορίες των διευθυντικών στελεχών του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα και των ελεύθερων επαγγελματιών, από τη μία, και των μισθωτών εργατών, από την άλλη, παρατηρούμε ότι οι αναδιατάξεις όσον αφορά τον τόπο κατοικίας τους είχαν πολύ διαφορετικά χαρακτηριστικά. Οι πρώτες κατευθύνθηκαν κυρίως σε νέες περιφερειακές περιοχές υψηλής κοινωνικής φυσιογνωμίας, όπου τετραπλασίασαν την κατανομή τους (από 6,1% σε 24,8%) και στις οποίες αύξησαν το ειδικό τους βάρος σε σχέση με τις υπόλοιπες (από 6,1 προς 6,2 το 1971 σε 24,8 προς 13,7 το 1991). Στο τέλος της εικοσαετίας, οι υψηλές αυτές κατηγορίες κατοικούσαν σε ποσοστό 30,2% σε περιοχές υψηλής κοινωνικής φυσιογνωμίας εκτός κέντρου. Παράλληλα, αύξησαν σε μικρό βαθμό την κατανομή τους στις μεσαίες περιοχές και σε κάπως μεγαλύτερο στις εργατικές περιοχές, όπου ωστόσο η παρουσία τους παρέμεινε σχετικά περιορισμένη. Η σημαντικότερη ανακατάταξη των κατηγοριών αυτών αφορά το κέντρο, όπου το ποσοστό τους υποδιπλασιάστηκε. Συνεπώς, οι δύο σημαντικές παρατηρήσεις όσον αφορά τη χωρική ανακατάταξη των υψηλών κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών στην Αθήνα κατά την περίοδο 1971-91 αφορούν την απομάκρυνση από το κέντρο και την προνομιακή εγκατάσταση σε περιφερειακές περιοχές κατοικίας υψηλής κοινωνικής φυσιογνωμίας.

Στον αντίποδα της κοινωνικοεπαγγελματικής ιεραρχίας, οι ανακατατάξεις για τους μισθωτούς εργάτες υπήρξαν πολύ μικρότερες. Η ανακατανομή τους στο χώρο της πόλης μάλλον περιόρισε τον κοινωνικό τους διαχωρισμό, με την έννοια ότι αυξήθηκε –έστω και ελαφρώς– το ποσοστό κατανομής τους σε περιοχές υψηλής και μεσαίας κοινωνικής φυσιογνωμίας και μειώθηκε στις παραδοσιακές εργατικές περιοχές. Εξαίρεση αποτέλεσαν οι νέες εργατικές περιοχές, όπου το ποσοστό των μισθωτών εργατών αυξήθηκε σημαντικά. Όσον αφορά το κέντρο, οι μισθωτοί εργάτες μείωσαν την ποσοστιαία κατανομή τους, αλλά σε πολύ περιορισμένο βαθμό.

Συνεπώς, η χωρική ανακατανομή υπέρ της περιφέρειας, όσον αφορά τον τόπο κατοικίας στην Αθήνα, οφείλεται πολύ περισσότερο στις υψηλές κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες που στράφηκαν σαφώς προς τα προάστια μετά το 1970. Η σημασία της στροφής αυτής γίνεται μεγαλύτερη αν συνυπολογίσουμε ότι το ειδικό βάρος των σχετικών κατηγοριών αυξήθηκε σημαντικά: ενώ το 1961 το ποσοστό του ανώτερου ταξικού πόλου ήταν τέσσερις φορές μικρότερο εκείνου των εργατών (ειδικευμένων και ανειδίκευτων), το 2001 είχε περίπου εξισωθεί (Γράφημα 3).

Γράφημα 3

Μεταβολή του ποσοστού βασικών κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών στον ενεργό πληθυσμό (1961-2001)

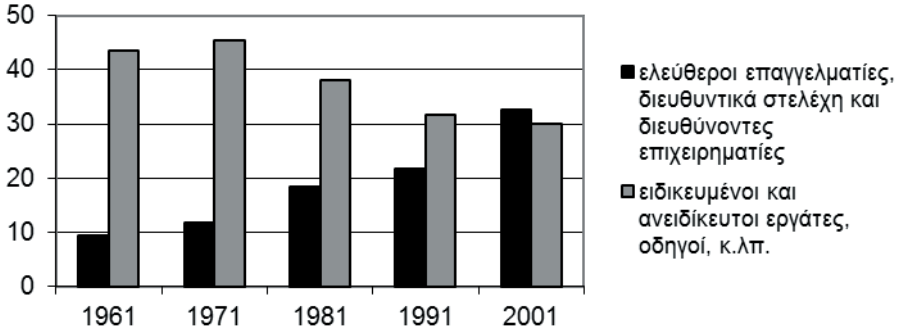

Πηγή δεδομένων: Λεοντίδου (1986: 97) για το 1961 έως και το 1981 και ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ (2005) για το 1991 και το 2001

Ανάλογη ήταν η κατάσταση και όσον αφορά τη δεκαετία του 1990. Τα γραφήματα 4α και 4β δείχνουν την τάση χωρικής αναδιάταξης δύο ακραίων κοινωνικών κατηγοριών μέσα στη δεκαετία αυτή, όσον αφορά τη χωροθέτηση σε τρεις ευρείες ζώνες και σε τρεις κοινωνικούς τύπους περιοχών στο εσωτερικό των ζωνών αυτών.

Σύμφωνα με το γράφημα 4α η αύξηση της παρουσίας της σχετικής κατηγορίας εντοπίζεται κυρίως σε περιοχές κατοικίας υψηλής κοινωνικής

φυσιογνωμίας στην προαστιακή ζώνη. Η κατηγορία αυτή, συνεπώς, δεν απομακρύνεται απλώς από το κέντρο, αλλά συμβάλλει με την επιλογή περιοχής κατοικίας της στη διεύρυνση του στεγαστικού διαχωρισμού. Για τους ανειδίκευτους εργάτες, η χωροθέτηση της αυξημένης παρουσίας τους το 2001 σε σχέση με το 1991 είναι πιο ισομερής, τόσο όσον αφορά τις γεωγραφικές ζώνες όσο και τους κοινωνικούς τύπους. Η σημαντικότερη παρατήρηση είναι ότι σημαντικό μέρος της αυξημένης τους παρουσίας εντοπίζεται στο κέντρο και, ειδικότερα, στις περιοχές μεσαίας και χαμηλής κοινωνικής φυσιογνωμίας.

Η πιο πρόσφατη τάση όσον αφορά την επιλογή του κέντρου για κατοικία ή την απομάκρυνση από αυτό προκύπτει από επεξεργασία των δεδομένων της Απογραφής Πληθυσμού του 2001 που αφορούν εκείνους που το 1995 ζούσαν σε διαφορετικό Δήμο από εκείνον στον οποίο απογράφηκαν το 2001. Η επεξεργασία αυτή επέτρεψε τον εντοπισμό τόσο εκείνων που έφυγαν από το Δήμο, όσο και εκείνων που εισέρρευσαν μετά το 1995 (Γράφημα 5).

Από το γράφημα 5 προκύπτει, καταρχάς, ότι το ισοζύγιο εισροών-εκροών είναι αρνητικό για τις δύο υψηλές κατηγορίες και θετικό για τις δύο χαμηλές. Επιπλέον, φαίνεται ότι το θετικό ισοζύγιο για τις χαμηλές κατηγορίες τροφοδοτείται κυρίως από άτομα που προηγουμένως κατοικούσαν στο εξωτερικό, κάτι που σημαίνει ότι στην πλειονότητά τους είναι μετανάστες.

Γράφημα 4

Κατανομή των μελών δύο κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών σε τρεις γεωγραφικές ζώνες (κέντρο, ζώνη γύρω από το κέντρο και προάστια) και σε τρεις κοινωνικούς τύπους περιοχών –υψηλών στρωμάτων (1), μεσαίων (2) και χαμηλών (3)[2]– 1991 και 2001 (χιλιάδες)

α) Μεγάλοι εργοδότες, μάνατζερ και εξειδικευμένοι επαγγελματίες

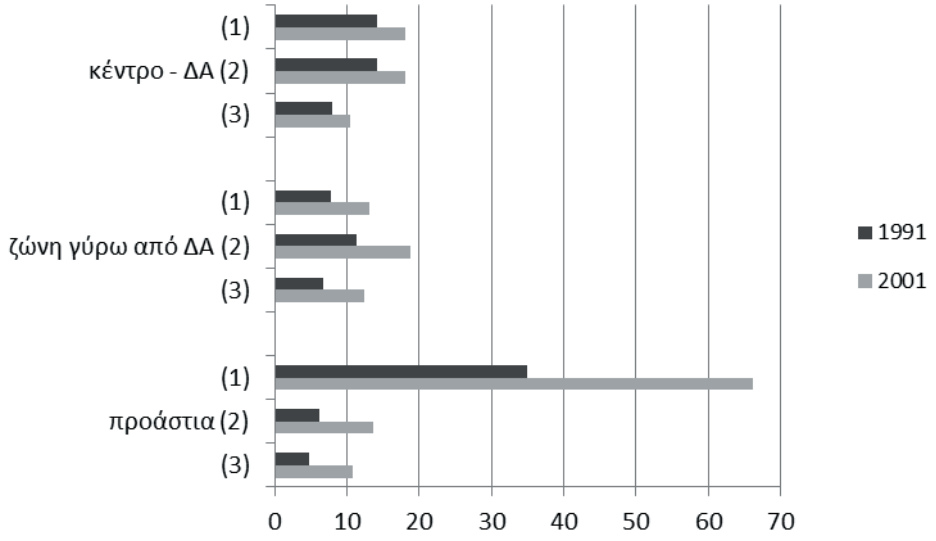

[2] Ο κοινωνικός τύπος των περιοχών κατοικίας στην προκειμένη περίπτωση διαπιστώθηκε με πολύ μεγαλύτερη ακρίβεια, σε σύγκριση με όσα αφορούν προηγούμενη περίοδο (1971-1991) και αποτυπώθηκαν στον πίνακα 1. Τα αναλυτικά δεδομένα από τις Απογραφές του 1991 και του 2001 επέτρεψαν, αφενός, η γεωγραφική ανάλυση να γίνει σε επίπεδο Απογραφικού Τομέα (μικρή χωρική μονάδα που περιλαμβάνει περιορισμένο αριθμό οικοδομικών τετραγώνων και πληθυσμό της τάξης των 700 ατόμων περίπου). Αφετέρου, επέτρεψαν την επεξεργασία της κοινωνικής φυσιογνωμίας των περιοχών κατοικίας με βάση πολύ αναλυτικότερες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες. Οι περιοχές τύπου (1), (2) και (3) αποτελούνται, συνεπώς, από χωρικά ασυνεχή σύνολα Απογραφικών Τομέων των οποίων η κοινωνική φυσιογνωμία συγκλίνει περισσότερο προς τις υψηλές, μεσαίες ή τις χαμηλές κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες αντίστοιχα. Μια σχετικώς πιο λεπτομερής χαρτογράφηση –σε πέντε κοινωνικούς τύπους– της κοινωνικής φυσιογνωμίας των περιοχών κατοικίας στην Αθήνα εμφανίζεται στο χάρτη 1.

β) Ανειδίκευτοι εργάτες

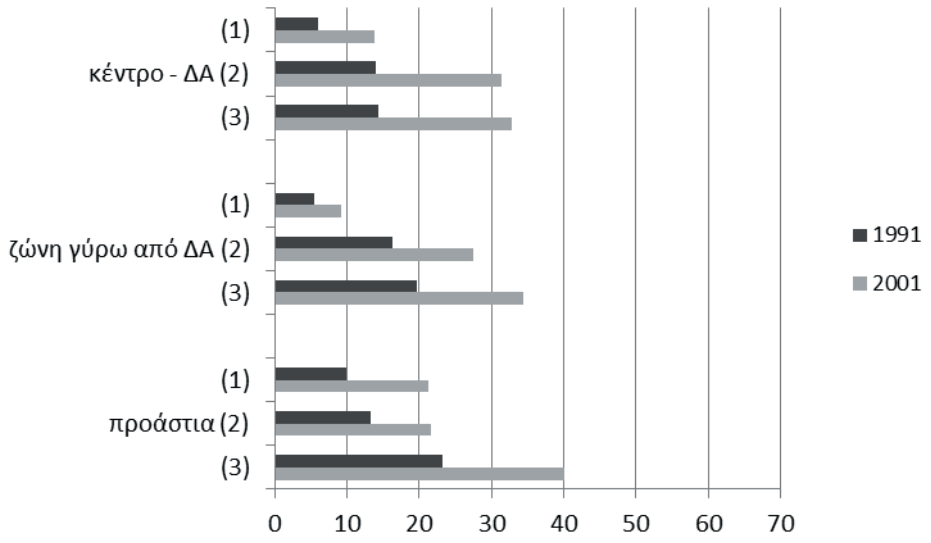

Πηγή δεδομένων: ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ (2005)

Η τάση, συνεπώς, στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1990 εξακολουθούσε να είναι η απομάκρυνση από το κέντρο των υψηλών και υψηλών-μεσαίων κατηγοριών και, αντίθετα, η διεύρυνση της παρουσίας χαμηλότερων κοινωνικοεπαγγελματικών στρωμάτων. Το μέγεθος των μεταβολών, ωστόσο, ήταν περιορισμένο σε σχέση με το συνολικό πληθυσμό του Δήμου, κάτι που μειώνει τις επιπτώσεις στην κοινωνική δομή του. Ο εντοπισμός της τάσης αυτής έχει, ίσως, περισσότερο ενδιαφέρον όσον αφορά τη διάψευση της αντίθετης τάσης –μιας υποτιθέμενης «επιστροφής» στο κέντρο– (Μαλούτας & Αλεξανδρή 2009). Η διάψευση αφορά, βεβαίως, την περίοδο μέχρι το 2001 την οποία καλύπτουν τα σχετικά δεδομένα. Η Απογραφή του 2011 θα αποκαλύψει νεώτερες τάσεις, αλλά η εκτίμησή μου είναι ότι δεν υπήρξαν σημαντικές ανατροπές.

Γράφημα 5

Αριθμός κατοίκων που εισέρρευσαν στο Δήμο Αθηναίων μετά το 1995 ανάλογα με την κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία* και τη γεωγραφική προέλευση και αριθμός κατοίκων που μετακόμισαν σε άλλο Δήμο κατά την ίδια περίοδο**

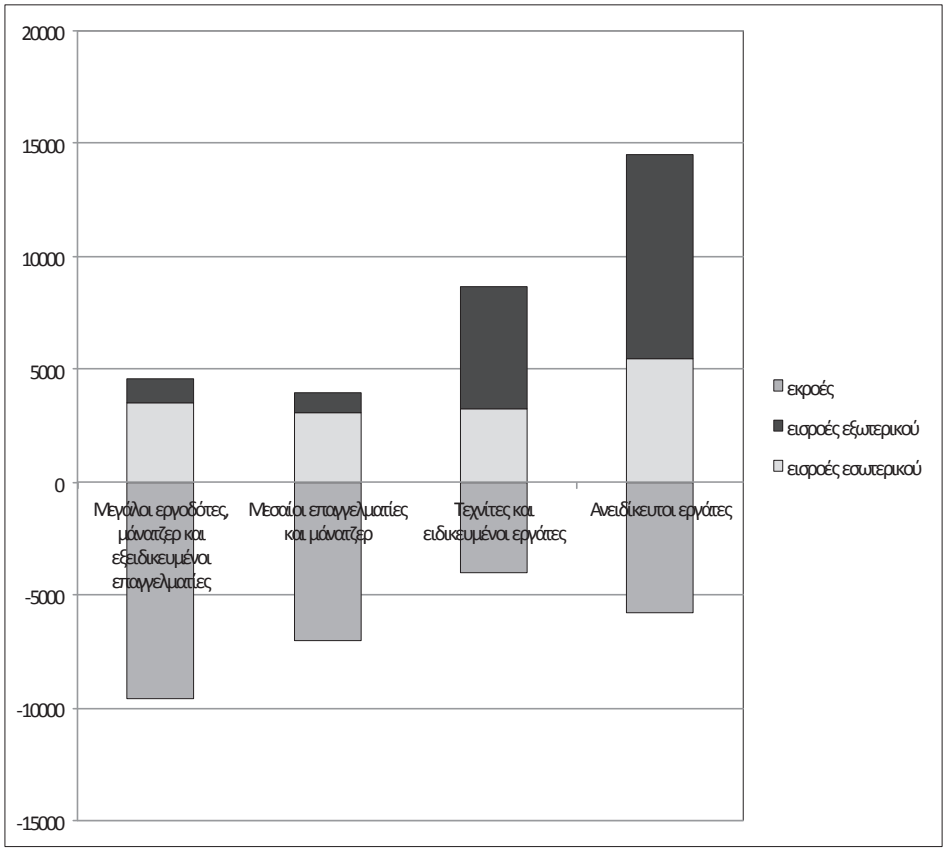

*επιλογή τεσσάρων κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών

**διάκριση μεταξύ προηγούμενου τόπου κατοικίας στο εσωτερικό της χώρας και το εξωτερικό

Πηγή δεδομένων: ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ (2005)

Μέσα από τις διαδικασίες που συνοπτικά περιγράφηκαν προηγουμένως, η κοινωνική φυσιογνωμία των περιοχών κατοικίας στην Αθήνα το 2001 (Χάρτης 1) εμφανίζει το κέντρο της πόλης –τον κεντρικό Δήμο– να μην αποτελεί πλέον βασικό πυρήνα συγκέντρωσης των υψηλών και υψηλών-

μεσαίων κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών, αλλά μια ευρεία περιοχή με έντονη εσωτερική κοινωνική διαφοροποίηση. Είναι χαρακτηριστικό, άλλωστε, ότι το σύνολο των Απογραφικών Τομέων του τύπου «μικτές και κοινωνικά πολωμένες περιοχές» –τομείς με συνύπαρξη υψηλών και χαμηλών κατηγοριών– χωροθετείται στο Δήμο Αθηναίων.

Τα αίτια της υποβάθμισης του κέντρου και η επιδιωκόμενη αναβάθμιση

Συνοψίζοντας όσα παρουσιάστηκαν ως εδώ, το κέντρο της Αθήνας δεν υποβαθμίστηκε ούτε και εγκαταλήφθηκε από τα υψηλότερα κοινωνικά στρώματα λόγω της συσσώρευσης βιομηχανικών δραστηριοτήτων και εργατικών στρωμάτων – όπως στο κλασικό υπόδειγμα υποβάθμισης του κέντρου των βιομηχανικών πόλεων– αλλά για διαφορετικούς λόγους. Η υποβάθμισή του χρονολογείται από το μέσο της δεκαετίας του 1970 και συνδέεται με το σωρευτικό αποτέλεσμα της αντιπαροχής και τη ραγδαία αύξηση της χρήσης ιδιωτικών αυτοκινήτων.

Η αντιπαροχή οδήγησε σε σημαντική αύξηση της πυκνότητας δόμησης, ιδιαίτερα στις περιοχές γύρω από το κέντρο. Μόνο κατά τη δεκαετία του 1960 ο πληθυσμός του Δήμου Αθηναίων αυξήθηκε κατά 50% (Μαλούτας 2000: 29) υποβαθμίζοντας σημαντικά τις συνθήκες διαβίωσης στις κεντρικές περιοχές της πόλης. Στο τέλος της δεκαετίας αυτής, ο ρυθμός οικοδόμησης εντάθηκε ακόμη περισσότερο με το Νόμο 395/1968 που αύξησε το συντελεστή δόμησης κατά 20% χωρίς καμία υποχρέωση από την πλευρά των ευεργετούμενων. Η υποβάθμιση του κέντρου εντάθηκε από την απουσία νέων υποδομών που θα υποστήριζαν τη σημαντική αύξηση και πύκνωση του πληθυσμού και θα εξυπηρετούσαν / διευθετούσαν τα νέα προβλήματα που έθετε η μεγάλη αύξηση του όγκου των ιδιωτικών αυτοκινήτων.

Χάρτης 1

Κοινωνική φυσιογνωμία των περιοχών κατοικίας στην Αθήνα[3] σε επίπεδο Απογραφικού Τομέα (2001)

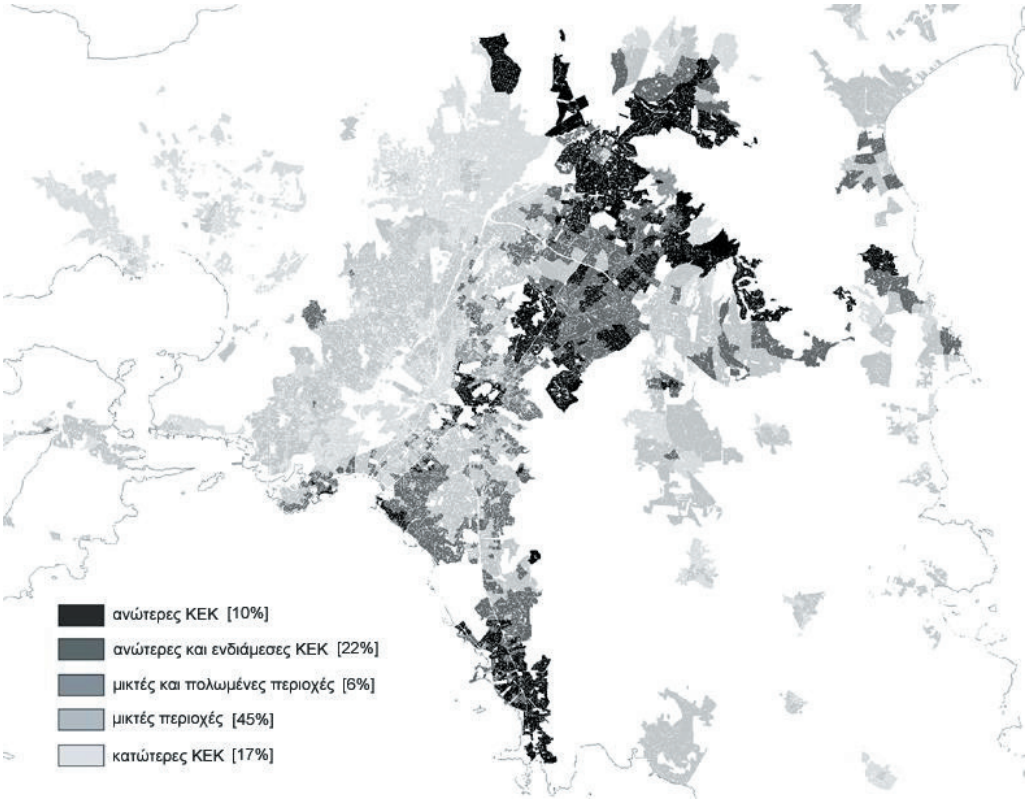

Πηγή: Maloutas (2007: 753)

Η υποβάθμιση του κέντρου της Αθήνας ήταν το αποτέλεσμα πολιτικών για την οικοδόμηση που δεν επικεντρώθηκαν ποτέ στις πολεοδομικές επιπτώσεις, καθώς το ενδιαφέρον και οι στόχοι τους αφορούσαν την

[3] Η διάκριση των Απογραφικών Τομέων του χάρτη 1 βασίστηκε σε ένα συνδυασμό πολυμεταβλητών στατιστικών αναλύσεων του κοινωνικού τους περιεχομένου που περιγράφεται αναλυτικά στο Maloutas (2007: 751-754).

περιστασιακή αναθέρμανση της οικονομίας μέσω της οικοδομής και την αποκόμιση πολιτικού οφέλους από την παροχή προσόδων σε διάφορες κοινωνικές ομάδες (Οικονόμου 1988). Οι πρόσοδοι αυτές αφορούσαν δημόσιο κεφάλαιο (με τη μορφή φοροαπαλλαγών και δωρεάν αύξησης συντελεστών) και κατευθύνθηκαν κυρίως σε σχετικώς εύπορα στρώματα, αφού ωφέλησαν πρωτίστως τους ιδιοκτήτες γης ανάλογα με την επιφάνεια και την αξία που κατείχε ο καθένας. Ωστόσο, λόγω της σημαντικής κατάτμησης της ιδιοκτησίας γης, οι σχετικές πρόσοδοι διαχύθηκαν κοινωνικά σε σημαντικό βαθμό. Παράλληλα, ο εξαιρετικά μεγάλος όγκος της παραγωγής νέων κατοικιών με το σύστημα της αντιπαροχής προσέφερε φθηνά και, συνεπώς, προσιτά διαμερίσματα σε μεγάλο τμήμα της ζήτησης. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1950 η Αθήνα διέθετε περίπου 1.000 κτήρια πέντε ορόφων και άνω, ενώ το 1980 προστέθηκαν άλλες 34.000 (Maloutas & Karadimitriou 2001).

Με την έννοια αυτή, η υποβάθμιση του κέντρου της πόλης οφείλεται στον συνδυασμό πολιτικών που ευνόησαν την αλόγιστη δόμηση χωρίς πολεοδομικά κριτήρια και αντίβαρα και της ιδιωτικής εκμετάλλευσης των ευκαιριών πλουτισμού που προσφέρθηκαν χωρίς επίγνωση του σωρευτικού τους αποτελέσματος. Σημαντικό μέρος των εύπορων στρωμάτων της πόλης επωφελήθηκε από τη διαδικασία της αντιπαροχής και, όταν τα αρνητικά της αποτελέσματα άρχισαν να γίνονται εμφανή, επέλεξαν την ιδιωτική στρατηγική της μετεγκατάστασης στα προάστια. Το κενό που αρχικά δημιουργήθηκε, οδήγησε στην αχρηστία πολλών κατοικιών, ιδιαίτερα των μικρών διαμερισμάτων, που η πυκνοδόμηση είχε καταστήσει περισσότερο προβληματικά, στους χαμηλούς ορόφους και τα ημιυπόγεια.

Αυτό το υποβαθμισμένο οικιστικό απόθεμα βρήκε νέους χρήστες αρκετά χρόνια αργότερα. Οι μετανάστες που εμφανίστηκαν στην αρχή της δεκαετίας του 1990 κατευθύνθηκαν εκεί, δεδομένης της απουσίας μεταναστευτικής και στεγαστικής πολιτικής που δεν τους προσέφερε άλλες λύσεις. Η ύπαρξη αυτού του οικιστικού αποθέματος αποτελεί βασική αιτία της σημαντικά μεγαλύτερης συγκέντρωσης των μεταναστευτικών ομάδων στο

κέντρο της πόλης, σε σχέση με τις περιοχές κατοικίας χαμηλής κοινωνικής φυσιογνωμίας στην περιφέρεια, όπου το απόθεμα κατοικιών προς ενοικίαση είναι περιορισμένο.

Συνεπώς, η διαδικασία υποβάθμισης του κέντρου της Αθήνας ξεκίνησε πολύ πριν οι μετανάστες, οι άστεγοι και οι χρήστες ουσιών εμφανιστούν στην πόλη και αρχίσει να τους αποδίδεται ευθύνη για την κατάστασή του. Οι μετανάστες και άλλες ευάλωτες κοινωνικές και οικονομικά αδύναμες ομάδες κατευθύνθηκαν στο κέντρο *λόγω* της προηγούμενης υποβάθμισής του, που το καθιστούσε προσιτό ως περιοχή κατοικίας.

Στο πλαίσιο της προετοιμασίας των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 το κέντρο έγινε δέκτης σημαντικών επενδύσεων και έδειξε τις δυνατότητες και την προοπτική να αναβαθμιστεί. Οι επενδύσεις όμως αυτές δεν έγιναν σε συνδυασμό με μια μακροπρόθεσμη και συντεταγμένη στρατηγική για την πόλη και το κέντρο της, αλλά με το βραχυπρόθεσμο και αποκλειστικό στόχο της ανάληψης και της επιτυχούς εκτέλεσης των Αγώνων. Έτσι, οι μεγάλες επενδύσεις στις συγκοινωνιακές υποδομές αφέθηκαν – όπως η αντιπαροχή μερικές δεκαετίες πριν– να λειτουργήσουν υπέρ των ιδιοκτητών γης που έτυχε να βρίσκονται στις κατάλληλες θέσεις. Η υπεραξία που δημιουργήθηκε από τις επενδύσεις αυτές και εκφράστηκε μέσω των αξιών γης δεν επιδιώχθηκε να λειτουργήσει για το κοινωνικό σύνολο και την πόλη, αλλά μοιράστηκε δωρεάν στους ιδιοκτήτες γης που επωφελήθηκαν. Επιπλέον, η απότομη παύση επενδύσεων στην πόλη μετά τους Αγώνες και η διάψευση των ανεδαφικών ελπίδων για την ώθηση που θα έδιναν σε διάφορους τομείς, όπως ο τουρισμός, έφεραν απογοήτευση και εγκατάλειψη, που εικονογραφείται και από την κατάσταση των Ολυμπιακών Ακινήτων.

Ο λόγος για την υποβάθμιση του κέντρου της πόλης συνδέεται συνεπώς με αυτήν την απογοήτευση πολλών επενδυτών –και δυνάμει επενδυτών– σε ένα αναβαθμισμένο και προσοδοφόρο κέντρο, το οποίο η περίοδος προετοιμασίας των Ολυμπιακών Αγώνων έδωσε την εντύπωση ότι ήταν εφικτό. Από την άλλη πλευρά, η λύση των σύνθετων προβλημάτων που χωροθετούνται στο κέντρο δεν ταυτίζεται με τις βλέψεις και τα οράματα των απογο-

ητευμένων επενδυτών, πολλοί από τους οποίους επιδιώκουν μια επικερδή επένδυση που θα προέκυπτε σχετικώς ανέξοδα, για μια ακόμη φορά, από μια μεγάλη δημόσια επένδυση. Η λύση σε πνεύμα κοινωνικής δικαιοσύνης και συνοχής χρειάζεται πολλά περισσότερα από το δίπτυχο ωραιοποίηση και αστυνόμευση, που επαρκεί για την εκπλήρωση του οράματος πολλών υποψήφιων επενδυτών. Με δεδομένους τους οικονομικούς περιορισμούς της σημερινής συγκυρίας, η προοπτική αναβάθμισης του κέντρου της Αθήνας καθίσταται όχι μόνο δυσκολότερη, αλλά και κοινωνικά αμφίσημη και ίσως επικίνδυνη.

Βιβλιογραφικές αναφορές

ΕΚΚΕ/ΕΣΥΕ, 2005, *Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων 1991-2001*. Εφαρμογή διαχείρισης και επεξεργασίας δεδομένων, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

ΕΣΥΕ/ΕΛΣΤΑΤ, *Απογραφές Πληθυσμού* 1951, 1961, 1971, 1981, πρόσβαση στο http://dlib.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/categoryyears?p_cat=10007862&p_topic=10007862.

Hill R.C., Fujita K., 2003, «The nested city: introduction», *Urban Studies*, 40 (2), pp. 207-217.

Hill R.C., Kim J.W., 2000, «Global cities and developmental states», *Urban Studies*, 37 (12), pp. 2167-2198.

Knox P., Pinch S., 2009, *Κοινωνική γεωγραφία των πόλεων*, Αθήνα, Σαββάλας.

Lees A., 1985, *Cities perceived. Urban society in European and American thought, 1820-1940*, Manchester, Manchester University Press.

Lees L., Slater T., Wyly E., 2008, *Gentrification*, London, Routledge.

Λεοντίδου Λ., 1986, «Αναζητώντας τη χαμένη εργασία: Η κοινωνιολογία των πόλεων στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 60, σσ. 72-109.

Μαλούτας Θ., 2000, «Αστική μεγέθυνση και κυρίαρχοι τρόποι στέγασης στη μεταπολεμική Αθήνα», στο Θ. Μαλούτας, (επιμ.) *Κοινωνικός και οικονομικός Άτλας της Ελλάδας*, Αθήνα-Βόλος, ΕΚΚΕ-Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, σσ. 28-29.

Μαλούτας Θ., Αλεξανδρή Γ., 2009, «Αστικές αναπλάσεις και μεταβολές των κοινωνικών δομών στο κέντρο της Αθήνας στη στροφή του αιώνα», στο *25 κείμενα για το σχεδιασμό και την ανάπτυξη του χώρου*, Βόλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, σσ. 295-333.

Maloutas T., Karadimitriou N., 2001, «Vertical social differentiation in Athens. Alternative or complement to urban segregation?», *International Journal of Urban and Regional Research*, 25 (4), pp. 699-716.

Maloutas T., 1997, «La ségrégation sociale à Athènes», *Mappemonde*, 4 (97), pp. 1-4.

Maloutas T., 2007, «Segregation, social polarisation and inequality in Athens during the 1990s: Theoretical expectations and contextual difference», *International Journal of Urban and Regional Research,* 31 (4), pp. 733-758.

Οικονόμου Δ., 1988, «Σύστημα γης και κατοικίας στη μεταπολεμική Ελλάδα», στο Θ. Μαλούτας και Δ. Οικονόμου, *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα. Χωρικές και τομεακές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Εξάντας, σσ. 57-113.

Souliotis N., Sayas I., Maloutas T., forthcoming, «Mega-projects, neoliberalization and state capacities: assessing the medium-term impact of the 2004 Olympic Games on Athenian urban policies», *Environment and Planning C*.

Zukin S., 1995, *The cultures of cities*, Oxford, Blackwell.

Η «κρίση» στο κέντρο της Αθήνας και η αγορά κατοικίας: επανεξετάζοντας τις υποθέσεις της «υποβάθμισης» και της «εγκατάλειψης»

Δημήτρης Εμμανουήλ

Εισαγωγικά: Η «κρίση» του κέντρου της Αθήνας

Οι δημόσιες συζητήσεις για την «κρίση» του κέντρου της Αθήνας έλκονται από δύο πολύ διαφορετικές εστίες ενδιαφέροντος. Από τη μια έχουμε την «κρίση» που απασχολεί, σε τελική ανάλυση, κυρίως τα καταστήματα και τα ξενοδοχεία του κέντρου – που αφορά δηλαδή τους λόγους προσέλκυσης ή απώθησης πελατών και τουριστών. Από την άλλη, έχουμε τις απόψεις για την «κρίση» που εστιάζουν στη μείωση του πληθυσμού και της ζήτησης κατοικίας στην ευρύτερη κεντρική περιοχή της πόλης. Αν και συχνά αυτές οι δύο προσεγγίσεις συγχέονται, αφορούν πολύ διαφορετικά ζητήματα και πολύ διαφορετικούς συντελεστές της «κρίσης». Ένας πρόσθετος λόγος σύγχυσης είναι ότι συχνά τίθεται ζήτημα «επιστροφής της κατοικίας στο Κέντρο» με αναφορά στο «Κέντρο» με τη *στενή έννοια*: το επιχειρηματικό και το «Ιστορικό Κέντρο» της πόλης - που στην Αθήνα εν πολλοίς ταυτίζονται. Όπως θα επιχειρηματολογήσουμε, αυτή η προβληματική αναφέρεται, εξ αντικειμένου, σε πολύ περιορισμένο σε μέγεθος και πολύ ειδικό πληθυσμό και στην ουσία στοχεύει στην επίλυση προβλημάτων μονομέρειας στη χρήση των κτιρίων και ερήμωσης – ιδιαίτερα τις βραδινές ώρες – σε ζώνες εμπορίου και υπηρεσιών και ιστορικά οικιστικά σύνολα με διατηρητέο κτιριακό απόθεμα. Ως εκ τούτου, συνδέεται, κατ' ουσία, με την προβληματική διατήρησης και αναζωογόνησης των εμπορικών και τουριστικών ζωνών και, συχνά, με τις διαδικασίες «εξευγενισμού» περιοχών του Ιστορικού Κέντρου (Πλάκα, Μεταξουργείο).

Από την ευρύτερη σκοπιά του συστήματος κατοικίας στο επίπεδο της πόλης, αυτά τα ζητήματα είναι εντελώς περιθωριακά: το ζήτημα του ρόλου του κέντρου έχει να κάνει με τη βιωσιμότητα και την κοινωνική ισορροπία των μεγάλων γειτονιών που *περιβάλλουν* το στενό εμπορικό και ιστορικό κέντρο και συνυπάρχουν με σημαντικές κεντρικές λειτουργίες μέσω της ακτινωτής διάχυσης του κέντρου στους μεγάλους οδικούς άξονες.[1] Στα επόμενα θα επικεντρωθούμε στο ζήτημα της μείωσης του πληθυσμού και των νοικοκυριών στο κέντρο της πόλης με αυτή την ευρεία έννοια και στον ιδιαίτερο ρόλο της αγοράς κατοικίας.

Θεωρώ ότι η κυρίαρχη αντίληψη για το ρόλο της αγοράς κατοικίας στην «κρίση» του κέντρου της Αθήνας, αντίληψη που διαμορφώθηκε τη δεκαετία του 1980, βασίζεται σε δύο υποθέσεις: την ύπαρξη μιας έντονης τάσης «εγκατάλειψης» των κεντρικών περιοχών λόγω της «υποβάθμισής» τους και την αύξουσα «προαστιοποίηση» της μεσαίας τάξης – μια παράλληλη τάση που έχει τη δική της αυτόνομη κοινωνική δυναμική αλλά σε σημαντικό βαθμό ενισχύεται και από την προηγούμενη. Αυτές οι αντιλήψεις θεωρούνται, πλέον, *γεγονότα*: κοινά παραδεκτές και τεκμηριωμένες αλήθειες, παρά υποθέσεις προς διερεύνηση και επαλήθευση. Σε κάποιο βαθμό πράγματι βασίζονται σε γεγονότα: πράγματι έχουμε από πολλές απόψεις σχετική υποβάθμιση των κεντρικών περιοχών και πράγματι έχουμε μετακινήσεις του πληθυσμού και της αγοράς κατοικίας που μπορούν να εκληφθούν ως «εγκατάλειψη» του κέντρου και τάση για εγκατάσταση στα προάστια. Υπάρχουν ωστόσο δύο ζητήματα που προσθέτουν πολλά ερωτηματικά σε αυτό το απλό σχήμα και δικαιολογούν τη χρήση του όρου «υποθέσεις»: πρώτον, ποια είναι πραγματικά τα ουσιώδη και καθοριστικά χαρακτηριστικά των μηχανισμών της «υποβάθμισης» και της «εγκατάλειψης» και, δεύτερον, ποια είναι η έκταση αυτών των φαινομένων – και

[1] Αν και το «στενό» κέντρο εμπορίου και υπηρεσιών εξυπηρετεί όλη τη πόλη, είναι αναμφισβήτητο ότι η ύπαρξη μεγάλης συγκέντρωσης πληθυσμού στις άμεσα γειτονικές περιοχές συμβάλει σημαντικά στη βιωσιμότητά του και, συνεπώς, συνιστά βασικό παράγοντα και για την προβληματική που έλκεται από τα επιχειρηματικά ενδιαφέροντα για την «κρίση» του κέντρου.

δικαιολογούν πράγματι αυτά τη δραματική σχεδόν χρήση αυτών των όρων, με συνδηλούμενα που παραπέμπουν στη μυθολογία των ριζικών χωρικών ανακατατάξεων και των προβλημάτων ερήμωσης και «γκετοποίησης» των κέντρων αμερικανικών πόλεων;[2]

Τα σημεία που θίγουν αυτά τα ερωτήματα έχουν άμεση σχέση με τη χωροταξική και οικιστική πολιτική για την Αθήνα και το Κέντρο της. Η υπόθεση της «εγκατάλειψης λόγω υποβάθμισης» βασίζεται κυρίως στην άποψη ότι οι καθοριστικοί παράγοντες υποβάθμισης είναι *περιβαλλοντικοί:* το «νέφος», η άναρχη κυριαρχία των αυτοκινήτων και το κακό πολεοδομικό περιβάλλον. Ως εκ τούτου, οι επίσημες στρατηγικές αναβάθμισης των κεντρικών περιοχών δίνουν μονομερώς έμφαση στις πολεοδομικές, κυκλοφοριακές και εξωραϊστικές παρεμβάσεις. Από την άλλη, οι στερεότυποι φόβοι για τις αρνητικές επιπτώσεις της προαστιοποίησης έχουν αναγάγει σε ιερή αγελάδα το στόχο της αυστηρής περιστολής της επέκτασης της πόλης, ακόμα και υπό συνθήκες όπου μια σχετική χωρική αποκέντρωση θα βελτίωνε τις συνθήκες στις κεντρικές περιοχές. Η κατανόηση τόσο των πραγματικών τάσεων εξέλιξης της ζήτησης κατοικίας στο κέντρο της πόλης, όσο και της αιτιολογίας αυτών των τάσεων αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση για μια κριτική επανεξέταση αυτών των πολιτικών. Στα επόμενα θα εξετάσουμε, με βάση τις αναλύσεις και πορίσματα ορισμένων ερευνών μας για τη δεκαετία 1991-2001, τα ακόλουθα:

α) Τις γενικές τάσεις στα πληθυσμιακά μεγέθη, στη ζήτηση κατοικίας και στις τιμές.

β) Την έκταση και τον κοινωνικό/ταξικό χαρακτήρα της «εξόδου» των γηγενών νοικοκυριών από το ΔΑ.

γ) Το ρόλο ορισμένων βασικών καθοριστικών παραγόντων στη χωροθέτηση της ζήτησης κατοικίας. Αν και ο πιο γνωστός παράγων είναι η

[2] Είναι ενδιαφέρον ότι φόβοι για ένα τέτοιο ζοφερό μέλλον για το κέντρο της Αθήνας έχουν εκφραστεί ήδη από τη δεκαετία του 1970 όταν η τάση ακραίας υπερσυγκέντρωσης της πόλης στο Δήμο Αθηναίων άρχισε να δείχνει (εύλογα, λόγω του κορεσμού του κέντρου και της φυσικής βαθμιαίας χωρικής επέκτασης της οικοδόμησης) σημεία κοπώσεως σε σύγκριση με τους αναπτυσσόμενους περιφερειακούς δήμους.

γεωγραφία των θέσεων απασχόλησης – και στην περίπτωση του ΔΑ είναι γνωστές οι αρνητικές επιπτώσεις της αποβιομηχάνισης στις παλαιές παραγωγικές κεντρικές ζώνες και ο ανταγωνισμός από τα νέα περιφερειακά κέντρα εμπορίου/υπηρεσιών – θα επικεντρωθούμε εδώ στους πιο άμεσα σχετικούς με την ζήτηση και προσφορά κατοικίας: στην κατανομή της προσφοράς γης και πολεοδομικού χώρου, στη συνακόλουθη κατανομή της νέας οικοδόμησης και, τέλος, στο ρόλο της υποβάθμισης/απαξίωσης του παλαιού αποθέματος κατοικιών στις κεντρικές περιοχές.

δ) Πιο ειδικά θα εξετάσουμε το ρόλο του εισοδηματικού επιπέδου της ζήτησης στην επιλογή θέσης κατοικίας. Αυτός ο παράγων φαίνεται να είναι και ο πλέον καίριος στην κατανόηση της περιώνυμης «εγκατάλειψης» του ΔΑ από τα μεσαία στρώματα και σχετίζεται άμεσα τόσο με την υποβάθμιση-απαξίωση του παλαιού αποθέματος στο ΔΑ, όσο και με το οικονομικό και κοινωνικό προφίλ της νέας δόμησης που συγκεντρώνεται κυρίως σε περικεντρικές και προαστιακές ζώνες.

ε) Το προηγούμενο θα μας οδηγήσει στην ανάλυση του πιθανού ρόλου της συγκέντρωσης μεταναστών στο ΔΑ και της συνακόλουθης κοινωνικο-οικονομικής «υποβάθμισης» της τοπικής αγοράς κατοικίας σε σχέση με τις τάσεις χωροθέτησης των άλλων κοινωνικών στρωμάτων.

Ποιο είναι το «Κέντρο»;

Πριν αρχίσουμε, όμως, την όποια ανάλυση θα πρέπει να ξεκαθαρίσουμε τι εννοούμε με τον όρο «κέντρο» της πόλης. Το κέντρο με τη στενή έννοια, είναι είτε το λεγόμενο «επιχειρηματικό κέντρο» –αυτό που οι αγγλοσάξονες ονομάζουν «Central Business District» (CBD)– είτε το λεγόμενο «Ιστορικό Κέντρο» που στην περίπτωση της Αθήνας έχει οριστεί από το Υπουργείο Πολιτισμού ώστε να περιλαμβάνει την πόλη που είχε διαμορφωθεί ως τα μέσα του 19ου Αιώνα (χωρίς τον Πειραιά) καθώς και δύο μεγάλες ενότητες με σημαντικά στοιχεία νεοκλασικής αρχιτεκτονικής –τα Εξάρχεια και το Μεταξουργείο. Τα «επιχειρηματικά κέντρα» (CBD) είναι περιοχές στο

κέντρο των πόλεων όπου, *εξ ορισμού*, επικρατούν σχεδόν πλήρως οι χρήσεις εμπορίου και υπηρεσιών. Μέχρι το 1980 στην Αθήνα αυτή η περιοχή ήταν το κλασσικό τρίγωνο Αθηνάς-Ερμού-Πανεπιστημίου με μικρές επεκτάσεις γύρω από την Ομόνοια, ανατολικά προς τη Σόλωνος και δυτικά μετά την Αθηνάς. Το 2001, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 1 από το σχετικό κενό στις ενδεικτικές συγκεντρώσεις πληθυσμού, το CBD εκτείνεται πλήρως στο ισοσκελές τρίγωνο Ερμού-Πανεπιστημίου-Πειραιώς και σε μια περιμετρική σχετικά περιορισμένη ζώνη γύρω από αυτό. Το «Ιστορικό Κέντρο», όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 2 περιλαμβάνει πλήρως το CBD καθώς και τα Εξάρχεια-Νεάπολη, το Μεταξουργείο, την Πλάκα και το Θησείο. Και στις ζώνες του Ιστορικού Κέντρου εκτός CBD οι πυκνότητες, με την εξαίρεση λίγων μόνο γειτονιών, είναι επίσης πολύ χαμηλές για λόγους εγγενείς στο χαρακτήρα του: πολύ χαμηλή και παλαιά δόμηση, διατηρητέα ιστορικά κτίρια που είναι είτε εγκαταλειμμένα είτε με πολύ χαμηλή πυκνότητα κατοίκησης και πολλές «θεσμικές» χρήσεις.

Για να έχουμε μια εικόνα του περιορισμένου ρόλου της κατοικίας σε αυτό το Ιστορικό-Επιχειρηματικό «Κέντρο», οι απογραφέντες κάτοικοι το 2001 στο Εμπορικό «Τρίγωνο» μαζί με του Ψυρρή ήταν 4.318 από τους οποίους μόνο 1.861 «γηγενείς» (χωρίς τους οικονομικούς μετανάστες).[3] Μαζί με την Πλάκα και το Μεταξουργείο, οι μόνιμοι κάτοικοι έφταναν τους 14.800 με μόνο 8.100 γηγενείς. Για σύγκριση, στο Παγκράτι (μαζί με την περιοχή Hilton και το Μετς) –μια περιοχή που δεν ξεπερνάει το 40% της έκτασης των παραπάνω ενοτήτων– ο μόνιμος πληθυσμός προσεγγίζει τα 50.000 άτομα. Αν λάβουμε υπόψη μόνο τους γηγενείς, έχουμε ουσιαστικά μια πυκνότητα κατοίκων που είναι 20 φορές μεγαλύτερη από αυτή του «στενού» Επιχειρηματικού Κέντρου και περίπου 14 φορές μεγαλύτερη από αυτή του Ιστορικού Κέντρου (χωρίς τα Εξάρχεια-Νεάπολη).

[3] Μετρήσεις του μόνιμου πληθυσμού των απογραφικών τομέων από τη βάση δεδομένων του Προγράμματος ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ «Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων 1991-2001». Ως «οικονομικοί μετανάστες» ορίστηκαν οι αλλοδαποί που ανήκουν σε χαμηλά κοινωνικο-οικονομικά στρώματα.

Διάγραμμα 1
Ενδεικτική απεικόνιση της πυκνότητας κατοίκων στο Δ. Αθηναίων, 2001

Είναι φανερό από αυτά τα δεδομένα, ότι από τη σκοπιά της αγοράς κατοικίας τα μεγέθη ενεργού ζήτησης στέγης στο επίσημο «Κέντρο» είναι περιθωριακά. Ιδωμένα από άλλη σκοπιά, τα ίδια δεδομένα υποδεικνύουν ότι οι όροι του διακυβεύματος της «κρίσης κατοικίας» στην κεντρική περιοχή διαμορφώνονται από τις αλλαγές στις πυκνοκατοικημένες συμπαγείς γειτονιές *γύρω* από Κέντρο. Παρά αυτά, ωστόσο, η επίσημη προσέγγιση στο ζήτημα επιμένει στην *αποκλειστική* έμφαση σε μια πολιτική «επιστροφής» της κατοικίας στο περιορισμένο Ιστορικό-Επιχειρηματικό Κέντρο.[4] Αυτή η

[4] Είναι ενδεικτικό ότι στον 3ο Απολογισμό του «Σχεδίου Δράσης για το Κέντρο της Αθήνας» (24.11.2011) ο Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης Θ. Πάγκαλος ανακοίνωσε ότι, με στόχο την «επιστροφή στο κέντρο» και την «ανάπλαση» του ψηφίστηκαν φορολογικές απαλλαγές για αποκατάσταση και εκσυγχρονισμό κτηρίων στο Γεράνι (τη περιοχή δυτικά της οδού Αθηνάς) και στο Μεταξουργείο-Κεραμεικό.

πολιτική, όπως υπογραμμίσαμε, αφορά, λόγω της φύσης αυτών των περιοχών, πολύ περιορισμένο πληθυσμό ο οποίος, πιθανότατα, θα έχει και πολύ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και στεγαστικές προτιμήσεις. Αυτό ισχύει εν πολλοίς και για τους ενδιαφερόμενους για περιοχές ανάπλασης όπως το Μεταξουργείο.

Διάγραμμα 2
Τα όρια του Ιστορικού Κέντρου

Σε κάθε περίπτωση, ακόμη και αν αντιμετωπίσουμε θετικά αυτόν τον πολύ ειδικό στόχο, η αποκλειστική έμφαση στις ειδικές ζώνες του ιστορικού-επιχειρηματικού Κέντρου συνάδει περισσότερο με την επιθυμία «αναζωογόνησης» και τους φόβους «γκετοποίησης» και ανασφάλειας που προβάλλονται από την πλευρά των φορέων του τομέα εμπορίου και τουρισμού και με τις πάγιες πολιτικές «ανάπλασης» (δηλαδή εξωραϊσμού και «εξευγενισμού») του Ιστορικού Κέντρου. Έχει, αντίθετα περιορισμένη σχέση με το ζήτημα της κρίσης της κεντρικής περιοχής της πόλης ως πρόβλημα «εγκατάλειψης» από το πληθυσμό και μείωσης της ζήτησης

κατοικίας. Αυτό το ζήτημα δεν μπορεί παρά να εξεταστεί σε πολύ ευρύτερο γεωγραφικό χώρο από το ιστορικό-επιχειρηματικό Κέντρο ώστε να καλύπτει μια ευρεία ζώνη κατοικίας γύρω από αυτό. Μια τέτοια ζώνη θα συμπεριλάμβανε ουσιαστικά το μεγαλύτερο μέρος του Δήμου Αθηναίων και για να απλοποιήσουμε τη στατιστική ανάλυση θα αναφερθούμε στα επόμενα σε στοιχεία για το σύνολο του Δήμου.

Πόσο μειώθηκε η ζήτηση κατοικίας στο Δ. Αθηναίων;

Είναι καθιερωμένο στη δημόσια συζήτηση για το ζήτημα που εξετάζουμε να συνάγονται συμπεράσματα με σχεδόν αποκλειστική αναφορά στις μεταβολές του *πληθυσμού*. Πρέπει εξ αρχής να τονιστεί ότι αυτό είναι εσφαλμένο και συχνά παραπλανητικό. Η ζήτηση κατοικίας διαμορφώνεται από τα *νοικοκυριά* και από το μέγεθος και την αξία της κατοικίας που αυτά «καταναλώνουν». Μπορούμε κάλλιστα να έχουμε αύξηση του πληθυσμού και μείωση της ζήτησης κατοικίας ή μείωση του πληθυσμού παράλληλα με αύξηση της ζήτησης: αυτό το δεύτερο είναι λίγο-πολύ ο κανόνας στην Ελλάδα τις τελευταίες δεκαετίες. Πέραν αυτού, η μείωση του πληθυσμού σε μια περιοχή δεν αποτελεί οπωσδήποτε πρόβλημα και στην περίπτωση του οικοδομικά κορεσμένου και ιδιαίτερα πυκνοκατοικημένου Δ. Αθηναίων μπορεί να αποτελεί και μια ιδιαίτερα θετική εξέλιξη. Ο λόγος είναι απλός. Θεωρείστε την περίπτωση που τα νοικοκυριά λόγω αύξησης του εισοδήματος και ευνοϊκής εξέλιξης στο κόστος της στέγασης βελτιώνουν την κατανάλωση χώρου κατά 20%. Με όλες τις άλλες παραμέτρους σταθερές, σε μια περιοχή πλήρως οικοδομημένη θα είχαμε αναγκαστικά μείωση της πυκνότητας κατά 20% καθώς και ανάλογη μείωση του αριθμού αυτοκινήτων. Αυτό, από μόνο του, θα βελτίωνε ριζικά τις πολεοδομικές και περιβαλλοντικές συνθήκες διαβίωσης. Υπάρχουν επίσης περιπτώσεις όπου δεν έχουμε αύξηση των στεγαστικών επιφανειών αλλά μείωση του μεγέθους του νοικοκυριού. Σε τέτοιες περιπτώσεις η εμμονή στα μεγέθη πληθυσμού

ως ένδειξη «δυναμισμού» μιας περιοχής είναι προφανώς λανθασμένη και παραπλανητική.

Πίνακας 1

Δ. Αθηναίων – Μεταβολή μεγεθών πληθυσμού, νοικοκυριών & κατοικίας 1991 -2001

	1991	**2001**	**% Μεταβολής**
Μόνιμος πληθυσμός	816.556	789.166	-3,35%
Νοικοκυριά	285057	301.566	5,79%
Κατοικίες	387839	398531	2,76%
Μέση επιφ. κατοικίας	72,54	71,51	-1,42%
Επιφ. κατοικίας (στρεμ.)	28134	28499	1,30%

Πηγή: Στοιχεία ΕΛΣΤΑΤ και υπολογισμοί μας

Στον Πίνακα 1 φαίνονται οι μεταβολές στον πληθυσμό και στα βασικά μεγέθη που έχουν να κάνουν με τη ζήτηση κατοικίας στο Δ. Αθηναίων μεταξύ 1991 και 2001. Ο πληθυσμός πράγματι μειώθηκε κατά τι (-3,35%) – παρά τη σημαντική εισροή οικονομικών μεταναστών (συνεπώς υπήρξε σημαντική μείωση των γηγενών). Από την άλλη, τόσο ο αριθμός των νοικοκυριών όσο και ο αριθμός των κατοικιών *αυξήθηκαν*. Ωστόσο, η μέση επιφάνεια κατοικίας μειώθηκε κατά -1,4% με αποτέλεσμα η συνολική ζήτηση στεγαστικής επιφάνειας να αυξηθεί κατά μόνο 1,3%. Η μικρή συνολική μείωση του μέσου μεγέθους κατοικίας οφείλεται κυρίως στα μειονεκτικά μεγέθη κατοικίας των μεταναστών που εγκαταστάθηκαν μετά το 1991 δεδομένου ότι, όπως θα δούμε, δεν είχαμε μείωση στο μέσο μέγεθος

κατοικίας των «γηγενών».[5] Στον Πίνακα 2 φαίνονται οι μεταβολές στο μέσο μέγεθος νοικοκυριού και στο μέσο μέγεθος κατοικίας των γηγενών νοικοκυριών. Είναι εμφανής, καταρχήν, η σημαντικότατη γενική μείωση του μεγέθους των νοικοκυριών. Από την άλλη, τα μέσα μεγέθη κατοικίας δεν έδειξαν μείωση παρά μόνο σε μικρό βαθμό (-1,9%) στα νοικοκυριά των χαμηλότερων μεσαίων στρωμάτων όπου και η μείωση του μεγέθους του νοικοκυριού ήταν η μεγαλύτερη (-21,4%).

Πίνακας 2

Δ. Αθηναίων - Γηγενή νοικοκυριά - Μεταβολή στο μέσο μέγεθος νοικοκυριού και κατοικίας - 1991-2001*

	Επάγγελμα Αρχηγού νοικοκυριού	Μέσος αριθμός Μελών			Μέση επιφάνεια Κατοικίας (τμ)		
		1991	2001	%ΜΕΤ	1991	2001	%ΜΕΤ
0	**Οικονομικά μη ενεργοί****	2,93	2,44	-16,6%	73,45	74,57	1,5%
1-2	**Διευθύνοντες κ.λπ., Ελ. Επαγγέλματα & Τεχν. Βοηθοί**	2,67	2,36	-11,7%	82,73	84,53	2,2%
3-5	**Υπαλ. γραφείου, Έμποροι, Πωλητές, Παροχή υπηρεσιών**	2,89	2,27	-21,4%	72,40	71,04	-1,9%
7-9	**Τεχνίτες, Εργάτες κ.λπ.**	3,22	2,80	-13,1%	66,52	67,34	1,2%
	Όλα τα νοικοκυριά	2,57	2,26	-12,1%	72,54	73,67	1,6%

(*): Για το 2001 μετά αφαίρεση των οικονομικών μεταναστών. (**): Περιλαμβάνονται και λιγοστοί Γεωργοί κ.λπ. και οι μη δηλώσαντες επάγγελμα κ.λπ.

[5] Εφόσον ως «οικονομικοί μετανάστες» ορίστηκαν οι αλλοδαποί χαμηλών κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων, η κατηγορία των «γηγενών» περιλαμβάνει και μικρό αριθμό αλλοδαπών.

Στην περίπτωση των γηγενών έχουμε μια διαδικασία μείωσης του πληθυσμού παρεμφερή με το υποθετικό παράδειγμα που αναφέραμε παραπάνω, όπου όμως η αύξηση της κατανάλωσης χώρου ανά άτομο δεν προέρχεται από την αύξηση του μεγέθους των κατοικιών αλλά από τη μείωση των *ατόμων* ανά νοικοκυριό με περίπου σταθερό το μέγεθος της κατοικίας. Αυτή δραστική μείωση των ατόμων προέρχεται, βέβαια, από την κυριολεκτικά επαναστατική πτώση της γεννητικότητας τη δεκαετία του 1980: μεταξύ 1981 και 1990 οι γεννήσεις ζώντων ανά 1000 άτομα πληθυσμού μειώθηκαν από άνω του 15 σε 10. Σαν αποτέλεσμα, τα νοικοκυριά της δεκαετίας του 2001 είχαν πολύ λιγότερα παιδιά σε σύγκριση με το 1991, όταν ακόμη ήταν παρόντα τα παιδιά που γεννήθηκαν τη δεκαετία του 1970 και μερικώς και αυτά της δεκαετίας του 1960. Το κύριο σημείο που μας ενδιαφέρει εδώ είναι ότι η μείωση του πληθυσμού στο Δ. Αθηναίων οφείλεται σε μεγάλο βαθμό σε δημογραφικούς παράγοντες που ωστόσο δεν επηρέασαν αρνητικά τη ζήτηση επιφάνειας κατοικίας.[6]

Ωστόσο, στο Δ. Αθηναίων είχαμε τη δεκαετία 1991-2001 και σημαντική μείωση του *αριθμού* των γηγενών νοικοκυριών κατά -7,62% ενώ, αντίθετα, στο σύνολο της Αττικής είχαμε μια μικρή αύξηση κατά 4,9%. Στον Πίνακα 3 φαίνονται αυτές οι μεταβολές κατά μεγάλο κοινωνικο-οικονομικό στρώμα με βάση τα επαγγέλματα των αρχηγών των νοικοκυριών.

Το ενδιαφέρον στον Πίνακα 3 είναι ότι η μείωση των νοικοκυριών στο Δ. Αθηναίων –και συνεπώς και η αντίστοιχη ζήτηση κατοικίας– εμφανίζεται τόσο στα μεσαία στρώματα με ευρεία έννοια όσο και στα εργατικά (πλην μεταναστών) – και μάλιστα εντονότερη στα εργατικά. Αυτό οφείλεται κατά κύριο λόγο, βέβαια, στην διαδικασία της αποβιομηχάνισης τόσο στον κεντρικό Δήμο όσο και στο επίπεδο του Νομού. Ωστόσο, φαίνεται να υπάρχει και κάποια σε σημαντική έκταση έξοδος εργατικών νοικοκυριών από το Δήμο. Η «φαινόμενη» έξοδος, όμως, (εκροή μείον εισροή) είναι

[6] Μακροπρόθεσμα, βέβαια, μετά το 2001, η πτώση της γεννητικότητα τη δεκαετία του 1980 θα επηρεάσει και το σχηματισμό νέων νοικοκυριών και συνεπώς άμεσα και τη ζήτηση κατοικίας.

πολύ μεγαλύτερη στην ευρεία μεσαία τάξη δεδομένου ότι στο σύνολο της Αττικής αυτά τα στρώματα διατήρησαν το μέγεθός τους. Αντίθετα, η μεγάλη κατηγορία με αρχηγό που δεν είναι οικονομικά ενεργός και που προσεγγίζει το 50% των νοικοκυριών –οι νέοι που ζητούν για πρώτη φορά εργασία, οι μαθητές και σπουδαστές, οι συνταξιούχοι και όσοι δηλώνουν ως ασχολία τα «οικιακά»– εμφανίζει μια αύξηση της τάξης του 10%. Αυτή η αύξηση είναι μάλλον υπερεκτιμημένη: στην πραγματικότητα είχαμε στο Δ. Αθηναίων μια σχετική σταθερότητα των νοικοκυριών με νέους αρχηγούς εκτός παραγωγής και με αρχηγούς νοικοκυρές (κυρίως χήρες) και μια μείωση της τάξης του -5% στους συνταξιούχους.[7]

Πίνακας 3

Μεταβολή του αριθμού των «γηγενών» νοικοκυριών* κατά στρώμα - 1991-2001

Κωδ. Επαγγ.		**Δ. Αθηναίων**	**Ν. Αττικής**
0, 10	**Μη οικον. ενεργοί**	9,45%	24,4%
1-5	**Μεσαία, χαμηλά μεσαία**	-20,66%	-1,1%
6-9	**Εργατικά**	-29,90%	-23,9%
0, 1-12	**Σύνολο**	-7,62%	4,9%

(*): Με εξαίρεση των οικονομικών μεταναστών το 2001

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε για τις τάσεις στη ζήτηση κατοικίας στο Δ. Αθηναίων, τα ακόλουθα. Πρώτον, η συνολική ζήτηση κατοικίας σε απλούς ποσοτικούς όρους νοικοκυριών, κατοικιών και επιφάνειας κατοικίας δεν μειώθηκε ενώ η περιορισμένη μείωση του πληθυσμού οφείλεται στη δραστική μείωση του μεγέθους των γηγενών νοικοκυριών, λόγω των τάσεων υπογεννητικότητας. Δεδομένου ότι τα

[7] Η υπερεκτίμηση οφείλεται σε αλλαγές στη στατιστική μεθοδολογία. Για πρώτη φορά το 2001 καταγράφονται στα «οικιακά» και άνδρες αρχηγοί νοικοκυριών και μάλιστα σε έκταση που φτάνει το 45% αυτής της κατηγορίας..

επίπεδα εισοδήματος, κατανάλωσης και ιδιαίτερα των επενδύσεων σε στεγαστικό κεφάλαιο (λόγω της αύξησης του δανεισμού) αυξήθηκαν από την πλευρά των γηγενών μέσα στη δεκαετία, το γενικό επίπεδο της ζήτησης σε οικονομικούς όρους, ακόμη και αν λάβουμε υπόψη τις χαμηλές δαπάνες των μεταναστών, έδειξε θετικές τάσεις.[8] Συνεπώς, ο προβληματισμός περί κρίσης κατοικίας λόγω μαζικής εγκατάλειψης είναι, το λιγότερο, υπερβολικός και επιπλέον παρερμηνεύει τα πληθυσμιακά στοιχεία. Δεύτερον, πράγματι είχαμε μια σημαντική τάση μείωσης των γηγενών νοικοκυριών, κυρίως στις «παραγωγικές» ηλικίες, αλλά αυτή ήταν γενική και δεν περιορίζονταν στην μεσαία τάξη. Ωστόσο, πράγματι φαίνεται ότι η «εκροή» νοικοκυριών είναι μεγαλύτερη στα μεσαία στρώματα καθώς τα εργατικά μειώθηκαν κυρίως από τις γενικότερες τάσεις αποβιομηχάνισης (που σημαίνει αλλαγή επαγγέλματος και όχι οπωσδήποτε μετακίνηση). Στα επόμενα θα εξετάσουμε πιο αναλυτικά τα χαρακτηριστικά αυτής της «εκροής» των μεσαίων στρωμάτων.

Η «εκροή» μεσαίων στρωμάτων από το Κέντρο

Η σύγκριση της κοινωνικο-οικονομικής σύνθεσης των νοικοκυριών το 1991 και το 2001 δεν είναι η πιο πρόσφορη μέθοδος ανάλυσης των μεταβολών στο Δ. Αθηναίων. Πρώτον, τα στοιχεία δεν είναι απολύτως συγκρίσιμα καθώς έχουν γίνει σημαντικές αλλαγές στους ορισμούς των επαγγελματικών κατηγοριών – ιδιαίτερα σε αυτές που απαρτίζουν την μεσαία τάξη. Δεύτερον, η σύγκριση δύο στατικών εικόνων αποκρύπτει τη σύνθετη δυναμική των μεταβολών που προκύπτουν τόσο από δομικές και δημογραφικές αλλαγές όσο και από πολλαπλές ροές προς και από το Δήμο, το υπόλοιπο αστικό συγκρότημα και την υπόλοιπη χώρα. Προτιμότερο είναι

[8] Είναι ενδεικτικό ότι οι μέσες τιμές κατοικίας στη περιοχή που καλύπτει το Δ. Αθηναίων και τους όμορους δήμους Γαλατσίου, Ταύρου και Ν. Χαλκηδόνας, έδειξαν τόσο την περίοδο 1990-2000 όσο και το 2000-2004 ρυθμούς αύξησης μεγαλύτερους από τον μέσο του Λεκανοπεδίου αλλά και των «καλών» Βορείων και Νοτίων προαστίων (Εμμανουήλ κ.ά. 2008: 84).

να εξεταστούν απευθείας οι μετακινήσεις που καταγράφει η Απογραφή του 2001 έστω και αν αυτές καλύπτουν μόνο το διάστημα 1995-2001. Ένας πρόσθετος σημαντικός λόγος είναι ότι για το 2001 μπορούμε να κάνουμε χρήση μιας συστηματικής διάκρισης σε μεγάλα κοινωνικά στρώματα-τάξεις και να διακρίνουμε, επίσης, τους «γηγενείς» από τους οικονομικούς μετανάστες.[9]

Στον Πίνακα 4 φαίνεται η κατανομή των νοικοκυριών σε κοινωνικές τάξεις τόσο στο σύνολο, όσο και χωριστά για τους «γηγενείς» στον Δ. Αθηναίων και τον Ν. Αττικής. Στα νοικοκυριά των «γηγενών», ο Δήμος παρουσιάζει ένα προφίλ με αυξημένο το ποσοστό της Χαμηλής Μεσαίας Τάξης και μειωμένο αυτό της Εργατικής. Όταν προστεθούν τα νοικοκυριά των οικονομικών μεταναστών (που φτάνουν το 9.8% στο Δήμο και το 5.3% στον Νομό σαν σύνολο) το «μεσο-αστικό» προφίλ του Δήμου, που ήταν ιδιαίτερα έντονο στο παρελθόν, περιορίζεται σημαντικά. Γίνεται, έτσι,

[9] Βλ. Εμμανουήλ κ.ά. op.cit, σσ. 97-100. Δεν χρειάζεται εδώ να υπεισέλθουμε στα θεωρητικά ζητήματα που εγείρονται από την επιλογή του ενός ή του άλλου μοντέλου κοινωνικής διαστρωμάτωσης ούτε στο ζήτημα αν, εν προκειμένω, πρόκειται για απλά στρώματα ή «πραγματικές» τάξεις. Θα χρησιμοποιήσουμε τον όρο «τάξεις» καθαρά περιγραφικά για να δηλώσουμε τις μεγάλες κατηγορίες που διαμορφώνονται αφενός από την ιεράρχηση επιμέρους «ομάδων» (και όχι ατόμων) που ορίζονται από το συνδυασμό χαρακτηριστικών όπως το επάγγελμα, η ασχολία, η θέση στο επάγγελμα και η εκπαίδευση με κριτήριο το μέσο επίπεδο διαβίωσης και, αφετέρου, από τις «γραμμές» διάκρισης σε μεσαία/εργατική τάξη και ανώτερο/χαμηλό τμήμα για κάθε μία που έχουν καθιερωθεί λίγο-πολύ στον καθημερινό λόγο και στην εφαρμοσμένη κοινωνική έρευνα.
Οι τέσσερις τάξεις που διαμορφώνονται ανάλογα με τα χαρακτηριστικά του *αρχηγού* του νοικοκυριού είναι: 1. *Ανώτερη Μεσαία Τάξη* (Διοικητικά στελέχη, Ελ. Επαγγέλματα, Εισοδηματίες, Ανώτεροι υπάλληλοι), 2. *Χαμηλή Μεσαία Τάξη* (Βοηθητικά Τεχνικά Επαγγέλματα, Μικρο-επιχειρηματίες/καταστηματάρχες, Κατώτεροι υπάλληλοι, Ανώτεροι συνταξιούχοι, Σπουδαστές, Ανώτεροι με ασχολία τα «οικιακά»), 3. *Εργατική Τάξη* (Τεχνίτες, Χειριστές, Ειδικευμένοι εργάτες, Μισθωτοί εμπορίου & υπηρεσιών), 4. *Χαμηλή Εργατική τάξη* (Ανειδίκευτοι εργάτες, Αγρότες, Χαμηλοί συνταξιούχοι, Χαμηλοί με ασχολία «οικιακά», Μη κατατασσόμενοι άνεργοι).
Ως «οικονομικοί μετανάστες» έχουν οριστεί τα νοικοκυριά με αρχηγό αλλοδαπό που δεν προέρχεται από χώρες της αναπτυγμένης Δύσης και που ανήκει στις τάξεις 3 και 4.

κατανοητή η περιρρέουσα ανησυχία για την απομείωση των μεσαίων στρωμάτων στο κέντρο της πόλης.[10]

Στον Πίνακα 5 φαίνονται οι ροές μετακινήσεων νοικοκυριών γηγενών μεταξύ 1995-2001 από και προς το Δήμο, εκφρασμένες ως ποσοστά επί του συνόλου των γηγενών κάθε κοινωνικής τάξης το 2001. Φαίνεται επίσης η κοινωνική σύνθεση του συνόλου αυτών των ροών κατά μεγάλες κοινωνικές τάξεις.

Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο είναι η σημαντικότατη *εισροή* γηγενών στο Δ. Αθηναίων (περίπου 20%) σε όλες τις τάξεις (πλην της 4) και μάλιστα κυρίως από περιοχές της υπόλοιπης χώρας. Ωστόσο, αν και δεν έχουμε εδώ τα στοιχεία, η εκροή προς άλλες περιοχές της χώρας φαίνεται να ήταν εξίσου σημαντική και κατά τι μεγαλύτερη καθώς ο αρνητικός ισολογισμός των ροών προς τον υπόλοιπο Ν. Αττικής είναι -5.2% ενώ έχουμε μια μείωση των γηγενών ως προς το 1991 κατά 7.6% (βλ. Πίν. 3) που σημαίνει μείωση 8.2% σε σχέση με τους γηγενείς του 2001. Σε κάθε περίπτωση έχουμε σημαντικότατες ροές προς και από το Δήμο και την υπόλοιπη χώρα που η συζήτηση γύρω από την κρίση κατοικίας στο Κέντρο αγνοεί πλήρως.[11]

Από τη σκοπιά αυτής της συζήτησης περισσότερο ενδιαφέρον έχει ο ισολογισμός εκροών-εισροών προς και από την υπόλοιπη Αττική. Αυτός, όπως σημειώσαμε ήδη, είναι αρνητικός (συνολικά -5.2%) και μάλιστα το ποσοστό της καθαρής εκροής αυξάνει όσο ανεβαίνουμε στην κοινωνική στρωμάτωση: από 3.4% στη χαμηλή εργατική τάξη (που περιλαμβάνει πολλούς χαμηλοσυνταξιούχους) έως 9.7% στη Ανώτερη Μεσαία (τελευταία στήλη στον Πίνακα). Αυτό φαίνεται και στην κοινωνική σύνθεση της

[10] Γίνεται επίσης φανερό ότι σημαντικός λόγος πρόκλησης αυτών των ανησυχιών είναι η αλλαγή της κοινωνικής σύνθεσης *λόγω* της εισροής των μεταναστών δεδομένου μάλιστα ότι λόγω της συγκέντρωσής τους στις ζώνες εγγύτερα στο κέντρο, η κοινωνική σύνθεση στη συνολική περικεντρική περιοχή θα έχει μετατοπιστεί ακόμη περισσότερο.

[11] Κατά την άποψή μου, οι εκροές προς την λοιπή χώρα που εμφανίζονται στην Απογραφή του 2001 είναι σαφώς υπερεκτιμημένες λόγω του γνωστού φαινομένου των μετακινήσεων την ημέρα της απογραφής προς τόπους καταγωγής. Συνεπώς, θα πρέπει να έχουμε θετικό ισοζύγιο μετακινήσεων και αύξηση των νοικοκυριών και της ζήτησης κατοικίας λόγω εσωτερικής μετανάστευσης σε όλο το κοινωνικό φάσμα.

καθαρής εκροής προς το υπόλοιπο συγκρότημα (κάτω, στην ίδια στήλη) όπου το 70% των νοικοκυριών ανήκει στην ευρεία μεσαία τάξη.

Πίνακας 4

Κατανομή νοικοκυριών κατά κοινωνική τάξη, 2001

	«Γηγενείς»		Σύνολο με Οικον. Μετανάστες	
	Ν. Αττικής	**Δ. Αθηναίων**	**Ν. Αττικής**	**Δ. Αθηναίων**
1. Ανώτερη Μεσαία Τάξη	15,8%	15,9%	14,9%	14,3%
2. Χαμηλή Μεσαία Τάξη	33,8%	41,3%	32,0%	37,2%
3. Εργατική Τάξη	22,1%	18,7%	24,3%	23,1%
4. Χαμηλή Εργατική Τάξη	28,3%	24,1%	28,8%	25,3%
Σύνολο νοικοκυριών	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Πηγή: Στοιχεία 2001, ΕΛΣΤΑΤ και υπολογισμοί μας από δείγμα 10%

Σε ποιο βαθμό συγκεντρώνεται αυτή η καθαρή εκροή στα μεσοαστικά προάστια, όπως υποθέτει η επικρατούσα άποψη που θέλει τη μεσαία τάξη να εγκαταλείπει το υποβαθμισμένο Κέντρο για το καλύτερο περιβάλλον των προαστίων; Ξεχωρίσαμε από το αστικό συγκρότημα 34 Δήμους και Κοινότητες που αφενός χαρακτηρίζονται ως «προάστια» και αφετέρου χαρακτηρίζονται από τα υψηλότερα ποσοστά μεσαίας τάξης (τάξεις 1 & 2). Επτά από αυτούς τους ΟΤΑ –κυρίως οι μεγαλύτεροι σε πληθυσμό– αποτελούν ουσιαστικά μια εσωτερική ζώνη μεσοαστικών «προαστίων» με συνήθως αρκετά υψηλή δόμηση (με τη μερική εξαίρεση του Παπάγου) που έχουν μικρή σχέση με τα υπόλοιπα μακρινά μεσοαστικά προάστια στο Βόρειο και Νότιο Λεκανοπέδιο, στα Μεσόγεια και στη Βόρεια Αττική.[12] Οι

[12] Πρόκειται για τους ΟΤΑ Αγ. Παρασκευής, Αμαρουσίου, Χολαργού, Παπάγου, Χαλανδρίου, Ν. Ψυχικού, Ελληνικού. Έχουν εξαιρεθεί οι περιπτώσεις του Παλαιού

μετακινήσεις της Ανώτερης Μεσαίας Τάξης από το Δ. Αθηναίων προς την υπόλοιπη περιφέρεια την περίοδο 1995-2001 συγκεντρώθηκαν κατά 50% σε αυτούς του 34 μεσοαστικούς «προαστιακούς» ΟΤΑ.

Πίνακας 5

Εκροές-εισροές γηγενών μεταξύ Δ. Αθηναίων και λοιπού Ν. Αττικής 1995 – 2001 κατά κοινωνικές τάξεις

Ποσοστό επί συνόλου γηγενών 2001

Κ. Τάξη	Μόνιμοι 95-01	εισροή	εκ των οποίων: από Ν. Αττ.	εκ των οποίων: από αλλού	εκροή προς Ν. Αττ.	εκροή Ν. Αττ. - εισροή Ν. Αττ.
1	73,0%	27,0%	5,2%	21,8%	14,9%	9,7%
2	78,9%	21,1%	2,9%	18,2%	8,2%	5,2%
3	72,9%	27,1%	4,9%	22,3%	8,6%	3,7%
4	90,6%	9,4%	2,4%	7,0%	5,8%	3,4%
Σύνολο	79,6%	20,4%	3,5%	16,8%	8,8%	5,2%

Σύνθεση κατά κοινωνική τάξη

Κ. Τάξη	Μόνιμοι 95-01	εισροή	εκ των οποίων: από Ν. Αττ.	εκ των οποίων: από αλλού	εκροή προς Ν. Αττ.	εκροή Ν. Αττ. - εισροή Ν. Αττ.
1	14,6%	21,1%	23,4%	20,6%	27,0%	29,5%
2	40,9%	42,8%	34,4%	44,6%	38,5%	41,3%
3	17,1%	24,9%	25,9%	24,7%	18,4%	13,4%
4	27,4%	11,2%	16,4%	10,1%	16,1%	15,9%

Πηγή: Στοιχεία Απογραφής 2001, ΕΛΣΤΑΤ. Ανάλυση δείγματος 10% από το συγγραφέα

Ψυχικού και της Φιλοθέης που, αν και γειτονικές με την κεντρική περιοχή, έχουν αμιγώς προαστιακό χαρακτήρα.

Το αντίστοιχο ποσοστό για τη Χαμηλή Μεσαία Τάξη ήταν 38.4%. Ποσοστά ίσα με 28.8% και 23.7% αντίστοιχα μετακινήθηκαν προς τους περισσότερο μακρινούς και προαστιακούς 27 ΟΤΑ.

Ιδωμένα από την αντίθετη σκοπιά, αυτά τα ποσοστά δείχνουν ότι η πλειονότητα των μεσαίων στρωμάτων που «φεύγουν» από τον Δ. Αθηναίων *δεν πηγαίνουν* σε μεσοαστικά προάστια ακόμη και όταν αυτά οριστούν με ευρεία έννοια. Μετακινούνται κυρίως προς μια ενδιάμεση περισσότερο πυκνή ζώνη της πόλης και συχνά προς ζώνες μικτού κοινωνικού χαρακτήρα. Αυτή η εκτίμηση ενισχύεται πολύ περισσότερο, αν θυμηθούμε ότι κατά την Απογραφή του 2001 πολύ Αθηναίοι απογράφηκαν στις δεύτερες εξοχικές κατοικίες τους στα Μεσόγεια και στα παράλια της Αττικής. Έτσι, στην πραγματικότητα, μόνο ένα τρίτο περίπου της Ανώτερης Μεσαίας Τάξης και λιγότερο από 20% της Χαμηλής Μεσαίας μετακινήθηκε στα 34 μεσοαστικά «προάστια» και πολύ μικρότερα ποσοστά και στις δύο περιπτώσεις στα 27 μακρινότερα προάστια. Συμπερασματικά, πράγματι υπάρχει μια καθαρή εκροή μεσαίων στρωμάτων από το Δ. Αθηναίων προς την υπόλοιπη Αττική και πράγματι αυτή εκροή κατευθύνεται εν μέρει προς τα μεσοαστικά προάστια. Αυτό το φαινόμενο όμως δεν είναι κατά κανένα τρόπο ο κυρίαρχος παράγοντας απομείωσης των μεσοαστικών νοικοκυριών του Δήμου και της βαθμιαίας αλλαγής στην κοινωνική του σύνθεση. Υπάρχουν άλλοι γενικότεροι και ισχυρότεροι παράγοντες και αυτούς θα εξετάσουμε στα επόμενα.

Οι παράγοντες προσδιορισμού της χωροθέτησης των νοικοκυριών

Συχνά στις έρευνες κατοικίας ερωτούνται τα άτομα για τους λόγους για τους οποίους επέλεξαν κάποια περιοχή για κατοίκηση και οι απαντήσεις σε μεγάλο βαθμό εκφράζουν ιδιαίτερες ή συγκυριακές ιεραρχήσεις της σχετικής σημασίας κάποιων παραγόντων ή την προσωπική σύνδεση του ερωτώμενου με κάποια περιοχή (λ.χ. λόγω ύπαρξης συγγενών ή ιδιοκτησίας). Στο επίπεδο της μακροσκοπικής στατιστικής ανάλυσης, αυτές οι

επιρροές είτε υπερκαλύπτονται από πιο γενικούς παράγοντες, είτε «χάνονται» μέσα στο μη-ερμηνεύσιμο τμήμα της στατιστικής σχέσης, αυτό που συχνά αποκαλείται στατιστικός «θόρυβος». Μπορεί να ειπωθεί ότι με την μακροσκοπική προσέγγιση «χάνεται», όπως και στα μακροοικονομικά, η μικρο-κοινωνική και μικρο-οικονομική υφή των φαινομένων. Από την άλλη, αυτό το κόστος υπερκαλύπτεται από το όφελος της ανάδειξης σημαντικότατων σχέσεων που δεν είναι αντιληπτές από τα άτομα (λ.χ. η σχέση ζήτησης-προσφοράς) και από την κατανόηση της βασικής δομής της πόλης και των μηχανισμών ανάπτυξής της.

Μετά αυτό το σύντομο προοίμιο για την μεθοδολογική προσέγγιση που θα υιοθετήσουμε εδώ (και χωρίς να μακρηγορήσουμε θεωρητικά αλλά συνοψίζοντας τα συμπεράσματα προηγούμενων ερευνών μας), θα εξετάσουμε τους βασικούς παράγοντες που προσδιορίζουν στο μακροσκοπικό στατιστικό επίπεδο την χωροθέτηση των μετακινουμένων νοικοκυριών κάθε κοινωνικής τάξης στην Αθήνα τις δύο δεκαετίες πριν το 2001.[13] Αυτοί είναι τέσσερις: (α) η πολεοδομική χωρητικότητα μιας ζώνης, δηλαδή η ήδη κτισμένη επιφάνεια κατοικίας και όση μπορεί να προστεθεί στα άκτιστα οικόπεδα και στο μη αξιοποιημένο συντελεστή δόμησης, που διαμορφώνει την εν δυνάμει προσφορά στεγαστικού χώρου (β) η εγγύτητα μιας ζώνης («χρονοαπόσταση») στις συγκεντρώσεις εργασίας και προσφοράς υπηρεσιών βάσει του υφιστάμενου συστήματος κυκλοφορίας και μεταφορών, (γ) ο οικιστικός χαρακτήρας μια ζώνης, δηλαδή το αν κυριαρχείται από υψηλότερη ή χαμηλότερη δόμηση (και συνεπώς έχει περισσότερο προαστιακό χαρακτήρα), μετρούμενος με το μέσο συντελεστή δόμησης και (γ) η *συνάφεια* του επιπέδου στεγαστικής κατανάλωσης (σε όρους μισθωτικής αξίας της κατοικίας) των νοικοκυριών κάθε κοινωνικής τάξης με το μέσο επίπεδο αξίας των κατοικιών σε μια ζώνη, όπως αυτό ορίζεται από την κοινωνικο-οικονομική σύνθεση της ζώνης (χωρίς δηλαδή την επιρροή των διαφοροποιήσεων στις τοπικές τιμές γης). Η αθροιστική

[13] Βλ. Εμμανουήλ 1999, 2002 και 2008.

επιρροή αυτών των παραγόντων για κάθε ζώνη, σταθμισμένη με τις κατάλληλες παραμέτρους που εκφράζουν τη συμπεριφορά κάθε κοινωνικής τάξης ως προς κάθε παράγοντα, μας δίνει ένα σύνθετο δείκτη έλξης της συγκεκριμένης ζώνης για τη συγκεκριμένη τάξη. Αυτός ο δείκτης συγκρινόμενος με τη συνολική έλξη *όλων των άλλων ζωνών* προσδιορίζει το μερίδιο της ζήτησης κατοικίας που θα κατευθυνθεί στη κάθε ζώνη.[14]

Δεν θα ασχοληθούμε εδώ, όπως έχουμε ήδη σημειώσει, με τις μεταβολές στη γεωγραφική κατανομή των θέσεων εργασίας και στο σύστημα κυκλοφορίας και μεταφορών, καθώς λείπουν τα απαραίτητα συστηματικά διαχρονικά στοιχεία. Γνωρίζουμε, ωστόσο, ότι υπάρχει σημαντική τάση αποκέντρωσης των θέσεων εργασίας, καθώς και μεγαλύτερη προσβασιμότητα στις περιφερειακές ζώνες της πόλης, που οπωσδήποτε ευνοούν τις τάσεις αποκέντρωσης της κατοικίας. Από την άλλη όμως, η πραγματική έκταση αυτής της αποκέντρωσης προσδιορίζεται κυρίως από το διαθέσιμο πολεοδομικό χώρο στην περιφέρεια, σε σύγκριση με την πολεοδομική χωρητικότητα της υπόλοιπης πόλης και, συνεπώς, θα ασχοληθούμε στα επόμενα κυρίως με αυτόν τον παράγοντα. Δεν θα ασχοληθούμε ιδιαίτερα, επίσης, με τον παράγοντα του οικιστικού χαρακτήρα μιας περιοχής – της

[14] Αυτός ο αποκλεισμός της γνωστής «διαφορικής» γαιοπροσόδου, καθώς και της τοπικά μονοπωλιακής γαιοπροσόδου, πιθανότατα ξενίζει. Απορία θα προκαλεί και η απουσία του ρόλου κάποιου παράγοντα που μετρά το κόστος της κατοικίας ανά τετραγωνικό μέτρο. Απλοποιώντας ένα ιδιαίτερα σύνθετο θέμα, ο λόγος για αυτό είναι ότι η διαφορική γαιοπρόσοδος διαμορφώνεται, σε συνθήκες μονοπωλιακού ανταγωνισμού τύπου Chamberlin, ανάλογα με την πυκνότητα της ζήτησης για χώρο σε μια ζώνη – και μειώνει επίσης ανάλογα τη ζήτηση με τρόπο παρόμοιο σε κάθε περιοχή. Συνεπώς, αν συμπεριλάβουμε τόσο τους παράγοντες συγκέντρωσης της ζήτησης όσο και τη διαφορική γαιοπρόσοδο στη συνάρτηση χωροθέτησης θα έχουμε δύο απευθείας σχετιζόμενα μεγέθη – πρακτικά, δύο φορές το ίδιο μέγεθος! Η έννοια του «κόστους» υπεισέρχεται στο μοντέλο αυτό με μια πιο ουσιαστική έννοια – ως η μέση αξία της κατοικίας που προσφέρεται σε μια ζώνη που συναρτάται βέβαια άμεσα με το πραγματικό κόστος ανά τ.μ.. Υπεισέρχεται επίσης, εμμέσως, στο ρόλο του συντελεστή δόμησης καθώς υπάρχει σημαντική διαφορά κόστους μεταξύ διαμερισμάτων και μονοκατοικιών/διπλοκατοικιών. Γενικά, το θέμα της γαιοπροσόδου δείχνει τη διαφορά μεταξύ της «φαινομενολογικής» προσέγγισης από τη σκοπιά των ατόμων (και των κτηματομεσιτών) και της μακροσκοπικής προσέγγισης από τη πλευρά της συνολικής δομής της αγοράς.

προτίμησης δηλαδή για υψηλότερη-πυκνότερη ή χαμηλότερη-αραιότερη δόμηση. Αυτό, εκ πρώτης όψεως, φαίνεται παράδοξο καθώς αυτός ο παράγοντας συνοψίζει τις, θεωρούμενες ως ισχυρές, αμιγείς τάσεις για προαστιοποίηση (αμιγείς με την έννοια της «καθαρής» επιλογής οικιστικού προτύπου ανεξάρτητα από άλλους παράγοντες όπως π.χ. η θέση εργασίας). Είναι γνωστό, άλλωστε, από πολλές έρευνες κατοικίας ότι τα νοικοκυριά της Αθήνας επιλέγουν σε μεγάλη πλειονότητα την ανεξάρτητη μονοκατοικία/διπλοκατοικία ως τον επιθυμητό τρόπο στέγασης. Στην πραγματικότητα, ωστόσο, οι πραγματικές τους επιλογές διαφέρουν ριζικά. Οι λόγοι για αυτό είναι δύο. Πρώτον, υπεισέρχεται εδώ, όπως σημειώθηκε ήδη, ένας σημαντικός παράγοντας κόστους. Δεύτερον, η προσφορά κατοικιών που επηρεάζεται ισχυρά αφενός από την οικονομική λογική των εμπορικών κατασκευών με αντιπαροχή και αφετέρου από τις ευκαιρίες που προσφέρουν στους γαιοκτήτες οι υψηλοί συντελεστές δόμησης, κυριαρχείται από τη δόμηση πολυκατοικιών. Σαν αποτέλεσμα, η στατιστική ανάλυση των πραγματικών επιλογών των νοικοκυριών δείχνει πολύ ασθενή έως μηδενική ή ακόμη και *αρνητική* προτίμηση για κατοικίες χαμηλής δόμησης. Αυτό μάλιστα είναι πιο εμφανές στα νοικοκυριά της μεσαίας τάξης. Σημαντική σχετικά ροπή προς ζώνες χαμηλής δόμησης εμφανίζεται μόνο στις συναρτήσεις χωροθέτησης των *νέων* κατοικιών και μάλιστα και εδώ μόνο στη χαμηλή μεσαία τάξη και, εντονότερα, στην εργατική και τη χαμηλή εργατική τάξη (Εμμανουήλ κ.ά. 2008: 119). Ως εκ τούτου, μπορούμε να εξετάσουμε το ρόλο αυτού του παράγοντα στο θέμα που μας αφορά –την εκροή από το Δ. Αθηναίων– μέσω μιας επισκόπησης της κατανομής και της κοινωνικής σύνθεσης της νέας δόμησης.

Η φαινομενικά παράδοξη έλλειψη σημαντικής επιρροής από τον παράγοντα των προτιμήσεων σχετικά με τον οικιστικό χαρακτήρα των περιοχών στέγασης φωτίζει εν πολλοίς και το ζήτημα της σημασίας του γενικότερου οικιστικού περιβάλλοντος στις επιλογές των νοικοκυριών. Οι οικονομετρικές αναλύσεις τόσο της χωροθέτησης των νοικοκυριών όσο και των τιμών στην Αθήνα των τελευταίων δεκαετιών έχουν δείξει κατ'

επανάληψη ότι μεταβλητές που μετρούν την περιβαλλοντική ποιότητα των περιοχών δεν έχουν στατιστικά σημαντική επιρροή. Αυτό εν πολλοίς οφείλεται στην αντιφατική επιρροή της μεταβλητής του συντελεστή δόμησης που περιγράφηκε παραπάνω. Οφείλεται, ωστόσο, και στο γεγονός ότι η καλύτερη περιβαλλοντική ποιότητα κατά κανόνα συνδέεται με την ανώτερη κοινωνικο-οικονομική στάθμη μιας περιοχής. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με το γεγονός ότι τα νοικοκυριά, εξ ανάγκης, επιλέγουν πρωτίστως περιοχή συναφή με το καταναλωτικό και στεγαστικό τους επίπεδο εξασθενίζει, για τα περισσότερα νοικοκυριά, τη επιρροή του περιβαλλοντικού παράγοντα. Στην περίπτωση των ανωτέρων στρωμάτων ο παράγων της έλξης προς περιοχές παρόμοιου επιπέδου είναι τόσο ισχυρός που υπερκαλύπτει τον όποιο ρόλο της έλξης για περιβαλλοντικούς λόγους.[15]

Στη βάση αυτών των παρατηρήσεων, θα εξετάσουμε στα επόμενα, από τη σκοπιά των μεσαίων στρωμάτων που αντιμετωπίζουν την επιλογή μεταξύ του Δ. Αθηναίων και άλλων περιοχών, το ρόλο των πλέον καθοριστικών παραγόντων: της προσφοράς πολεοδομικού χώρου (και άρα κατοικιών) (και συμπληρωματικά της γεωγραφικής κατανομής της νέας δόμησης) και της συνάφειας με τον κοινωνικο-οικονομικό χαρακτήρα των υποψήφιων περιοχών εγκατάστασης.

[15] Πρόκειται για αρνητικά ευρήματα μας σε αναλύσεις με υλικό των δεκαετιών του 1980 και του 1990 που, δυστυχώς, δεν έχουν δημοσιευτεί. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι αποτελεί κοινή πεποίθηση μεταξύ των ελλήνων πολεοδόμων ότι τα νοικοκυριά στην Ελλάδα, με την εξαίρεση κάποιων ανώτερων στρωμάτων, αποδίδουν πολύ μικρή σημασία στην πολεοδομική ποιότητα μιας περιοχής –εξού και η περιορισμένη αποδοχή του πολεοδομικού σχεδιασμού, της ζωνοποίησης ως προστασία από οχλούσες χρήσεις και της οργάνωσης του δημόσιου χώρου ως *απαραίτητες προϋποθέσεις* για την επένδυση σε κατοικία– συχνά μάλιστα σε κατοικία υψηλής αξίας.

Η συμμετοχή του Δ. Αθηναίων στη πολεοδομική δομή και ανάπτυξη της πόλης

Σε σχετική μελέτη για τις πολεοδομικές χωρητικότητες στην Αθήνα, η ευρεία κεντρική ζώνη που διαμορφώνεται από το Δ. Αθηναίων και τους ΟΤΑ Γαλατσίου, Ταύρου και Ν. Χαλκηδόνας («Ζώνη Α101») είχε στα μέσα της δεκαετίας του 1990 προσεγγίσει ένα βαθμό «πληρότητας» (ή «κορεσμού») της τάξης του 75% – είχε δηλαδή καλύψει με οικοδομική επιφάνεια το 75% του νόμιμα διαθέσιμου μέγιστου οικοδομικού χώρο. Το 2005, είχε προσεγγιστεί το 80% της πληρότητας (Εμμανουήλ, Γκόρτσος, Καμούτση 2009). Στο Δ. Αθηναίων οι πληρότητες ήταν πιθανότατα υψηλότερες. Για τα ελληνικά δεδομένα της κτηματαγοράς και τα καθιερωμένα στην ελληνική πολεοδομία, αυτά τα επίπεδα πληρότητας θεωρούνται επίπεδα «κορεσμού». Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχει περιθώριο για νέα οικοδόμηση – ιδιαίτερα μάλιστα όταν πρόκειται για ένα τόσο μεγάλο δήμο. Σημαίνει όμως, ότι από την άποψη της διαθέσιμης αδόμητης γης, οι ευκαιρίες οικιστικής επένδυσης σε ένα κορεσμένο δήμο είναι συγκριτικά περιορισμένες. Ωστόσο, με την εξαίρεση ορισμένων σημαντικών περιφερειακών εργατικών δήμων, και η υπόλοιπη πόλη παρουσιάζει υψηλά επίπεδα οικιστικού κορεσμού (ibid.). Ως συνέπεια, καθοριστικός παράγων για την κατανομή της ζήτησης είναι η *συνολική* πολεοδομική χωρητικότητα κάθε δήμου που περιλαμβάνει και την ήδη οικοδομημένη επιφάνεια η οποία, βέβαια, εκφράζει και τον μεγάλο όγκο προσφοράς κατοικιών και συνεπώς το κυριότερο ποσοτικό παράγοντα προσέλκυσης ζήτησης.

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 6, η συμμετοχή της κεντρικής περιοχής στο σύνολο της προσφοράς χώρου στην αστική περιφέρεια (ηπειρωτική Αττική και Σαλαμίνα) είναι πολύ σημαντική μεν αλλά από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 κατώτερη του 20% και σταδιακά μειούμενη. Συνεπώς, η πιθανότητα ένα νοικοκυριό του κέντρου που αλλάζει κατοικία να εγκατασταθεί στην υπόλοιπη πόλη, αν αγνοήσουμε όλους τους άλλους παρά-

γοντες, είναι της τάξης του 80%. Αυτή η πιθανότητα αυξάνεται στο 90% όταν πρόκειται για εγκατάσταση σε *νέα* κατοικία (Πίνακας 7) δεδομένου ότι, όπως έχουμε ήδη σημειώσει, ο τομέας νέων κατοικιών δείχνει μια συγκριτικά σημαντική ροπή προς χωροθέτηση στα προάστια.

Πίνακας 6

Πολεοδομική χωρητικότητα της ευρύτερης περιφέρειας Αθήνας και του Κέντρου 1983-2004

	1983	**1990**	**1995**	**2000**	**2004**
Σύνολο Ε.Π.Α.	329370	345077	359665	365526	368275
Ζώνη Α101 (Κεντρική)	69551	69584	69626	69631	69631
Α101 / Σύνολο	21,1%	20,2%	19,4%	19,0%	18,9%

Πηγή: Εμμανουήλ κ.ά. 2008, Πιν.8, σελ. 82. Μεγέθη σε στρέμματα

Πίνακας 7

Οικοδόμηση νέων κατοικιών στην Αττική 1983-2010
Νέες κατοικίες (βάσει αδειών)

	83-85	**86-90**	**91-95**	**96-00**	**01-05**	**06-10**
Ζώνη Α101	6.176	14.957	10.888	17.063	18.062	13.068
Ν. Αττικής	66.834	153.947	110.626	131.257	201.685	123.103
Α101 / Αττική	9,2%	9,7%	9,8%	13,0%	9,0%	10,6%

Πηγή: Στοιχεία ΕΛΣΤΑΤ και υπολογισμοί μας

Η σε συντριπτικό βαθμό χωροθέτηση των νέων κατοικιών έξω από το Δ. Αθηναίων επηρεάζει σημαντικά και τη χωροθέτηση των ανώτερων στρωμάτων. Είναι γνωστό ότι σε νέες κατοικίες κατευθύνονται, για ευνόητους λόγους, μεγαλύτερα ποσοστά εύπορων νοικοκυριών: στην περίπτωση της «εκροής» νοικοκυριών από το Δήμο Αθηναίων προς την υπόλοιπη Αττική την περίοδο 1995-2001, τα ποσοστά αυτών των μετακινηθέντων που επέλεξαν σχετικά νέα κατοικία (κατασκευής 1991-

2001) ήταν 42,9% για την ανώτερη μεσαία τάξη, 33,5% για την χαμηλή μεσαία, 30,9% για την εργατική και 20,5% για την χαμηλή εργατική. Συνεπώς, η συνολική κατανομή του διαθέσιμου χώρου και της νέας δόμησης –και σε τελική ανάλυση η ίδια η χωρική ανάπτυξη της πόλης– αποτελούν σημαντικούς παράγοντες που προκαλούν τη βαθμιαία απομείωση της ζήτησης κατοικίας στην κεντρική περιοχή – για όλα τα κοινωνικά στρώματα αλλά ιδιαίτερα για τη ανώτερη μεσαία τάξη.

Ο καθοριστικός ρόλος του ταξικού διαχωρισμού στην επιλογή κατοικίας

Η πολεοδομική χωρητικότητα μιας περιοχής και η συνάφεια μεταξύ της μέσης αξίας των κατοικιών μιας περιοχής και της μέσης αξίας κατοικίας που «καταναλώνει» κάποιο κοινωνικό στρώμα[16], είναι οι σημαντικότεροι προσδιοριστικοί παράγοντες του μεριδίου της ζήτησης από αυτό το στρώμα που θα προσελκυστεί στην περιοχή. Ωστόσο, από πολλές απόψεις ο παράγοντας της «στεγαστικής συνάφειας» είναι ο πλέον καθοριστικός – ιδιαίτερα για το ζήτημα που εξετάζουμε εδώ, δηλαδή τη διαδικασία κοινωνικο-οικονομικής υποβάθμισης της κεντρικής περιοχής. Η επιρροή της συνάφειας εξαρτάται και από ένα συντελεστή χαρακτηριστικό για κάθε στρώμα (τάξη) που δείχνει την «ευαισθησία» του σε αυτή τη σχέση (την «ελαστικότητα» της ζήτησης). Αυτός ο συντελεστής είναι, στην περίπτωση των μετακινουμένων της Ευρύτερης Περιφέρειας της Αθήνας, ιδιαίτερα υψηλός, σε σύγκριση με αυτούς των άλλων παραγόντων, σε όλες τις κοινωνικές τάξεις και ιδιαίτερα στη Μεσαία Τάξη.[17] Ως συνέπεια, η μεσαία τάξη δείχνει ιδιαίτερα αρνητική ευαισθησία στην κοινωνική-στεγαστική υποβάθμιση μιας περιοχής και μεγαλύτερη θετική ευαισθησία απέναντι σε

[16] Η «συνάφεια» μετριέται με την *απόλυτη τιμή* της διαφοράς μεταξύ των δύο αξιών. Όσο μεγαλύτερη είναι αυτή η διαφορά –είτε επειδή πρόκειται, για τα δεδομένα ενός στρώματος, για πολύ «ακριβή» περιοχή είτε επειδή πρόκειται για περιοχή με χαμηλότερο κοινωνικό προφίλ και «φθηνές» κατοικίες– τόσο μικρότερη θα είναι η έλξη που ασκεί αυτή η περιοχή.
[17] Βλ. τα αποτελέσματα οικονομετρικής ανάλυσης στο Εμμανουήλ 2008: 119.

μεταβολές που διαμορφώνουν περιοχές με προφίλ εγγύτερο στα δικά της καταναλωτικά επίπεδα. Τη δεκαετία του 1990 αυξήθηκαν γενικώς τα μεσαία στρώματα (λόγω αλλαγών στην επαγγελματική δομή) και μειώθηκαν τα εργατικά. Αυτή η διπλή αλλαγή ήταν περισσότερο έντονη στα μεσοαστικά προάστια με αποτέλεσμα τη σχετική «αναβάθμιση» του κοινωνικο-οικονομικού τους προφίλ. Αντίθετα, στο Δ. Αθηναίων μειώθηκε ο ρόλος των μεσαίων στρωμάτων – ιδιαίτερα αν λάβουμε υπόψη την παρουσία των μεταναστών. Με δεδομένο το σημαντικό ρόλο της «συνάφειας» στη χωροθέτηση των νοικοκυριών, αυτές οι συνθήκες οδηγούν σε μια ανατροφοδοτούμενη τάση απομείωσης των μεσαίων στρωμάτων στο Δήμο.

Από γενικότερη σκοπιά, ο μηχανισμός της «στεγαστικής συνάφειας» στην αγορά κατοικίας και στη χωροθέτηση των νοικοκυριών ερμηνεύει κατά το μεγαλύτερο μέρος τον ταξικό διαχωρισμό στο χώρο και τις διαδικασίες κοινωνικο-οικονομικής μεταλλαγής των γειτονιών.[18] Αυτά τα φαινόμενα δεν έχουν να κάνουν μόνο με τις προτιμήσεις των νοικοκυριών ή, γενικότερα, μόνο με την πλευρά της ζήτησης. Πρέπει να τονιστεί ότι η λειτουργία του παράγοντα της «στεγαστικής συνάφειας» εκφράζει μια σύνθετη πολλαπλότητα παραγόντων που περιλαμβάνουν και τη συμπεριφορά της προσφοράς. Από την πλευρά της ζήτησης, έχουμε τις επιλογές των νοικοκυριών για κατοικία συναφή με το οικονομικό τους επίπεδο και, πιθανόν, και την εκδήλωση μιας προτίμησης για κατοίκηση σε συναφές με αυτούς κοινωνικό και καταναλωτικό περιβάλλον. Από την άλλη, έχουμε τη συμπεριφορά των ιδιοκτητών ακινήτων και των κατασκευαστών που προσαρμόζουν την προσφορά στέγης στο προφίλ της ζήτησης σε μια περιοχή. Αυτή η δυναμική σχέση στις ελληνικές πόλεις είναι αρκετά «χαώδης» και «δημοκρατική», με την έννοια ότι προσφέρονται κατοικίες για όλα τα στρώματα λόγω του κατακερματισμού της παραγωγής και της ιδιοκτησία

[18] Θα λέγαμε ότι συμβάλει επίσης σημαντικά στην ερμηνεία φαινομένων όπως οι σύγχρονες μορφές μεσο-αστικού «εξευγενισμού» (gentrification) ή, όταν απουσιάζουν άλλοι μείζονες παράγοντες όπως οι φυλετικές ή θρησκευτικές αντιπάθειες, οι διαδικασίες «εισβολής-διαδοχής» που περιγράφηκαν από την κλασσική οικολογική Σχολή του Σικάγου.

γης, των μικτών χρήσεων και του μικτού χαρακτήρα του κληρονομημένου αποθέματος κατοικιών καθώς και λόγω της έλλειψης θεσμών οργανωμένης παραγωγής και αυστηρής «ζωνοποίησης». Αυτή η σχετικά «χαώδης» στατιστική μορφή της προσφοράς, ωστόσο, δεν είναι οικονομικά ουδέτερη αλλά «στρεβλή»: η προσφορά κατοικιών –και ιδιαίτερα των νεοδομημένων– ανταποκρίνεται με μεγαλύτερη «ελαστικότητα» στη ζήτηση των υψηλότερων εισοδημάτων. Αυτός είναι ένας πρόσθετος λόγος για την ισχυρότερη επιρροή της «συνάφειας» στη χωροθέτηση των ανώτερων στρωμάτων.

Στη λειτουργία της «στεγαστικής συνάφειας» από την πλευρά της προσφοράς υπεισέρχεται και ο παράγων της *τεχνικής* υποβάθμισης του αποθέματος κατοικιών λόγω παλαίωσης. Έχει συχνά υποστηριχθεί ότι το σοβαρό πρόβλημα παλαιότητας του αποθέματος των πολυκατοικιών στο Δ. Αθηναίων είναι βασικό αίτιο των επιδεινούμενων τάσεων απαξίωσης των κατοικιών του Κέντρου και της σταδιακής εγκατάλειψής τους από τα πιο εύπορα τμήματα τόσο της μεσαίας τάξης όσο και από τις σημαντικές μειονότητες των περισσότερων εύπορων και με περιουσιακά στοιχεία στα υπόλοιπα στρώματα.[19] Αυτός ο παράγων πράγματι είναι σε ένα βαθμό σημαντικός αλλά δεν πρέπει να υπερτιμάται η σημασία του ούτε να θεωρείται ως μια «αντικειμενική» καθοριστική εξωγενής επιρροή. Στην πραγματικότητα, η ισχυρή εξωγενής καθοριστική επιρροή είναι η ανάπτυξη της πόλης με την κατασκευή νέων κατοικιών – επενδύσεις που εξαρτώνται από χρηματοδοτικούς παράγοντες. Συνεπώς, αν οι οικονομικές συνθήκες δεν το επιτρέπουν, τα νοικοκυριά θα παραμείνουν εν πολλοίς στις παλαιές κατοικίες και, εν μέρει με τη συμβολή ανακαινίσεων, θα διατηρήσουν τις αξίες των κατοικιών σε επίπεδα κοντινά σε αυτά που αντιστοιχούν στο

[19] Πρόκειται στην ουσία, για μια προσέγγιση που έλκεται από το κλασσικό αμερικανικό μοντέλο «φιλτραρίσματος»: από τη μια η οικονομική απαξίωση των κατοικιών ως αυτόματη «τεχνική» διαδικασία και από την άλλη η αύξηση των εισοδημάτων, προκαλούν συνθήκες όπου τα νοικοκυριά και οι κατοικίες τους δεν «ταιριάζουν» (μια παραλλαγή της έλλειψης «συνάφειας») και τα ευπορότερα νοικοκυριά μετακινούνται προς νέες καλύτερες κατοικίες ενώ τα χαμηλότερου εισοδήματος καταλαμβάνουν αυτές που εγκαταλείπονται.

καταναλωτικό επίπεδο της τάξης τους. Σαν συνέπεια, ο ρυθμός απαξίωσης λόγω της παλαίωσης είναι μεταβλητός και συχνά περιορίζεται σε πολύ περιορισμένο ρόλο.

Στην περίπτωση της Αθήνας, αυτό είναι φανερό από μια σύγκριση μεταξύ των πραγματικών μειώσεων των μισθωτικών αξιών ανά κατηγορία παλαιότητας με αυτές που προβλέπει το Αντικειμενικό Σύστημα Αξιών (Σ.Α.Α.) που εφαρμόζει τους καθιερωμένους «τεχνικούς» δείκτες απαξίωσης λόγω παλαιότητας (Πίνακας 8). Το 2004 στο Ν. Αττικής η μέση μισθωτική αξία (μίσθωμα ή τεκμαρτό ενοίκιο ανά τ.μ.) των κατοικιών άνω των 23 ετών και έως 48 ετών, ήταν μόνο κατά 4% μειωμένη σε σχέση με τη μέση αξία των νέων κατοικιών (έως 8 ετών). Με τους επίσημους συντελεστές του Σ.Α.Α. για τη μείωση της αξίας ανάλογα με την ηλικία της κατοικίας, η μέση μείωση θα ήταν 34%! Μικρότερες μεν αλλά εξίσου εντυπωσιακές διαφορές έχουμε και στη κατηγορία των 9-23 ετών.

Πίνακας 8

Μείωση μισθωτικής αξίας ανά τ.μ. με την παλαιότητα - Ν. Αττικής 1993 & 2004 & προβλέψεις Σ.Α.Α.

	Μισθωτική αξία ανά τ.μ.		
Παλαιότητα	**ΕΟΠ1993**	**ΕΟΠ2004**	**Σ.Α.Α.**
49+ έτη	0,73	0,80	0,60
24 - 48 έτη	0,89	0,96	0,66
9 - 23 έτη	0,98	1,02	0,82
Έως 8 έτη	1,00	1,00	1,00

Πηγή: Στοιχεία ΕΟΠ 1993 και 2004 & εκτιμήσεις μας

«Διώχνουν» οι μετανάστες τον τοπικό πληθυσμό;

Σε τι βαθμό η βαθμιαία «εκροή» γηγενών νοικοκυριών, ιδιαίτερα της μεσαίας τάξης, τη δεκαετία 1991-2001 οφείλεται στην εισροή μεταναστών

την ίδια περίοδο; Καταρχήν, η εισροή μεταναστών οπωσδήποτε «υποβάθμισε» το κοινωνικο-οικονομικό προφίλ του Δήμου Αθηναίων, με την απλή έννοια ότι αυξήθηκε η συμμετοχή των χαμηλών εργατικών στρωμάτων. Με δεδομένη την υφιστάμενη ροπή προς ταξικό διαχωρισμό μέσω του παράγοντα της κοινωνικής-στεγαστικής συνάφειας στη χωροθέτηση των νοικοκυριών, το φυσικό επακόλουθο θα είναι να προκληθεί μια τάση στροφής των μετακινουμένων της μεσαίας τάξης και των πιο εύπορων της εργατικής προς άλλες περιοχές. Συνεπώς, υπάρχει ήδη αρκετά ισχυρός μηχανισμός που προκαλεί σταδιακή «έξοδο» γηγενών λόγω της παρουσίας μεταναστών, χωρίς να χρειάζεται να ανατρέξουμε σε παράγοντες που έχουν να κάνουν με εθνικές και φυλετικές διαφορές. Ωστόσο, η έντονη γεωγραφική συγκέντρωση των μεταναστών σε ορισμένες περιοχές έχει τροφοδοτήσει τη φιλολογία για ισχυρές τάσεις κοινωνικού αποκλεισμού των μεταναστών από τους γηγενείς για λόγους που ανάγονται σε φαινόμενα ρατσιστικού χαρακτήρα. Κάτι τέτοιο, αν ίσχυε, θα στοιχειοθετούσε και ισχυρές τάσεις φυγής στις περιοχές με αυξημένη παρουσία «ξένων».

Τα δεδομένα του 2001 δεν τεκμηριώνουν μια τέτοια εικόνα ισχυρών πιέσεων ρατσιστικού αποκλεισμού και «γκετοποίησης» στην αγορά κατοικίας, παρά τη σχετικά μεγάλη γεωγραφική συγκέντρωση των μεταναστών σε ορισμένες περιοχές του Δήμου. Πρώτον, δεν υπήρχε γειτονιά που έστω και να προσεγγίζει τη καθιερωμένη έννοια του «γκέτο» όπου μια μειονότητα κυριαρχεί συντριπτικά στη σύνθεση του πληθυσμού: ακόμη και στους τομείς με τα υψηλότερα ποσοστά αλλοδαπών αυτά ήταν σαφώς κάτω του 30%.[20] Δεύτερον, και πιο σημαντικό, μια απλή στατιστική ανάλυση για τους απογραφικούς τομείς του Δήμου δείχνει ότι το ποσοστό των μεταναστών ερμηνεύεται κατά κύριο λόγο από δύο χαρακτηριστικά του πληθυσμού των περιοχών: το ποσοστό συμμετοχής εργατικών επαγγελ-

[20] Στην πραγματικότητα, ο όρος «γκέτο» χρησιμοποιείται από τα ΜΜΕ ως αναφορά σε σημεία-ζώνες εμφανούς συγκέντρωσης «επικίνδυνων στοιχείων» ή παράνομων δραστηριοτήτων.

μάτων και το ποσοστό των ενοικιαζομένων κατοικιών. Με άλλα λόγια, οι μετανάστες εγκαθίστανται –όπως είναι αναμενόμενο από τη τυπική δυναμική της αγοράς κατοικίας– σε περιοχές χαμηλού εισοδήματος και άρα χαμηλών μισθωτικών αξιών και σε περιοχές με υψηλή προσφορά ενοικιαζόμενων κατοικιών. Το «ανερμήνευτο» υπόλοιπο 20% της στατιστικής σχέσης για τη χωρική συγκέντρωση των μεταναστών στο Δήμο μπορεί να οφείλεται αφενός σε μια αναμενόμενη τάση των μεταναστών για γειτνίαση στο χώρο (clustering) και αφετέρου σε πραγματικά φαινόμενα ρατσιστικού αποκλεισμού στην αγορά κατοικίας (και, βεβαίως, σε άλλους παράγοντες που δεν γνωρίζουμε όπως και σε καθαρή τυχαιότητα). Συνεπώς, τα γεωγραφικά στοιχεία από μόνα τους δεν στηρίζουν την υπόθεση για τον ισχυρό καθοριστικό ρόλο των ρατσιστικού χαρακτήρα αντιπαθειών στις μετακινήσεις. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για την μεσαία τάξη στο Δήμο Αθηναίων, καθώς η γεωγραφική συγκέντρωση των μεταναστών σε περιοχές χαμηλού εισοδήματος περιορίζει την έκταση της παρουσίας τους σε περισσότερο μεσοαστικές γειτονιές.

Πίνακας 9

Μόνιμος πληθυσμός 1991 - 2011

	1991	**2001**	**2011**
Ν. Αττικής	3.594.817	3.894.573	3812330
% Μεταβολής		**8,34%**	**-2,11%**
Δ. Αθηναίων	816.556	789.166	655.780
% Μεταβολής		**-3,35%**	**-16,90%**

Πηγή: Στοιχεία ΕΛΣΤΑΤ

Τα προηγούμενα, όπως και η μέχρι τώρα ανάλυση, αφορούν τους μηχανισμούς της αγοράς κατοικίας στο επίπεδο των τοπικών υπο-αγορών που έχουν κάποια σημαντική έκταση. Στο μικρο-κοινωνιολογικό επίπεδο,

υπάρχει πιθανότητα να λειτουργεί ο μηχανισμός κοινωνικού διαχωρισμού του Schelling (1971) που είναι πολύ διαφορετικός: μετά από κάποιο ποσοστό «κατάληψης» *των άμεσα γειτονικών κατοικιών* ενός «γηγενούς» από «ξένους» προκαλείται είτε αλλαγή κατοικίας με εγκατάσταση στην ίδια περιοχή ή, πιο συχνά, εγκατάλειψη της περιοχής. Αυτό το φαινόμενο εμφανίζεται περισσότερο έντονα σε προαστιακού τύπου γειτονιές με μονοκατοικίες όπου οι σχέσεις καλής γειτονίας είναι σημαντικές. Μπορούμε να φανταστούμε, ωστόσο, ότι μπορεί να λειτουργήσει και στις αθηναϊκές πολυκατοικίες μετά κάποιο ποσοστό αλλαγής της σύνθεσης των ενοίκων. Από τα στοιχεία του 2001 και σε επίπεδο απογραφικών τομέων (3-4 οικοδομικά τετράγωνα) δεν διαφαίνονται τέτοιες τάσεις ριζικής μεταστροφής του κοινωνικού προφίλ των γειτονιών. Δεν γνωρίζουμε, ωστόσο, αν ο μηχανισμός αυτός λειτουργεί για ορισμένους μόνο ή αν έχουν αρχίσει να λειτουργούν τέτοια φαινόμενα τύπου Schelling μετά το 2001 ή πιο πρόσφατα. Σε κάθε περίπτωση, η οικονομική κρίση μετά το 2008, η γενικά χαμηλή κινητικότητα κατοικίας στην Ελλάδα και η ύφεση στην αγορά κατοικίας δεν ευνοούν τις μαζικές μετακινήσεις που θα οδηγούσαν σε ριζικό μετασχηματισμό γειτονιών.

Η πρόσφατη ανακοίνωση των προσωρινών στοιχείων της Απογραφής του 2011 προκάλεσε, σε πρώτο άκουσμα, την εντύπωση ότι οι τάσεις «εξόδου» από το Δ. Αθηναίων έχουν αυξηθεί σημαντικά. Ενώ το 1991-2001 είχαμε μια μείωση του μόνιμου πληθυσμού κατά -3,3%, το 2001-2011 είχαμε μείωση -16,9% (Πίνακας 9).[21] Στην πραγματικότητα, είχαμε, σε μεγάλο βαθμό, μια συνέχιση των τάσεων της δεκαετίας 1991-2001. Ο κύριος λόγος για αυτό είναι ότι όχι μόνο δεν είχαμε τη δραματική εισροή μεταναστών της προηγούμενης δεκαετίας αλλά και, πιθανότατα, μια μείωση του συνολικού αριθμού τους λόγω παλιννοστήσεων. Πιθανότατα, επίσης,

[21] Το ποσοστό μείωσης είναι ακόμη πιο εντυπωσιακό αν σκεφτούμε ότι η Απογραφή του 2011 έγινε με διαφορετική μεθοδολογία (διήρκεσε μία εβδομάδα) ώστε, μεταξύ άλλων, να αποφύγει τις επιπτώσεις των μετακινήσεων στους τόπους καταγωγής και στις εξοχικές κατοικίες. Αυτό, από μόνο του, θα πρέπει να προκάλεσε μια αυξητική τάση στα μεγέθη του μόνιμου πληθυσμού του Δ. Αθηναίων.

είχαμε μια φυσική γεωγραφική διασπορά των περισσότερο «ώριμων» μεταναστευτικών νοικοκυριών όπως οι Αλβανοί σε δήμους εκτός του κέντρου. Από την άλλη, οι δημογραφικές επιπτώσεις της πτώσης της υπογεννητικότητας τη δεκαετία του 1980 συνέχισαν να είναι ισχυρές και αυτή τη δεκαετία – όχι τόσο στο μέγεθος του νοικοκυριού (αριθμός παιδιών) αλλά, πλέον, στον σχηματισμό νέων νοικοκυριών. Παράλληλα, η μεγάλη αύξηση της οικοδόμησης νέων κατοικιών τη δεκαετία 2001-2011 σε σύγκριση με την προηγούμενη (κατά 34% όπως φαίνεται στον Πίνακα 7), που όπως τονίσαμε πραγματοποιείται κατά 90% εκτός Δ. Αθηναίων, ενέτεινε την εκροή νοικοκυριών από το Δήμο. Τέλος, η κοινωνική σύνθεση του Δήμου τη δεκαετία του 2000 ήταν σαφώς πιο «υποβαθμισμένη» σε σύγκριση με τις μέσες συνθήκες τη δεκαετία του 1991. Ως εκ τούτου, οι τάσεις «εξόδου» νοικοκυριών σύμφωνα με τους μηχανισμούς της αγοράς κατοικίας που περιγράφηκαν στα προηγούμενα, συνεχίστηκαν με την ίδια και πιθανόν μεγαλύτερη ένταση. Συμπερασματικά, τα δεδομένα της Απογραφής του 2011 δεν δείχνουν κάποια ιδιαίτερα έντονη επιδείνωση των υφιστάμενων τάσεων λόγω αντιπαθειών «ρατσιστικού» χαρακτήρα ή λ.χ. φόβων από την επιδείνωση των συνθηκών ασφαλείας στις γειτονιές των κεντρικών περιοχών πέραν, πιθανόν, κάποιου περιορισμένου ποσοστού της τάξης του 2%-3%. Βεβαίως, ένα τέτοιο ποσοστό στο σύνολο του Δήμου μπορεί να σημαίνει κάτι πολύ πιο έντονο σε ορισμένες περιοχές. Αλλά με τα δεδομένα που έχουμε σήμερα δεν μπορούμε παρά να περιοριστούμε σε εικασίες.

Συμπερασματικά σημεία: Το μέλλον των γειτονιών του κέντρου της Αθήνας

Συνοψίζοντας την προηγούμενη ανάλυση, μπορούμε να πούμε, κατ' αρχήν, ότι οι αρνητικές διαγνώσεις με βάση τη μείωση του πληθυσμού στο Κέντρο και στον Δήμο Αθηναίων είναι παραπλανητικές. Η μείωση του πληθυσμού δεν σημαίνει απαραίτητα και μείωση της *ζήτησης κατοικίας* –

που είναι ένα εντελώς διαφορετικό μέγεθος– και μάλιστα μπορεί να αποτελεί και πολύ θετική εξέλιξη αν προκύπτει από τη βελτίωση των στεγαστικών συνθηκών (μικρότερη πυκνοκατοίκηση). Η ζήτηση κατοικίας *δεν μειώθηκε ουσιαστικά* και αυτό φαίνεται και στις τάσεις των τιμών κατοικίας στο Δ.Α. Όσον αφορά τον πληθυσμό, το κύριο αίτιο της τάσης μείωσης του (ελληνικού) *πληθυσμού* δεν ήταν οικιστικό-περιβαλλοντικό αλλά δημογραφικό: οι επιπτώσεις της επαναστατικής μείωσης της γεννητικότητας τη δεκαετία του 1980 αρχικά στο μέγεθος των νοικοκυριών και στη συνέχεια στο σχηματισμό νοικοκυριών. Η κύρια μείωση της ζήτησης κατοικιών στο Δήμο Αθηναίων προέρχεται από την μείωση του αριθμού των νοικοκυριών στα «γηγενή» νοικοκυριά –τόσο στα μεσαία στρώματα όσο και, εντονότερα, στα εργατικά– στη δεύτερη περίπτωση κυρίως λόγω της αποβιομηχάνισης (τόσο γενική μείωση όσο και έντονη τοπική στο Δήμο Αθηναίων).

Σχετικά με τους παράγοντες που προκαλούν την «εγκατάλειψη» των κεντρικών περιοχών κατοικίας μπορούμε να πούμε ότι η σταδιακή «εγκατάλειψη» του Δ.Α. από όλα τα κοινωνικά στρώματα, αλλά ιδιαίτερα από τα περισσότερο εύπορα, οφείλεται κυρίως στο χωροταξικό περιορισμό του ρόλου του Δήμου Αθηναίων και δευτερευόντως στη μερική παλαίωση του αποθέματος σε σχέση με τα νεότερα κύματα ανάπτυξης που συγκεντρώνονται στα εσωτερικά και εξωτερικά προάστια (που απορροφούν την «καλύτερη» ζήτηση). Αυτή η διαδικασία οδηγεί σε σταδιακή υποβάθμιση του κοινωνικού και οικονομικού προφίλ του Δήμου που επιτάθηκε με την εισροή των μεταναστών. Δεδομένου ότι το κοινωνικο-οικονομικό προφίλ μια ζώνης είναι καθοριστικός παράγοντας στη χωροθέτηση της ζήτησης λόγω του μηχανισμού της τάσης για «στεγαστική συνάφεια», αυτό οδηγεί σε σπειροειδή διαδικασία περαιτέρω «υποβάθμισης». Είναι πιθανό, ωστόσο, σε ορισμένες ζώνες του Δήμου αυτή η διαδικασία να επιτάθηκε πέραν του «κανονικού» από τη δημιουργία τάσεων φυγής λόγω της αύξησης της παρουσίας περιθωριακών ομάδων μεταναστών.

Θα πρέπει, ωστόσο, να υπογραμμιστούν και ορισμένοι ανασχετικοί παράγοντες της σπειροειδούς διαδικασίας κοινωνικοοικονομικής υποβάθμισης της κεντρικής ζώνης της πόλης. Πρώτον, παρά τον οικιστικό κορεσμό και την τάση σχετικής υποβάθμισης, ο Δήμος διατηρεί, λόγω της κεντρικότητας και του μεγάλου διαθέσιμου αποθέματος οικονομικών κατοικιών, υψηλά επίπεδα ζήτησης και υψηλές αξίες χωρίς ενδείξεις τάσεων «ερήμωσης». Δεύτερον, ορισμένες κατηγορίες ζήτησης που προσιδιάζουν στις κεντρικές περιοχές (συνταξιούχοι των μεσαίων στρωμάτων, νοικοκυριά νέων, ειδικές κοινωνικές ομάδες) πιθανότατα θα παρουσιάσουν αύξηση τα επόμενα χρόνια. Αν αυτό δεν συνδυαστεί με κάποιο ιδιαίτερα μεγάλο «κύμα» νέας οικοδόμησης και αστικής ανάπτυξης (που αναπόφευκτα θα συμβεί στη περιφέρεια), η ζήτηση και οι αξίες στο Δήμο Αθηναίων θα διατηρούνται σχετικά υψηλά. Σε μακροπρόθεσμη προοπτική, μια αύξηση των εισοδημάτων και των ιδιωτικών επενδύσεων σε εκσυγχρονισμό/ βελτίωση των κατοικιών αποτελεί, βεβαίως, τον πιο σημαντικό παράγοντα αναβάθμισης. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τον πληθυσμό των μεταναστών: η οικονομική βελτίωση των συνθηκών τους θα συμβάλει καθοριστικά στην επίλυση των προβλημάτων που έχουμε περιγράψει στα προηγούμενα. Αυτή η αναβάθμιση, τόσο των γηγενών όσο και των μεταναστών, δεν θα αυξήσει τον πληθυσμό –πιθανότατα το αντίθετο– αλλά αυτό, όπως τονίσαμε, δεν πρέπει να θεωρείται πρόβλημα.

Στο επίπεδο της πολιτικής, το κύριο συμπέρασμα της προηγούμενης ανάλυσης είναι ότι η άποψη ότι το κύριο αίτιο καχεξίας του Δήμου είναι η *περιβαλλοντική* υποβάθμιση που οδηγεί στην εγκατάλειψη από τα μεσαία στρώματα είναι οπωσδήποτε απλουστευτική και σε τελική ανάλυση λανθασμένη: υπάρχουν πολύ περισσότερο σημαντικοί καθοριστικοί παράγοντες για τις τάσεις απομείωσης της ζήτησης κατοικίας στο κέντρο από το γηγενή πληθυσμό και ιδιαίτερα από τα μεσαία στρώματα. Η τρέχουσα επίσημη έμφαση στη πολιτική «επιστροφής» της κατοικίας στο περιορισμένο Ιστορικό-Επιχειρηματικό Κέντρο και στη κυρίως περιβαλλοντική πολιτική πολεοδομικών εξωραϊσμών και πολιτιστικών

επενδύσεων και μάλιστα περιορισμένων στο Ιστορικό Κέντρο και ιδιαίτερα στις «γκρίζες» δυτικές περιοχές υπό «εξευγενισμό», μπορεί να είναι σημαντική για τον πελάτη υπηρεσιών αναψυχής, τον επισκέπτη, τον τουρίστα και μια πολιτιστική ελίτ αλλά έχει δευτερεύουσα σημασία και πολύ μικρή αποτελεσματικότητα από τη σκοπιά των υποβαθμιζόμενων μεγάλων περιοχών κατοικίας που περιβάλλουν το Κέντρο και των άμεσων ενδιαφερόντων των κατοίκων τους. Η οικιστική πολιτική πρέπει να δώσει τουλάχιστον εξίσου μεγάλο βάρος στην αναβάθμιση αυτών των περιοχών και την αναβάθμιση των κατοικιών τους.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Εμμανουήλ Δ., 1999, «Αστική ανάπτυξη, αγορά κατοικίας και προαστιοποίηση: ορισμένες θεωρητικές σημειώσεις και η περίπτωση της Αθήνας», στο Δ. Οικονόμου & Γ. Πετράκος (επιμ.) *Η ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις αστικής ανάλυσης και πολιτικής*, Βόλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας-Gutenberg, σσ. 267-309.

Εμμανουήλ Δ., 2002, «Κοινωνικός διαχωρισμός, πόλωση και ανισότητες στη γεωγραφία της Αθήνας: ο ρόλος των μηχανισμών της αγοράς κατοικίας και οικιστικής ανάπτυξης (1980-2000)», *Γεωγραφίες*, 3, σσ. 46-70.

Εμμανουήλ Δ., 2008, (με τη συνεργασία των Κ. Γκόρτσου & Π. Καμούτση) *Πολεοδομικός χώρος, κατοικία και τιμές στην Αθήνα (1984-2004)*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Εμμανουήλ Δ., Γκόρτσος Κ., Καμούτση Π., 2009, «Επεκτάσεις σχεδίου, πολεοδομική χωρητικότητα και βαθμός οικιστικού κορεσμού στην Αθήνα, 1984-2004», *Αειχώρος*, 12, σσ. 4-33.

Schelling T., 1969, «Models of segregation», *The American Economic Review,* 59 (2), pp. 488-493.

ΕΝΟΤΗΤΑ 2:
ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ ΑΝΑΨΥΧΗ

Συμβολική οικονομία στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας: αποτίμηση και προοπτικές για μια νέα αστική πολιτική

Νίκος Σουλιώτης

Εισαγωγή

Οι δραστηριότητες πολιτισμού και διασκέδασης αποτέλεσαν από τις αρχές της δεκαετίας του ‘90 ως την πρόσφατη εκδήλωση της κρίσης δημοσίου χρέους έναν από τους βασικούς μοχλούς μετασχηματισμού του κέντρου της Αθήνας. Ως προς αυτό, η ελληνική πρωτεύουσα δεν αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση. Σε ολόκληρο τον ανεπτυγμένο κόσμο οι δραστηριότητες αυτές έπαιξαν κεντρικό ρόλο στη μεταβολή του χώρου στις μεγάλες πόλεις και ειδικά στο κέντρο τους.

Η οικονομική και κοινωνική σημασία του συνόλου των δραστηριοτήτων το οποίο έχει μελετηθεί τα τελευταία χρόνια στη βιβλιογραφία υπό τους όρους «πολιτιστική οικονομία», «συμβολική οικονομία» και «δημιουργική οικονομία»[1] αυξήθηκε στον ανεπτυγμένο κόσμο κατά τη μεταπολεμική περίοδο και κυρίως μετά τη δεκαετία του ‘60. Σε αυτό συντέλεσε μια σειρά δομικών μετασχηματισμών των ανεπτυγμένων κοινωνιών και κυρίως η αποβιομηχάνιση και η τριτογενοποίηση, ο επαναπροσδιορισμός της θέσης των ανεπτυγμένων χωρών στον διεθνή καταμερισμό εργασίας με έμφαση

[1] Οι όροι αυτοί περιλαμβάνουν ένα αρκετά ευρύ σύνολο δραστηριοτήτων που εκτείνεται, ανάλογα με τον ορισμό, από τη διασκέδαση και την τέχνη (κινηματογράφος, θέατρο, εικαστικά, μουσική κ.λπ.), ως τα ΜΜΕ, τις νέο-βιοτεχνικές δραστηριότητες που σχετίζονται με τη μόδα και τις χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες. Στο άρθρο αυτό θα επικεντρωθούμε στις δραστηριότητες που έχουν σημαντική παρουσία στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας, δηλαδή τη διασκέδαση, το θέατρο, την αγορά τέχνης και τους ιδιωτικούς μη-κερδοσκοπικούς πολιτιστικούς θεσμούς. Για την ανάλυσή τους θα χρησιμοποιήσουμε τον όρο «συμβολική οικονομία» ακολουθώντας τον ορισμό της Zukin (1995: 23-24) σύμφωνα με τον οποίο αποτελείται από «δύο παράλληλα συστήματα παραγωγής […]: την *παραγωγή χώρου*, με τη συνέργεια επένδυσης κεφαλαίου και πολιτισμικών νοημάτων, και την *παραγωγή συμβόλων*, η οποία κατασκευάζει αμφότερα ένα μέσο εμπορικής ανταλλαγής και μια γλώσσα κοινωνικής ταυτότητας».

στις δραστηριότητες εντάσεως τεχνολογίας και γνώσης, η μεγέθυνση και μετασχηματισμός των μεσαίων στρωμάτων και η άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου του πληθυσμού. Η σημασία της συμβολικής οικονομίας για την πόλη προϋποθέτει πρώτα από όλα τη σημασία της συμβολικής οικονομίας για τις συνολικές οικονομικές και κοινωνικές δομές του ανεπτυγμένου κόσμου.

Τις τελευταίες τρεις δεκαετίες συσσωρεύθηκε μια εκτεταμένη βιβλιογραφία σχετικά με τον ρόλο της συμβολικής οικονομίας στον μετασχηματισμό των σύγχρονων πόλεων και ειδικά των κέντρων τους. Οι αναλυτές έχουν δείξει ότι οι πολιτιστικές βιομηχανίες, η διασκέδαση και η μόδα κατέλαβαν κεντρική θέση στις αστικές οικονομίες του ανεπτυγμένου κόσμου μαζί με τις χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες, τις υπηρεσίες προς τους παραγωγούς (business services) και τις νέες τεχνολογίες. Οι δραστηριότητες αυτές καθοδήγησαν την ανάπτυξη και τον μετασχηματισμό των μεταβιομηχανικών πόλεων, καλύπτοντας το κενό, με την οικονομική αλλά ως ένα βαθμό και με την χωρική έννοια, που άφησε η μεταποίηση. Από τη βιβλιογραφία αυτή, την οποία δεν είναι δυνατό να παρουσιάσουμε εδώ με λεπτομέρεια, μπορούμε να συγκρατήσουμε τρία βασικά σχήματα έτσι ώστε στη συνέχεια να καταλάβουμε καλύτερα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της περίπτωσης της Αθήνας:

α. Η συμβολική οικονομία έπαιξε τις τελευταίες δεκαετίες καθοριστικό ρόλο στη συσσώρευση κεφαλαίου στις αγορές κατοικίας μεταβάλλοντας την ταυτότητα του χώρου (συχνά σε κεντρικές πρώην βιομηχανικές-βιοτεχνικές περιοχές) και τους τρόπους ζωής που συνδέονται με την κατοικία. Στο κλασικό έργο της *Loft living* (1989), η Zukin έδειξε ότι η εγκατάσταση εργαστηρίων και κατοικιών καλλιτεχνών στα βιοτεχνικά κτήρια της περιοχής του Σόχο στο κέντρο της Νέας Υόρκης τη δεκαετία του ‘70 άλλαξε σταδιακά το συμβολικό φορτίο της περιοχής και προώθησε έναν νέο τύπο κατοίκησης (loft). Η εγκατάσταση αυτή άνοιξε τον δρόμο για τη δραστηριοποίηση εταιρειών ανάπτυξης και εκμετάλλευσης ακινήτων (real estate developers) και την προσέλκυση στην περιοχή των ευρύτερων μεσαίων

κοινωνικών στρωμάτων. Παρόμοιες διαδικασίες έλαβαν χώρα σε αρκετές μητροπόλεις του δυτικού κόσμου.

β. Η αύξηση της σημασίας των πολιτιστικών βιομηχανιών, της μόδας, του τουρισμού κ.λπ. στην αστική οικονομία του ανεπτυγμένου κόσμου συνδέθηκε με μεταβολές στην παραγωγική διαδικασία. Μια σειρά μελετητές (βλ. μεταξύ άλλων Scott 1997, 2000) υποστήριξαν ότι οι προαναφερόμενες δραστηριότητες, όπως και άλλες ηγετικές δραστηριότητες της λεγόμενης «νέας οικονομίας» (νέες τεχνολογίες, υπηρεσίες προς τους παραγωγούς κ.λπ.), ακολουθούν ένα πρότυπο «αποκαθετοποιημένης» οργάνωσης της παραγωγής το οποίο προϋποθέτει τη χωρική συγκέντρωση μικρών επιχειρήσεων. Μέσα από τη συγκέντρωση αυτή οι επιχειρήσεις απολαμβάνουν μια σειρά θετικών «εξωτερικοτήτων» (μετάδοση πληροφορίας, πρόσωπο-με-πρόσωπο επαφή των παραγωγών, δημιουργία τοπικής επιχειρηματικής κουλτούρας κ.λπ.) οι οποίες παίζουν καθοριστικό ρόλο στην παραγωγική διαδικασία. Αυτό το πρότυπο «ευέλικτης εξειδίκευσης», στο βαθμό που βασίζεται στη χωρική συγκέντρωση, αποτελεί ταυτόχρονα και έναν παράγοντα μετασχηματισμού του χώρου των σύγχρονων πόλεων.

γ. Δημοφιλείς προσεγγίσεις αστικού σχεδιασμού των τελευταίων 15 χρόνων (βλ. κυρίως Florida 2002, Landry 2008) υποστηρίζουν ότι οι σύγχρονες πόλεις μπορούν να επιτύχουν ανάπτυξη μέσω της προσέλκυσης αυτού που ονομάζουν «δημιουργική τάξη», δηλαδή των εργαζομένων στους ηγετικούς τομείς της «νέας οικονομίας» (χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες, νέες τεχνολογίες, πολιτιστικές βιομηχανίες, έρευνα κ.λπ.). Η τάξη αυτή παρουσιάζει διεθνή κινητικότητα και οι πόλεις μπορούν να προσελκύσουν τα μέλη της δημιουργώντας τις κατάλληλες υποδομές (πανεπιστήμια, δίκτυα μεταφορών και επικοινωνιών κ.λπ.) και το κατάλληλο πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον (ανεκτική ατμόσφαιρα, περιβάλλον θετικό προς την επιχειρηματικότητα, καλή και ευέλικτη ηγεσία στην αστική διοίκηση κ.λπ.).

Ο τρόπος με τον οποίο ενισχύθηκε η σημασία της συμβολικής οικονομίας στην οικονομική και χωρική δυναμική της Αθήνας καθορίστηκε από τα

χαρακτηριστικά των τοπικών πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών δομών. Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε μια γενική επισκόπηση των συνθηκών και των διαδικασιών μέσω των οποίων οι δραστηριότητες πολιτισμού και διασκέδασης συνδέθηκαν με τη μεταβολή του κέντρου της Αθήνας. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τη συμβολή των φορέων χάραξης και άσκησης αστικής πολιτικής στη διαδικασία αυτή. Τέλος, θα συναγάγουμε ορισμένα συμπεράσματα τα οποία μπορεί να είναι χρήσιμα στην προοπτική ενός επαναπροσδιορισμού της πολιτικής για το κέντρο της Αθήνας σε μια κοινωνικά δικαιότερη και αποτελεσματικότερη κατεύθυνση.

Οι γενικές κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της επέκτασης της συμβολικής οικονομίας στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας

Το πρώτο βασικό χαρακτηριστικό της συμβολικής οικονομίας του κέντρου της Αθήνας είναι η κυριαρχία δραστηριοτήτων καταναλωτικού χαρακτήρα και η υποαντιπροσώπευση άλλων σημαντικών δραστηριοτήτων της «νέας οικονομίας» όπως οι νέες τεχνολογίες και οι υπηρεσίες προς τους παραγωγούς. Η έντονη παρουσία των καταναλωτικών δραστηριοτήτων της συμβολικής οικονομίας στο κέντρο της Αθήνας θα πρέπει να ιδωθεί ως έκφραση του γενικότερου ειδικού βάρους της ιδιωτικής κατανάλωσης στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας από τα μέσα της δεκαετίας του ‘90 ως το 2008.

Από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του ‘70 η ελληνική οικονομία μπήκε σε μια δύσκολη περίοδο κρίσης και αναδιάρθρωσης που διήρκεσε μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του ‘90. Η βιομηχανία και η αγροτική παραγωγή σταδιακά συρρικνώθηκαν υπό την πίεση του διεθνούς ανταγωνισμού και εγχώριων οικονομικών συνθηκών (άνοδος επιτοκίων, αύξηση μισθών κ.λπ., Σταθάκης 2010). Θέσεις εργασίας κυρίως δημιουργήθηκαν, πέρα από τους παραδοσιακούς κλάδους του τουρισμού και των κατασκευών, στον δημόσιο τομέα και σε ένα ευρύ φάσμα υπηρεσιών (ασφάλειες, νομικές υπηρεσίες, διαφήμιση κ.λπ.). Η μεταβατική αυτή περίοδος δεν οδήγησε στη δημιουργία

ενός νέου σχετικά συνεκτικού μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης παρά περί τα μέσα της δεκαετίας του '90. Από το 1995-96 η χώρα επέστρεψε σε σταθερούς ρυθμούς ανάπτυξης μετά από μια υπερδεκαετή περίοδο εναλλαγής υφεσιακών ετών και ετών ασθενούς ανάπτυξης. Το νέο αναπτυξιακό μοντέλο βασίζονταν σε εγχώριες δημόσιες επενδύσεις (κυρίως σε υποδομές μεταφορών) και σε παραδοσιακές δραστηριότητες που γνώριζαν μια νέα ακμή χάρη στη δυναμική της διεθνούς οικονομίας (τουρισμός, ναυτιλία). Βασίζονταν, επίσης, σε κλάδους που άνθισαν ως συνέπεια απορρύθμισης και ιδιωτικοποιήσεων (ΜΜΕ, τράπεζες) και, σε μικρότερο βαθμό, στις νέες τεχνολογίες (κινητή τηλεφωνία, πληροφορική).

Η συνάντηση της αναπτυσσόμενης συμβολικής οικονομίας με το κέντρο της Αθήνας συμβαίνει ακριβώς αυτή την περίοδο της καθιέρωσης ενός νέου αναπτυξιακού μοντέλου της ελληνικής οικονομίας. Ο μετασχηματισμός της ελληνικής, και κατ` επέκταση της Αθηναϊκής, οικονομίας οδήγησε στη διόγκωση του τριτογενούς τομέα καθώς και σε μια εσωστρεφή οικονομία (με εξαίρεση λίγους κλάδους με διεθνή δυναμική όπως η ναυτιλία και οι τράπεζες) η οποία χρηματοδοτήθηκε σε μεγάλο βαθμό από τους κοινοτικούς πόρους και τον δημόσιο δανεισμό. Σε αυτό το πλαίσιο, η εγχώρια ζήτηση αυξάνονταν μεταξύ 1996-2007 με ποσοστά που κυμαίνονταν μεταξύ 4-7 % του ΑΕΠ, την ίδια ώρα που στην ΕΕ των 15 τα ποσοστά της ανάπτυξης κυμαίνονταν μεταξύ 2-3% του ΑΕΠ (European Commission 2011).

Η αύξηση της ιδιωτικής κατανάλωσης ευνόησε τις δραστηριότητες πολιτισμού και διασκέδασης ιδιαίτερα στον βαθμό που συνδυάστηκε με μια διεύρυνση και ανανέωση των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων. Στην περίοδο 1980-2000, τα εργατικά στρώματα της βιομηχανίας και της βιοτεχνίας στην Αθήνα συρρικνώθηκαν, ενώ αντίθετα δυναμική μεγέθυνσης παρουσίασαν οι ελεύθεροι επαγγελματίες, οι αυτοαπασχολούμενοι και οι μισθωτοί στο εμπόριο και της υπηρεσίες και οι μισθωτοί στον δημόσιο τομέα (Maloutas 2010). Ταυτόχρονα, η πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση διευρύνθηκε σημαντικά οδηγώντας σε έναν «πληθωρισμό» πτυχίων (Χατζηγιάννη & Βαλάση 2008). Οι δυναμικές αυτές οδήγησαν στη

δημιουργία ενός διευρυμένου κοινού το οποίο διέθετε τους απαραίτητους οικονομικούς και πολιτισμικούς πόρους για την οικειοποίηση πολιτιστικών αγαθών και υπηρεσιών διασκέδασης. Η πολιτιστική κατανάλωση μεταβλήθηκε σε ένα βασικό μέσο οικοδόμησης κοινωνικά διακριτών και σημαινόντων τρόπων ζωής των ευρύτερων μεσαίων στρωμάτων. Πράγματι, τα στατιστικά δείχνουν ότι στην περίοδο 1980-2000 το κοινό των πολιτιστικών αγορών και της διασκέδασης διευρύνθηκε κοινωνικά συμπεριλαμβάνοντας μεγαλύτερο μέρος των μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων, κάτι που σήμανε έναν επαναπροσδιορισμό των πολιτισμικών και κοινωνικών ταυτοτήτων στη βάση του εμπορευματοποιημένου πολιτισμού και διασκέδασης (Σουλιώτης 2008β: 285).

Η συμβολική οικονομία, τροφοδοτούμενη από την αύξηση της ιδιωτικής κατανάλωσης, αποτέλεσε μια βασική δύναμη μετασχηματισμού του αθηναϊκού χώρου στο σύνολό του. Στην περιφέρεια της πόλης και σε μεγάλους οδικούς άξονες χωροθετήθηκαν επιχειρήσεις οι οποίες απευθύνονται σε ένα διευρυμένο, ετερόκλιτο κοινό και έχουν ανάγκη μεγάλους χώρους και εύκολη πρόσβαση (malls, πάρκα αναψυχής, πολυκινηματογράφοι). Επιπλέον, στις κεντρικές περιοχές των προαστίων και ειδικά σε όσα προάστια ανέπτυξαν αγορές υπερτοπικής σημασίας (Κηφισιά, Γλυφάδα, Περιστέρι), δημιουργήθηκαν συγκεντρώσεις επιχειρήσεων αναψυχής με έντονη την παρουσία των αλυσίδων.

Στο συνολικό αυτό πλαίσιο, το κέντρο της Αθήνας είχε τρία χαρακτηριστικά τα οποία προσδιόρισαν την ιδιαιτερότητά του ως πόλου της συμβολικής οικονομίας:

- Χάρη στην παραδοσιακή του λειτουργία ως χώρου συγκέντρωσης πολιτιστικών υποδομών (Δέφνερ 2002), το κέντρο φιλοξένησε όχι μόνο τις μεγεθυνόμενες αγορές της διασκέδασης, αλλά και αυτές του θεάτρου και της τέχνης (σε αντίθεση με τα προάστια που φιλοξένησαν κυρίως δραστηριότητες διασκέδασης[2]).

[2] Εξαίρεση αποτελούν η Κηφισιά και η Γλυφάδα όπου υπάρχει κάποια συγκέντρωση γκαλερί.

- Αρκετές γειτονιές του ιστορικού κέντρου (Ψυρρή, Γκάζι, Κεραμεικός, Μεταξουργείο) προσέφεραν έναν ιδιαίτερο συνδυασμό χαμηλών ενοικίων και τιμών ακινήτων, ισχυρού συμβολικού δυναμικού και δυνατότητας απεύθυνσης σε ειδικές κατηγορίες κοινού. Τα χαρακτηριστικά αυτά του κέντρου ήταν αντίστοιχα το αποτέλεσμα: α. της υποβάθμισης του κέντρου από τα μέσα της δεκαετίας του ‘70 (βλ. τα κεφάλαια των Μαλούτα και Εμμανουήλ σε αυτόν τον τόμο), ως συνέπεια της μετακίνησης ευρέων τμημάτων πληθυσμού προς τα προάστια, η οποία προκάλεσε πτώση των τιμών στην αγορά ακινήτων, β. της αναγνώρισης του «ιστορικού κέντρου» από τις αστικές πολιτικές προστασίας στα τέλη της δεκαετίας του 70. Η αναγνώριση αυτή δημιούργησε μια ισχυρή δυνητική ταυτότητα η οποία περίμενε την πραγμάτωσή της από τα προγράμματα αστικής ανάπλασης και γ. της ίδιας της «κεντρικότητας» του κέντρου και της κυριαρχίας της μικρής ακίνητης ιδιοκτησίας. Χάρη στη θέση τους, τα κέντρα των πόλεων μπορούν να υποστηρίξουν χώρους οι οποίοι απευθύνονται σε ειδικές κατηγορίες κοινού –όπως ορίζονται από κοινές πολιτισμικές και αισθητικές προτιμήσεις– τα μέλη των οποίων να προέρχονται από διάφορες περιοχές της πόλης. Το μικρό μέγεθος των ακινήτων στο αθηναϊκό κέντρο ήταν ακόμη μια ευνοϊκή συνθήκη για τη δημιουργία μικρών χώρων πολιτισμού και διασκέδασης με «ιδιαίτερες» πολιτισμικές και αισθητικές ταυτότητες. Το κέντρο της Αθήνας και ιδιαίτερα το «ιστορικό» κέντρο, αποτέλεσε ευνοϊκό πεδίο δραστηριοποίησης για ορισμένες κατηγορίες πολιτιστικών επιχειρηματιών και παραγωγών (όπως οι νέοι μικροί επιχειρηματίες της διασκέδασης, νέοι θεατρικοί θίασοι και γκαλερίστες) οι οποίοι απευθύνονται σε κατηγορίες κοινού με «εναλλακτικές» προτιμήσεις.
- Η σχέση συμβολικής οικονομίας και κέντρου καθορίστηκε επίσης από τη διαγενεακή δυναμική των αστικών ταυτοτήτων. Η δεκαετία του ‘80 είδε την παγίωση μιας γηγενούς αθηναϊκής κοινωνίας με έντονη παρουσία των γενεών που είχαν γεννηθεί και μεγαλώσει στην Αθήνα και κατάγονταν από τους εσωτερικούς μετανάστες των δεκαετιών ‘50-‘60. Η εγκατάλειψη του κέντρου στις δεκαετίες ‘70-‘80 και η απόκτηση αγοραστικής δύναμης

από τις νέες γενιές «Αθηναίων» δημιούργησε τις συνθήκες για μια «επανανακάλυψη» του κέντρου στη δεκαετία του '90.

Τα πεδία των παραγωγών και η συμβολή της συμβολικής οικονομίας στην κοινωνική συναίνεση

Τα διαφορετικά πεδία πολιτιστικών επιχειρηματιών και παραγωγών ανταποκρίθηκαν με διαφορετικούς τρόπους στις δυνατότητες που δημιούργησαν συνδυαστικά, από τη μία, η αύξηση της ζήτησης για συμβολικά αγαθά και, από την άλλη, τα οικονομικά και συμβολικά χαρακτηριστικά του κέντρου της Αθήνας. Ταυτόχρονα, συνέβαλλαν με διαφορετικούς τρόπους στη συγκρότηση του συστήματος κατηγοριών σκέψης το οποίο νοηματοδότησε και εκλογίκευσε την εμπειρία της κατανάλωσης στη συμβολική οικονομία.

Η πλέον πολυπληθής κατηγορία επιχειρηματιών της συμβολικής οικονομίας που επένδυσε στο ιστορικό κέντρο τις τελευταίες δεκαετίες ήταν οι επιχειρηματίες της διασκέδασης (καφέ, μπαρ, κλαμπ, εστιατόρια). Η αγορά της διασκέδασης χαρακτηρίζεται στο σύνολό της από μικρή συγκέντρωση κεφαλαίου και μικρό μέγεθος των επιχειρήσεων.[3] Το χαρακτηριστικό αυτό προδιαθέτει την ανάπτυξη συγκεκριμένων τρόπων εκτίμησης του ρίσκου και στρατηγικών αξιοποίησης των ευκαιριών. Οι μικροεπιχειρηματίες της διασκέδασης έχουν περιορισμένες δυνατότητες επηρεασμού της ζήτησης (σε αντίθεση με τις μεγάλες εταιρείες που διαθέτουν τους οικονομικούς πόρους για διαφημιστικές εκστρατείες μέσω των οποίων αποσκοπούν στον έλεγχο των εντυπώσεων και την καθοδήγηση της νοηματοδότησης της κατάνάλωσης). Αντίθετα, ακολουθούν τη ζήτηση και είναι ιδιαίτερα ευαίσθητοι στις μεταβολές της. Εισπράττουν τις πολιτισμικές προτιμήσεις των πελατών

[3] Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, στο σύνολο της Ελλάδας το 2007, το 97% των εστιατορίων, μπαρ, καντινών και επιχειρήσεων catering απασχολούσαν λιγότερα από 9 άτομα. Το 2002 το 89.6% των εστιατορίων και το 93.5% των μπαρ της χώρας είχαν τζίρο κάτω από 150.000 ευρώ.

τους μέσα από την πρόσωπο-με-πρόσωπο επαφή, τις ερμηνεύουν μέσα από τα προσωπικά τους αντιληπτικά σχήματα και τις μετασχηματίζουν σε εμπορευματοποιημένα προϊόντα και υπηρεσίες. Στην προσπάθεια εντοπισμού των ευκαιριών οι μικροεπιχειρηματίες διακρίνονται από εμπειρισμό και βασίζονται στην παρατήρηση των επιλογών των ανταγωνιστών τους, κάτι που αποτελεί έναν βασικό μηχανισμό συντονισμού της δράσης τους στην αγορά και εξηγεί τη συγκέντρωση πολλών μικρών επιχειρήσεων σε ορισμένες περιοχές της πόλης. Επιπλέον, βασίζονται στην παρατήρηση ισχυρότερων θεσμικών παικτών, κυρίως του κεντρικού και τοπικού κράτους, και προσπαθούν να τοποθετηθούν έγκαιρα στις κατάλληλες θέσεις στην αγορά και την πόλη προκειμένου να επωφεληθούν από τη δράση τους (όπως συμβαίνει στην περίπτωση των προγραμμάτων αναβάθμισης του ιστορικού κέντρου).

Το ιστορικό κέντρο, χάρη στον κατακερματισμό της ιδιοκτησίας των ακινήτων και τις πολιτικές προστασίας που απαγορεύουν την εγκατάσταση πολυκαταστημάτων και αλυσίδων σε μεγάλο μέρος του, αποτέλεσε ευεπίφορο πεδίο για την ανάπτυξη της δράσης των μικροεπιχειρηματιών της διασκέδασης. Ειδικά σε μια περίοδο που έκαναν την εμφάνισή τους μεγάλοι επενδυτές στην αναψυχή και το λιανεμπόριο (με τον πολλαπλασιασμό των malls, των πάρκων αναψυχής και των πολυκινηματογράφων), το κέντρο αποτέλεσε ένα είδος προστατευτικού θύλακα για τις μικρές επιχειρήσεις της διασκέδασης. Οι μικροί επιχειρηματίες εισβάλλουν στις γειτονιές του ιστορικού κέντρου σύμφωνα με μια λογική που συναρτά την παλαιότητα στο επάγγελμα με την ανάληψη του ρίσκου και την κινητοποίηση οικονομικών πόρων (Σουλιώτης 2009α): οι πρωτοπόροι επιχειρηματίες που δημιουργούν τα καταστήματά τους σε κάθε περιοχή (στου Ψυρρή, στο Γκάζι κοκ.) είναι «ερασιτέχνες» που δραστηριοποιούνται για πρώτη φορά στην αγορά της διασκέδασης και έχουν ποικίλες επαγγελματικές προελεύσεις. Οι πρωτοπόροι αυτοί επιχειρηματίες αναλαμβάνουν υψηλό ρίσκο δεσμεύοντας όμως περιορισμένους οικονομικούς πόρους. Σε μια δεύτερη φάση, αφού η περιοχή αρχίσει να γίνεται γνωστή στο ευρύτερο κοινό,

προσελκύονται επιχειρηματίες που διατηρούν ήδη καταστήματα σε άλλες περιοχές της πόλης ή στα νησιά. Οι «καθιερωμένοι» αυτοί επιχειρηματίες αναλαμβάνουν μικρότερο ρίσκο, πραγματοποιώντας σχετικά μεγαλύτερες επενδύσεις.

Μια δεύτερη σημαντική κατηγορία πολιτιστικών επιχειρηματιών και παραγωγών που συγκεντρώθηκαν στο ιστορικό κέντρο τα προηγούμενα δεκαπέντε χρόνια ήταν οι θεατρικοί επιχειρηματίες και οι θεατρικοί θίασοι. Το ιστορικό κέντρο αποτέλεσε ιδανικό τόπο ανάπτυξης της θεατρικής αγοράς και συνέβαλλε στον πολλαπλασιασμό των θεατρικών σκηνών, ο οποίος είναι ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της αγοράς του θεάτρου στην Αθήνα. Η προσφορά φθηνής στέγης και μικρών χώρων έδωσε τη δυνατότητα σε πρωτοεμφανιζόμενους θιάσους, συχνά αποτελούμενους από πολύ νέους συντελεστές, να εισαχθούν στη θεατρική αγορά. Παρείχε επίσης την ευκαιρία σε καθιερωμένους ηθοποιούς και σκηνοθέτες να ανανεώσουν τη θέση τους στη θεατρική αγορά.

Τα οικονομικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά του ιστορικού κέντρου συνδυάστηκαν με τις λογικές καριέρας που επικρατούν στον κόσμο του θεάτρου. Σε μια εποχή πολλαπλασιασμού των νέων ηθοποιών ένας τρόπος εισαγωγής στη θεατρική αγορά είναι η συγκρότηση θιάσου. Ο θίασος αγωνίζεται για την συλλογική του καθιέρωση. Από τη στιγμή που θα την επιτύχει, αυξάνονται οι «φυγόκεντρες» τάσεις στο εσωτερικό της ομάδας στην προοπτική της ατομικής καριέρας. Η ατομική καριέρα, όταν ακολουθείται, συχνά ολοκληρώνεται, ως ένα ύστερο στάδιο καταξίωσης, με το πέρασμα από τη θέση του ηθοποιού σε αυτή του σκηνοθέτη. Σε ό,τι αφορά στους καθιερωμένους ηθοποιούς και σκηνοθέτες, συχνά με δραστηριότητα στον κινηματογράφο και την τηλεόραση, η δημιουργία ενός θεάτρου στις «υποβαθμισμένες» γειτονιές του ιστορικού κέντρου υπήρξε ένα μέσο ανανέωσης της θέσης τους στην αγορά και σχετικής αποστασιοποίησης από το «εμπορικό» θέατρο.

Στην αγορά των γκαλερί, των οποίων πάντως η παρουσία στο ιστορικό κέντρο είναι αριθμητικά πολύ πιο περιορισμένη από αυτή των θεάτρων,

λειτούργησαν παρόμοιοι μηχανισμοί. Η διαθεσιμότητα φθηνών χώρων σε «ενδιαφέρουσες» και ακόμη αναξιοποίητες γειτονιές έδωσε τη δυνατότητα σε νέους γκαλερίστες να εισαχθούν στην αγορά. Ο κυριότερος πόρος των νεοεισερχόμενων αυτών εμπόρων τέχνης είναι συχνά η πρόσβασή τους σε νέους καλλιτέχνες, οι οποίοι αποτελούν ένα ιδιαίτερο πεδίο εμπορικών ευκαιριών στο βαθμό που από αυτούς πηγάζει το παιχνίδι της αμφισβήτησης και της ανατροπής, ιδιότητα που τους καθιστά μια ιδιαίτερη κατηγορία δημιουργών στον κόσμο της τέχνης. Για περισσότερο καθιερωμένους γκαλερίστες η μεταφορά ή επέκταση των δραστηριοτήτων τους στο ιστορικό κέντρο υπήρξε ένα μέσο ανανέωσης του προφίλ τους. Ο σταδιακός μετασχηματισμός της εμπορικής δραστηριότητας και των κοινωνικών χαρακτηριστικών των επισκεπτών του Κολωνακίου, το οποίο ήταν ο βασικότερος παραδοσιακός πόλος των γκαλερί στην πόλη, άμβλυνε από τη δεκαετία του ‘80 και μετά τον κοινωνικά επιλεκτικό του χαρακτήρα και ώθησε ορισμένες γκαλερί στην αναζήτηση συμβολικού οφέλους από τη χωροθέτηση τους στις νέες δυναμικές περιοχές της πόλης.

Μια ακόμη μείζων κατηγορία πολιτιστικών δρώντων την οποία προσέλκυσε το ιστορικό κέντρο τις τελευταίες δύο δεκαετίες είναι τα ιδιωτικά, μη-κερδοσκοπικά πολιτιστικά ιδρύματα (Σουλιώτης 2008α, 2009β). Πρόκειται για μια κατηγορία θεσμών των οποίων η δράση έχει μελετηθεί πολύ λίγο, παρά τη μεγάλη σημασία της για τη συγκρότηση του πολιτιστικού πεδίου στη χώρα μας και τη συμβολή της στη δόμηση του αστικού χώρου της Αθήνας. Τα ιδρύματα αυτά συστήνονται κυρίως είτε από καλλιτέχνες που βρίσκονται στο τέλος της καριέρας τους είτε από, συχνά ισχυρούς, επιχειρηματίες οι οποίοι έχουν δράση στο πεδίο του πολιτισμού ως συλλέκτες. Για τους καλλιτέχνες η σύσταση ιδρύματος αποσκοπεί στην υστεροφημία, δηλαδή στη διαιώνιση του ατομικού συμβολικού κεφαλαίου ανεξάρτητα και πέρα από τη σύνδεσή του με τον κύκλο ζωής του φυσικού πρόσωπου. Για τους επιχειρηματίες/συλλέκτες το ίδρυμα διαφυλάττει την ενότητα της συλλογής και τη σύνδεσή της με το όνομα του συλλέκτη σε βάθος χρόνου, ακόμη και μετά θάνατον (μια εναλλακτική στρατηγική των

συλλεκτών είναι η παραχώρηση της συλλογής σε έναν μεγάλο θεσμό, π.χ. την Εθνική Πινακοθήκη). Για αμφότερες τις κατηγορίες των ιδρυτών, η σύσταση του ιδρύματος αποσκοπεί επίσης στη διεύρυνση της επιρροής του ιδρυτή στον κόσμο της τέχνης: μέσα από το ίδρυμα, ο ιδρυτής συμμετέχει στην παραγωγή, διανομή και αξιολόγηση (απόρριψη/καταξίωση) της καλλιτεχνικής παραγωγής.

Η επιτέλεση αυτών των λειτουργιών από τα ιδιωτικά πολιτιστικά ιδρύματα προϋποθέτει την κατάληψη μνημειακών χωροθετήσεων μέσα στην πόλη. Οι χωροθετήσεις αυτές εγγράφουν στον χώρο της πόλης το συμβολικό κεφάλαιο του ιδρυτή, το οπτικοποιούν και το παγιώνουν. Μπορούν επίσης να το προσαυξάνουν μέσα από τη μετατροπή οικονομικού σε συμβολικό κεφάλαιο, όταν πρόκειται για αγορά σπουδαίων κτηρίων της πόλης (όπως στην περίπτωση της αγοράς κτηρίου από το ίδρυμα Θεοχαράκη στη Βασ. Σοφίας). Στην Αθήνα οι χωροθετήσεις αυτές είναι σπάνιες και μπορούσαν να εντοπιστούν ως πρόσφατα κυρίως στη λεωφόρο Βασ. Σοφίας. Η αδυναμία όμως ικανοποίησης της ζήτησης για μνημειακή χωροθέτηση σε αυτή τη λεωφόρο (ζήτηση η οποία προσκρούει επίσης στις αντιστάσεις των τοπικών κινημάτων πολιτών, όπως φάνηκε στην αποτυχία του ιδρύματος Βασίλη και Ελίζας Γουλανδρή να δημιουργήσει Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης στη Βασ. Σοφίας στα τέλη της δεκαετίας του 90) έστρεψε το ενδιαφέρον των ιδρυμάτων σε άλλες περιοχές της πόλης. Οι γειτονιές του ιστορικού κέντρου και κυρίως η οδός Πειραιώς παρείχαν εκείνον τον συνδυασμό συμβολικού δυναμικού, διαθεσιμότητας χώρων και χαμηλών τιμών που μπορούσαν να ικανοποιήσουν τις στρατηγικές αστικής μνημειακότητας των ιδρυμάτων.

Όπως προκύπτει από τις αναλύσεις που προηγήθηκαν, η προσέλκυση πολιτιστικών επιχειρήσεων και ιδιωτικών πολιτιστικών θεσμών στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας δεν ακολούθησε κάποιο σχέδιο. Μάλιστα, πέρα από το ζήτημα της ύπαρξης ή όχι ενός σχεδίου από την πλευρά των φορέων άσκησης αστικής πολιτικής για το οποίο θα μιλήσουμε στη συνέχεια, δύσκολα μπορούμε να ανιχνεύσουμε ξεκάθαρες στρατηγικές ακόμη και στο

ατομικό επίπεδο των πολιτιστικών επιχειρηματιών και παραγωγών. Στην πραγματικότητα, αυτό που συνέβη ήταν ένας απρόσωπος συντονισμός της δράσης επιχειρηματιών και παραγωγών. Στο πλαίσιο κάποιων γενικών επιτρεπτικών συνθηκών (τάση για ιδιωτική κατανάλωση και αύξηση πολιτιστικού κεφαλαίου των μεσαίων στρωμάτων, ταυτόχρονη οικονομική απαξίωση και συμβολική δυναμική του κέντρου της πόλης), οι επιχειρηματίες και οι παραγωγοί καθόρισαν τις πράξεις τους με βάση τις προδιαθέσεις τους (εμπειρισμός, αναζήτηση μνημειακότητας κ.λπ.) και προεξοφλώντας τις πράξεις των ανταγωνιστών τους. Ίσως η πλέον ξεκάθαρη εικόνα του μέλλοντος που μπορούμε να βρούμε στις αντιλήψεις αυτών των πολιτιστικών δρώντων που επένδυσαν στο ιστορικό κέντρο είναι η πεποίθηση ότι στην Αθήνα θα γίνει «ό,τι έχει ήδη γίνει» στο κέντρο πόλεων όπως η Νέα Υόρκη, το Παρίσι, η Ρώμη κ.λπ., δηλαδή θα υπάρξει αναβάθμιση και άνοδος των αξιών. Πρόκειται για μια τυπική περίπτωση αυτοεκπληρούμενης προφητείας στη βάση των παγκοσμιοποιημένων εικόνων του αστικού μέλλοντος, οι οποίες διαχέονται μέσα από τις διεθνείς ανθρώπινες ροές (εν προκειμένω τα προσωπικά ταξίδια των πολιτιστικών επιχειρηματιών και παραγωγών), τις αναπαραστάσεις των μητροπόλεων του δυτικού κόσμου στα ΜΜΕ και την ενσωμάτωση στοιχείων της πολεοδομικής τεχνογνωσίας περί αστικής αναζωογόνησης στον κοινό νου.

Ένα καίριο αποτέλεσμα αυτής της «απρόσωπης» διαδικασίας συντονισμού των πολιτιστικών δρώντων στο ιστορικό κέντρο (και στα προάστια) είναι η καθιέρωση ενός συστήματος κατηγοριών σκέψης το οποίο αποτέλεσε μέρος της ευρύτερης κοινωνικο-πολιτικής συναίνεσης στην περίοδο των δύο δεκαετιών που προηγήθηκαν της κρίσης. Αναφερόμενος στην Καβυλία, ο Bourdieu έγραφε ότι «οι κοινές αρχές θεώρησης και διάκρισης (τυπικό παράδειγμα των οποίων είναι ο διαχωρισμός ανάμεσα στο αρσενικό και στο θηλυκό φύλο) εγκαθιδρύονται στα πνεύματα (ή στα σώματα) μέσω της οργάνωσης του κοινωνικού βίου στο χώρο και στο χρόνο και, ιδιαίτερα, μέσω των *θεσμοθετικών τελετουργιών* που θέτουν και τις καθοριστικές διαφορές ανάμεσα σε εκείνους που μετέχουν στο τυπικό και

σε εκείνους που δεν μετέχουν» (Bourdieu 2000: 114). Η επέκταση της συμβολικής οικονομίας στην Αθήνα (συμπεριλαμβανομένων των ΜΜΕ) αναδιοργάνωσε την αναψυχή και την πρόσβαση στα πολιτιστικά αγαθά στο χώρο (νέες μοδάτες γειτονιές, νέου τύπου μαζικοί χώροι διασκέδασης κ.λπ.) και το χρόνο («έξοδος» Παρασκευής/Σαββάτου, «καθημερινές») της πόλης. Η συμμετοχή των «καταναλωτών» στη διασκέδαση και την οικειοποίησης της τέχνης λαμβάνει χώρα σε αυτό το χωρο-χρονικό πλαίσιο και προϋποθέτει τη γνώση συγκεκριμένων κωδίκων και τρόπων επιτέλεσης (που ξεκινούν από το πώς κάνουμε «κράτηση» σε ένα εστιατόριο και πώς χειριζόμαστε το σώμα σε ένα κλαμπ με δυνατή μουσική και φτάνουν στις κοινωνικές δεξιότητες που απαιτούνται στα εγκαίνια μιας έκθεσης) οι οποίοι διαχωρίζουν αυτούς που τους κατέχουν από αυτούς που δεν τους κατέχουν. Μέσα από αυτή τη συμμετοχή οι Αθηναίοι «καταναλωτές» ενσωμάτωσαν μια σειρά από νοητικές κατηγορίες με βάση τις οποίες εκλογίκευσαν την ευμάρεια και την απόλαυση (αυθεντικός/δήθεν, mainstream/εναλλακτικός, οι «φυλές» της Αθήνας, το lifestyle κ.λπ.) σε μια περίοδο που η ιδιωτική κατανάλωση ήταν βασικός πυλώνας του μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης και της συνδεόμενης με αυτό κοινωνικο-πολιτικής τάξης.

Η δυναμική της αστικής πολιτικής για το ιστορικό κέντρο

Η αστική πολιτική, η οποία στην περίπτωση της Αθήνας χαράσσεται και ασκείται πολύ περισσότερο από το κεντρικό παρά από το τοπικό κράτος, έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαδικασία που περιγράψαμε στην προηγούμενη ενότητα, χωρίς όμως να την εντάξει σε έναν λεπτομερή και αυστηρό σχεδιασμό. Οι δημόσιες συζητήσεις για το ιστορικό κέντρο έχουν τις ρίζες τους στη δεκαετία του ‘60 όταν η ανάπτυξη του τουρισμού μετέτρεψε την Πλάκα σε υποδοχέα των επισκεπτών της Ακρόπολης και έθεσε το ζήτημα της προστασίας και ανάπλασής της (Φιλιππίδης 1990). Οι σημαντικότερες πρωτοβουλίες αναλήφθηκαν στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του ‘70 όταν θεσμοθετήθηκε το ιστορικό κέντρο (1979) και δρομολογήθηκε η ανάπλαση

της Πλάκας κυρίως μέσα από τη λήψη κανονιστικών μέτρων και τον έλεγχο των χρήσεων γης. Η ανάπλαση της Πλάκας, η οποία ολοκληρώθηκε στις αρχές της δεκαετίας του ‘80, μαρτυρά ότι στις αντιλήψεις της πολιτικής ηγεσίας και των εμπλεκομένων πολεοδόμων επικρατούσε ήδη με σαφήνεια η εικόνα ενός ιστορικού κέντρου με τουριστικό χαρακτήρα, με προστατευμένη και εξωραϊσμένη αρχιτεκτονική κληρονομιά και κατοίκους προερχόμενους από τα μεσαία και ανώτερα στρώματα. Η συνέχεια των προσπαθειών για αναβάθμιση του ιστορικού κέντρου κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 80 και ως τα μέσα της δεκαετίας του ‘90 υπήρξε υποτονική, παρά τις εξαγγελίες και τις πρωτοβουλίες που επιχείρησε να αναλάβει ο Α. Τρίτσης, ως Δήμαρχος Αθηναίων στις αρχές της δεκαετίας του ‘90. Το κεντρικό και το τοπικό κράτος περιορίστηκαν σε παρεμβάσεις μικρής κλίμακας (πεζοδρομήσεις, αναπλάσεις πλατειών) με εξαίρεση τη σημαντική πεζοδρόμηση της οδού Ερμού.

Η επόμενη φάση στην οποία αναλήφθηκαν πρωτοβουλίες που άλλαξαν το ιστορικό κέντρο ξεκινά από τα τέλη της δεκαετίας του ‘90 όταν δρομολογήθηκε το πρόγραμμα Ενοποίησης Αρχαιολογικών Χώρων. Η ιδέα δημιουργίας ενός «αρχαιολογικού πάρκου» επανέρχονταν σε διαφορετικές εκδοχές από τον 19ο αιώνα και εντάσσονταν σε ένα πλέγμα χωρικών στρατηγικών προώθησης της εθνικής ταυτότητας (μέρος του οποίου ήταν ήδη από την ίδρυση του ελληνικού κράτους η επιλογή της Αθήνας ως πρωτεύουσας). Η όψιμη υλοποίησή της ιδέας αυτής στις αρχές της δεκαετίας του 2000 είναι δείγμα του τρόπου με τον οποίο οι νεο-φιλελεύθερης έμπνευσης στρατηγικές προώθησης της ανταγωνιστικότητας των πόλεων οικειοποιήθηκαν υφιστάμενα στοιχεία πολιτικής.[4] Το

[4] Για το ζήτημα της ενσωμάτωσης του νεοφιλελευθερισμού στα διαφορετικά τοπικά κοινωνικο-πολιτικά συμφραζόμενα βλ. Brenner, Theodore 2002. Την ίδια παρατήρηση μπορούμε να κάνουμε για το νέο Μουσείο Ακρόπολης. Ο σχεδιασμός για τη δημιουργία ενός τέτοιου μουσείου αρχικά συνδέθηκε με τον εθνικό στόχο της επιστροφής των μαρμάρων της Ακρόπολης. Στη συνέχεια, ωστόσο, η υλοποίηση του Μουσείου συνδέθηκε επίσης με τη λογική αυτού που έχει αποκληθεί στη διεθνή βιβλιογραφία «flagship projects». Τα τελευταία αποτελούν αρχιτεκτονήματα υπογεγραμμένα από διεθνείς

πρόγραμμα Ενοποίησης Αρχαιολογικών Χώρων Αθήνας ολοκληρώθηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος του ως τμήμα της προετοιμασίας των Ολυμπιακών Αγώνων και στο πλαίσιο μιας στρατηγικής προώθησης του «διεθνούς ρόλου» της ελληνικής πρωτεύουσας (Μαρμαράς 2003).

Η σημασία του προγράμματος αυτού έγκειται, ωστόσο, κυρίως στην κλίμακα και στον χώρο εφαρμογής του και όχι τόσο στο περιεχόμενό του. Η Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων, παρά το γεγονός ότι άλλαξε τη μορφή του ιστορικού κέντρου, παραμένει μια καθαρά μορφολογική παρέμβαση χωρίς σχεδιασμό για την οικονομική και κοινωνική φυσιογνωμία αυτού του τμήματος της πόλης (πέρα από την προφανή επιδίωξη ενίσχυσης του τουριστικού χαρακτήρα του). Έτσι, το πρόγραμμα δεν προέβλεπε τίποτε για τον ρόλο της συμβολικής οικονομίας στο ιστορικό κέντρο. Στην πράξη είχε σε μεγαλύτερη κλίμακα τις ίδιες επιδράσεις με τις μικροπαρεμβάσεις των προηγούμενων ετών: όπως οι πεζοδρομήσεις, αναπλάσεις πλατειών κ.λπ. έδιναν ένα «σήμα» στις επιχειρήσεις διασκέδασης και πολιτισμού για το που επίκειται παρέμβαση της Πολιτείας, έτσι και η Ενοποίηση των Αρχαιολογικών Χώρων υπέδειξε στον χώρο της πόλης ένα πεδίο επιχειρηματικών ευκαιριών.

Συνολικά, η αστική πολιτική συνέβαλλε στην επέκταση της συμβολικής οικονομίας στο ιστορικό κέντρο με πέντε τρόπους:

α. Θεσμοποιώντας το «ιστορικό κέντρο», το κεντρικό κράτος καθιέρωσε μια βασική χωρική κατηγορία και τη συμβολική της αξία. Στο βαθμό που η συμβολική αυτή αξία ήταν δυνητική και περίμενε την πραγμάτωσή της από τα προγράμματα αστικής αναβάθμισης, η καθιέρωση του «ιστορικού κέντρου» οριοθέτησε ένα πεδίο συμβολικών και οικονομικών ευκαιριών στην πόλη.

β. Μέσα από μια σειρά επιλογές (ανάπλαση της Πλάκας, προβλέψεις του Ρυθμιστικού του ‘85, χωροθέτηση ορισμένων δημόσιων πολιτιστικών θεσμών) το κεντρικό και το τοπικό κράτος προσανατόλισε τον μετασχη-

---

αρχιτέκτονες-σταρ τα οποία αποσκοπούν στο να δώσουν ώθηση στην ανταγωνιστικότητα μιας πόλης μέσω της αλλαγής της εικόνας της και της προσέλκυσης επισκεπτών.

ματισμό του ιστορικού κέντρου στην κατεύθυνση της συγκέντρωσης πολιτιστικών δραστηριοτήτων, ακολουθώντας τις καθιερωμένες διεθνώς αντιλήψεις για τον ρόλο των ιστορικών κέντρων στις σύγχρονες πόλεις.

γ. Οι, αρχικά μικρότερες και στη συνέχεια μεγαλύτερης κλίμακας, παρεμβάσεις στη μορφολογία της πόλης (πεζοδρομήσεις κ.λπ.) προσανατόλισαν τις μικρές επιχειρήσεις διασκέδασης και πολιτισμού στο ιστορικό κέντρο. Λόγω του «απρόσωπου» συντονισμού και του εμπειρισμού που επικρατεί σε αυτές τις αγορές, οι επιχειρήσεις είναι, όπως είδαμε, επιρρεπείς στο να οργανώνουν τη δραστηριότητά τους προεξοφλώντας τη δράση ισχυρότερων παικτών όπως είναι το κράτος. Από την άλλη, για το ίδιο το κράτος η διοχέτευση των, μικρών αλλά στο σύνολό τους σημαντικών, κεφαλαίων της διασκέδασης και του πολιτισμού στο ιστορικό κέντρο ήταν σημαντική γιατί ανανέωσε ένα μέρος του χτισμένου περιβάλλοντος, άλλαξε την εικόνα του ιστορικού κέντρου και προσέλκυσε ντόπιους και ξένους επισκέπτες επανεντάσσοντας με νέους όρους την περιοχή αυτή στις λειτουργίες της πόλης. Ταυτόχρονα, ωστόσο, το κράτος κράτησε μια αμφίθυμη στάση ειδικά απέναντι στις δραστηριότητες της διασκέδασης. Ενώ οι δραστηριότητες αυτές ήταν επιθυμητές για τους προαναφερόμενους λόγους, την ίδια ώρα η υπερβολική τους επέκταση λειτούργησε αρνητικά στην επίτευξη άλλων στόχων, κυρίως της επιστροφής της κατοικίας στο κέντρο. Για αυτόν τον λόγο, κατά καιρούς επανέρχονταν τόσο στη δημόσια συζήτηση όσο και στην κυβερνητική ατζέντα για το κέντρο το ζήτημα του περιορισμού των δραστηριοτήτων διασκέδασης.

δ. Μέσα από τις πολιτικές προστασίας που απαγορεύουν την εγκατάσταση πολυκαταστημάτων και αλυσίδων σε ένα μεγάλο μέρος του ιστορικού κέντρου, το κεντρικό κράτος δημιούργησε, άθελά του, ένα προστατευτικό πλέγμα για τις μικρές επιχειρήσεις διασκέδασης και πολιτισμού.

ε. Μέσα από θεσμικά κατοχυρωμένες σχέσεις (όπως π.χ. στην περίπτωση του Μουσείου Μπενάκη) ή με ad hoc παρεμβάσεις (παραχώρηση οικοπέδων, αλλαγή στους όρους δόμησης κ.λπ.), το κεντρικό κράτος στήριξε τη

δημιουργία των ιδιωτικών μη-κερδοσκοπικών ιδρυμάτων στο ιστορικό κέντρο.

Η αδυναμία του κεντρικού και τοπικού κράτους να ελέγξουν πληρέστερα τον μετασχηματισμό του ιστορικού κέντρου, συμπεριλαμβανομένης της συγκέντρωσης πολιτιστικών επιχειρήσεων και θεσμών, θα πρέπει από μια γενική άποψη να αποδοθεί στη χαμηλή κρατική ικανότητα που χαρακτηρίζει διαχρονικά την αστική πολιτική. Ωστόσο, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη και ένα ακόμη, πιθανώς ουσιαστικότερο, στοιχείο: ο μετασχηματισμός του ιστορικού κέντρου δεν συνδέονταν άμεσα με τα συμφέροντα της επιχειρηματικής ελίτ στην οποία στηρίχθηκε το νέο μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης που καθιερώθηκε λίγο-πολύ μετά τα μέσα της δεκαετίας του ‘90. Οι τράπεζες και οι κατασκευαστικές εταιρείες που θα μπορούσαν να είναι οι ενδιαφερόμενοι παίκτες προσανατόλισαν τη δραστηριότητά τους στα μεγάλα έργα που πραγματοποιήθηκαν στην Αττικής και στο υπόλοιπο της χώρας. Το ιστορικό κέντρο της Αθήνας, κυρίως λόγω της κατακερματισμένης ιδιοκτησίας των ακινήτων, ήταν ακατάλληλο για να λειτουργήσει ως πεδίο συσσώρευσης για αυτές τις επιχειρήσεις. Αντίθετα, στην περίπτωση των έργων των Ολυμπιακών Αγώνων, τα οποία είχαν πολύ μεγαλύτερη σημασία για την κυρίαρχη πολιτικο-οικονομική συμμαχία, το κεντρικό κράτος έδειξε αξιοσημείωτη αποτελεσματικότητα και κρατική ικανότητα.

Στη συγκυρία της κρίσης η πολιτική για το κέντρο και το ιστορικό κέντρο παρουσιάζει στοιχεία τόσο συνέχειας όσο και ασυνέχειας σε σχέση με τα προηγούμενα είκοσι χρόνια (για μια επισκόπηση της εφαρμοζόμενης σήμερα πολιτικής βλ. Αντιπρόεδρος της κυβέρνησης 2011). Οι προγραμματιζόμενες μείζονες παρεμβάσεις παραμένουν μορφολογικού/ εξωραϊστικού χαρακτήρα (βλ. Χατζημιχάλης στον ίδιο τόμο), με κυριότερο παράδειγμα την πεζοδρόμηση της οδού Πανεπιστημίου. Πρόκειται για μια πρακτική που έχει πλέον (από την πρώτη πεζοδρόμηση στο κέντρο της Αθήνας, αυτής της οδού Βουκουρεστίου στα τέλη της δεκαετίας του ‘70) εγγραφεί στις προδιαθέσεις της πολιτικής ελίτ και της γραφειοκρατίας και υποστηρίζεται μελετητικά από μερίδα του κόσμου των αρχιτεκτόνων/

πολεοδόμων. Η επιστροφή της κατοικίας παραμένει ένας από τους ρητούς στόχους των πολιτικών για το κέντρο, μαζί με τον άρρητο στόχο ανόδου των αξιών των ακινήτων. Η πρόσφατη καθιέρωση φοροαπαλλαγών για όσους επενδύουν στην κατοικία στο ιστορικό κέντρο εντάσσεται στην προοπτική αυτή.

Ταυτόχρονα, το ΥΠΕΚΑ και η ΕΑΧΑ διερευνούν τις δυνατότητες αλλαγής της κλίμακας παρέμβασης στον χώρο του κέντρου μέσα από τη συνένωση οικοδομικών τετραγώνων (είναι η περίπτωση των αρχιτεκτονικών διαγωνισμών «Χ4»). Ο διακηρυγμένος στόχος της πρωτοβουλίας είναι η αντιμετώπιση του προβλήματος των υψηλών πυκνοτήτων του κέντρου, αν και πιθανότατα η υλοποίηση αυτού του σχεδίου θα επέτρεπε επίσης να διευρυνθεί η δραστηριοποίηση ισχυρότερων επενδυτών στην αγορά κατοικίας.[5] Μια μείζων αλλαγή της πολιτικής για το κέντρο αφορά στην προώθηση της *ασφάλειας* ως κεντρικού στόχου. Η κατάρρευση της ιδιωτικής κατανάλωσης ως πυλώνα της οικονομικής ανάπτυξης επιφυλάσσει ένα νέο συμβολικό και κοινωνικό ρόλο στο κέντρο της Αθήνας. Πλέον οι χωρικοί μετασχηματισμοί του κέντρου της Αθήνας δεν οπτικοποιούν τις κατηγορίες σκέψης που εκλογικεύουν την ευημερία (lifestyle κ.ο.κ.). Οι πρακτικές της επιτήρησης και της αστυνόμευσης στο κέντρο εγκαθιδρύουν τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε αυτούς που μετέχουν και αυτούς που δεν μετέχουν της νομιμότητας, σε αυτούς που έχουν δικαίωμα στην ασφάλεια και αυτούς που απειλούν αυτό το δικαίωμα. Οργανώνουν έτσι στον χώρο και τον χρόνο της πόλης την κοινωνική συνύπαρξη με όρους ασφάλειας και αναδεικνύουν τον ρόλο του κέντρου ως πεδίου μετατόπισης των κατηγοριών σκέψης που υποβαστάζουν την κοινωνική συναίνεση.

[5] Οφείλω την παρατήρηση αυτή στον Ίωνα Σαγιά.

Αντί συμπερασμάτων: διδάγματα για μια «άλλη» πολιτική για το ιστορικό κέντρο

Τι πρέπει να συγκρατήσουμε από τις αναλύσεις που προηγήθηκαν για τις ανάγκες της συζήτησης γύρω από τις εφαρμοζόμενες πολιτικές για το κέντρο καθώς και για την προοπτική προώθησης αποτελεσματικότερων και κοινωνικά δικαιότερων πολιτικών; Ένα πρώτο ζητούμενο είναι να αποσαφηνίσουμε τον χαρακτήρα της σχέσης της συμβολικής οικονομίας με το κέντρο της Αθήνας, σε σύγκριση με ό,τι συμβαίνει σε άλλες μητροπόλεις του, δυτικού κυρίως, κόσμου. Τα σημεία που πρέπει να επισημάνουμε ως προς αυτό είναι τα εξής:

1. Για αρκετά χρόνια η επέκταση της συμβολικής οικονομίας στο ιστορικό κέντρο της πόλης δεν συνδυάστηκε με διαδικασίες «εξευγενισμού» (gentrification) στην αγορά κατοικίας (Μαλούτας, Αλεξανδρή 2009). Σε όλη τη δεκαετία του 1990 και τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 2000, η συγκέντρωση χώρων διασκέδασης και τέχνης στο ιστορικό κέντρο δεν αποτέλεσε τον προπομπό αλλαγής της κοινωνικής φυσιογνωμίας των κατοίκων του. Σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει σε «κλασικά» παραδείγματα δυτικών μητροπόλεων, η συμβολική οικονομία στην Αθήνα δεν προετοίμασε το έδαφος για μεταβολές στην αγορά κατοικίας. Μάλιστα, η υπερσυγκέντρωση δραστηριοτήτων διασκέδασης φαίνεται να λειτούργησε αρνητικά σε σχέση με την προσέλκυση νέων κατοίκων στο ιστορικό κέντρο.[6] Μόνο πρόσφατα υπήρξαν ενδείξεις πιθανής αντιστροφής αυτής της τάσης, κυρίως στην περιοχή του Γκαζίου, όπου κατασκευαστικές εταιρείες αναπτύσσουν στρατηγικές μεταβολής της εικόνας του χώρου, μέσα από δραστηριότητες τέχνης, προκειμένου να δώσουν ώθηση στην ανάπτυξη της αγοράς κατοικίας (βλ. Αλεξανδρή σε αυτόν τον τόμο).

2. Η ανάπτυξη του τουρισμού και της ιδιωτικής κατανάλωσης στην ελληνική και την αθηναϊκή οικονομία είχε ως αποτέλεσμα τον έντονο κατα-

[6] Το ίδιο φαινόμενο εντοπίζεται και στην περίπτωση της Κωνσταντινούπολης (Islam 2005).

ναλωτικό προσανατολισμό της αθηναϊκής συμβολικής οικονομίας. Με την εξαίρεση της κινητής τηλεφωνίας και των ιδιωτικών ΜΜΕ, άλλοι σημαντικοί «δημιουργικοί» κλάδοι (νέες τεχνολογίες, υπηρεσίες προς τους παραγωγούς, έρευνα και καινοτομία) είχαν περιορισμένη δυναμική στην Αθήνα. Ειδικά στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας, η συμβολική οικονομία περιορίστηκε στη διασκέδαση, το θέατρο, τις γκαλερί και τα ιδιωτικά μη-κερδοσκοπικά ιδρύματα (οι επιχειρήσεις ΜΜΕ και κινητής τηλεφωνίας χωροθετήθηκαν σε μεγάλους οδικούς άξονες κυρίως στα βόρεια προάστια της πόλης, Gospodini 2009). Σε διεθνές επίπεδο, έντονος καταναλωτικός προσανατολισμός παρατηρείται επίσης στις συγκεντρώσεις δραστηριοτήτων αναψυχής και λιανεμπορίου στις πόλεις των ΗΠΑ, κυρίως στο θαλάσσιο μέτωπο (Hannigan 2005). Μια σημαντική διαφορά όμως της ελληνικής περίπτωσης είναι η μεγαλύτερη σημασία της μικρής επιχείρησης στη δυναμική της συμβολικής οικονομίας.

3. Ως συνέπεια των προαναφερόμενων χαρακτηριστικών της αθηναϊκής συμβολικής οικονομίας, οι «δημιουργικοί» δρώντες της πόλης είναι μάλλον «ατυπικοί» σε σχέση με αυτούς στους οποίους επικεντρώνεται η σχετική διεθνής συζήτηση. Στην Αθήνα η «δημιουργική τάξη» είναι λιγότερο κινητική και κοσμοπολίτικη και λιγότερο συνδεδεμένη με τον κόσμο των μεγάλων επιχειρήσεων. Ειδικά στο ιστορικό κέντρο βασικό ρόλο παίζουν οι μικροί επιχειρηματίες της διασκέδασης, οι θεατρικοί θίασοι, οι γκαλερίστες και οι επιχειρηματίες/συλλέκτες οι οποίοι συστήνουν ιδιωτικά πολιτιστικά ιδρύματα. Στην περιφέρεια της πόλης το προφίλ του επενδυτή αλλάζει, καθώς συναντούμε τις κατασκευαστικές εταιρείες που επενδύουν σε malls και πάρκα αναψυχής, πολυεθνικές εταιρείες πολυκινηματογράφων και ελληνικές και διεθνείς αλυσίδες χώρων εστίασης.

Η χάραξη πολιτικής για το κέντρο της Αθήνας, ειδικά σε ό,τι αφορά τον ρόλο που μπορεί να παίξει η συμβολική οικονομία, πρέπει κατά τη γνώμη μας να λάβει υπόψη μια σειρά παραμέτρων:

1. Σε αντίθεση με τον βολονταρισμό που διέπει σχετικά μοντέλα χάραξης αστικής πολιτικής, όπως αυτά που βασίζονται σε στρατηγικές προσέλκυσης

της «δημιουργικής τάξης» (Florida 2002), η οποιαδήποτε πολιτική για το κέντρο της πόλης δεσμεύεται δομικά από το ευρύτερο μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης της πόλης καθώς και από την κοινωνική συναίνεση που το συνοδεύει. Η επέκταση της συμβολικής οικονομίας στο ιστορικό κέντρο από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 ως τα τέλη της δεκαετίας του 2000 προσδιορίστηκε από τη θέση της ιδιωτικής κατανάλωσης στο μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης της πόλης και της χώρας, όπως αυτό διαμορφώθηκε μετά τη δύσκολη και μεταβατική δεκαετία του ‘80. Το συμβολικό περιεχόμενο των δραστηριοτήτων διασκέδασης και πολιτισμού συνδέονταν με την κοινωνική συναίνεση που στήριξε αυτό το μοντέλο ανάπτυξης. Με ανάλογο τρόπο, η μελλοντική θέση της συμβολικής οικονομίας στην πόλη και στο κέντρο της θα εξαρτηθεί από το μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης που θα προκύψει μέσα από την τρέχουσα κρίση. Συνεπώς, το ζήτημα του ιστορικού κέντρου δεν εξαρτάται αποκλειστικά από την όποια δέσμη μέτρων προωθήσει ειδικά η κυβέρνηση (όπως αυτή που υιοθετήθηκε την άνοιξη του 2011). Προϋποθέτει τις γενικότερες οικονομικές και πολιτικές επιλογές και μετασχηματισμούς. Η περίπτωση του αεροδρομίου του Ελληνικού και τα εξεταζόμενα σχέδια «αξιοποίησής» του (ΥΠΕΚΑ 2012) δείχνουν ότι προωθείται, χωρίς ακόμη να είναι δυνατό να εκτιμηθούν οι πιθανότητες επιτυχίας αυτής της στρατηγικής, μια αλλαγή του επενδυτικού μοντέλου στην ευρύτερη συμβολική οικονομία προς μεγαλύτερης κλίμακας επενδύσεις προερχόμενες από το εξωτερικό με ταυτόχρονη διατήρηση του καταναλωτικού προσανατολισμού. Η τάση μετατόπισης σε μεγαλύτερες επενδύσεις στη συμβολική οικονομία είχε ήδη παρατηρηθεί στην μεταολυμπιακή περίοδο. Το νέο στοιχείο στην περίοδο της κρίσης είναι ο προσανατολισμός στις άμεσες ξένες επενδύσεις.

2. Εντός των περιορισμών που θέτει το ευρύτερο οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο, οι πολιτικές για το κέντρο οφείλουν να προσδιορίσουν ένα βιώσιμο μείγμα χρήσεων. Στην προηγούμενη περίοδο παρατηρήθηκε ότι οι πολεοδομικές παρεμβάσεις μεγαλύτερης (ενοποίηση αρχαιολογικών χώρων) ή μικρότερης (διάφορες πεζοδρομήσεις, αναπλάσεις πλατειών κ.λπ.)

κλίμακας, καθώς και η συγκέντρωση των δραστηριοτήτων διασκέδασης λειτούργησαν, προκαλώντας αύξηση των αξιών γης, σε βάρος των προϋπαρχουσών δραστηριοτήτων λιανεμπορίου και βιοτεχνίας. Επιπλέον, η συγκέντρωση των δραστηριοτήτων διασκέδασης φαίνεται να είχε αρνητικές επιπτώσεις ως προς την προσέλκυση κατοίκων στο ιστορικό κέντρο. Το αποτέλεσμα ήταν η μερική μόνο επανάχρηση του ιστορικού κέντρου, μεγάλο μέρος του οποίου παρέμεινε σε κατάσταση υποβάθμισης. Σε μια προοδευτική κατεύθυνση, το ζητούμενο θα ήταν να συμπεριληφθούν στους σχεδιασμούς οι υπάρχουσες δραστηριότητες και οι αντίστοιχες κοινωνικές ομάδες, τόσο γηγενών όσο και μεταναστών. Το κέντρο της πόλης είναι και πρέπει να παραμείνει ένας χώρος κοινωνικά και πολιτισμικά ετερόκλιτος και οικονομικά διαφοροποιημένος. Στο πλαίσιο αυτό ο τουρισμός, η διασκέδαση και τέχνη μπορούν να παίξουν μόνο συμπληρωματικό ρόλο. Οποιαδήποτε στρατηγική που πριμοδοτεί «ευγενείς» δραστηριότητες (πολυτελές εμπόριο κ.λπ.) σε βάρος άλλων δεν είναι μόνο κοινωνικά άδικη, στο βαθμό που συνεπάγεται τον εκτοπισμό των ασθενέστερων ομάδων, αλλά και αναποτελεσματική δεδομένου ότι αδυνατεί να κινητοποιήσει το εύρος των χρηστών και κεφαλαίων που είναι απαραίτητα για την αναζωογόνηση του *συνόλου* του κέντρου.

3. Η χάραξη πολιτικής για το κέντρο είναι ανάγκη να αποδεσμευθεί από την επιδίωξη γρήγορου μετασχηματισμού. Η δημιουργία ευνοϊκών συνθηκών για την συγκέντρωση δραστηριοτήτων διασκέδασης και τέχνης στο κέντρο μέσα από τις πεζοδρομήσεις, αναπλάσεις πλατειών κ.λπ. εντάσσονταν σε μια λογική άμεσης προσέλκυσης μικρο-επενδύσεων. Όπως όμως είδαμε νωρίτερα, η διαδικασία αυτή ήταν αντιφατική και δεν εξασφάλιζε βιώσιμο μείγμα δραστηριοτήτων.

Η πολιτική που προωθείται σήμερα στο κέντρο (επέκταση των πολεοδομικών παρεμβάσεων εξωραϊστικού χαρακτήρα, αστυνομικά μέτρα για την αντιμετώπιση της εγκληματικότητας και τον εκτοπισμό των παράνομων μεταναστών, μέτρα τόνωσης της αγοράς κατοικίας μέσα από την παροχή φοροελαφρύνσεων) είναι φανερό ότι δεν συμβαδίζουν με τα

κριτήρια τα οποία συζητήσαμε προηγουμένως. Στόχος μιας περισσότερο δίκαιης κοινωνικά αλλά και αποτελεσματικής πολιτικής θα έπρεπε να είναι ο ήπιος και σε βάθος χρόνου μετασχηματισμός του χώρου, μακριά από τα κερδοσκοπικά σοκ που προκαλούν στην αγορά ακινήτων οι εξωραϊστικές παρεμβάσεις και οι συγκεντρώσεις των δραστηριοτήτων διασκέδασης. Επιπλέον, οποιαδήποτε προοπτική συνύπαρξης διαφορετικών κοινωνικών και εθνοτικών ομάδων στο κέντρο δεν μπορεί να προωθηθεί χωρίς κάποιου τύπου ρύθμιση της αγοράς ακινήτων η οποία να περιλαμβάνει μηχανισμούς ελέγχου των τιμών των ενοικίων και αναδιανομής της υπεραξίας που δημιουργούν οι δημόσιες παρεμβάσεις υπέρ των πιο αδύναμων κοινωνικά ομάδων. Το κτηριακό απόθεμα ιδιοκτησίας του Δημοσίου θα μπορούσε να παίξει καταλυτικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία.[7] Βραχυπρόθεσμα, βέβαια, η ευρύτερη πολιτική και οικονομική συγκυρία στη χώρα δύσκολα θα επιτρέψει μια αναδιοργάνωση των πολιτικών για το κέντρο της Αθήνας σε αυτή την κατεύθυνση. Δεν μπορούμε, ωστόσο, παρά να επιμείνουμε στο αίτημα για έναν κοινωνικά δικαιότερο μετασχηματισμό του κέντρου, ο οποίος θα έχει ως στόχο την αντιμετώπιση των χρόνιων παθογενειών του, καθώς και των κοινωνικά και οικονομικά καταστροφικών συνεπειών των υπερσυντηρητικών πολιτικών που εφαρμόζουν στη χώρα από το 2010 οι εγχώριες και ευρωπαϊκές πολιτικές ελίτ.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Αντιπρόεδρος της κυβέρνησης, 2011, «Σχέδιο δράσης για το Κέντρο Αθήνας. 3ος Απολογισμός 10.08.2011–24.11.2011», http://antiproedros.gov.gr/2011/11/24/2705, τελευταία επίσκεψη στις 15/5/2012.

[7] Στην κατεύθυνση αυτή παρουσίαζαν ενδιαφέρον οι προεκλογικές προτάσεις της δημοτικής παράταξης του Γ. Καμίνη σχετικά με τη δημιουργία δημοτικής εταιρείας αστικής ανάπτυξης με αυτό τον στόχο. Η ιδέα αυτή ωστόσο ουδέποτε εξειδικεύθηκε και δεν προωθήθηκε πέρα από το επίπεδο των εξαγγελιών.

Bourdieu P., 2000, *Πρακτικοί Λόγοι. Για τη θεωρία της δράσης*, Αθήνα, Πλέθρον.

Brenner N, Theodore N, 2002, «Cities and the geographies of «actually existing neoliberalism»», *Antipode*, 34, pp. 349-379.

Δέφνερ Α., 2002 (1η έκδοση 2000), «Η κατανομή των πολιτιστικών χώρων στην Αθήνα», στο Θ. Μαλούτας (επιμ.) *Κοινωνικός και οικονομικός Άτλας της Ελλάδας, τόμος 1ος Οι πόλεις*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών και Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, Αθήνα-Βόλος, σ. 77.

European Commission, Directorate General ECFIN (2011) (Spring) Statistical Annex of European Economy, http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/european_economy/2011/2011-sa-spring_en.htm, τελευταία επίσκεψη στις 15/10/2012.

Florida R., 2002, *The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*, New York, Basic Books.

Gospodini A., 2009, «Post-industrial trajectories of Mediterranean European cities: The case of post-Olympics Athens», *Urban Studies*, 46 (5&6), pp. 1157-1186.

Hannigan J., 2005, *Fantasy city. Pleasure and profit in the postmodern metropolis*, London, New York, Routledge.

Islam T., 2005, «Outside the core: Gentrification in Istanbul», in R. Atkinso, G. Bridge (eds) *Gentrification in the global context: The new urban colonialism*, New York, Oxon, Routledge, pp. 121-136

Landry C., 2008 (1st edition 2000), *The creative city. A toolkit for urban innovators*, London, Earthscan.

Μαλούτας Θ., Αλεξανδρή Γ., 2009, «Αστικές αναπλάσεις και μεταβολές των κοινωνικών δομών στο κέντρο της Αθήνας στη στροφή του αιώνα», στο *25 κείμενα για το* σχεδιασμό *και την ανάπτυξη του χώρου*, Βόλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, σσ. 295-333.

Maloutas T., 2010, «Mobilité sociale et ségrégation à Athènes. Formes de séparatisme social dans un contexte de mobilité spatiale réduite», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 184, pp. 2-21.

Μαρμαράς Ε., 2003, «Αναζητώντας το στρατηγικό στόχο της μετα-Ολυμπιακής Αθήνας», *Αρχιτέκτονες*, 39, σσ. 55-59.

Scott A.J., 1997, «The Cultural economy of cities», *International Journal of Urban and Regional Research*, 21, pp. 323-339.

Scott A.J., 2000, *The cultural economy of cities*, London, Sage.

Σουλιώτης Ν., 2008α, «Ερευνώντας τις πολιτιστικές υποδομές της Αθήνας : Οι χώροι των ιδιωτικών ιδρυμάτων μη-κερδοσκοπικού χαρακτήρα (περίοδος 1980-2005)», Κείμενα Εργασίας, 16, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Σουλιώτης Ν., 2008β, «Διεύρυνση του κοινού, εκλέπτυνση των διακρίσεων: Κοινωνική κατασκευή της ζήτησης στην αθηναϊκή συμβολική οικονομία από τα μέσα της δεκαετίας του 70 ως σήμερα», στο Δ. Εμμανουήλ, Ε. Ζακοπούλου, Ρ. Καυταντζόγου, Θ. Μαλούτας, Α. Χατζηγιάννη (επιμ.), *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου Αιώνα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σσ. 279-320.

Σουλιώτης Ν., 2009α, «Πολιτιστικές στρατηγικές και αστική αναζωογόνηση στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας: τοπικές συνθήκες και παγκόσμιες τάσεις», στο Β. Κοτζαμάνης, Α. Κούγκολος, Η. Μπεριάτος, Δ. Οικονόμου, Γ. Πετράκος (επιμ.), Πρακτικά του 2ου Πανελλήνιου Συνεδρίου Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 24-27 Σεπτεμβρίου, τ. 2, Βόλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, σσ. 665-674.

Σουλιώτης Ν., 2009β, «Στρατηγικές χωροθέτησης των ιδιωτικών πολιτιστικών μη-κερδοσκοπικών ιδρυμάτων και μεταβολή του αθηναϊκού αστικού χώρου από το 1980 ως σήμερα», στο *Μεταλλαγές και ασυνέχειες. Πρακτικές, πολιτικές και λόγος για τον αστικό χώρο*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιο Πολυτεχνείου στο πλαίσιο των

Διατμηματικών Προγραμμάτων Μεταπτυχιακών Σπουδών, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σσ. 96-108.

Σταθάκης Γ., 2010, «Η δημοσιονομική κρίση της ελληνικής οικονομίας. Μια ιστορική ματιά», *Σύγχρονα Θέματα*, 108, σσ. 5-9.

ΥΠΕΚΑ 2012, Σχέδιο νόμου «Αξιοποίηση του πρώην αεροδρομίου Ελληνικού – Πρόγραμμα Ήλιος – Προώθηση της χρήσης ενέργειας από ανανεώσιμες πηγές (ενσωμάτωση οδηγίας 2009/28/ΕΚ) – Κριτήρια αειφορίας βιοκαυσίμων και βιορευστών (ενσωμάτωση οδηγίας 2009/30/ΕΚ)», http://www.opengov.gr/minenv/wp-content/uploads/downloads/2012/02/sxedio-nomou-ypeka_-draft_20-2-2012.pdf, τελευταία επίσκεψη στις 5/4/2012.

Φιλιππίδης Δ., 1990, *Για την ελληνική πόλη. Μεταπολεμική πορεία και μελλοντικές προοπτικές*, Αθήνα, Θεμέλιο.

Χατζηγιάννη Α., Βαλάση Δ., 2008, «Ανώτατη εκπαίδευση και αναπαραγωγή των διακρίσεων: η «η μικρή και η μεγάλη πόρτα» στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση», στο Δ. Εμμανουήλ, Ε. Ζακοπούλου, Ρ. Καυταντζόγου, Θ. Μαλούτας, Α. Χατζηγιάννη (επιμ.), *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου Αιώνα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σσ. 207-246.

Zukin S., 1989, *Loft living. Culture and capital in urban change*, New Jersey, New Brunswick, Rutgers University Press.

Zukin S., 1995, *The cultures of cities*, Oxford, Blackwell.

Νέες στρατηγικές χωρικής επέκτασης των μεγάλων αλυσίδων τροφίμων και αλλαγές στο τοπίο του λιανικού εμπορίου τροφίμων της Αθήνας

Σοφία Σκορδίλη

Εισαγωγή

Η τελευταία εικοσαετία είναι περίοδος έντονης συγκέντρωσης και αναδιάρθρωσης για το λιανικό εμπόριο τροφίμων της χώρας. Ένας μικρός αριθμός εμπορικών αλυσίδων δεσπόζει πλέον σ' όλα τα κρίσιμα μεγέθη του κλάδου. Οι ηγετικές αλυσίδες έχουν αναπτύξει πυκνά δίκτυα καταστημάτων σ' όλα τα αστικά κέντρα, ωστόσο η παρουσία τους εξακολουθεί να είναι σημαντικά εντονότερη στην Αθήνα. Σ' όλη τη διάρκεια της περιόδου η μεγάλη και συνεκτική αγορά του Πολεοδομικού Συγκροτήματος της Πρωτεύουσας ευρίσκεται σταθερά στο επίκεντρο των στρατηγικών των μεγάλων αλυσίδων. Διαχρονικά επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους σε διαφορετικές περιοχές του πολεοδομικού συγκροτήματος και διαφορετικές ομάδες καταναλωτών, δείχνοντας ιδιαίτερη ευαισθησία και ικανότητα προσαρμογής στα μεταβαλλόμενα χαρακτηριστικά της κατανάλωσης και του επιχειρηματικού περιβάλλοντος,

Στο πρώιμο στάδιο της ανάπτυξης τους, σχεδόν όλες οι μεγάλες αλυσίδες έθεσαν σε λειτουργία καταστήματα σούπερ-μάρκετ στις κεντρικές συνοικίες της Αθήνας. Γρήγορα όμως το ενδιαφέρον τους για το κέντρο αποδυναμώθηκε. Η απροθυμία των μεγάλων αλυσίδων να επενδύσουν στο κέντρο αποδίδεται στο ονομαζόμενο *αστικό μειονέκτημα* για το εμπόριο (Pothukushi 2005: 232). Οι κεντρικές περιοχές έπαψαν να είναι ελκυστικές στις εμπορικές χρήσεις, λόγω της μετακίνησης του πληθυσμού και των εισοδημάτων στα προάστια, των ακριβών αξιών γης και των ρυθμιστικών περιορισμών στην ανάπτυξη μεγάλων καταστημάτων, των δυσκολιών στην

τροφοδοσία καταστημάτων και στην εξεύρεση χώρων στάθμευσης για τα αυτοκίνητα των πελατών κ.ά.

Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας 1990, ακολουθώντας την κίνηση του πληθυσμού και των εισοδημάτων, όλες οι μεγάλες αλυσίδες ήταν ιδιαίτερα δραστήριες στη δημιουργία μεγάλων καταστημάτων (σούπερ-μάρκετ και υπεραγορές) κατά μήκος των κύριων και δευτερευόντων οδικών αξόνων που διασχίζουν τις προαστιακές περιοχές της πρωτεύουσας. Η εγκατάσταση σε μεγάλα οικόπεδα με επαρκείς χώρους στάθμευσης σε αυτές τις περιοχές εξασφαλίζει καλή έκθεση και εύκολη προσβασιμότητα με ΙΧ αυτοκίνητο, μακριά από τους πολεοδομικούς περιορισμούς και τις υψηλότατες αξίες γης των κεντρικών περιοχών. Σήμερα, μετά από σχεδόν δυο δεκαετίες επενδυτικής δραστηριότητας, όλες οι μεγάλες αλυσίδες διαθέτουν πλέον αρκετές δεκάδες καταστήματα, συχνά σε πολύ κοντινές αποστάσεις μεταξύ τους, στα σημαντικά προάστια της Αθήνας. Είναι φανερό λοιπόν ότι οι παραδοσιακές προνομιακές αγορές των μεγάλων αλυσίδων, οι αγορές των προαστίων, χαρακτηρίζονται από υψηλό επίπεδο ανταγωνισμού και κορεσμού.

Σχετικά πρόσφατα οι αλυσίδες που δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα, ακολουθώντας τη διεθνή πρακτική, στρέφουν και πάλι το βλέμμα στις κεντρικές περιοχές των μεγάλων αστικών κέντρων. Η Αθήνα αποτελεί και πάλι το επίκεντρο των δραστηριοτήτων τους. Επανέρχονται στις περιοχές από όπου ξεκίνησαν τη δραστηριότητα τους, το κέντρο και τις πυκνοκατοικημένες γειτονιές της πόλης, με νέους τύπους μικρών – βολικών καταστημάτων (convenient stores). Όλα τα οικονομικά δεδομένα συνηγορούν ότι στα πλαίσια της τρέχουσας οικονομικής κρίσης ο βαθμός συγκέντρωσης στον κλάδο έχει ενισχυθεί ακόμη περισσότερο (Σκορδίλη υπό δημοσίευση). Η δημιουργία μικρών εταιρικών καταστημάτων σ' επίπεδο γειτονιάς έχει οδηγήσει στη δραματική μείωση του αριθμού των παραδοσιακών καταστημάτων που δραστηριοποιούνται στο λιανικό εμπόριο των τροφίμων και έχει επιφέρει σημαντικότατες αλλαγές στις επιλογές, την ποιότητα, την προέλευση, την ασφάλεια, τις τιμές των τροφίμων που είναι διαθέσιμα στους κατοίκους της Αθήνας.

Αντικείμενο του κεφαλαίου είναι η παρουσίαση και ο σχολιασμός των πρόσφατων μετασχηματισμών στο τοπίο του λιανικού εμπορίου τροφίμων στην Αθήνα. Η μελέτη εστιάζει στις νέες πολιτικές που εφαρμόζουν οι ηγετικές αλυσίδες λιανικού εμπορίου τροφίμων για την ανάπτυξη του δικτύου των καταστημάτων τους. Η επίδραση τους είναι καθοριστική στην ένταση και την πορεία των αλλαγών.

Η ενότητα που ακολουθεί σχολιάζει τη σύγχρονη δυναμική των μεγάλων αλυσίδων λιανικής στις ώριμες αγορές της Β. Ευρώπης και Β. Αμερικής. Εξετάζει τις νέες στρατηγικές που εφαρμόζουν για τη χωρική ανάπτυξη του δικτύου τους και παρουσιάζει κριτικά προσπάθειες που έχουν αναλάβει εταιρίες και ομάδες πολιτών για την ανανέωση της λειτουργίας των σούπερ-μάρκετ στην κατεύθυνση υπεύθυνων επιχειρηματικών πρακτικών. Η τρίτη ενότητα επικεντρώνει στην περιοχή της Αθήνας και μελετά τις επιπτώσεις των νέων χωρικών στρατηγικών των μεγάλων αλυσίδων στο μικρό λιανικό εμπόριο τροφίμων της πόλης. Η καταληκτική ενότητα εντοπίζει την αναγκαιότητα ανάληψης συντονισμένων ενεργειών στήριξης των μικρών επιχειρήσεων με την ενεργή συμμετοχή του Δήμου, στα πλαίσια ενός ολοκληρωμένου Σχεδιασμού Σίτισης της πόλης.

Η δυναμική των σουπερ μάρκετ

Οι μεγάλες αλυσίδες σούπερ-μάρκετ δεν είναι απλά σημεία πώλησης η απόληξη των αγρο-τροφικών συστημάτων στην πλευρά της κατανάλωσης. Η δύναμη που τους προσδίδει το μεγάλο τους μέγεθος τους επιτρέπει να εμπλέκονται καθοριστικά σ' όλες τις φάσεις της παραγωγής, διακίνησης και διανομής των τροφίμων και στη διαμόρφωση των καταναλωτικών τάσεων. Αποτελούν το κεντρικό στοιχείο και την αιχμή των σύγχρονων συμβατικών αγρο-τροφικών συστημάτων.

Στις ώριμες καταναλωτικές αγορές της Β. Ευρώπης και της Β. Αμερικής η κυριαρχία τους προκαλεί ανησυχία και έχει γίνει αντικείμενο ευρύτατης κριτικής. Έχουν συνδεθεί με το καταναλωτικό πρότυπο των μαζικών τυποποιημένων επεξεργασμένων προϊόντων που λίγο θυμίζουν τα προϊόντα που

παρέχει η φύση. Τα προϊόντα αυτά κατά κύριο λόγο, παράγονται στα πλαίσια μακροσκελών αλυσίδων προμήθειας με σοβαρές συνέπειες για τη διατήρηση τοπικών προϊόντων και ποικιλιών, τη βιοποικιλότητα και την ατμοσφαιρική ρύπανση (Blay-Palmer 2008, Goodman et al. 2012). Πολλά από τα προϊόντα που εμπορεύονται, πλούσια σε θερμίδες και αμφίβολης αξίας συστατικά επιβαρύνουν την υγεία των καταναλωτών και ευθύνονται, σε μεγάλο βαθμό, για την εντυπωσιακός διάδοση των νοσημάτων που προκαλεί η κακή διατροφή (Reynolds 2010). Δηλαδή εξωτερικεύουν στην κοινωνία, κυρίως με τη μορφή επιπτώσεων στο περιβάλλον και την υγεία των καταναλωτών, κόστος που τους αναλογεί και θα έπρεπε να τις επιβαρύνει (Morgan et al. 2006). Επιπλέον, έχουν καταγραφεί στην κοινή γνώμη ως κατεξοχήν φυτώρια ελαστικών σχέσεων εργασίας, ενώ αυτήν την περίοδο επεξεργάζονται σχέδια περαιτέρω μείωσης των αναγκών σε προσωπικό[1] (Wrigley & Lowe 2002). Τελευταία, και ίσως περισσότερο σημαντικά, ολοένα και περισσότερο δρουν ανεξέλεγκτα, έξω από τη σφαίρα της κρατικής ρύθμισης, ακολουθώντας τους κανόνες υγιεινής και τους περιορισμούς που θέτουν Συστήματα Ιδιωτικών Προδιαγραφών που καταρτίζουν σε ατομικό ή συλλογικό επίπεδο οι μεγάλες αλυσίδες (Fuchs et al. 2009).

Παρά τα σοβαρά προβλήματα το υπόδειγμα μαζικών πωλήσεων τροφίμων από μεγάλες αλυσίδες εξακολουθεί να ενισχύει την κυριαρχία του με συνεχείς επεκτάσεις σε νέες αγορές (Κίνα, ΝΑ Ασία, Ινδία,…) και αύξηση της συγκέντρωσης στις ώριμες αγορές (Burt 2010). Η επιτυχία του αποδίδεται τόσο σε εγγενή χαρακτηριστικά του όσο και στην ικανότητα που έχουν επιδείξει οι μεγάλες αλυσίδες να αφουγκράζονται έγκαιρα και να ανταποκρίνονται με επιτυχία στις αλλαγές της καταναλωτικής ζήτησης και

[1]Η αυτοματοποίηση της διαδικασίας καταγραφής των προϊόντων, έκδοσης και πληρωμής των λογαριασμών (check-out) εφαρμόζεται προς το παρόν παράλληλα με τη λειτουργία των παραδοσιακών ταμείων σε πολλές αλυσίδες με στόχο την πλήρη κατάργηση των θέσεων εργασίας στα ταμεία. Η καινοτομία αυτή έχει θεωρηθεί από το περιοδικό Time αντίστοιχης σημασίας με τη δημιουργία των καταστημάτων αυτοεξυπηρέτησης έναν αιώνα πριν (Time 13/03/2008).

του επιχειρηματικού περιβάλλοντος. Ακόμα και οι πιο ριζοσπαστικές φωνές παραδέχονται τα πολλά πλεονεκτήματα που συγκεντρώνει το συμβατικό μοντέλο διακίνησης και διανομής τροφίμων, τόσο ως επιχειρηματική οργάνωση (οικονομίες κλίμακας, χαμηλό λειτουργικό κόστος, μεγάλη ρευστότητα), όσο και ως προορισμός για ψώνια που ανταποκρίνεται στις σύγχρονες ανάγκες του μέσου νοικοκυριού (αγορές ετερόκλητων προϊόντων κάτω από την ίδια στέγη, σχετικά χαμηλές τιμές, μεγάλη ποικιλία, βολική χωροθέτηση).

Η κατάρτιση στοχευμένων στρατηγικών χωρικής αναδιοργάνωσης του δικτύου τους και η ανανέωση της εικόνας τους αποτελούν δυο βασικές προτεραιότητες στην προσπάθεια ανταπόκρισης των αλυσίδων στις νέες επιταγές του επιχειρηματικού περιβάλλοντος

Νέες στρατηγικές χωρικής ανάπτυξης

Οι στρατηγικές χωρικής ανάπτυξης συνδυάζουν τη γεωγραφική επέκταση με την ανάπτυξη διαφορετικών τύπων (format) καταστημάτων. Η ανάπτυξης εναλλακτικών τύπων καταστημάτων σε νέες περιοχές τους δίνει τη δυνατότητα να γίνουν πιο ελκυστικές σε ομάδες καταναλωτών με διαφορετικές δυνατότητες πρόσβασης (ιδιοκτησία ΙΧ αυτοκινήτου, ηλικωμένοι/ες, εργαζόμενες μητέρες, κ.λπ.), αγοραστική δύναμη και καταναλωτικά πρότυπα. Αυτήν την περίοδο οι μεγάλες αλυσίδες επανεξετάζουν τις στρατηγικές τους προκειμένου να αυξήσουν τη διεισδυτικότητα τους σε νέες δυναμικές περιοχές της κατανάλωσης αλλά και να τοποθετηθούν καλύτερα στην αγορά στα πλαίσια της παρατεταμένης οικονομικής ύφεσης.

Ο πιο διαδεδομένος τρόπος χωρικής επέκτασης των αλυσίδων λιανικού εμπορίου τροφίμων, με μεγάλα καταστήματα σε προαστιακές περιοχές και οργανωμένους χώρους εμπορικής δραστηριότητας (Retail Parks), έχει παύσει να αποτελεί ελκυστική προοπτική στις ώριμες εμπορικές αγορές της Β.Δ. Ευρώπης και Β. Αμερικής, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας 1990. Οι

αιτίες αυτής της μεταστροφής πρέπει να αναζητηθούν στην όξυνση του ανταγωνισμού, καθώς και στη σύνδεση αυτού του μοντέλου ανάπτυξης με το μαρασμό των παραδοσιακών εμπορικών κέντρων των πόλεων και σημαντικές περιβαλλοντικές επιπτώσεις.

Η υπέρμετρη αύξηση του αριθμού των καταστημάτων στα προάστια και τους οργανωμένους εμπορικούς χώρους εκτός του αστικού ιστού έχει οδηγήσει σε μεγάλη αύξηση των διαθέσιμων εμπορικών επιφανειών, με αποτέλεσμα ο δείκτης πωλήσεις ανά τετραγωνικό μέτρο εμπορικής επιφάνειας, που μετρά την *πυκνότητα των πωλήσεων* και αποτελεί τον ασφαλή δείκτη μέτρησης της επιτυχίας των αλυσίδων, να διαγράφει συνεχή πτωτική πορεία (Birkin et al. 2002). Επιπλέον, η μεταφορά της εμπορικής κίνησης σε εξωαστικές περιοχές έχει συνδεθεί, κυρίως στο ΗΒ, με το μαρασμό των παραδοσιακών εμπορικών κέντρων των πόλεων. Η ανησυχία για τη δημιουργία «πόλεων φαντασμάτων», αλλά και «πόλεων κλώνων», αφού οι ίδιες μεγάλες εμπορικές αλυσίδες είναι παρούσες σε όλες τις βρετανικές πόλεις, οδήγησε στη θέσπιση ενός αυστηρού θεσμικού πλαίσιου σχεδιασμού που θέτει σημαντικούς περιορισμούς στη συνέχιση αυτού του μοντέλου (Guy 2007). Τέλος, οι μεγάλες εμπορικές επιφάνειες, τεράστιες κατασκευές με τεχνητό φωτισμό και αερισμό, εξοπλισμένες με ηλεκτρικές συσκευές συντήρησης τροφίμων και σκάλες, είναι εξαιρετικά ενεργοβόρες και παράγουν πολύ αυξημένο οικολογικό αποτύπωμα. Παράλληλα, λόγω της υψηλής επισκεψιμότητας, αλλά και των αυξημένων αναγκών σε τροφοδοσία, δημιουργούν κυκλοφοριακό φόρτο και αυξημένες εκπομπές CO_2 από την κίνηση των μεταφορικών μέσων.

Άρα η επέκταση με υπεραγορές είναι εξαιρετικά δαπανηρή και επιπλέον συχνά συναντά την αντίδραση οργανώσεων πολιτών και θέτουν σε κίνδυνο το πολυτιμότερο στοιχείο του ενεργητικού των αλυσίδων, την καλή τους φήμη. Οι λόγοι αυτοί είναι σοβαροί και οδήγησαν πολλές αλυσίδες, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας 1990, στην ανάπτυξη μικρότερων τύπων αστικών καταστημάτων (Wrigley & Lowe 2002). Ο ρυθμός ανάπτυξης των μικρότερων καταστημάτων μέσα στον αστικό ιστό επιταχύνθηκε σημαντικά

μετά την εκδήλωση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης που εκδηλώθηκε το 2008. Η επέκταση των αλυσίδων με μικρά καταστήματα πραγματοποιείται με δυο τύπους: μικρά καταστήματα σε αστικές περιοχές μεγάλης επισκεψιμότητας και λίγο μεγαλύτερα καταστήματα που απευθύνονται στους μόνιμους κατοίκους των αστικών περιοχών.

Στη Βρετανία όλες οι μεγάλες αλυσίδες λειτουργούν με επιτυχία αντίστοιχους τύπους καταστημάτων (*Tesco Metro, Sainsburry's Local, Little Waitrose*, κ.α.). Η ευόδωση της πρόσφατης επέκτασης της βρετανικής *Tesco* στη Δυτική ακτή των ΗΠΑ έχει αποδοθεί, κατά κύριο λόγο, στην επιλογή της μητρικής αλυσίδας να αναπτύξει δίκτυο αποκλειστικά με μικρά καταστήματα. Το εμβαδόν τους αντιστοιχεί περίπου στο ¼ του τυπικού σούπερ-μάρκετ των αλυσίδων που ήδη δραστηριοποιούνται στην περιοχή. Παράλληλα, η εταιρία θεώρησε σκόπιμο να μελετήσει συστηματικά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των περιοχών εγκατάστασης προκειμένου να αναπτύξει ελκυστικούς τύπους καταστημάτων. Μεταξύ άλλων, θεωρείται επιτυχημένη η επιλογή της να αναπτύξει ενιαίο τύπο καταστήματος με ομοιόμορφο τρόπο έκθεσης των προϊόντων αποφεύγοντας την κοινή πρακτική που επιβάλλει ειδικά τμήματα για εθνικά προϊόντα. Στο συμπέρασμα αυτό κατέληξε μετά από εκτεταμένες ανθρωπολογικές μελέτες σε ομάδες καταναλωτών που έδειξαν ότι οι διάφορες εθνοτικές ομάδες προτιμούν να ακολουθούν κοινές διαδρομές εντός του καταστήματος και δεν επιθυμούν να επιλέγουν τα προϊόντα τους από συγκεκριμένες περιοχές (Lowe & Wrigley 2010: 342).

Σε αναζήτηση του «πράσινου» και «δίκαιου» σούπερ-μάρκετ

Είναι εξαιρετικά δύσκολο να φανταστούμε το άμεσο μέλλον χωρίς σουπερ-μάρκετ. Αλλά ένα μέλλον με την απόλυτη κυριαρχία των συμβατικών αλυσίδων φαντάζει, επίσης, δύσκολο. Σε αναζήτηση ενός πιο «πράσινου» και «δίκαιου» σουπερμάρκετ εταιρίες αλλά και ομάδες πολιτών επιχειρούν να επανασχεδιάσουν τον τρόπο που λειτουργούν τα συμβατικά

σούπερ-μάρκετ προβάλλοντας τη σημασία επιχειρηματικά υπεύθυνων πρακτικών.

Η ενσωμάτωση στην επιχειρηματική πρακτική ηθικών αρχών όπως η αειφορία, ο σεβασμός στη βιοποικιλότητα, τις τοπικές παραδόσεις και την τοπική γαστρονομία, έχει γίνει αφορμή για τη δημιουργία νέων τύπων σουπερ-μάρκετ που στοχεύουν, προς το παρόν με επιτυχία, στη δυναμική αγορά των «πράσινων καταναλωτών». Οι καταναλωτές της μεσαίας τάξης αποδίδουν ολοένα και μεγαλύτερη βαρύτητα στα ποιοτικά χαρακτηριστικά, τον τρόπο παραγωγής και την προέλευση των προϊόντων. Εύστοχα υποστηρίζεται ότι οι ενδείξεις *τοπικό* και *οργανικό* αποτελούν, αυτήν την περίοδο, τις πιο ισχυρές μάρκες (brands) στη βιομηχανία τροφίμων. Πολύ πιο ισχυρές από τις επώνυμες μάρκες καθιερωμένων Διεθνικών Εταιριών. Όλες οι μεγάλες αλυσίδες εμπλουτίζουν συνεχώς την γκάμα των προϊόντων τους με ποιοτικά προϊόντα, ενώ έχουν δημιουργηθεί και νέες αλυσίδες που προωθούν σχεδόν αποκλειστικά ποιοτικά τοπικά/οργανικά/περιβαλλοντικά φιλικά προϊόντα. Τα «πράσινα σουπερ-μάρκετ» προβάλλονται ως πρότυπα υπεύθυνης επιχειρηματικότητας με ιδιαίτερη μέριμνα για την προστασία του περιβάλλοντος και την ποιότητα των προϊόντων. Μεταξύ άλλων, χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποτελούν οι αλυσίδες Whole Food Market (ΗΠΑ και ΗΒ) και η βρετανική αλυσίδα Waitrose.

Ένθετο 1: Η βρετανική αλυσίδα Waitrose

Η αλυσίδα Waitrose, με ετήσιες πωλήσεις ύψους £ 4 δις., έχει μερίδιο 5% στην αγορά του λιανικού εμπορίου τροφίμων του ΗΒ (2010). Από τις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας αποτελεί την πιο γοργά αναπτυσσόμενη αλυσίδα τροφίμων στη Βρετανία. Στη διάρκεια του 2010 οι πωλήσεις της αυξήθηκαν κατά 9% (The Guardian, 29/06/2011). Ανήκει στην οικονομικά εύρωστη συνεργατική εταιρία John Lewis Partnership (JLP) που δραστηριοποιείται παράλληλα στον τομέα των εμπορικών πολυκαταστημάτων. Η JLP ενθαρρύνει την ενεργή συμμετοχή των εργαζόμενων στη λήψη των αποφάσεων και η βασική εταιρική της αρχή συνοψίζεται στην ταυτόχρονη ικανοποίηση οικονομικών και κοινωνικών κριτηρίων. Στα πλαίσια αυτά η Waitrose δραστηριοποιείται με στόχο την αύξηση

των κερδών με παράλληλη έμφαση στην υπεύθυνη προμήθεια ποιοτικών προϊόντων, την προστασία του περιβάλλοντος, την προσφορά στις κοινότητες που δραστηριοποιείται και στην ευημερία των εργαζόμενων της (JLP 2011: 27-29).

Η Waitrose ήταν η πρώτη βρετανική αλυσίδα που τοποθέτησε οργανικά τρόφιμα στα ράφια της το 1983. Παράλληλα πωλεί προϊόντα υπεύθυνης συμβατικής αγροτικής παραγωγής που προμηθεύεται από ιδιόκτητο αγρόκτημα που διατηρεί στη Νότια Αγγλία και δίκτυο πιστοποιημένων προμηθευτών. Τα προϊόντα της περιέχουν μη γενετικά τροποποιημένα συστατικά που προέρχονται αποκλειστικά από πιστοποιημένες πηγές (π.χ. φοινικέλαιο, αλιεύματα). Οι συσκευασίες διαθέτουν ένα αναλυτικό και ευδιάκριτο σύστημα σήμανσης, ώστε να πληροφορείται ο καταναλωτής τα συστατικά τους και τον τόπο προέλευσης. Μετά από το δραματικό ατύχημα στον κόλπο του Morecambe στη Β.Δ. Αγγλία, που στοίχισε τη ζωή σε 19 Κινέζους παράνομα εργαζόμενους που παγιδεύτηκαν από παλιρροϊκό κύμα ενώ συνέλλεγαν οστρακοειδή για λογαριασμό υπεργολάβου της (Φεβρουάριος 2004), είναι ιδιαίτερα επιλεκτική στις συνεργασίες της με τρίτες επιχειρήσεις που αναζητεί μέσω του ηλεκτρονικού συστήματος SEDEX που έχουν αναπτύξει βρετανικές αλυσίδες (Spence & Bourlakis 2009: 296). Επίσης, πρωτοπορεί στη μείωση των υλικών συσκευασιών των προϊόντων, στη χρήση ανακυκλώσιμων υλικών, στη δημιουργία λιγότερο ενεργοβόρων καταστημάτων, στη μείωση των απορριμμάτων.

Για πολλά χρόνια η αλυσίδα είχε ένα περιορισμένο δίκτυο καταστημάτων αποκλειστικά σε πόλεις υψηλών εισοδημάτων της Νότιας Αγγλίας. Από τις αρχές της δεκαετίας ‘00, εκμεταλλευόμενη τις ευνοϊκές συνθήκες της αγοράς αναπτύσσεται με γρήγορους ρυθμούς σε νέες γεωγραφικές αγορές. Στα μέσα του 2011 είχε αποκτήσει ένα δίκτυο 243 καταστημάτων χωροθετημένων σε πολλές πόλεις και εμπορικά πάρκα όλων των γεωγραφικών διαμερισμάτων της Βρετανίας, με έμφαση σε περιοχές υψηλών πυκνοτήτων σε μεσαία και υψηλά εισοδήματα. Οι τοπικές αρχές προσβλέπουν στην παρουσία της αλυσίδας στην περιοχή τους επειδή αποτελεί σύμβολο ποιότητας και αναβαθμίζει το προφίλ της περιοχής τους, καθώς και για τις συνδέσεις που αναπτύσσει με τοπικούς προμηθευτές (Morgan et al. 2006:183). Θεωρείται πρωτοπόρα στην ένταξη μικρών παραγωγών στο δίκτυο των προμηθευτών της. Από το 2004 δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην προώθηση τοπικών τροφίμων εντάσσοντας στο δίκτυο της πολλούς παραγωγούς σε ακτίνα όχι

μεγαλύτερη από 30 μίλια από τα καταστήματα που προμηθεύουν (Spence & Broulakis 2009).

Η παρουσίαση στοιχείων δραστηριότητας της Waitrose (Ένθετο 1) αποκαλύπτει σημαντικά πλεονεκτήματα, δυσεύρετα για την πλειοψηφία των κοινών συμβατικών αλυσίδων. Ωστόσο, το περιεχόμενο της υπεύθυνης επιχειρηματικότητας που προβάλλει η εταιρία αμφισβητείται. Καταρχήν το πρότυπο των αγορών σε μεγάλα καταστήματα με ΙΧ αυτοκίνητο και η πώληση εξεζητημένων προϊόντων με υψηλό βαθμό προστιθέμενης αξίας, δύσκολα συμβαδίζουν με τις αρχές της αειφορίας. Πιο σημαντικά, ο χαρακτηρισμός «πράσινο» σουπερμάρκετ δεν μπορεί να περιοριστεί σε θέματα ποιότητας των προϊόντων και προστασίας του περιβάλλοντος. Βασική προϋπόθεση είναι η πώληση τροφίμων σε χαμηλές τιμές για τους πολλούς και όχι η δημιουργία νησίδων πολυτελούς κατανάλωσης για τους λίγους. Επίσης, η απότομη αύξηση της κλίμακας και η επέκταση σε απομακρυσμένες γεωγραφικές περιοχές, αλλά και τα χαρακτηριστικά του σύγχρονου επιχειρηματικού περιβάλλοντος, θέτουν νέα προβλήματα στη συνέχιση της λειτουργίας της εταιρίας με την ίδια επιτυχία. Η διαχείριση και ο έλεγχος μεγάλου αριθμού προμηθευτών, καθώς και των συστημάτων τροφοδοσίας των καταστημάτων, απαιτούν την εγκατάσταση εξαιρετικά πολύπλοκων συστημάτων προκειμένου να διατηρηθεί το ίδιο επίπεδο ποιότητας και ασφάλειας των διαδικασιών. Τέλος, η παρατεταμένη οικονομική αβεβαιότητα και ο αυξημένος ανταγωνισμός από τις άλλες αλυσίδες οδήγησαν σε αναγκαστικές μειώσεις των τιμών των προϊόντων και δημιουργούν όχι ιδιαίτερα ενθαρρυντικές προοπτικές για την αγορά των ποιοτικών και ακριβών προϊόντων της αλυσίδας (Goodman et al. 2012: 95, The Guardian, 29/06/2011).

Τα προβλήματα αυτά φιλοδοξούν να ξεπεράσουν τα κοινωνικά σούπερ-μάρκετ. Στα πλαίσια της αύξησης των τιμών των τροφίμων και της οικονομικής κρίσης έχει αναθερμανθεί το ενδιαφέρον για πρωτοβουλίες κοινωνικής επιχειρηματικότητας στον τόσο ευαίσθητο τομέα των τροφίμων.

Η συνεταιριστική αλυσίδα Park Slope Food Coop (Ένθετο 2) αποτελεί σταθερή αναφορά καλής πρακτικής.

Ένθετο 2: Το κοινωνικό σουπερμάρκετ Park Slope (PSFC) στη Νέα Υόρκη

Το συνεταιριστικό σουπερμάρκετ που δραστηριοποιείται στην περιοχή Παρκ Σλόουπ του Μπρούκλιν στη Νέα Υόρκη ξεκίνησε τη λειτουργία του το 1973. Εκείνη την περίοδο, στον απόηχο της δεκαετίας της αμφισβήτησης, δημιουργήθηκαν αρκετά συνεταιριστικά σούπερ-μάρκετ σε πόλεις των ΗΠΑ, με στόχο την παροχή φτηνών τροφίμων καλής ποιότητας και την ενίσχυση της συνοχής μεταξύ των μελών των τοπικών κοινοτήτων. Σχεδόν σαράντα χρόνια αργότερα το PFSC είναι το μόνο σούπερ-μάρκετ με σημαντικό μέγεθος που εξακολουθεί να λειτουργεί με την αρχική του μορφή. Τα άλλα είτε σταμάτησαν τη λειτουργία τους είτε μετεξελίχτηκαν σε συμβατικά σουπερ-μάρκετ προκειμένου να επιβιώσουν (CNN 19/09/2010).

Δικαίωμα αγοράς των προϊόντων του PSFC έχουν μόνο τα περίπου 15.000 μέλη του συνεταιρισμού. Τα μέλη καταθέτουν εγγύηση ύψους $ 100 κατά την εγγραφή τους και καταβάλλουν ετήσια συνδρομή $ 25. Ο συνεταιρισμός διαθέτει 65 υπαλλήλους. Παράλληλα όλα τα μέλη είναι υποχρεωμένα να συνεισφέρουν προσωπική εργασία διάρκειας 2 ωρών και 45 λεπτών ανά 4 εβδομάδες. Με τον τρόπο αυτό εξασφαλίζεται μείωση του κόστους εργασίας, που αποτελεί σημαντικότατη πηγή κόστους για τα σουπερμάρκετ, κατά 75%. Η προσφορά σε προσωπική εργασία είναι υποχρεωτική και τονίζει την αρχή της ισότητας μεταξύ των μελών. Ενώ οι ανταγωνιστικές ιδιωτικές αλυσίδες επιδιώκουν με κάθε τρόπο την αυτοματοποίηση των διαδικασιών προκειμένου να μειώσουν το κόστος εργασίας, το PSFC χρησιμοποιεί εντατικά τον πόρο που έχει σε αφθονία προκειμένου να μειώσει το κόστος λειτουργίας του και να γίνει ελκυστικότερο στα μέλη του παρέχοντας υψηλού επιπέδου υπηρεσίες έντασης εργασίας, όπως απασχόληση των παιδιών των πελατών σε ειδικά διαμορφωμένο χώρο, συνοδεία των αγοραστών που έχουν ανάγκη στα σπίτια τους και παραλαβή των τρόλεϊ, κ.α. Οι τιμές είναι σημαντικά χαμηλότερες, ως και 40%, από τις αντίστοιχες αλυσίδες (NYT, 07/03/2011). Ο συνεταιρισμός έχει επιμείνει στην προμήθεια οργανικών προϊόντων από σχετικά κοντινούς προμηθευτές. Παρέχει αναλυτικές πληροφορίες στα μέλη, συχνά μέσω διαδικτύου, για την προέλευση και τα χαρακτηριστικά των 9.500

κωδικών προϊόντων που διακινεί. Κατά καιρούς έχει αποκλείσει από τους προμηθευτές του εταιρίες που επιβαρύνουν το περιβάλλον (όλες τις εταιρίες εμφιαλωμένων νερών) ή δεν τηρούν την εργατική νομοθεσία (π.χ. την εταιρία Coca Cola για τις συνθήκες εργασίας που επικρατούν στα εργοστάσια της στην Κολομβία).

Με όλα τα κριτήρια, η πορεία του PSFC θεωρείται πετυχημένη. Η μόνη κριτική που του έχει ασκηθεί προέρχεται από πρώην μέλη του που δεν άντεξαν το ανελαστικό πρόγραμμα προσφοράς εργασίας. Αρκετοί συνεταιρισμοί προκειμένου να αυξήσουν την πελατειακή τους βάση, είναι πιο ελαστικοί τόσο στο θέμα της προσφοράς εργασίας, που μπορεί να αντικατασταθεί από αυξημένη χρηματική συνδρομή, όσο και στο θέμα της αποκλειστικότητας των μελών. Ο PSFC υποστηρίζεται από τη ζωντάνια και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της περιοχής εγκατάστασης και έχει τη δυνατότητα να διατηρήσει αναλλοίωτη την ταυτότητα του. Η περιοχή Παρκ Σλόουπ του Μπρούκλιν, σε χρονοαπόσταση μικρότερη από 30 λεπτά από το Μανχάταν, είναι μια ιδιαίτερα δημιουργική και πυκνοκατοικημένη γειτονιά. Το 2007 βραβεύτηκε από την Αμερικάνικη Εταιρία Σχεδιασμού ως γειτονιά-πρότυπο για την ενεργή συμμετοχή των κατοίκων της σε τοπικές πρωτοβουλίες (APA 2011). Οι κάτοικοι της δίνουν ιδιαίτερη σημασία στον υγιεινό τρόπο ζωής, την προστασία του περιβάλλοντος και έχουν αναπτυγμένο το αίσθημα της κοινότητας και συμμετοχής σε συλλογικές δραστηριότητες.

Το ερώτημα που προκύπτει είναι αν μπορούν αυτού του είδους οι πρωτοβουλίες να καρποφορήσουν αλλού. Η έλλειψη άλλων παραδειγμάτων αυτής της κλίμακας, μάλλον δίνει την απάντηση. Είναι φανερό ότι η οικονομική βιωσιμότητα του μοντέλου των συνεταιριστικών σούπερ-μάρκετ στηρίζεται στην κοινωνική νομιμοποίηση και την ικανότητα να αποκτήσουν γρήγορα μεγάλο αριθμό μελών. Πρόσφατα, στις αρχές του 2010, το PSFC αποτέλεσε το πρότυπο για τη δημιουργία αντίστοιχου σουπερμάρκετ στο Λονδίνο με την επωνυμία «Το Σουπερμάρκετ του Λαού» (The People’s

Supermarket-TPS). Παρά τη σημαντική δημοσιότητα που δόθηκε στο θέμα[2] και τη στήριξη του από τη νέα συντηρητική κυβέρνηση της Βρετανίας ως χαρακτηριστική περίπτωση κοινωνικής επιχείρησης που μπορεί να γίνει βιώσιμη χωρίς την ανάγκη επιχορηγήσεων, τα αποτελέσματα από τη λειτουργία του δεν είναι ενθαρρυντικά. Έχει προσελκύσει μόνο 500 μέλη και, παρά την επιδότηση από την τοπική αυτοδιοίκηση και άλλους φορείς, λειτουργεί με ζημιά. Προκειμένου να συνεχίσει τη λειτουργία του έχει αναγκαστεί να ανοίξει τις πόρτες του και σε μη μέλη και, περισσότερο σημαντικά, να βάλει στα ράφια του προϊόντα μεγάλων διεθνικών αγροτροφικών εταιριών, όπως η Heinz και η Coca Cola, που αποζητούν οι πελάτες του. Παρουσιάζει ενδιαφέρον η πρωτοβουλία που ανέλαβε να λειτουργήσει μαγειρείο (The People's Kitchen) που χρησιμοποιεί αποκλειστικά ως πρώτες ύλες τα φρέσκα προϊόντα του σούπερ-μάρκετ που δεν έχουν πωληθεί και πλησιάζει η ημερομηνία λήξης τους (Bull 2011). Σημαντικό ρόλο στην όχι πετυχημένη πορεία του έχει διαδραματίσει η περιοχή εγκατάστασης, στην περιοχή Χόλμπορν στο κεντρικό Λονδίνο. Αυτήν την περίοδο επιχειρείται η δημιουργία νέου καταστήματος στην υποβαθμισμένη περιοχή Χόκνεϋ του Ανατολικού Λονδίνου. Παράλληλα έχει εκδηλωθεί μεγάλο ενδιαφέρον από ομάδες πολιτών στο Μπράϊτον, το Μπρίστολ και το Κάρντιφ για τη δημιουργία αντίστοιχων καταστημάτων με το σύστημα της δικαιόχρησης (Independent 25/09/2011).

Μικρά καταστήματα αλυσίδων στις γειτονιές της Αθήνας

Η ευρύτερη περιφέρεια της Αθήνας παραμένει σταθερά στο επίκεντρο των στρατηγικών χωρικής επέκτασης των μεγάλων αλυσίδων. Οι επαρχιακές πόλεις δεν ήταν ποτέ ιδιαίτερα ελκυστική επιλογή για την επέκταση των μεγάλων αλυσίδων λιανικής τροφίμων λόγω της χαμηλής δυνητικής

[2] Την πρωτοβουλία ανέλαβε ο δραστήριος σεφ Arthur Potts Dawson. Ο σχεδιασμός και η πρώιμη περίοδος της λειτουργάς του σούπερ-μάρκετ προβλήθηκε με τη μορφή reality σε 5 επεισόδια στο κανάλι 4 της βρετανικής τηλεόρασης. Μεγάλη δημοσιότητα έλαβε η επίσκεψη του πρωθυπουργού Cameron στις εγκαταστάσεις του το Φεβρουάριο 2011.

ζήτησης και του υψηλού κόστους τροφοδοσίας των καταστημάτων. Είναι ενδεικτικό ότι η αλυσίδα ΑΒ, με αρκετά εκτεταμένη περιφερειακή διάρθρωση για τα ελληνικά δεδομένα, εξακολουθεί να πραγματοποιεί το 64% του κύκλου εργασιών της στην Αττική (2009) (Delhaize Group 2009). Επίσης η εταιρία Σκλαβενίτης, τέταρτη κορυφαία με κριτήριο το ύψος των πωλήσεων, δραστηριοποιείται αποκλειστικά στην Αττική.

Αυτήν την περίοδο οι ηγετικές αλυσίδες, ακολουθώντας αντίστοιχες στρατηγικές χωρικής ανάπτυξης με τις μεγάλες ευρωπαϊκές αλυσίδες, αναδιπλώνονται και αναπτύσσουν δίκτυα μικρών καταστημάτων στο κέντρο και τις γειτονιές της Αθήνας. Η στρατηγική αυτή είναι απόλυτα συμβατή με τις δραματικές αλλαγές στο πεδίο της κατανάλωσης και στα νέα χρηματοοικονομικά δεδομένα των επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στη χώρα.

Οι περιορισμένοι οικογενειακοί προϋπολογισμοί δύσκολα αντέχουν πλέον μεγάλες αγορές για αποθεματοποίηση, αλλά και αγορές προϊόντων παρόρμησης που ευνοεί το περιβάλλον των υπεραγορών. Η χαμηλή τιμή αγοράς αναδεικνύεται στο βασικό κριτήριο επιλογής των τροφίμων, ενώ η ραγδαία αύξηση των τιμών των καυσίμων έχει περιορίσει δραστικά τις μετακινήσεις με ΙΧ αυτοκίνητο αν δεν υπάρχει σοβαρή αιτία. Οι αγορές των περισσότερων περιορίζονται πλέον σε βασικά προϊόντα που προμηθεύονται σε μικρές ποσότητες για να καλύψουν τις άμεσες ανάγκες διατροφής της οικογένειας. Συνοψίζοντας, η κρίση έχει αναδείξει τη σημασία του συνδυασμού «λιγότερα-φτηνότερα-συχνότερα-κοντύτερα» όσον αφορά τον τρόπο που πραγματοποιούμε τις αγορές τροφίμων.

Παράλληλα, στα πλαίσια της παρατεταμένης χρηματοοικονομικής αστάθειας και αβεβαιότητας δεν κρίνεται σκόπιμη η επιβάρυνση των μεγάλων αλυσίδων με το υψηλό κόστος κατασκευής και συντήρησης νέων μεγάλων καταστημάτων σε γεωγραφικές αγορές που δεν γνωρίζουν. Τα εμπορικά δίκτυα προτιμούν να πυκνώνουν το δίκτυο τους στις περιοχές που έχουν ήδη παρουσία παρά να επεκτείνονται σε νέες γεωγραφικές αγορές. Πρόκειται για αγορές που γνωρίζουν καλά και, το κυριότερο, επιμερίζονται τα έξοδα

υφιστάμενων δικτύων τροφοδοσίας καταστημάτων και δεν απαιτούνται νέες επενδύσεις σε εξοπλισμό της εφοδιαστικής αλυσίδας. Επιδιώκουν λοιπόν να εντοπίσουν μέσα στις προνομιακές αγορές τους περιοχές που μπορούν να εξυπηρετήσουν τη ζήτηση για νέα καταστήματα (Σκορδίλη 2011). Η ανάπτυξη μικρών καταστημάτων προσφέρει στις εταιρίες ευελιξία και μειωμένο λειτουργικό κόστος. Τα μικρά καταστήματα έχουν χαμηλό κόστος λειτουργίας λόγω του μικρού εμβαδού τους, των λίγων υπαλλήλων, του σχετικά μικρού αριθμού κωδικών προϊόντων και του κεντρικοποιημένου συστήματος τροφοδοσίας. Ανάλογα με την περίπτωση στεγάζονται σε ιδιόκτητα ή ενοικιαζόμενα κτήρια, μπορεί να είναι εταιρικά ή να λειτουργούν με το σύστημα της δικαιόχρησης. Επίσης πωλούν κατεξοχήν ταχυκίνητα προϊόντα που χαρακτηρίζονται από υψηλό ποσοστό κέρδους.

Σ' αυτό το πλαίσιο, οι επιτελείς των αλυσίδων κατανόησαν ότι οι κεντρικές και υποβαθμισμένες αστικές γειτονιές συνιστούν σημαντικές αγορές λόγω των αλλαγών στη ζήτηση αλλά και υψηλών πληθυσμιακών πυκνοτήτων. Μπορεί οι κάτοικοι των κεντρικών περιοχών να έχουν χαμηλότερα μέσα εισοδήματα από τους κατοίκους των προαστίων, αλλά οι υψηλές πυκνότητες διαμορφώνουν αθροιστικά υψηλά εισοδήματα (Pothukushi 2005: 234). Σχετικά πρόσφατα, όλες οι μεγάλες αλυσίδες αναπτύσσουν σχετικούς τύπους καταστημάτων (*Carrefour City, Carrefour Express, AB City* κ.α) στις πυκνοκατοικημένες γειτονιές και το κέντρο της Αθήνας. Πρόκειται για καταστήματα συνολικού εμβαδού 250-500 τετρ. μέτρων που αποτελούν μια βολική επιλογή για τα καθημερινά ψώνια. Συνήθως καλύπτουν μια οικιστική περιοχή ακτίνας 500 μέτρων (που αντιστοιχεί σε 15' περπάτημα) γύρω από το κατάστημα και δεν διαθέτουν θέσεις στάθμευσης. Συχνά συνδυάζονται με πιο αραιές επισκέψεις σε μεγαλύτερα καταστήματα.

Επιπτώσεις για τα μικρότερα καταστήματα

Μέχρι και την έναρξη της πρόσφατης οικονομικής κρίσης τα μικρά ανεξάρτητα καταστήματα τροφίμων είχαν δείξει αξιοσημείωτη αντοχή.

Παρά την επέλαση των αλυσίδων σούπερ-μάρκετ εξακολουθούσαν να διατηρούν αξιόλογο μερίδιο της αγοράς των τροφίμων, πολύ μεγαλύτερο από τις χώρες της βόρειας αλλά και της νότιας Ευρώπης. Ένα μεγάλος αριθμός μικρών καταστημάτων εξακολουθούσε να δραστηριοποιείται με επιτυχία σε θύλακες των αγορών τροφίμων και γεωγραφικών αγορών που άφηναν ακάλυπτους οι συμβατικές αλυσίδες.

Υπήρχαν ακόμη σημαντικά περιθώρια δράσης σε αγορές προϊόντων που δεν είχαν επεκταθεί οι μεγάλες αλυσίδες (π.χ. ψωμί, πολυτελή τρόφιμα, τοπικά ή εθνικά τρόφιμα) ή κάλυπταν μερικώς (φρούτα, λαχανικά, προϊόντα κρεοπωλείου, ιχθυοπωλείου). Είναι χαρακτηριστικό ότι στο τέλος του 2006 ποσοστό 79% των συνολικών αγορών φρούτων και λαχανικών εξακολουθούσε να πραγματοποιείται από λαϊκές αγορές και μανάβικα (Skordili 2011). Μικρά ανεξάρτητα καταστήματα τροφίμων της γειτονιάς εξακολουθούσαν να είναι ο προσφιλής προορισμός για ψώνια όχι μόνο από άτομα με περιορισμένη κινητικότητα (ηλικιωμένοι, νοικοκυριά χωρίς ΙΧ αυτοκίνητο) που δεν είχαν εύκολη πρόσβαση στα πιο απομακρυσμένα καταστήματα σούπερ-μάρκετ. Ένα σημαντικό μέρος των καταναλωτών, κυρίως μεγαλύτερων ηλικιών, εξακολουθούσε να δείχνει προτίμηση στα οικεία μικρά καταστήματα τροφίμων. Λόγω της υψηλής συχνότητας των αγορών τροφίμων αναπτύσσονται μακροχρόνιες σχέσεις αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ των καταναλωτών και της οικογένειας του ιδιοκτήτη των μικρών καταστημάτων που εξασφαλίζουν μια σειρά παράπλευρες εξυπηρετήσεις. Ακόμη και αν τα προϊόντα που προσφέρουν είναι λίγο ακριβότερα έναντι των συμβατικών αλυσίδων πλεονεκτούν επειδή ικανοποιούν με καλύτερο τρόπο τις ανάγκες των καταναλωτών (μικρότερες συσκευασίες, πιο οικείες γεύσεις, πιο κοντά στο σπίτι, διευρυμένο ωράριο αγορών, τόποι κοινωνικής συνεύρεσης κ.α.).

Είναι φανερό ότι η πρόσφατη ανάπτυξη μικρών εταιρικών καταστημάτων επεκτείνει την κυριαρχία των σούπερ-μάρκετ και στους τελευταίους εναπομείναντες θύλακες δραστηριοποίησης των μικρών καταστημάτων. Δραστηριοποιούνται πλέον στην ίδια γεωγραφική αγορά και σε κοινές

αγορές προϊόντων με τα ανεξάρτητα μικρά καταστήματα τροφίμων και τις μικρές αλυσίδες και στοχεύουν στην άμεση πρόσκτηση μεριδίων από αυτές.

Το μικρό εταιρικό κατάστημα της γειτονιάς αναδεικνύεται σε ένα κοινό προορισμό για όλα τα καθημερινά ψώνια, όχι αποκλειστικά για τα προϊόντα διατροφής. Η επέκταση σ' επίπεδο γειτονιάς έδωσε τη δυνατότητα στις μεγάλες αλυσίδες να επεκταθούν και στην αγορά των ευπαθών προϊόντων με περιορισμένη διάρκεια ζωής και μεγάλη συχνότητα αγορών (φρούτα, λαχανικά, γαλακτοκομικά, προϊόντα ζαχαροπλαστείου κ.α.) προκαλώντας μεγάλο πλήγμα στις λαϊκές αγορές και τα συνοικιακά μικρά καταστήματα τροφίμων. Η πρόσφατη απελευθέρωση της αγοράς από περιορισμούς που προστάτευαν τις μικρές επιχειρήσεις αναμένεται να οδηγήσει σε νέο κύμα συγκεντροποίησης της αγοράς. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποτελούν η κατάργηση της απαγόρευσης πώλησης προψημένων κατεψυγμένων προϊόντων ζύμης (bake off) καθώς και βρεφικού γάλακτος, εφημερίδων και, όπως αναμένεται σύντομα, μη συνταγογραφημένων φαρμάκων. Επίσης πρόσφατες ρυθμίσεις δίνουν τη δυνατότητα για πώληση ευπαθών προϊόντων (προϊόντα κρεοπωλείου, ιχθυοπωλείου, αρτοποιείου) και από μικρά καταστήματα αφού καταργούν την υποχρέωση να διαθέτουν ειδικά διαμορφωμένους χώρους ελάχιστου εμβαδού για την τυποποίηση και παρασκευή τους. Αυτήν την περίοδο συζητείται έντονα η επικείμενη άρση των περιορισμών του ωραρίου λειτουργίας των μικρών καταστημάτων των αλυσίδων. Η διεύρυνση του ωραρίου λειτουργίας των καταστημάτων κατά τις προχωρημένες νυκτερινές ώρες και την Κυριακή θα στερήσει και το τελευταίο ανταγωνιστικό πλεονέκτημα για τα ανεξάρτητα μικρά καταστήματα.

Το μέγεθος του προβλήματος αποτυπώνεται στην εξέλιξη των οικονομικών μεγεθών των διάφορων ομάδων επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στο λιανικό εμπόριο τροφίμων. Στα πλαίσια της δραστικής μείωσης των εισοδημάτων, όπως ήταν αναμενόμενο, η λιανική αγορά τροφίμων ακολουθεί συνεχή πτωτική πορεία. Ωστόσο δεν έχουν πληγεί όλες οι επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στον κλάδο με την ίδια σφοδρότητα. Τα μικρά ανεξάρτητα καταστήματα και οι μικρές και μεσαίες

εμπορικές αλυσίδες έχουν υποστεί δραματικές απώλειες. Η εικόνα είναι ολότελα διαφορετική στο άλλο άκρο του φάσματος. Οι μεγάλες ηγετικές αλυσίδες εξακολουθούν για τέταρτη συνεχή χρονιά να σημειώνουν αύξηση των πωλήσεων και οι περισσότερες από αυτές[3] και αύξηση των μικτών κερδών (Skordili 2011, Ημερησία 3/10/2012).

Η διατήρηση ή/και αύξηση των πωλήσεων των μεγάλων αλυσίδων, παρά τη σημαντική μείωση της ιδιωτικής κατανάλωσης για τρόφιμα, αποδίδεται κυρίως στην απορρόφηση των μεριδίων αγοράς των θυμάτων της κρίσης αλλά και στις ανατιμήσεις των τιμών των προϊόντων. Στα θύματα της κρίσης συγκαταλέγονται πολυάριθμα μικρά οικογενειακά καταστήματα και μικρές αλυσίδες αλλά και οι μεγάλες αλυσίδες Ατλάντικ και Aldi. Όσον αφορά το επίπεδο των πωλήσεων, παρά την εφαρμογή προγραμμάτων προσφορών, οι τιμές στα προϊόντα των αλυσίδων έχουν διατηρηθεί σε υψηλά επίπεδα ενώ δεν είναι ασυνήθιστες και οι αυξήσεις των τιμών. Οι συγκρίσεις των τιμών για μια σειρά βασικά προϊόντα που διαθέτουν οι ίδιες αλυσίδες στην Ελλάδα και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όπου οι καταναλωτές έχουν υψηλότερη αγοραστική δύναμη, είναι συντριπτικές σε βάρος της Ελλάδας και οι ηγετικές αλυσίδες κατηγορούνται για εφαρμογή ολιγοπωλιακών πρακτικών (Τα Νέα 22/10/2011). Η διατήρηση της κερδοφορίας αποδίδεται στη μείωση του κόστους αγορών και λειτουργίας καθώς και στην αύξηση των πωλήσεων προϊόντων με μεγαλύτερο περιθώριο κέρδους. Η διαπραγματευτική δύναμη των αγοραστών σε συνθήκες ύφεσης και οικονομικής κρίσης είναι ενισχυμένη (buyers markets) και είναι γνωστό ότι οι μεγάλες αλυσίδες λόγω του όγκου των αγορών τους και της ρευστότητας που διαθέτουν έχουν επιτύχει επαναδιαπραγμάτευση των

[3] Εξαίρεση αποτελεί η κορυφαία εταιρία στο ελληνικό λιανεμπόριο με κριτήριο το ύψος των πωλήσεων, η γαλλική Carrefour, που σημειώνει μικρή μείωση των πωλήσεων και καταγράφει σημαντικές ζημιές. Η κακή της πορεία αποδίδεται στην απορρόφηση της ζημιογόνου εκπτωτικής αλυσίδας Dia το καλοκαίρι του 2010 και στην αποτυχημένη πολιτική προσφορών που έχει ακολουθήσει. Παρόμοια προβληματική πορεία ακολουθεί αυτήν την περίοδο και η μητρική εταιρία αλλά και θυγατρικές της Carrefour στην Ευρώπη και αλλού (The Economist 14/07/2011).

συμφωνιών με βασικούς προμηθευτές τους προς όφελος τους. Επίσης στα πλαίσια της ύφεσης και πτώσης των τιμών της κτηματαγοράς έχουν επιτύχει μείωση των ενοικίων που καταβάλλουν. Τέλος, έχει σημειωθεί ραγδαία αύξηση των πωλήσεων των προϊόντων ιδιωτικής ετικέτας αλλά και των προϊόντων με ενσωματωμένες υπηρεσίες που εξασφαλίζουν πολύ υψηλά περιθώρια κέρδους (Vorley 2007).

Το μαζικό κλείσιμο των ανεξάρτητων μικρών καταστημάτων τροφίμων έχει οδηγήσει σε μεγάλες αλλαγές στο τοπίο του λιανικού εμπορίου τροφίμων της πόλης. Η πολυμορφία, η ποικιλία και το χρώμα των μικρών παραδοσιακών καταστημάτων έχει παραδοθεί στην ομοιομορφία των μαζικών χώρων τυποποιημένης κατανάλωσης των εταιρικών καταστημάτων. Παραδοσιακές περιοχές συγκέντρωσης ειδικευμένων καταστημάτων αλλάζουν χαρακτήρα και καταστήματα με παρουσία δεκαετιών οδηγούνται εκτός της αγοράς.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι δεν παρατηρείται μαζική απόσυρση από την αγορά όλων των τύπων των μικρών καταστημάτων. Αντίθετα, είναι σε εξέλιξη σημαντική άνθηση νέων μικρών καταστημάτων τοπικών τροφίμων από διάφορες γωνιές της χώρας. Τα «νέα μπακάλικα» έχουν αντικαταστήσει τα παραδοσιακά μπακάλικα των προηγούμενων δεκαετιών. Η συμβολή τους είναι σημαντική. Απευθύνονται σε μια δυναμική αγορά ποιοτικών τοπικών τροφίμων που δεν περιορίζεται στον τόπο καταγωγής των καταναλωτών και δίνουν διέξοδο στα προϊόντα πολλών τοπικών παραγωγών. Επίσης δημιουργούνται νέα εξειδικευμένα καταστήματα εθνικών τροφίμων που εισάγουν τρόφιμα από τις βασικές χώρες αποστολής των μεταναστών.

Ωστόσο, στις συνθήκες της ραγδαίας μείωσης των εισοδημάτων των καταναλωτών η δραματική μείωση του αριθμού των μικρών καταστημάτων που δραστηριοποιούνται στο κάτω κομμάτι της αγοράς έχει τις σημαντικότερες επιπτώσεις. Τα καταστήματα αυτά αποτελούν την προνομιακή αγορά και καταφύγιο για τα χαμηλότερα εισοδήματα. Προσφέρουν φτηνά προϊόντα, αποτελούν χώρους κοινωνικής συνεύρεσης και, περισσότερο

σημαντικά, ανταποκρίνονται στα οικονομικά προβλήματα των πελατών του παρέχοντας χαμηλότερες τιμές και, όχι σπάνια, άτυπη πίστωση σε γνωστούς πελάτες που δεν έχουν πρόσβαση στο τραπεζικό σύστημα. Η απώλεια τους είναι σημαντική για τις λιγότερο προνομιούχες ομάδες των καταναλωτών.

Έχει φτάσει η ώρα για την ανάληψη πρωτοβουλιών για το σχεδιασμό σίτισης της Αθήνας;

Είναι προφανείς οι πολλαπλές επιπτώσεις των αναδιαρθρώσεων που συντελούνται αυτήν την περίοδο στον τομέα του λιανικού εμπορίου τροφίμων στην οικονομία και λειτουργία της πόλης καθώς και στην ευημερία και την ποιότητα ζωής των κατοίκων. Στα πλαίσια αυτά έχουν ενταθεί οι προβληματισμοί για εναλλακτικά δίκτυα διακίνησης και πώλησης των τροφίμων. Οι προτάσεις είναι πολλές με κοινά χαρακτηριστικά την ενεργοποίηση των πολιτών, τον αυξημένο κοινωνικό έλεγχο και την οικολογική ευαισθησία. Οι περισσότερες από αυτές αφορούν πρωτοβουλίες που χαρακτηρίζονται από μικρό μέγεθος και έχουν δυνατότητες προμήθειας μικρής ποικιλίας, συνήθως φρέσκων, τροφίμων. Μεταξύ άλλων περιλαμβάνουν αγορές από αγροκτήματα και λαϊκές αγορές, αγροτική παραγωγή με την υποστήριξη της κοινότητας, εβδομαδιαία παραλαβή φρούτων και λαχανικών από συγκεκριμένο αγρόκτημα, πρατήρια τοπικών προϊόντων, ψηφιακά καταστήματα, κ.α. Οι πρωτοβουλίες αυτές, για να αποδώσουν και να καρποφορήσουν είναι απαραίτητο να ξεπεράσουν τον αποσπασματικό τους χαρακτήρα και να ενταχθούν σε γενικότερους σχεδιασμούς. Το κενό αυτό έρχονται να καλύψουν τα Σχέδια Σίτισης των πόλεων. Πολλές μεγαλουπόλεις, αναγνωρίζοντας τις διαστάσεις του προβλήματος στην υγεία των κατοίκων, στη λειτουργία των πόλεων και στην επιβάρυνση του περιβάλλοντος, προχωρούν στη θέσπιση Στρατηγικών Σίτισης που αποτελούν το πλαίσιο για την ανάπτυξη πιο δίκαιων και φιλικών αγροτροφικών συστημάτων και θέτουν όρια στη δράση των μεγάλων συμβατικών αλυσίδων. Η αναγκαιότητα δημιουργίας συστημάτων που θέτουν τις κατευθύνσεις και προτεραιότητες για την προμήθεια και τη διανομή των

τροφίμων σε επίπεδο αστικών κέντρων, είναι μια καινούργια, γρήγορα αναπτυσσόμενη περιοχή του Σχεδιασμού. Η συζήτηση ξεκίνησε στην εκπνοή του προηγούμενου αιώνα από πόλεις της Β. Αμερικής και γρήγορα εξαπλώθηκε και στις πέντε ηπείρους (Pothukuchi & Kaufman 1999, Morgan 2010). Σε περισσότερες από 100 μεσαίες και μεγάλες πόλεις της Β. Αμερικής λειτουργούν Συμβούλια Πολιτικής Σίτισης με χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις το Τορόντο, τη Νέα Υόρκη και το Σαν Φραντσίσκο (Morgan & Sonnino 2010, Stringer 2009). Στην Ευρώπη, το Άμστερνταμ και το Λονδίνο θεωρούνται οι πιο ενδιαφέρουσες περιπτώσεις (Reynolds 2010).

Οι στρατηγικές αυτές, σε γενικές γραμμές, περιλαμβάνουν ρυθμίσεις για την προσέλκυση επιχειρήσεων πώλησης υγιεινών τροφίμων σε υποβαθμισμένες περιοχές της πόλης για να αντιμετωπιστεί το σοβαρό ζήτημα των «αστικών ερήμων», ενθαρρύνουν τη διάδοση πρακτικών αστικής γεωργίας, προωθούν τη δημιουργία νέων δικτύων παραγωγής-διακίνησης τροφίμων, οργανώνουν προγράμματα ευαισθητοποίησης του πληθυσμού στη υγιεινή διατροφή, αλλά και των επιχειρήσεων στην τήρηση των προδιαγραφών υγιεινής και ασφάλειας των τροφίμων, κ.α. (Shaw 2006, Reynolds 2010, Morgan & Sonnino 2010). Πολύ σημαντικά εργαλεία άσκησης πολιτικής είναι τα προγράμματα μαζικής σίτισης (σχολεία, γηροκομεία, νοσοκομεία, φυλακές κ.α.), που αναλαμβάνει η τοπική αυτοδιοίκηση. Πρόκειται για προγράμματα μεγάλων προϋπολογισμών όπου η τοπική αυτοδιοίκηση επεμβαίνει καθοριστικά στην επιλογή των προμηθευτών (από κοντινές τοποθεσίες ή μακρινούς προμηθευτές που έχουν ενταχθεί σε σχήματα δίκαιου εμπόριου), στις προδιαγραφές υγιεινής και ασφάλειας των πρώτων υλών, στη σύνθεση των γευμάτων, κ.α. (Morgan 2010, Wiskere 2009). Τα πιο προωθημένα Σχέδια Σίτισης εφαρμόζονται αυτήν την περίοδο στο Σαν Φραντσίσκο, το Τορόντο και το Άμστερνταμ, όπου δεν περιορίζονται σε επεμβάσεις εντός του αστικού ιστού, αλλά περιλαμβάνουν και σημαντικές επεμβάσεις στην αγροτική ενδοχώρα τους με στόχο τη δημιουργία μιας συμβιωτικής σχέσης ανάμεσα στο αστικό κέντρο και τον αγροτικό του περίγυρο (Newsom 2009).

Κάθε πόλη ανάλογα με το μέγεθος και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά θέτει διαφορετικές προτεραιότητες στα προγράμματα σίτισης. Στη Νέα Υόρκη και στο Λονδίνο, όπου παρατηρείται μεγάλη αύξηση του ποσοστού των παχύσαρκων ατόμων, ο περιορισμός της παχυσαρκίας και άλλων νοσημάτων που σχετίζονται με την κακή διατροφή, είναι ο πρωταρχικός στόχος. Στη Σεούλ, που χαρακτηρίζεται από περιορισμένη αγροτική ενδοχώρα και μεγάλο πληθυσμό, το ζήτημα της επάρκειας των τροφίμων είναι η πρώτη προτεραιότητα. Ενώ, στο Άμστερνταμ, το Τορόντο και το Σαν Φραντσίσκο η έμφαση έχει δοθεί στην αειφορία στην προμήθεια και διανομή των προϊόντων (Morgan & Sonnino 2010, Stringer 2009).

Η συζήτηση για τον Αστικό Σχεδιασμό Σίτισης δεν έχει λάβει στην Ελλάδα σημαντικές διστάσεις. Στα πλαίσια της τρέχουσας οικονομικής κρίσης η δημιουργία ενός συστήματος σχεδιασμού που θα εγγυάται την άνετη πρόσβαση του αστικού πληθυσμού σε άφθονα, ποιοτικά κατάλληλα και διαθέσιμα σε προσιτές τιμές τρόφιμα, δεν είναι μόνο επιθυμητή αλλά και αναγκαία. Οι δραστηριότητες του εμπορίου – διανομής τροφίμων και της εστίασης συμβάλλουν καθοριστικά τόσο στο προϊόν, όσο και την απασχόληση της Αθήνας και απορροφούν ένα σημαντικό ποσοστό των ψαλιδισμένων εισοδημάτων των αστικών νοικοκυριών. Τέτοιες πρωτοβουλίες μπορεί να οδηγήσουν στην καλύτερη σίτιση του πληθυσμού, την αποκατάσταση της διαρηγμένης συνοχής του αστικού κέντρου με την αγροτική του ενδοχώρα, τη δημιουργία απασχόλησης, την ενίσχυση της επιχειρηματικότητας, τη μείωση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων, τη μείωση του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου της χώρας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

APA (American Planning Association), 2011, «Great places in America: Park slope,στοhttp://www.planning.org/greatplaces/neighborhoods/2007/parkslope.htm.

Birkin M., Clark G., Clarke M., 2002, *Retail geography and intelligent network planning,* London, Willey.

Blay-Palmer A., 2008, *Food fears: From industrial to sustainable food systems*, London, Ashgate.

Bull K., 2011, «Building your community for your ethical business», presentation at the *NCVO Sustainable Funding Conference 2011*, London 24/11/11.

Burt S., 2010, «Retailing in Europe: 20 years on», *The International Review of Retail, Distribution and Consumer Research,* 20 (1), pp.9-27.

CNN Money (19/09/2010) «The rise of the grocery co-op», στο http://money.cnn.com/2010/09/16/news/companies/grocery_coop_Brooklyn.fortune/index.htm.

Delhaize Group., 2009 (2 Μαρτίου), «Alfa-Beta: Analyst and investor field trip 2009», Athens.

Fuchs D., Kalfagianni A., Arentsen M., 2009, «Retail power, private standards and sustainability in the global food system», in J. Clapp & D. Fuchs (eds.) *Agro-food corporations, global power and sustainability*, Boston, MIT Press, pp. 29-59.

Goodman D., DuPuis M., Goodman M., 2012*, Alternative food networks: knowledge, practice and politics*, London and NY, Routledge.

Guy C., 2007, *Planning for retail development: a critical view of the British experience,* London, Routledge.

Ημερησία, 2012 (3 Οκτωβρίου), «Σούπερ-μάρκετ: αύξησαν οριακά τις πωλήσεις και τα κέρδη το 2011», http://www.imerisia.gr/article.asp?catid=26519&subid=2&pubid=11293031.

JLP (John Lewis Partnership), 2011, *A clear view: Corporate social responsibility report 2011*, JLP & Waitrose.

Independent, 2011, (25 Σεπτεμβρίου) «People's Supermarket revolution spread», at http://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/peoples-supermarket-revolution-spreads-2360512.html.

Lowe P., Wrigley N., 2010, «Innovation in retail internationalization: Tesco in the USA», *The International Review of Retail, Distribution and Consumer Research*, 19 (4), pp. 331-347.

Morgan K., 2010, «Feeding the city: The challenge of urban food planning», *International Planning Studies,* 14 (4), pp. 341-348.

Morgan K., Sonnino R., 2010, «The urban foodscape: world cities and the new food equation», *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3, pp. 209-224.

Morgan K., Marsden T., Murdoch J., 2006, *Worlds of food: Place, power and provenance in the food chain*, Oxford, Oxford University Press.

Newsom G., 2009, *Healthy and sustainable food for San Francisco,* Executive Directive 09-03, Office of the Mayor, City and County of San Francisco.

NYT, 2011, (7 Μαρτίου) «Praise from afar from the slope park food coop», at http://cityroom.blogs.nytimes.com/2011/03/07/praise-from-afar-for-the-park-slope-food-co-op/.

Pothukuchi K., 2005, «Attracting supermarkets to inner-city neighborhoods: Economic development outside the box», *Economic Development Quarterly*, 19 (3), pp. 232-44.

Pothukuchi K., Kaufman J., 1999, «Placing the food system on the urban agenda: The role of municipal institutions in food system planning», *Agriculture and Human Values*, 16, pp. 213-224.

Reynolds B., 2010, «Feeding a world city: The London food strategy», *International Planning Studies*, 14 (4), pp. 417-424.

Shaw H.J., 2006, «Food deserts: towards the development of a classification», *Geographiska Annaler,* 88 B (2), pp. 231-247.

Σκορδίλη Σ., υπό δημοσίευση, «Οικονομική κρίση και ένταση της οικονομικής και χωρικής ανισότητας: νέες χωρικές στρατηγικές των μεγάλων ομίλων που δραστηριοποιούνται στο ελληνικό λιανικό εμπόριο τροφίμων», *Αειχώρος*.

Σκορδίλη Σ., 2011, «Πρόσφατοι μετασχηματισμοί στη γεωγραφία των αλυσίδων λιανικού εμπορίου τροφίμων στην Αθήνα», εισήγηση στην ημερίδα που διοργάνωσαν ο Οργανισμός Ρυθμιστικού Σχεδίου και Προστασίας Περιβάλλοντος Αθήνας και η Εθνική Συνομοσπονδία Ελληνικού Εμπορίου με θέμα, *Εμπόριο και Πόλη: η σχέση του με το νέο Ρυθμιστικό Σχέδιο Αττική 2020,* Αμφιθέατρο ΓΣΕΕ, Αθήνα, 23/02/2011, διαθέσιμο στον ιστότοπο, http://www.organismosathinas.gr/External%20files/Anakoinoseis/Hmerida%20Emporio%20kai%20%20Poli/Skordili%20.pdf.

Skordili S., 2011, «The resilience of the small food retail sector in Greece: prospects for affordable food and employment opportunities», paper presented at the *3rd AESOP Sustainable Food Planning Conference*, Cardiff, 27-28/10.

Spence L., Bourlakis M., 2009, «The evolution from corporate social responsibility to supply chain responsibility: the case of Waitrose», *Supply Chain Management: An International Journal,* 14 (4), pp. 291-302.

Stringer S., 2009, *Food in the public interest: How New York city's food policy holds the key to hunger, health, jobs and the environment,* New York City, NY Office of Manhattan Borough President Scott M. Stringer.

Τα Νέα, 2011 (22 Οκτωβρίου), «Πολυεθνικές πωλούν στην Ελλάδα ακριβότερα», http://www.tanea.gr/oikonomia/article/?aid=4667147.

The Economist, 2011 (17 Ιουλίου), «Carrefour: Off its trolley», at http//www.economist.com/node/18958631.

The Guardian, 2011 (29 Ιουνίου), «Waitrose or Lidl? Shoppers in a divided Britain compare supermarkets deals», at http://www.guardian.co.uk/uk/2011/jun/29/waitrose-lidl-shopper-divided-britain.

Time, 2008 (13 Μαρτίου), «The end of customer service», at http://www.time.com/time/specials/2007/article/0,28804,1720049_1720050_1721684,00.html.

Vorley B., 2007, «Supermarkets and agri-food supply chains in Europe: partnership and protest», in J. Lawrence & D. Burch, (eds), *Supermarkets and Agri-food Supply Chains*, London, Edward Elgar Publishing, pp.243-267.

Wiskerke J., 2009, «On places lost and places regained: Reflections on the alternative food geography and sustainable regional development», *International Planning Studies*, 14 (4), pp. 369-387.

Wrigley N., Lowe P., 2002, *Reading retail: a geographical perspective of retailing and consumption spaces*, London, Arnold.

Επιχειρηματικότητα, «κίνδυνοι» και ανταγωνισμός στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας: η κατασκευή ενός ερευνητικού αντικειμένου

Ιωάννα Τσίγκανου

Εισαγωγικά

Η παρούσα μελέτη στηρίζεται σε ερευνητικό έργο του ΕΚΚΕ[1] με αντικείμενο τη διερεύνηση συγκεκριμένων όψεων του μεταναστευτικού ζητήματος στη χώρα. Στη συγκεκριμένη μελέτη, *τόπο* της διερεύνησης αποτέλεσε το θέμα της *εμπορικής επιχειρηματικότητας-ανταγωνιστικότητας και της κοινωνικής συνοχής* αναφορικά με το μεταναστευτικό ζήτημα, το οποίο επελέγη να διευκρινιστεί εμπειρικά σε συγκεκριμένο κοινωνικο-ιστορικά διαμορφωμένο γεωγραφικό *χώρο*, το Εμπορικό Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας. Το αντικείμενο του έργου, *κατασκευάστηκε* εξ αρχής με τρόπο που αναδεικνύει την ανάγκη μιας σύνθετης και πολυεπίπεδης θεωρητικής επεξεργασίας της εμπειρικής συνεύρεσης ποικιλίας δεδομένων.

---

[1] ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ», Γ' ΚΠΣ, «Αριστεία σε Ερευνητικά Ινστιτούτα Γ.Γ.Ε.Τ.», Πράξη: «Αριστεία σε Ερευνητικά Ινστιτούτα Γ.Γ.Ε.Τ (2ος κύκλος». Η μελέτη αποτελεί τμήμα του συνολικού υποέργου του ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ του ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ με τίτλο «ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ: ΕΜΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΛΛΟΙ – ΟΙ ΑΛΛΟΙ ΚΙ ΕΜΕΙΣ». Το υποέργο χρηματοδοτήθηκε από την εποπτεύουσα αρχή του Ε.Κ.Κ.Ε.. ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ (Γ.Γ.Ε.Τ.) – ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ, και υλοποιήθηκε κατά το χρονικό διάστημα από 1ης/1/06 μέχρι την 31/12/07 υπό την επιστημονική ευθύνη της Δρ Ιωάννας Τσίγκανου, Διευθύντριας Ερευνών, Ινστιτούτου Πολιτικής Κοινωνιολογίας, ΕΚΚΕ και Αν/τριας Διευθύντριας του Ινστιτούτου κατά το ανωτέρω διάστημα. Την ερευνητική ομάδα αποτέλεσαν οι: Δασκαλάκη Καλλιρόη (Συντονίστρια ερευνητικού έργου), Ηλιού Αικατερίνη, Ροϊνιώτη Ελένη, Δενδρινού Χρυσούλα, Βατικιώτης Δημήτρης, Λαμπράκη Ιουλία, Φατούρου Ιωάννα, Ελευθερίου Νίκος, Χαϊνάς Ευάγγελος, Κορομηλάς Ηλίας, Καρκάνια Χριστίνα, Παναγιωτόπουλος Νικόλαος, Δημητρίου Γεώργιος, Τρανουλίδη Ελευθερία, Παπλιάκου Βασιλική.

Είναι γεγονός ότι μια εικοσαετία περίπου μετά τις πρώτες *αυθόρμητες* ή *αναγκαστικές* μετακινήσεις και προσωρινές ή περισσότερο μόνιμες εγκαταστάσεις πληθυσμών *και πολιτισμών που ταξιδεύουν* σε τόπους άλλους από τους τόπους προέλευσης ή καταγωγής τους, η κοινωνική επιστήμη είναι σε θέση να παρουσιάσει όψεις της πραγματικότητας που συνεπάγονται αυτές οι μετακινήσεις ή/και εγκαταστάσεις μεταναστών, τόσο από την πλευρά του Έλληνα πολίτη όσο και από την πλευρά του μετανάστη. Παρά τη μεγάλη αναλυτική αξία μιας συνδυαστικής προσέγγισης των *διαδρομών*, των όρων συνύπαρξης και του λόγου «ντόπιων» και «ξένων», στην παρούσα μελέτη θα μας απασχολήσει η διερεύνηση κάποιων περισσότερο ή λιγότερο ορατών όψεων του μεταναστευτικού ζητήματος αναφορικά με τις στάσεις και αντιλήψεις των Ελλήνων εμπόρων και επιχειρηματιών απέναντι στον εθνοτικό επιχειρηματία εργοδότη ή/και τον μετανάστη εργαζόμενο. Στην περίπτωση αυτή απαιτείται μια συνδυαστική θεματική προβληματισμού του αστικού «χώρου» και του «τόπου»-πεδίου της επιχειρηματικότητας «ντόπιων» και «ξένων» επιχειρηματιών καθώς και των συναφών «κινδύνων» και «διακινδυνεύσεων», όπως αυτά γίνονται αντιληπτά από τον σύγχρονο Έλληνα έμπορο-επιχειρηματία.

Η έμφαση, δηλαδή, τίθεται στη διερεύνηση των όρων και προϋποθέσεων εμφάνισης μιας περισσότερο ή λιγότερο γενικευμένης κοινωνικής ή/και επιχειρηματικής *φοβίας* η οποία συναρτάται αφενός με το πεδίο της ασφάλειας –αλλά και της ασφάλισης– όσο και με το πεδίο της κοινωνικής συνοχής. Με τον τρόπο αυτό αφενός αποκαλύπτονται συγκεκριμένες πτυχές του ξενοφοβικού φαινομένου μέσω του προσδιορισμού της «ετερότητας», δηλαδή του «άλλου», του «ξένου», σε συλλογικές παραστάσεις, αναπαραστάσεις και αντιλήψεις στο πεδίο της οικονομίας και ειδικότερα της επιχειρηματικότητας και αφετέρου προσφέρεται η δυνατότητα διερεύνησης της παρουσίας ή απουσίας μιας περιεκτικότερης δομής στάσεων έναντι των «άλλων», των «ξένων», των «διαφορετικών», στο πεδίο αυτό. Σημαντικό ζητούμενο ανάλυσης και επιστημονικού προβληματισμού αποτελεί η σύγχρονη αναδιατύπωση των όρων του *«ρίσκου»,* των *«κινδύνων»* και

«διακινδυνεύσεων» καθώς και οι συναφείς *«κοινωνικές φοβίες»* οι οποίες διατυπώνονται ενδεχομένως με όρους άλλους από αυτούς που τις δημιουργούν. Η ειδική αυτή στοχοθεσία επιβάλλει και μια εξ αρχής οριοθέτηση του ερευνητικού αντικειμένου που να διευκολύνει την πρόσληψη της διάρθρωσής του σε συγκεκριμένα ερευνητικά υποσύνολα προβληματισμού κι έκθεσης τεκμηριωμένων βιβλιογραφικά και ερευνητικά επιστημονικών απόψεων.

Η θεωρητική συγκρότηση του ερευνητικού αντικειμένου

Ο τόπος

Η εικόνα των εν κινήσει πληθυσμών καθιερώθηκε μέσα από έρευνες που επικεντρώνονται αποκλειστικά στις δομικές πλευρές της μεταναστευσης και τη σύνδεσή της με τις διαδικασίες αστικοποίησης, εκβιομηχάνισης και εκσυγχρονισμού. Οι μετακινούμενοι πληθυσμοί όμως, δεν αποτελούν μόνο «πολιτισμούς που ταξιδεύουν» (Cliford 2001), αλλά κυρίως πολιτισμούς που εγκαθίστανται για μικρότερο ή μεγαλύτερο χρονικό διάστημα σε συγκεκριμένο χώρο ή/και τόπο. Εκεί έρχονται σε επαφή με τους *ντόπιους*, με τους οποίους δι-αντιδρούν σε περισσότερες από μία σφαίρες της κοινωνικής ζωής. Αυτό το πλαίσιο αποτελεί το έδαφος για τη συγκρότηση μιας προσέγγισης η οποία *βλέπει* την πόλη ως «χώρο που οικείται» (Βαϊου κ. ά. 2007). Στο πλαίσιο αυτό, οι μετανάστες δεν αντιμετωπίζονται *ως παθητικά θύματα παγκόσμιων διαδικασιών και υπερτοπικών προτεραιοτήτων, αλλά ως δρώντα υποκείμενα* που διαμορφώνουν τις καθημερινές πρακτικές και αναπτύσσουν μέσα από μια *«τεχνογνωσία επιβίωσης»*, συγκεκριμένες στρατηγικές, οι οποίες αποτελούν σημαντικές συνιστώσες για την ανάπτυξη κι εξέλιξη της πόλης (Βαϊου 2000). Έτσι, η πόλη ή/και συγκεκριμένες γειτονιές της αποτελούν προνομιακό πεδίο για τη μελέτη αλλαγών που συνδέονται με τις μεταναστευτικές κινήσεις. Πίσω από τις μεταβαλλόμενες χωρικότητες των κοινωνικών σχέσεων βρίσκονται αυτά που θα μπορούσαν

να ονομαστούν «τοπία οίκησης»[2] (Βαϊου 2000), η σύνδεση δηλαδή των μεταναστευτικών κινήσεων με τη συγκρότηση «τόπων» μέσα σε «τόπους», στις πόλεις προορισμού και εγκατάστασης των μεταναστών και στις γειτονιές όπου επιχειρούν να διαμορφώσουν τη νέα κοινωνική τους πραγματικότητα (Green 2002).

Μια τέτοια οπτική συνεπώς (Saunders 1981) επιτρέπει να διερευνήσουμε με περισσότερη λεπτομέρεια πώς «ντόπιοι» και «ξένοι» διαμορφώνουν την καθημερινότητα σε μεταλλαγμένους χώρους (και από την εισροή, εγκατάσταση και δραστηριοποίηση μεταναστών), όπου οι δραστηριότητες και πρακτικές διαμορφώνονταν και μεταβάλλονταν ιστορικά με διαφορετικούς όρους. Συναρτημένη με αυτήν την οπτική παραμένει η διευκρίνιση της έννοιας της περιοχής – γειτονιάς καθώς συνιστούν χωρικές κλίμακες με ξεχωριστή σημασία (Castells 1996, Urry 2005), συνιστούν «τόπους» μέσα στο πλαίσιο υπερτοπικών δικτύων, στα οποία συμμετέχουν τα μέλη τους και τα οποία επηρεάζουν τον ίδιο τους το μικρόκοσμο.

Ως εκ των παραπάνω, το «Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας» συνιστά σημείο συνάντησης του τοπικού με το παγκόσμιο όπου διασταυρώνονται *«συνεχώς μεταβαλλόμενοι αστερισμοί διαδρομών» (*Massey 2005: 151) και όπου η έννοια του *«ανήκειν»* αποτελεί αντικείμενο συνεχούς διαπραγμάτευσης. Η ανάμειξη χρήσεων, κοινωνικών ομάδων, κοινωνικοοικονομικών και επιχειρηματικών δραστηριοτήτων που χαρακτηρίζουν την Πρωτεύουσα είναι φανερή στην περιοχή αυτή η οποία κατά τις τελευταίες δεκαετίες έχει υποστεί σημαντικές αλλαγές, μεταβολές και αλλοιώσεις. Στο πλαίσιο αυτό μπορούν να διερευνηθούν και ερωτήματα σχετικά με τους λόγους αυτών των αλλαγών, των μεταβολών στην ιδιωτική και συλλογική κατανάλωση ή/και διάθεση προϊόντων, η δημιουργία νέων ή η αλλαγή του χαρακτήρα υφιστάμενων λειτουργιών εμπορίου και αναψυχής, εξελίξεις

[2] Κατά παραλλαγή αυτών που οι Dyck & MacLaren (2004) καλούν «γυναικεία τοπία κατοίκησης». Βλ. επίσης σχετικά και Βαϊου Ντ. κ. ά., (2007), όπου και η μετάφραση του όρου.

στην αγορά, επεμβάσεις στο χώρο, χρήσεις του δημόσιου χώρου και των υποδομών, κλπ.

Η παραπάνω έμφαση στην ιστορική και κοινωνικο-γεωγραφική διάσταση του «χώρου–τόπου», θέτει σημαντικά ερωτήματα για τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζεται ο χώρος. Ακολουθώντας την προσέγγιση της Βαϊου (2007: 63), ο χώρος/τόπος, *δεν μπορεί να αντιμετωπίζεται απλά ως υλικό κατασκεύασμα αλλά ως προϊόν κοινωνικο-οικονομικών και πολιτισμικών σχέσεων και διαδράσεων, συμπεριλαμβανομένων και αυτών που κατασκευάζουν όρια σαν αυτά που υπερβαίνουν τα μεταναστευτικά ρεύματα.* Έτσι, *ο χώρος αναδεικνύεται σε σφαίρα συνύπαρξης και αλληλεπίδρασης πληθώρας ταυτόχρονων διαδρομών από τις οποίες προκύπτει η ιδιαιτερότητα και η ταυτότητα. Μια τέτοια αντίληψη επιβεβαιώνει τη συγχρονικότητα, αμφισβητεί το δυϊσμό, χώρος/τόπος (όπου ο χώρος αποτελείται από διακριτούς, οριοθετημένους και μοναδικούς τόπους), ανατρέπει την καθιερωμένη αντίληψη της χωρικής διαφοράς ως χρονικής αλληλουχίας σταδίων εξέλιξης.*

Η εγκατάσταση και δραστηριοποίηση μεταναστών στον *νέο τόπο* της πόλης συμβάλλουν στην ανασυγκρότησή του, τον αλλάζουν με τις νοηματοδοτήσεις και τις πρακτικές τους. Ο τόπος αυτός λοιπόν αναδεικνύεται σε προνομιακό πεδίο διερεύνησης του μεταναστευτικού ζητήματος. Μελετώντας τη *συνάντηση* «ντόπιων» και μεταναστών στη γειτονιά και στην πόλη, αποκαλύπτονται διαφορετικές εικόνες και πλευρές της πόλης, πολλαπλασιάζονται οι ιστορίες συγκρότησης και εξέλιξής της, αναδεικνύονται εντέλει, *«διαφορετικές πόλεις».* Μια τέτοια έμφαση καθιστά δυνατή τη συγκρότηση μιας προσέγγισης που υπογραμμίζει την οπτική των δρώντων υποκειμένων, χωρίς να παραβλέπει τις παγκόσμιες συνδέσεις και αναφορές των πολύ τοπικών εμπειριών και διαδικασιών. Πρόκειται για μια επιλογή που επιχειρεί να αφουγκραστεί αποσιωπημένες ή αγνοημένες πλευρές της αστικής εμπειρίας.

Τα κοινωνικά δρώντα υποκείμενα

Μια άλλη συμπληρωματική οπτική στη συγκρότηση του αντικειμένου αναγκαστικά διέρχεται από τη θεωρητική και εμπειρική διερεύνηση της σχέσης της μετανάστευσης με το δίπολο «ανταγωνιστικότητα και κοινωνική συνοχή» (Κανδύλης κ.ά. 2007).

Αναφορικά με την έννοια της ανταγωνιστικότητας η αμφισημία του όρου και η απουσία συμπαγούς ορισμού - και συνεπώς και εμπειρικών αποδείξεων - δυσχεραίνει την πλήρη εννοιολογική αποσαφήνιση και εμπειρική - αναλυτική αποκωδικοποίηση του όρου. Γίνεται λόγος μάλιστα για *μια ιδέα* μάλλον παρά για μια συγκροτημένη με κοινωνιολογικούς όρους αναλυτική κατηγορία (Turok 2004: 1070). Αναμφίβολα ο όρος συμπεριλαμβάνει σημαντικές διαστάσεις προσδιορισμού της οικονομικής ανάπτυξης. Μια περιοριστικά οικονομοκεντρική πρόσληψη του όρου, όμως, αφήνει αδιευκρίνιστα σημαντικά ζητήματα όπως, ενδεικτικά, οι προσδιοριστικοί όροι της παραγωγικότητας (καινοτομίες, επενδύσεις, ικανότητες, υποδομές, επιχειρηματικότητα, θεσμοί, κλπ.), και κάποια ζητήματα τα οποία δεν αναδεικνύονται στις ποσοτικές μετρήσεις και αναλύσεις (φοβίες, κίνδυνοι, ανασφάλειες, επιχειρηματικό «ρίσκο», συναλλακτικά ήθη κλπ.). Μια περιοριστική χρήση του όρου μπορεί να αποκρύψει σημαντικές διακυμάνσεις ανάμεσα στις ανταγωνιστικές θέσεις διαφορετικών κλάδων των περιφερειακών οικονομιών (diversity), ή τη διαφοροποιημένη οικονομική απόδοση στη συνάρτηση του χρόνου (volatility), καθώς και τις ανισομερείς στον καταμερισμό τους επιπτώσεις της ανταγωνιστικής επιτυχίας για διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και περιοχές (ανισότητα) (Turok 2004: 1070).

Είναι γεγονός ότι στο πεδίο της *ανάπτυξης* η *ανταγωνιστικότητα* και ο συχνά επάλληλα με αυτήν χρησιμοποιούμενος όρος του *ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος* δεν θα μπορούσαν παρά να έχουν τις ρίζες και τις εννοιολογικές τους συνδηλώσεις στον τομέα της οικονομίας και τη συναρτημένη με αυτήν πολιτική ανάλυση και ρητορεία (Budd & Hirmis

2004, Kitson et al. 2004). Όταν πρόκειται όμως η ανάλυση να επεκταθεί στο δίπολο *ανταγωνιστικότητα – κοινωνική συνοχή* ο ερευνητής βρίσκεται αντιμέτωπος κυρίαρχα με την αναδίφηση αυτών ακριβώς των υποκρυπτόμενων πηγών ή βάσεων των προσδιοριστικών όρων ή παραμέτρων που προαναφέρθηκαν και δευτερευόντως με την περιγραφική ανατύπωση της εξέλιξης των συναφών οικονομικών δεικτών και μεγεθών. Αυτό καθίσταται ιδιαίτερα επιτακτικό καθώς και η έννοια της *κοινωνικής συνοχής,* επίσης διφορούμενη, συμβάλλει στην πλήρη αμφισημία και *αμφιβολία* του διπόλου (Maloutas & Pantelidou 2004: 451-2). Παρά το γεγονός ότι συγκεκριμένες εννοιολογικές υποδηλώσεις του όρου *κοινωνική συνοχή* έχουν επαρκώς διευκρινιστεί (Kearns & Forest 2000), όπως *κοινές αξίες και πολιτική κουλτούρα, κοινωνική τάξη (ευταξία) και κοινωνικός έλεγχος, κοινωνική αλληλεγγύη και όπως αυτή συναρτάται με τη διανομή του πλούτου, κοινωνικά δίκτυα και κοινωνικό κεφάλαιο, αίσθηση του «ανήκειν» και ζητήματα ταυτότητας,* η παράμετρος που δυσκολεύει τη χρήση του όρου αναφέρεται στο γεγονός ότι οι παραπάνω συνδηλώσεις ή διαστάσεις αυτού του όρου δεν αποτελούν μια σταθερή και δομημένη συνάθροιση παραγόντων αλλά μια ευκαιριακή, μεταλλασσόμενη και παραπλανητική αναφορά σε κάποια από αυτά, κατά περίπτωση. Έτσι, ένας εννοιολογικός προσδιορισμός με τους παραπάνω όρους *παραμένει σαν ένας κατάλογος ωνίων ο οποίος δεν διευκρινίζει την έννοια της κοινωνικής συνοχής με όρους κοινωνιολογικής ανάλυσης* (Maloutas & Pantelidou 2004: 452).

Ως εκ τούτων, μια αρχική έστω εμπειρική διαπίστωση των τρόπων εκφοράς και έκφρασης του διπόλου ανταγωνιστικότητας και κοινωνικής συνοχής στο Ιστορικό Εμπορικό Κέντρο της Αθήνας, που αποτέλεσε και αποτελεί και κέντρο ποικίλης φύσης επιχειρηματικών και λοιπών κοινωνικών ανταλλαγών, πρακτικών και δραστηριοτήτων τουλάχιστον από την ίδρυση του Νέου Ελληνικού Κράτους μέχρι σήμερα, κρίνεται απαραίτητη. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, *αντιφατικά ευρήματα γύρω από τη σχέση της μετανάστευσης και της ισορροπίας μεταξύ ανταγωνιστικότητας και συνοχής*

στην Αθήνα καταδεικνύουν κατ' αρχάς την ανάγκη για περισσότερη ενασχόληση με εμπειρικό υλικό (Κανδύλης κ.ά. 2007: 51).

Το διακύβευμα της επιχειρηματικότητας

Στη συνέχεια και σε συνάρτηση με τα παραπάνω μια πρόσθετη οπτική του προβληματισμού αφορά τη σχέση «εθνοτικής» και «ντόπιας» επιχειρηματικότητας. Όπως έχει ήδη υποστηριχθεί, η *εθνοτική επιχειρηματικότητα* έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης με συνεχώς διογκούμενο ενδιαφέρον ανάμεσα στους κοινωνικούς και οικονομικούς επιστήμονες (Μαυρομμάτης 2007, Light 1972, Bonacich 1973, Light & Bonacich 1988, Rath & Kloosterman 2000, Kloosterman & Rath 2001).

Η *εθνοτική επιχειρηματικότητα* μπορεί να θεωρηθεί ότι υπακούει στην ακόλουθη τυπολογία (Μαυρομμάτης 2007), με βάση τη δομή και τα χαρακτηριστικά της συναφούς δραστηριοποίησής της: Οι «*εθνοτικές οικονομίες»* αναφέρονται στο σύνολο της επιπλέον απασχόλησης που δημιουργείται από τους εθνοτικούς πληθυσμούς, (Light & Gold 2000) και περιγράφει μορφές οικονομικών δομών που περιλαμβάνουν επιχειρήσεις και αυτοαπασχολούμενους οι οποίες ανήκουν και δραστηριοποιούνται από τα ίδια τα μέλη της εθνοτικής ομάδας. Στην περίπτωση της *«μεταναστευτικής οικονομίας»,* μετανάστες επιχειρηματίες εκμισθώνουν τις υπηρεσίες μη ομοεθνών τους μεταναστών (Light, Bernard & Kim 1999). Από την άλλη πλευρά, το κύριο χαρακτηριστικό της κατηγορίας των μορφών εθνοτικής επιχειρηματικότητας που λειτουργούν ως *«μειονότητες μεσαζόντων»,* είναι ότι παρουσιάζουν τάσεις χωρικής εξάπλωσης στον αστικό χώρο και συναλλάσσονται επιχειρηματικά τόσο με εθνοτικούς όσο και με γηγενείς πληθυσμούς και συνήθως απασχολούν ομοεθνείς εργαζομένους (Bonacich 1973). Αντίθετα η περίπτωση των *«εθνοτικών νησίδων»,* περιλαμβάνει ένα σύνολο επιχειρήσεων των οποίων οι ιδιοκτήτες, διαχειριστές, εργαζόμενοι και πελάτες προέρχονται από την ίδια κοινότητα ή εθνοτική ομάδα και συγκεντρώνονται σε χώρο που μετατρέπεται σε εθνοτικά αναγνωρίσιμη

γειτονιά (Lo et al. 2001, Μαυρομμάτης 2007). Όπως υποστηρίζεται, εξαιτίας της συνεχιζόμενης διεθνούς μετανάστευσης, έχει παρατηρηθεί το φαινόμενο πολλές εθνοτικές νησίδες σε αστικά κέντρα του Δυτικού κόσμου να μετατρέπονται σε πολυεθνοτικές γειτονιές με αυξημένη εθνοτική διαφοροποίηση (Μαυρομμάτης 2007: 4). Στην περίπτωση, τέλος, της *«μεικτής οικονομίας»,* περιλαμβάνονται επιχειρήσεις που χρησιμοποιούν *εθνοτικούς* και *μη εθνοτικούς* πόρους, όπου εργαζόμενοι και πελάτες προέρχονται από διαφορετικές ομάδες της ετερόκλητης κοινωνίας τα δε προϊόντα και οι προσφερόμενες υπηρεσίες έχουν διεισδύσει, πέραν της αμιγώς εθνοτικής οικονομίας, στο καταναλωτικό πλαίσιο της ευρύτερης κοινωνίας. Στη συνέχεια, πολλοί συγγραφείς συχνά κάνουν λόγο για τη διασύνδεση της δημιουργίας των «εθνοτικών οικονομιών» και του φαινομένου του «δι-εθνισμού». Ο δι-εθνικός μετανάστης εκλαμβάνεται ότι *έχει το ένα πόδι στη χώρα προέλευσης και το άλλο στη χώρα προορισμού ενώ ζει τη ζωή του μέσα στο πλέγμα των σχέσεων που αναπτύσσει μεταξύ των δυο* (Robinson 2005).

Αναφορικά με τα επεξηγηματικά μοντέλα του φαινομένου ανάπτυξης εθνοτικών οικονομιών, οι θεωρητικές προσεγγίσεις ποικίλλουν: Στη θεωρία της *ανακοπείσας κοινωνικής κινητικότητας* («blocked mobility»), η εθνοτική επιχειρηματικότητα προσλαμβάνεται ως στρατηγική επιβίωσης εθνοτικών ομάδων και ατόμων στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες (Light 1972, Portes & Bach 1985). Στη *θεωρία της προδιάθεσης* η εθνοτική επιχειρηματική δραστηριότητα στηρίζεται στην κουλτούρα προέλευσης των εθνοτικών κοινοτήτων η οποία εμπεριέχει εγγενώς στοιχεία εμπορίου και επιχειρηματικότητας (π.χ. Εβραίοι, Κινέζοι, Κορεάτες κλπ.) (Pecoud 2001). Κατ' άλλους, το φαινόμενο αναπτυξης εθνοτικών οικονομιών εξηγείται μέσα από την ύπαρξη εθνοτικών και ταξικών πόρων (Μαυρομμάτης 2007: 5, Portes & Zhou 1992, Zhou 2004). Στη θεωρία *της μεικτής έδρασης,* η εθνοτική επιχειρηματικότητα δεν εξηγείται μόνο από την πλευρά της προσφοράς των εθνοτικών επιχειρηματιών, αλλά η διάρθρωση των ευκαιριών (νομικό, πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο) της χώρας υποδοχής πρέπει επίσης να λαμβάνεται υπόψη (Kloosterman & Rath 2001). Τέλος, η

ανάπτυξη εθνοτικών και μεταναστευτικών οικονομιών θεωρείται πως συμβάλλει στη *δημιουργία ενός κοσμοπολίτικου χαρακτήρα στις πόλεις και αυξάνει το τουριστικό και ψυχαγωγικό τους ενδιαφέρον μέσα από την συγκέντρωση και προβολή της πολιτιστικής διαφορετικότητας* (Μαυρομμάτης 2007: 5-6).

Αναφορικά με την εμπειρική διερεύνηση των ζητημάτων που προαναφέρθηκαν σχετικά με την επιχειρηματικότητα των μεταναστών στη χώρα μας και τις συνακόλουθες επιπτώσεις της η συναφής βιβλιογραφική παραγωγή εμφανίζεται εξαιρετικά ισχνή (Λιανός & Ψειρίδου 2008). Είναι γεγονός ότι αυτές οι ίδιες οι έννοιες του όρου «επιχειρηματίας» και του όρου «επιχειρηματικότητα» δεν είναι σαφώς ορισμένες (Audretsch 2003, Λιανός & Ψειρίδου 2008). Η επιχειρηματικότητα προσεγγίζεται με τη χρήση διαφόρων μέτρων. Κάποια απ' αυτά έχουν ως μονάδα αναφοράς το άτομο, ενώ άλλα έχουν ως μονάδα αναφοράς την επιχείρηση και συλλαμβάνουν τις δημογραφικές συνθήκες ενός κλάδου ή μιας χώρας. Πρόσφατα η προσοχή εστράφη και προς τους μετανάστες ως «επιχειρηματίες»-αυτοαπασχολούμενους ή μισθωτούς. Κίνητρο για την ανάπτυξη αυτών των υποδειγμάτων αποτέλεσε η εξέταση και η σύγκριση των απολαβών από μισθωτή εργασία και απασχόληση γενικά. Ως αποτέλεσμα, σε κάποιες αναλύσεις υπερτονίζεται ο ρόλος της «διοικητικής ικανότητας» που εκλαμβάνεται ως μια σταθερή ποσότητα (μάλλον παρά ποιότητα) του ατόμου η οποία δεν μπορεί να αγοραστεί στην αγορά και αυξάνει την οριακή παραγωγικότητα του κεφαλαίου και της εργασίας σε καθεστώς αυτοαπασχόλησης. Η υπό περιορισμούς μεγιστοποίηση της χρησιμότητας του ατόμου οδηγεί στη συνθήκη για την επιλογή είτε μισθωτής εργασίας ή αυτοαπασχόλησης. Εάν το οριακό προϊόν την εργασίας που αφιερώνεται σε αυτοαπασχόληση υπερβαίνει το μισθό της αγοράς, τότε επιλέγεται η αυτοαπασχόληση, και το αντίθετο (Blau 1985). Σε παρόμοιο πνεύμα κινούνται και αναλύσεις που τονίζουν ότι η αυτοαπασχόληση θα προτιμηθεί εάν οι πιθανές απολαβές από τη μισθωτή εργασία υπερβαίνουν τις απολαβές από αυτοαπασχόληση κατά ένα ποσό που αντιπροσωπεύει μια ελαχίστη

αξία, η οποία αντιπροσωπεύει τις μη χρηματικές πλευρές της αυτοαπασχόλησης και της μισθωτής εργασίας. Αυτή η ελαχίστη αξία μπορεί να εξαρτάται από τον «κίνδυνο» που συνδέεται με κάθε τύπο εργασίας, κλπ. (Bernhardt 1994).

Ως εκ τούτου, μια επιπλέον οπτική προστίθεται αναγκαστικά στον θεωρητικό προβληματισμό, η οποία και μπορεί να αποτελέσει το διηθητικό φίλτρο των προηγουμένων θεωρήσεων, σχετικά με την ανασημασιοδότηση των όρων και προϋποθέσεων, καθώς και των συνεπών επιπτώσεων της ανάληψης «κινδύνων», «ρίσκου» και «διακινδυνεύσεων», τόσο για το οικονομικό, όσο και για το ποινικό πεδίο της ελληνικής σκηνής των συναφών δραστηριοτήτων. Η οπτική αυτή τοποθετείται θεωρητικά στο γενικότερο πεδίο των υποδειγμάτων που αναφέρονται στην κοινωνία της «διακινδύνευσης» και ιδιαίτερα στην «επικινδυνοποίηση» ή/και την «εγκληματοποίηση» συμπεριφορών στο σύγχρονο αυτό κοινωνικό γίγνεσθαι, με συμπτώματα ετεροφοβίας, ξενοφοβίας και ρατσισμού.

Στο πλαίσιο αυτό τα ζητήματα του «ρίσκου», των κινδύνων» και των «διακινδυνεύσεων» δεν υπάγονται σε μια μονοδιάστατη και αποκλειστική οικονομική-επιχειρηματική πραγμάτευση («επιχειρηματικό ρίσκο», «επιχειρηματικός κίνδυνος» κ.λπ.) ή ακόμη και αποκλειστικά νομική θέαση («χρηστά συναλλακτικά ήθη κ.λπ.), αλλά συναρτώνται άμεσα – με τη συνεχώς αναδιαμορφούμενη κατάσταση και στο κοινωνικό πεδίο. Άρα, η *αποκωδικοποίηση* της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας απαιτεί και προϋποθέτει την επανεξέταση των κοινωνικών συμπεριφορών και πρακτικών και υπό το πρίσμα αυτό.

Δημόσιος και ιδιωτικός χώρος

Σημαντικό μέρος στο θεωρητικό προβληματισμό καταλαμβάνει η διασάφηση των μειγμάτων «δημοσίου-ιδιωτικού» καθώς και «δημόσιας τάξης και ασφάλειας και ιδιωτικής ασφάλειας-ασφάλισης».

Αναφορικά με το πρώτο μείγμα όπως έχει αναλυτικά εκτεθεί, διαπιστώνεται ένας αντινομικός χαρακτήρας της ιστορικής σχέσης μεταξύ δημοσίου και ιδιωτικού (Ψυχοπαίδης 1996). Αυτή η σχέση εμφανίζεται με την ανάδυση της νεωτερικότητας, ως αντιπαράθεση της ατομικής οικονομικής δράσης και των προσωπικών εκδηλώσεων και πραγματώσεων των επιλογών του βίου αφενός (ιδιωτική υπόθεση) και αφετέρου των πολιτικών όρων για τη δράση και τις εκδηλώσεις αυτές – όρων στους οποίους απεδόθη δημόσιος χαρακτήρας (Ψυχοπαίδης 1996). Μια τέτοια συλλογιστική μεταθέτει το κέντρο της προσοχής από την αντίστιξη «αποκλειόντων» και «αποκλειομένων», «ημών» και «ξένων», στις ενδιάμεσες εκείνες περιοχές όπου συναντώνται, αντιπαρατίθενται και επικαλύπτονται κοινωνικές πρακτικές ημεδαπών και αλλοδαπών, στα πεδία όπου αρθρώνονται τόσο επίσημοι όσο και «ανεπίσημοι» λόγοι και αναδύονται αμφίσημες, διαρκώς μεταβαλλόμενες ταυτότητες. Με αυτόν τον τρόπο διευρύνεται η οπτική υπό την οποία κατανοούνται και ερμηνεύονται κοινωνικές πρακτικές και φαινόμενα που συγκροτούν όψεις του μεταναστευτικού ζητήματος, διατυπώνοντας κάποια ερωτήματα που, όπως πιστεύουμε, εμπλουτίζουν τη γνώση μας και προσθέτουν στον προβληματισμό μας.

Χωρίς να παραγνωρίζουμε τη σημασία των «ορίων» και την κατασκευή διπολικών σχημάτων (εμείς-οι άλλοι) τα οποία ενδεχομένως εξυπηρετούν την κατάταξη ή την ιεράρχηση των κοινωνικών φαινομένων, η ενασχόληση με τα «όρια» και η χρήση μιας διαζευκτικής λογικής ενέχει ίσως τον κίνδυνο παράβλεψης της σκοπιάς του «άλλου» αποκρύπτοντας τη δράση του ως υποκειμένου που διαπραγματεύεται, διαχειρίζεται και επαναπροσδιορίζει συμβολικές και άλλες όψεις των διακρίσεων που επιβάλλονται στη ζωή και τις σχέσεις του. Έτσι, η οπτική που δίνει έμφαση στο διπλό παιχνίδι ανάμεσα σε «εμάς» και τους «άλλους», τους «άλλους» κι «εμάς», επικεντρώνεται σε επίπεδα όπου τόσο «εμείς» όσο και οι «άλλοι» διαμορφώνουν ένα δικό τους χώρο, εσωστρεφή, και ταυτόχρονα συναλλάσσονται με εκείνους οι οποίοι επιδιώκουν την τήρηση των

αποστάσεων, προασπιζόμενοι τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους, τις συμβάσεις που καλούνται να αποδεχθούν, τις στρατηγικές που επινοούν θέλοντας να λειτουργήσουν ως μοχλός πίεσης, τον κλονισμό των συλλογικών αναπαραστάσεων και προτύπων συμπεριφοράς (βλ. σχετικά, Καυταντζόγλου & Πετρονώτη 2000). Όπως έχει ήδη υποστηριχθεί, *ο τρόπος κατανόησης του «άλλου» προσδιορίζει την επικοινωνιακή δομή μιας κοινωνίας αφού η ταυτότητα βρίσκεται στο επίκεντρο της διαλεκτικής του ενός και του πολλαπλού (παρά το γεγονός ότι πρόκειται για ένα «φαντασιακό αντικείμενο» – όπως «φαντασιακά» είναι εξάλλου και όλα τα πολιτισμικά στοιχεία)*. Η συμπληρωματικότητα του εαυτού και του άλλου είναι δομική διάσταση του αισθήματος προσωπικής ταυτότητας, ενώ η «ετερότητα» αποτελεί βασικό στοιχείο για κάθε κοινωνιογνωστικό σύστημα κατηγοριοποιήσεων και αναπαραστάσεων του περιβάλλοντος. Η «ετερότητα» δηλαδή αποτελεί την αναγκαία συστατική αλλά ταυτόχρονα και την πιο προβληματική συνιστώσα της ταυτότητας (Bolle De Bal 1997) (που είναι ούτως ή άλλως μια παράδοξη πραγματικότητα) (Κωνσταντοπούλου 1999: 11-12). Στη θέση του αφορισμού σύμφωνα με τον οποίο «η ταυτότητα είναι οι άλλοι», προτιμούμε έναν άλλο που αποδίδεται στον Φουκώ και σύμφωνα με τον οποίο «η ταυτότητα είναι μια διαδρομή» (Κωνσταντοπούλου 1999: 16). Όπως έχει άλλωστε υποστηριχθεί, «η συνδιαλλαγή με την ετερότητα είναι εξ ορισμού δύσκολη, διότι το πλαίσιο νοηματοδότησής της εμπεριέχει κατά κανόνα προϊδεάσεις που δημιουργούν *αρνητικά ψυχικά ανακλαστικά» (*Μαλούτας 2007: 65). Η συνδιαλλαγή αυτή φαίνεται πως παραπαίει ανάμεσα σε μια αντίληψη της ετερότητας ως «νομαδικού» τύπου διϋποκειμενικότητας, μιας υποκειμενικότητας, δηλαδή, πολλαπλών και μεταβαλλόμενων ταυτοτήτων που βρίσκεται σε συνεχή κίνηση/μεταβολή και μια αντίληψη που βασίζεται σε ένα ομόκεντρο ορθολογικό εθνοτικό υποκείμενο με συγκεκριμένη και προφανή ταυτότητα (Μαλούτας 2007: 66).

Σε σχέση με τη θεωρητική και εμπειρική «διαχείριση» της έννοιας *της διαφοράς* ήδη από την εποχή των «απώτερων» της Σχολής του Σικάγο έχουν τεθεί τα θεμέλια της πραγμάτευσης των συναφών ζητημάτων αναφορικά με

την «κοινωνική θέση», τους «κοινωνικούς ρόλους» και το «γεωγραφικό κοινωνικό διαχωρισμό» των μεταναστών αλλά και των παραβατών μεταναστών στην κοινωνική οργάνωση της πόλης. Έχουμε διανύσει αρκετό διάστημα από τότε και περισσότερο σύγχρονες προσεγγίσεις αποδίδουν σημαντική έμφαση στη «λειτουργία», «ξένων» κοινωνικών υποκειμένων ικανών να δρουν σε περισσότερες της μιας και διαφοροποιημένες κοινωνικές αρένες («cultural brokers»), καθώς και σε μια νέου τύπου θεωρητική πρόσληψη της «επικινδυνότητας» που πλέον αγκαλιάζει τις «επικινδυνοποιημένες και «επικινδυνοποιήσιμες» συμπεριφορές, συμπεριλαμβανομένων των αρνητικών προσλήψεων της «ετερότητας» (ενδεικτικά, Castel 1991, Beck 1992, O' Malley 1992 & 1996, Franklin 1998, Rigakos 1998, Lianos & Douglas 2000), των «διακινδυνεύσεων» και των «απειλών» εκ μέρους μεταναστών και «ξένων». Με αυτήν την έννοια, η *γλώσσα της διακινδύνευσης* συνιστά επίσης ερευνητέο ζήτημα, καθώς οι κατασκευές της διακινδύνευσης στο ποινικό πεδίο διαπλέκονται στενά με τις *γλώσσες των δικαιωμάτων, της νομιμότητας και της νομιμοποίησης σ' ένα τόπο αγώνων για επιρροή, αξιοπιστία, αποδοχή και αναγνώριση*. Προς την κατεύθυνση αυτή κινήθηκε, μεταξύ άλλων, και η συγκρότηση του παρόντος ερευνητικού αντικειμένου.

Τα τεκμήρια

Στη βάση του παραπάνω κατασκευασμένου θεωρητικού αντικειμένου, το εμπειρικό υλικό που προέκυψε από την επιτόπια έρευνα και ειδικότερα το υλικό που αφορά τη *χωροθέτηση* της εγκατάστασης των εθνοτικών επιχειρήσεων λιανεμπορίου, (καταστήματα Κινέζων, Ινδών, Πακιστανών, Αιγυπτίων, Ρώσων κ.λπ. Επιχειρηματιών που δραστηριοποιούνται στο Ιστορικό Εμπορικό Κέντρο της Αθήνας), μπορεί πράγματι να καταδείξει ότι οι καταγραμμένες εμπειρίες «ντόπιων» και μεταναστών εμφανίζουν ένα χώρο περισσότερο ομογενοποιημένο, παρά «διαιρεμένο ήδη σε τόπους» που με τη σειρά τους είναι οριοθετημένοι και χωρισμένοι. Παρά τη διάχυτη

αίσθηση περί του αντιθέτου εξαιτίας της μαζικής και σε λίγο χρονικό διάστημα εμφάνισης επιχειρήσεων όπως οι προαναφερθείσες που δημιούργησαν μια *εικόνα* επέλασης *«ξένης»* επιχειρηματικότητας, *«σοχοποίηση»* του Κέντρου την εποχή της έρευνας δεν τεκμηριώθηκε. Επίσης, οι καταγραμμένες εμπειρίες «ντόπιων» και μεταναστών αμφισβητούν αντιλήψεις για τη μη διαπερατότητα των ορίων, επανερμηνεύουν από διαφορετικές οπτικές τη συνέχεια/ασυνέχεια του χώρου, τις πολλαπλότητες και το δυναμισμό του.

Στη συνέχεια, η αναδιάταξη των σχέσεων δημόσιου – ιδιωτικού στο πλαίσιο επανεξέτασης των παραγόντων «ρίσκου», «κινδύνων» και «διακινδυνεύσεων» για τον Έλληνα επιχειρηματία που δραστηριοποιείται στο Ιστορικό Εμπορικό Κέντρο της Αθήνας είναι πλέον εμφανείς. Ο Έλληνας επιχειρηματίας αισθάνεται *«εγκαταλειμμένος στην τύχη του»* καθώς, ως προς μεν την επιχειρηματική πολιτική του κράτους, σε συντριπτικά ποσοστά δηλώνει ότι δεν *ενισχύει τη δραστηριότητά του, ούτε ενθαρρύνει τις πρωτοβουλίες του,* ενώ πιστεύει ότι γενικά επηρεάζει *αρνητικά την επιχειρηματικότητα και περιορίζει την εξάπλωση των ελληνικών επιχειρήσεων.* Οι τρόποι δε της κρατικής παρέμβασης *(με την υπερφορολόγηση, τον υψηλότοκο δανεισμό, τους όρους άδικου και άνισου ανταγωνισμού αφενός με τα πολυκαταστήματα και αφετέρου με το μη στεγασμένο εμπόριο κ.λπ.)* κρίνονται ως εξαιρετικά αρνητικοί για την άσκηση του εμπορίου. Το διακύβευμα πλέον δεν προσδιορίζεται στην ανεύρεση επενδυτικού κεφαλαίου ή την αύξηση του κέρδους αλλά στην επιβίωση της επιχείρησης, εν μέσω πρακτικών «κινδύνου» για την επιχειρηματική πίστη και τα συναλλακτικά ήθη. Όπως οι ίδιοι οι επιχειρηματίες διατείνονται, πρόκειται για *«επιχειρείν εν μέσω χάους».*

Επιπλέον, όπως καταδεικνύεται εμπειρικά οι έννοιες της ασφάλειας και της απειλής αποκτούν ένα ιδιότυπο περιεχόμενο που διευκολύνει τη μεταφορά «κινδύνων» και «επικινδυνοποιήσιμων» συμπεριφορών και πρακτικών από το οικονομικό στο ποινικό πεδίο με σημαντικές προεκτάσεις και συνέπειες για το δίπολο ανταγωνιστικότητα και κοινωνική συνοχή. Στο πεδίο του μείγματος δημοσίου-ιδιωτικού παρατηρούμε σειρά θεσμικών

αλλοιώσεων που οδηγούν ή συνεπικουρούν σε μια θεσμική απορρύθμιση του «εγκλήματος και της τιμωρίας». Ενδεικτικά υπογραμμίζουμε τα ευρήματα της έρευνας που αφορούν τόσο την ανάληψη *κινδύνων* ευρύτερων του κινδύνου της αστικού βάρους (ζημίας-αποζημίωσης) αποκλειστικά και μόνο από τον ίδιο τον επιχειρηματία που εκτείνονται πέραν του πεδίου και αυτής ακόμη της προστασίας της ατομικής περιουσίας-ιδιοκτησίας. Όλοι οι επιχειρηματίες του Κέντρου έχουν αναγκαστεί να προσφύγουν σε ποικιλία μέσων ιδιωτικής ασφάλισης αλλά και ασφάλειας της περιουσίας τους. Μάλιστα, οι ιδιωτικοί «φρουροί» της περιουσίας συχνά επιτηρούν και τον περιβάλλοντα την επιχείρηση δημόσιο χώρο σε τέτοιο βαθμό που τα θεσμικά σύνορα δημόσιου–ιδιωτικού συγχέονται και αδιακρίτως διαχέονται. Στη συνέχεια, οι έννοιες της ανασφάλειας και του φόβου του εγκλήματος αποδομούνται καθώς υποχωρούν υπό το βάρος της απειλής της οικονομικής δυσπραγίας και του αθέμιτου κυρίως ανταγωνισμού για το μέλλον της επιχείρησης.

Παρατηρούμε λοιπόν μια κρίση της δημόσιας σφαίρας που εκδηλώνεται τόσο στη σχέση κράτους και κοινωνίας, όσο και ως κρίση του δημόσιου λόγου. Οι νέου τύπου ρυθμιστικές παρεμβάσεις του κράτους, φαίνεται να καθοδηγούνται πλέον από τη νεοφιλελεύθερη πρόσμειξη του ανταγωνισμού της αγοράς, των ιδιωτικοποιήσεων κρατικών/δημόσιων θεσμών και θεσμικών οργάνων και την κρατική *εξ αποστάσεως* –ή *αποκεντρωμένη* κατ' άλλους– διευθέτηση των κρίσεων. Αυτές οι νέες μορφές διακυβέρνησης φαίνεται πως οδηγούν πλέον στην ανακατασκευή των οικονομικών κοινωνικών και πολιτικών πεδίων με τρόπο που εμφανίζει κρίσιμες συνέπειες και στην αστυνόμευση και τον έλεγχο του εγκλήματος.

Η επιβολή ενός καινοφανούς *κυβερνητικού ορθολογικού προτύπου ελέγχου του εγκλήματος* (Garland 1997) *που* είναι ευθυγραμμισμένο με τη νέα αντίληψη της *ρυθμιστικής κυβερνητικοποίησης του κοινωνικού* («governmentality of the social»[3]) πιστοποιείται και εμπειρικά. Μια *Νέα*

[3] Βλ. σχετική βιβλιογραφία με την έννοια του Foucault στο Burchell, Gordon & Miller, (eds), 1991.

Ποινολογία (Garland 1985 & 1990, Feeley & Simon 1992) εμφανίζεται, εμποτισμένη από τις νέες ρυθμιστικές προληπτικού τύπου διαχειριστικές κυβερνητικές παρεμβάσεις *ελέγχου της διακινδύνευσης* (Beck 1992), που φαίνεται πως εδράζονται πλέον στη λογική της *έντασης της ευθύνης* του κοινωνικού υποκειμένου («responsibilization») και της αξίας της επιστράτευσης *ιδιωτικών μηχανισμών κάλυψης ή ανάληψης του κινδύνου*. Πρακτικές που υποδεικνύουν μια ένταση της χρήσης του αστικού δικαίου (*αστικοποίηση του ποινικού δικαίου*) για την επίτευξη στόχων της ποινικής δικαιοσύνης (Roach Anleu 1998). Η συνεχώς εντεινόμενη προώθηση μοντέλων ιδιωτικής ασφάλισης για την ανάληψη του κινδύνου έχει ως αποτέλεσμα η συμπτωματολογία του εγκλήματος να διασπείρεται ανάμεσα σε *κατηγορίες ριψοκίνδυνων θυμάτων* (Reichman 1986, Ewald 1991). Επιπλέον, οι κατηγοριοποιήσεις στις οποίες επιδίδονται οι ασφαλιστικές εταιρείες δεν συνιστούν εννοιολογικές ταξινομίες στη βάση κοινών κοινωνικών χαρακτηριστικών *ταυτότητας* ανάμεσα στα μέλη, αλλά τεχνικές κατασκευές που ιεραρχούνται στη βάση σειράς χαρακτηριστικών που συνδέονται με τις εκτιμήσεις και αποτιμήσεις των κινδύνων (Ewald 1991, Simon 1987 & 1988), με αποτέλεσμα έναν επιπλέον κατακερματισμό του κοινωνικού σώματος στη βάση της οικονομικής δυνατότητας αυτών των ίδιων των κοινωνικών μελών για την *κάλυψη πιθανών κινδύνων*. Στη συνέχεια, το κοινωνικό σώμα αφενός στρωματοποιείται *ανά ασφαλή ή επικίνδυνη* περιοχή (καθώς το αίτημα της ασφάλειας και της αναβάθμισης της περιοχής επιχειρηματικής δραστηριοποίησης παραμένει υψηλά στην ατζέντα των διεκδικήσεων των επιχειρηματιών) και αφετέρου διασπάται περισσότερο, στη βάση της εκδήλωσης *υγιούς* κοινωνικής συμπεριφοράς με *αυτόματοποιημένα και ηλεκτρονικά ελεγχόμενα μέσα και κριτήρια*.

Καθώς η ηλεκτρονική αυτοματοποίηση του κοινωνικού ελέγχου εντείνεται, οι ανάγκες καλλιέργειας αμοιβαίων κοινωνικών σχέσεων εμπιστοσύνης, διαλόγου, διαπραγμάτευσης καθώς και ανάπτυξης των κοινωνικών δεξιοτήτων της παλιάς, ευχάριστης, καλής γειτονιάς και γειτονίας, μειώνονται. Όπως αποδεικνύεται από τα ευρήματα, ο δείκτης της κοινω-

νικής εμπιστοσύνης ιδιαίτερα ανάμεσα σε Έλληνες επιχειρηματίες και αλλοδαπούς επιχειρηματίες αλλά κυρίως αλλοδαπούς εργαζόμενους εμφανίζεται αρκετά τραυματισμένος. Η δε καταφανής εμπειρικά δυσπιστία διατυπώνεται με όρους που *επιθεωρούν* στενά την ετερότητα. Παράλληλα η έκταση της υποκατάστασης του δημόσιου τυπικού κοινωνικού ελέγχου από τον ιδιωτικό αναδεικνύει το *παράδοξο της ασφάλειας*. Η *αίσθηση ασφάλειας* αλλά και αυτή η ίδια η *ασφάλεια* του πολίτη δεν επιτυγχάνονται πλέον ως αποτέλεσμα των γνωστών μας συνεκτικών διαδικασιών κοινωνικής άλληλεπίδρασης, αλλά διασπείρονται *τεχνικά* ανάμεσα στα *ευαισθητοποιημένα* μέλη μιας κοινωνίας με διαταραγμένη ήδη κοινωνική συνοχή που έχουν βαθειά καλλιεργημένη πλέον την επίγνωση της *ευάλωτης* κοινωνικής τους θέσης. Αυτή ακριβώς η *τεχνητή* προσφορά *ασφάλειας* που διατρέχει τη δημόσια και ιδιωτική σφαίρα οδηγεί στην κοινωνική διεκδίκηση της αύξησής της (Lianos & Douglas 2000).

Βιβλιογραφικές αναφορές

Audretsch D. B., 2003, «Enterpreneurship: A survey of the literature», Enterprise Papers, 14, Enterprise Directorate General, European Commission.

Βαϊου Ντ., 2000, «Πόλη και πολίτες. Η καθημερινή ζωή και το «δικαίωμα στην πόλη»«, στο Μ. Μοδινός, Η. Ευθυμιόπουλος, (επιμ.), *Η Βιώσιμη Πόλη*, Αθήνα, Στοχαστής, σσ. 204-216.

Βαϊου Ντ., Καλαντίδης Ν., Λυκογιάννη Α., 2007, «Μετανάστευση, φύλο, αστικός χώρος: Αναζητώντας τις αλληλοτομίες τριών προσεγγίσεων στην Αθήνα», *Γεωγραφίες,* 13, σσ. 55-65.

Beck U., 1992, *Risk society: Towards a new modernity*, London, Sage.

Bernhardt I., 1994, «Comparative advantage in self-employment and paid work», *Canadian Journal of Economics*, 27, pp. 273-289.

Blau D. M., 1985, «Self-employment and self-selection in developing country labor markets», *Southern Economic Journal*, 52, pp. 351-363.

Bolle De Bal M., 1997, «Η ψυχοκοινωνιολογία ενός ταυτοτικού ζητήματος: έθνος, υπερεθνικότητα και υποεθνότητες», στο Κ. Ναυρίδης, Ν. Χρηστάκης, *Ταυτότητες*, Αθήνα, Καστανιώτης.

Bonacich E., 1973, «A theory of middleman minorities», *American Sociological Review*, 38, pp. 583-594.

Budd L. & Hirmis A., 2004, «Conseptual framework for regional competitiveness», *Regional Studies*, 38 (9), pp. 1015-28.

Castel R., 1991, «From «dangerousness» to risk», in G. Burchell, C. Gordon and P. Miller (eds), *The Foucault effect: Studies in governmentality*, Chicago, University of Chicago Press, pp. 281-98.

Castells M., 1996, *The rise of network society*, Oxford, Blackwell.

Cliford J., 2001, «Travelling cultures», in L. Grossberg, C. Nelson and P.A. Treichler (eds), *Cultural studies*, London, Routledge, pp. 96-116.

Dyck I. & MacLaren A. T., 2004, «Telling it like it is… Gender, place and the multiculturalism of immigrant womens settlement narratives», *Gender, Place and Culture*, 11 (4), pp. 513 – 534.

Ewald F., 1991, «Insurance and risk», in G. Burchell, C. Gordon and P. Miller (eds), *The Foucault effect: Studies in governmentality*, London, Harvester, Wheatsheaf, pp. 201-5.

Feeley M., & J. Simon, 1992, «The New Penology: Notes on the emerging strategy of corrections and its implication», *Criminology,* 30, pp. 449-474.

Franklin J., (ed) 1998, *The politics of risk society*, Cambridge, Polity Press.

Garland D., 1985, *Punishment and welfare*, London, Aldershot, Gower.

Garland D., 1990, *Punishment and modern society*, Oxford, Clarendon Press.

Garland D., 1997, «Governmentality and the problem of crime», *Theoretical Criminology*, 1 (2), pp. 173 – 214.

Green N., 2002, *Οι δρόμοι της μετανάστευσης*, Αθήνα, Σαββάλας.

Κανδύλης Γ., Αράπογλου Β., Μαλούτας Θ., 2007, «Μετανάστευση και το δίπολο «Ανταγωνιστικότητα-Κοινωνική Συνοχή» στην Αθήνα», *Γεωγραφίες,* 13, σσ. 35-54.

Καυτατζόγλου Ρ. & Πετρονώτη Μ., 2000, *Όρια και περιθώρια: Εντάξεις και αποκλεισμοί,* Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Kearns A. & Forest R., 2000, «Social cohesion and multilevel urban governance», *Urban Studies*, 37 (5-6), pp. 995-1017.

Kitson M., Martin R., Tyler P., 2004, «Regional competitiveness: An elusive yet key concept», *Regional Studies*, 38 (9), pp. 991-999.

Kloosterman R. & Rath J., 2001, «Immigrant entrepreneurs in advanced economies: mixed embeddedness further explored», *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 27 (2), pp. 189-202.

Κωνσταντοπούλου Χ., 1999, «Εισαγωγή: Αναφορά στην έννοια και στις όψεις των σύγχρονων αποκλεισμών», στο Χρ. Κωνσταντοπούλου, Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Δ. Γερμανός, Θ. Οικονόμου (επιμ.), *Εμείς και οι Άλλοι: Αναφορά στις Τάσεις και τα Σύμβολα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός, σσ. 11-12.

Λιανός Θ., & Ψειρίδου Α., 2008, «Επιχειρηματικότητα των μεταναστών στην Ελλάδα», στο Τ. Καβουνίδη, Β. Καρύδης, Η. Νικολακοπούλου-Στεφάνου, Μ.Γ.Λ. Στυλιανούδη, (επιμ.), *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρία, Πολιτικές, Προοπτικές*, Αθήνα, ΙΜΕΠΟ.

Lianos M., & M. Douglas, 2000, «Dangerization and the end of deviance», *British Journal of Criminology*, 40 (2), pp. 261-278.

Light I., & Bonacich E., 1988, *Immigrant Enterpreneurs: Koreans in Los Angeles 1965-82*, Berkeley and Los Angeles, University of Californmia.

Light I., & Gold S.J., 2000, *Ethnic Economies*, San Diego, Academic Press.

Light I., Bernard R., Kim R., 1999, «Immigrant incorporation in the garment industry of Los Angeles», *International Migration Review*, 33 (1), pp. 5-25.

Light I., 1972, *Ethnic enterprise in America: Business and welfare among Chinese, Japanese and Blacks*, Berkeley, University of California Press.

Μαλούτας Θ., Παντελίδου-Μαλούτα Μ., Βαρίκα Ε., Δοξιάδης Κ., Κανδύλης Γ., 2007, «Η απόρριψη του «άλλου» ως τρόπος αντιμετώπισης της ετερότητας», στο Π. Καφετζής, Θ. Μαλούτας, Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες,* Αθήνα, ΕΚΚΕ, σσ. 63-98.

Maloutas Th., & Pantelidou M., 2004, «The glass menagerie of urban governance and social cohesion: Concepts and stakes/concepts as stakes», *International Journal of Urban and Regional Research*, 28 (2), pp. 449-465.

Massey D., 2005, *For Space*, Oxford, Sage.

Μαυρομμάτης Γ., 2007, «Μορφές Εθνοτικής Επιχειρηματικότητας στην Αθήνα», ανακοίνωση στο *Συνέδριο ΙΜΕΠΟ*, Αθήνα.

O'Malley P., 1992, «Risk, power and crime prevention», *Economy and Society*, 21, pp. 252-75.

O'Malley P., 1996, «Risk and responsibility», in A. Barry, T. Osborne and N. Rose, (eds), *Foucault and political reason: Liberalism, neo-liberalism and rationalities of government*, London, UCL Press, pp. 189-207.

Pecoud A., 2001, «The cultural dimension of entrepreneurship in Berlin's Turkish economy», *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 17, pp. 153-168.

Portes A., & Bach R.L., 1985, *Latin journey: Cubans and Mexican immigrants in the United States*, Berkeley, University of California Press.

Portes A., & Zhou M., 1992, «Gaining the upper hand: Economic mobility among immigrants and domestic minorities», *Ethnic and Racial Studies*, 15 (4), pp. 491-522.

Rath J., & Kloosterman R., 2000, «Outsider's business: A critical review of research on immigrant entrepreneurship», *International Migration Review*, 34 (3), pp. 656-680.

Reichman N., 1986, «Managing crime risks: toward an insurance based model of social control», *Research in Law, Deviance and Social Control*, 8, pp. 151-172.

Rigakos G., 1998, «Critical reflections on social theory, actuarialism and «risk society»«, *The Critical Criminologist,* 8, pp. 17-19.

Roach Anleu Sh. L., 1998, «The role of civil sanctions in social control: a socio-legal examination», *Crime Prevention Studies*, 9, pp. 21-43.

Robinson R., 2005, *Beyond the state-Bounded immigrant incorporation regime*, Ottawa, The North-South Institute.

Saunders P., 1981, *Social theory and the urban question*, London, Unwin Hyman Ltd.

Simon J., 1987, «The emergence of a risk society: Insurance, law and the state», *Socialist Review*, 95, pp. 61-89.

Simon J., 1988, «The ideological effects of actuarial practices», *Law and Society Review,* 22, pp. 771-800.

Turok I., 2004, «Cities, regions and competitiveness», *Regional Studies,* 38 (9), pp. 1069-1083.

Urry J., 2005, «Transnationalism, cosmopolitanism and globalisation», *Current Sociology*, 53, pp. 113-135.

Ψυχοπαίδης Κ., 1996, «Δημόσιος χώρος και κοινωνικοπολιτικές αξίες», στον συλλογικό τόμο *Όρια και Σχέσεις Δημόσιου και Ιδιωτικού,* Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σσ. 25-36.

Zhou M., 2004, «Revisiting ethnic entrepreneurship: Convergencies, controversies and conceptual advancements», *International Migration Review*, 38 (3), pp. 1040-1074.

ΕΝΟΤΗΤΑ 3:
ΓΕΙΤΟΝΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΥΠΑΡΞΗ

Γειτονιές στο κέντρο της πόλης: αφηγήσεις και κλίμακες συνύπαρξης στην Κυψέλη

Ντίνα Βαΐου

Το τελευταίο διάστημα, με αφορμή τα επεισόδια ρατσιστικής βίας στην περιοχή του Αγ. Παντελεήμονα, την πλατεία Αττικής και αλλού, έχουν διατυπωθεί από διαφορετικούς φορείς προτάσεις για το κέντρο της Αθήνας, με κεντρικό άξονα την «επάνοδο των κατοίκων» στις κεντρικές γειτονιές.[1] Η επιλεκτική αναφορά σε συγκρούσεις και φαινόμενα βίας, αγνοεί επιδεικτικά δύο σημαντικές μεταλλαγές της τελευταίας 20ετίας: (α) ότι οι γειτονιές του κέντρου κατοικούνται, όχι βέβαια αποκλειστικά από τους «επιθυμητούς» εύπορους νέους νοικοκυραίους, αλλά και από μεγάλο αριθμό μεταναστών και μεταναστριών (150.000 σύμφωνα με την απογραφή του 2001) από 215 εθνότητες, με διαφορετικές γεωγραφίες συγκέ-ντρωσης/διάχυσης στο χώρο της πόλης· (β) ότι αυτός ο πολυεθνικός πληθυσμός χτίζει μαζί με τους ντόπιους άνδρες και γυναίκες καθημε-ρινότητες συνύπαρξης, σε πείσμα εικόνων και αφηγήσεων βίας και παρά τις επίσημες πολιτικές (όπως και την απουσία τους).

Καθώς οι επιπτώσεις της κρίσης χτυπούν όλο και πιο ευρέα στρώματα του πληθυσμού και η παρατεταμένη βαθιά ύφεση απομακρύνει συνεχώς τις πιθανότητες ανάκαμψης, νέες στάσεις και πρακτικές συνυφαίνονται με, και σταδιακά μεταβάλουν, παλαιότερες σταθερές κοινωνικής οργάνωσης, στις οποίες στηρίχθηκαν ιστορικά οι μηχανισμοί κοινωνικής ένταξης στην πόλη και την κοινωνία (βλ. αναλυτικότερα Μαλούτας κ.ά. 2009, Αράπογλου, Σαγιάς 2008). Στις συνθήκες της παγκοσμιοποίησης και των οικονομικών αναδιαρθρώσεων, οι τρόποι απόκτησης κατοικίας, η πρόσβαση στην

[1] Βλ. για παράδειγμα: «Σχέδιο Δράσης για το Κέντρο της Αθήνας», http://government.gov.gr (και εκτενή σχετική αρθρογραφία στον ημερήσιο τύπο της 17 Μαΐου 2011). Επίσης, Βουλή των Ελλήνων, Ειδική Μόνιμη Επιτροπή Προστασίας Περιβάλλοντος, «Ανασυγκρότηση των Πόλεων – Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας: Ένα Σχέδιο για το Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας», 29 Μαρτίου 2010.

εργασία και το εισόδημα μέσα από μια πληθώρα τυπικών και άτυπων διαδικασιών, η καθοριστική συμβολή της οικογένειας στην εξασφάλιση φροντίδας για τα παιδιά ή τα ηλικιωμένα και ανήμπορα μέλη της αποσταθεροποιούνται, χωρίς να υπάρχουν μηχανισμοί απορρόφησης των κραδασμών. Στις νέες συνθήκες, αναπτύσσονται έστω και τοπικά και περιστασιακά πρακτικές και τεχνογνωσίες επιβίωσης, συμβίωσης και αλληλεγγύης, οι οποίες αποκτούν ιδιαίτερη σημασία, πέρα από την τωρινή τους εμβέλεια.

Το κείμενο αυτό επιδιώκει να αναδείξει τέτοιες πλευρές των μεταλλαγών της πόλης. Αντλώντας από έρευνα στην Κυψέλη (και σε άλλες γειτονιές της Αθήνας), επεξεργάζεται μια οπτική που δίνει σημασία στα κοινωνικά υποκείμενα και τις πρακτικές τους, αντιλαμβάνεται δηλαδή τη γειτονιά και την πόλη ως χώρο που διαμορφώνεται όχι μόνο από το υλικό περιβάλλον και τις άυλες κινήσεις κεφαλαίων, αλλά και από τους κατοίκους – ενσώματα υποκείμενα, με φύλο, εθνότητα, κοινωνική τάξη, σεξουαλικότητα, ηλικία. Ιδιαίτερα το κείμενο εστιάζει στις καθημερινές πρακτικές συνύπαρξης «ντόπιων» και «ξένων» που επανανοηματοδοτούν την έννοια της γειτονιάς και της γειτονίας, διαπερνώντας και συνδέοντας χωρικές κλίμακες.

Η γειτονιά και το τοπικό ως χωρικές κλίμακες

Η γειτονιά, όπως είναι γνωστό, δεν αποτελεί νέο αντικείμενο προβληματισμού, αντίθετα έχει μεγάλη ιστορία στη συζήτηση για την πόλη, από τις διατυπώσεις της Σχολής του Σικάγου και τις community studies ως τα προγραμματικά μεγέθη των μεταπολεμικών πολεοδομικών σχεδίων και την πολύ πρόσφατη ερευνητική παραγωγή του Κέντρο Έρευνας για τις Γειτονιές (Centre for Neighbourhood Research).[2] Είναι όμως ενδιαφέρον ότι σε μια περίοδο κινητικότητας, ροών (κεφαλαίων, προϊόντων, ανθρώπων) και σημαντικών αναδιαρθρώσεων που υπονοεί ο όρος «παγκοσμιοποίηση»,

[2] Λειτούργησε από το 2001 ως το 2006 σε συνεργασία Πανεπιστημίου του Μπρίστολ (School of Public Policy) με το Πανεπιστήμιο της Γλασκώβης (Department of Urban Studies) (www.neighbourhoodcentre.org.uk), πλέον μη ενημερωνόμενος ιστότοπος).

καταγράφεται μια αυξημένη ενασχόληση με τη «γειτονιά» στην επιστημονική έρευνα/συζήτηση, αλλά και σε μια σειρά ευρωπαϊκές και εθνικές πολιτικές (βλ. π.χ. Parks et al. 2002, Schnur 2008). Η χρήση του όρου σε διαφορετικά πλαίσια αναφοράς και επιστημονικές παραδόσεις έχει οδηγήσει σε πολλαπλές κριτικές και δυσκολίες οριοθέτησής του, οι οποίες ξεφεύγουν από τις προθέσεις αυτού του κειμένου.[3] Μια επισήμανση είναι αναγκαία για τη συζήτηση που ακολουθεί: Στον όρο «γειτονιά» συνδέονται, και συχνά συγχέονται, από τη μια μεριά πλευρές που έχουν να κάνουν με τον υλικό χώρο και από την άλλη διαδικασίες που αναφέρονται στις κοινωνικές σχέσεις γειτονίας, παραπέμποντας σε επεξεργασίες που ταύτιζαν μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα («κοινότητα») με έναν σαφώς οριοθετημένο τόπο.[4]

Από το τέλος της δεκαετίας του 1980 πολλοί ερευνητές αναγγέλλουν το «τέλος του τοπικού» και η διεθνής βιβλιογραφία παραπέμπει σε υπερτοπικά δίκτυα, παγκόσμια κινητικότητα του κεφαλαίου, διεθνείς μεταναστεύσεις, ανταγωνισμούς πόλεων και περιοχών, στη συμπίεση του χρονο-χώρου (time-space compression) κλπ (Castells 1989, Sassen 1991). Θεωρείται ότι μειώνεται η σημασία των κοινωνικών επαφών/αλληλεπιδράσεων, το υλικό και κοντινό δίνει τη θέση του στο virtual και μακρινό. Η συζήτηση αυτή, που μπορεί να πει κανείς ότι κυριαρχεί κάτω από την ομπρέλα της παγκοσμιοποίησης, «φυσικοποιεί» τις παγκόσμιες διαδικασίες ως αναπόφευκτες και συνολικές (Dicken κ.ά. 1997), ενώ παραβλέπει τη συστηματική και επιλεκτική κατασκευή και ιεράρχηση γεωγραφικών κλιμάκων (Nielsen, Simonsen 2003, Brenner 1997, Marston 2000) και αγνοεί ή υποβαθμίζει

[3] Για μια αναλυτική συζήτηση βλ. Βαΐου, Καλαντίδης, Λυκογιάννη, Τσίκλη 2007 Βλ. ακόμη Kearns, Parkinson 2001, Forrest 2004.

[4] Μια τέτοια αντίληψη, που αντλεί από τις community studies, ταυτίζει έναν οριοθετημένο υλικό χώρο (τόπο) με μια κοινότητα ανθρώπων (κατοίκων), όπου η σταθερότητα και η διάρκεια των δεσμών εξασφαλίζεται από τοπικά συγγενικά, φιλικά και δίκτυα γειτόνων, με ιδιαίτερη έμφαση στις σχέσεις αλληλοβοήθειας μεταξύ γυναικών. Κλασσικό παράδειγμα αποτελεί η μελέτη των Young και Wilmott (1957) στο Ανατολικό Λονδίνο.

κλίμακες που βρίσκονται «κάτω» από το παγκόσμιο σύστημα, τις υπερεθνικές συγκροτήσεις και το εθνικό κράτος (βλ. όμως Smith 1996).[5]

Εκτός όμως από τις στρατηγικές του κεφαλαίου και το ρόλο του κράτους, που κυριαρχούν στη σχετική συζήτηση, στην κοινωνική κατασκευή της κλίμακας εμπλέκονται και «άλλες» παράμετροι της κοινωνικής ζωής, όπως η κουλτούρα, η κατανάλωση, το φύλο, η φυλή/εθνότητα, οι καθημερινές πρακτικές, καθώς και διαφορετικά κοινωνικά υποκείμενα. Τέτοιες παράμετροι εισάγουν την οπτική της καθημερινής ζωής και κλίμακες όπως η γειτονιά, η κατοικία, το σώμα – ως κλίμακες που συνυπάρχουν, αλληλοδιαπλέκονται[6] με πολλές άλλες και αναδύονται διαφορετικούς τρόπους μέσα από τις καθημερινές πρακτικές αλλά και τις αφηγήσεις ζωής, όπως θα δούμε και στο παράδειγμα της Κυψέλης.

Αντλώντας από τη πιο πάνω συζήτηση, η γειτονιά, όπως χρησιμοποιείται στην εργασία αυτή και στην έρευνα στην οποία στηρίζεται, δεν αντιμετωπίζεται ως υλικός χώρος με σαφή οριοθέτηση, ούτε ταυτίζεται με μια συγκεκριμένη και εκ των προτέρων προσδιορισμένη «κοινότητα», αλλά ως μία ανάμεσα σε πολλές και διαπλεκόμενες γεωγραφικές κλίμακες, από το σώμα μέχρι το παγκόσμιο. Αποτελεί σύνθεση (και όχι ταύτιση) τόπου και κοινότητας, στην οποία καμιά από τις δύο συνιστώσες δεν θεωρείται κλειστή και οριοθετημένη (bounded), αντίθετα αποτελεί σημείο συνάντησης μεταβαλλόμενων διαδρομών, όπου η έννοια του ανήκειν αποτελεί αντικείμενο διαπραγμάτευσης. Έτσι, αντλώντας από την προσέγγιση της D. Massey για τον τόπο, η γειτονιά, ως μία ανάμεσα σε πολλές γεωγραφικές κλίμακες, διαμορφώνεται από ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων που

---

[5] Οι γεωγραφικές κλίμακες δεν είναι ούτε φυσικές, ούτε παγιωμένες. Κατασκευάζονται κοινωνικά και εμπλέκονται στη συγκρότηση κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών διαδικασιών. Εμπεριέχουν αμφισβητήσεις και κοινωνικές συγκρούσεις, δεν είναι δηλαδή πολιτικά ουδέτερες. Γι» αυτό και πολλοί ερευνητές μιλάνε για την «πολιτική της κλίμακας», τις πολλαπλές διαδικασίες αναδιάταξης κλιμάκων (de- and re-scaling processes), όπως και για «παγκοσμιοτοπικές» διαδικασίες [glocalisation]. Βλ. Swyngedouw 1997, Swyngedouw, Baeten 2001.

[6] Περιφραστική απόδοση του όρου nested scales.

διαντιδρούν σε μια τοποθεσία. Είναι ανοιχτή σε αμφισβήτηση και σε διαφορετικές αναγνώσεις από άτομα και ομάδες που έχουν διαφορετικές εμπειρίες. Συγκροτείται από κίνηση, επικοινωνία, κοινωνικές σχέσεις που πάντα εκτείνονται και πέρα από αυτήν (Massey 2005: 151).

Για να εντοπίσει και να μελετήσει κανείς τέτοιες μεταβαλλόμενες διαδρομές και τις κλίμακες όπου αυτές αναφέρονται χρειάζεται μια οπτική που δίνει σημασία στα κοινωνικά υποκείμενα και τις πρακτικές τους. Εμπεριέχει άρα κοινωνικές δυναμικές, συγκρούσεις, αγώνες, αλλά και στρατηγικές προσαρμογής και επιβίωσης, πρακτικές αλληλεγγύης και καθημερινές ρουτίνες. Για την ανάπτυξη μιας τέτοιας οπτικής είναι αναγκαία η επαφή με το πεδίο και κατάλληλες μέθοδοι, που να μπορούν να αποκαλύψουν τουλάχιστον κάποιες πλευρές των πιο πάνω διαδικασιών. Στη συνέχεια, με αφορμή την Κυψέλη, αναφέρομαι σε ορισμένες από αυτές, από τις οποίες έχει προκύψει ένα πλούσιο υλικό που δεν προσφέρεται ίσως για γενικεύσεις, ανοίγει όμως νέα ερωτήματα καθώς αποκαλύπτει πλευρές της πραγματικότητας που συνήθως ολισθαίνουν στην αφάνεια.

Αφηγήσεις από την Κυψέλη[7]

Στην Κυψέλη, όπου ένας στους τέσσερις κατοίκους είναι «ξένος», διασταυρώνονται πολλαπλές διαδρομές και χτίζονται, όχι πάντα χωρίς εντάσεις, σχέσεις γειτονίας, ανοχής και συνύπαρξης μεταξύ «ντόπιων» και «ξένων». Όπως και σε πολλές άλλες γειτονιές της Αθήνας (τα Σεπόλια, τον Κολωνό, τα Πατήσια κ.ά.), η παρουσία των περισσότερων μεταναστών και

[7] Το υλικό για την Κυψέλη προέρχεται από δύο κυρίως ερευνητικά προγράμματα, στο πλαίσιο των οποίων (α) έχει γίνει επεξεργασία ποσοτικών δεδομένων και χαρτογραφήσεις της παρουσίας μεταναστών στο Δήμο Αθηναίων σε κλίμακα απογραφικού τομέα, (β) έχουν πραγματοποιηθεί βιογραφικές συνεντεύξεις με μετανάστριες και συνεντεύξεις σε βάθος με ντόπιες, (γ) έχει γίνει συστηματική παρατήρηση και άτυπες συνομιλίες στους δημόσιους χώρους, κυρίως στην πλατεία Κανάρη και την Αγορά της Κυψέλης, (δ) έχουν πραγματοποιηθεί συνεντεύξεις με προνομιακούς πληροφορητές/τριες και με μεσίτες. Βλ. Βαΐου κ.ά. 2007, Vaiou, Lafazani, Lykogianni 2010.

μεταναστριών έχει πάρει μορφές μόνιμης εγκατάστασης, με σημαντικές επιπτώσεις στην αγορά κατοικίας, τη διάρθρωση των υπηρεσιών και του εμπορίου, τη χρήση του δημόσιου χώρου, την καθημερινή ζωή της γειτονιάς. Η παρατήρηση αυτή δεν επιδιώκει να υποτιμήσει τα φαινόμενα αποκλεισμού, «εξαίρεσης» και βίας, που άλλωστε αναδεικνύονται και στα πρόσφατα και παλιότερα επεισόδια σε άλλες γειτονιές του Δήμου Αθηναίων (πχ στον Άγιο Παντελεήμονα, την Πλ. Αττικής, τη Βικτώρια και αλλού). Επιδιώκει όμως να αναδείξει τις διαδικασίες συνύπαρξης που οικοδομούνται σταδιακά, συχνά επίπονα, μέσα από τις διαπλεκόμενες καθημερινότητες ντόπιων και μεταναστών.

Στη συνέχεια σχολιάζω τις σχέσεις γειτονίας και τις μεταλλαγές της γειτονιάς μέσα από τις αφηγήσεις μεταναστριών και ντόπιων γυναικών, εστιάζοντας σε τρία ζητήματα τα οποία αποκαλύπτουν λιγότερο ορατές πλευρές της γειτονιάς και των σχέσεων γειτονίας[8]: την *εύρεση κατοικίας*, το *τοπικό εμπόριο*, τις *ανάγκες φροντίδας*. Όπως προκύπτει από διαδοχικές έρευνές μας, οι μετανάστριες, πολύ περισσότερο από τους μετανάστες, είναι εκείνες που επιχειρούν να εξοικειωθούν με τη γειτονιά, να εντοπίσουν ασφαλείς τόπους και διαδρομές στην πόλη, να αποκτήσουν επαφές και δίκτυα αλληλοβοήθειας. Οι πρακτικές αυτές, που στις μέρες μας αποκτούν ιδιαίτερη σημασία για την επιβίωση και την κοινωνική ένταξη, απαιτούν μεγάλη επένδυση σε χρόνο και εργασία η οποία πραγματοποιείται κυρίως από γυναίκες, ενώ οι άνδρες μετανάστες συνήθως περνούν τον εκτός εργασίας χρόνο τους με άλλους μετανάστες από τον τόπο τους ή από το χώρο δουλειάς τους.[9]

---

[8] Η συστηματική παρατήρηση στους δημόσιους χώρους της περιοχής συμπληρώνει τις πλευρές αυτές, αποκαλύπτοντας άτυπες και άρρητες συμφωνίες για τη χρήση του δημόσιου χώρου και στρατηγικές συνύπαρξης, που αναπτύσσουν διαφορετικές ομάδες κατοίκων και χρηστών του χώρου. Οι δραστηριότητες που αναπτύσσονται στην Αγορά (γιορτές, μαθήματα ελληνικών, σαββατιάτικη αγορά κλπ) παραπέμπουν σε πιο συγκροτημένες συλλογικές πρωτοβουλίες.

[9] Οι διαφορετικές αυτές σχέσεις με τη γειτονιά αποτυπώνονται και σε μια σειρά νοητικούς χάρτες. Βλ. Vaiou, Lafazani, Lykogianni 2010.

Ψάχνοντας για σπίτι

"Μισή χρόνο δε μπορούμε να βρούμε ενοίκιο. ... Πήραμε τηλέφωνο, από αγγελίες, από εφημερίδες, αν μας ακούν ότι είμαστε ξένοι, δε το δώσουν. […] Και ευτυχώς είχε ένα συνάδερφος που έμενε εκεί κοντά, και πάνε κάθε βράδυ ένα μαγαζί να πίνει και εκεί, έτσι κι έτσι, έγινε κουβέντα, ένας ψάχνει και έτσι βρήκαμε. […] Πρέπει οπωσδήποτε κάποιος να πει, ε, αυτοί είναι καλοί άνθρωποι, καλά παιδιά, πως λέτε εσείς, καλά παιδιά είναι, να μας δώσουν κάποιος σπίτι".

(Νίνα, από τη Βουλγαρία, εργάζεται ως εξωτερική, κατοικεί στην Κυψέλη, τα παιδιά της έχουν μείνει «πίσω)

"…το δωμάτιο στην Άνω Κυψέλη. Μια δωμάτιο σε ταράτσα. Όταν έγινε το σεισμό, τότε θυμάμαι τα παιδιά… Τα παιδιά ήτανε μικρά, εγώ δούλευα στου Παπάγου και ήρθα με τα πόδια από την Ακαδημία τρέχοντας στο σπίτι […] με το σεισμό τώρα και τόσα χρόνια. Τέλος πάντων, με το σεισμό αυτό το ταβάνι σε αυτό το δωμάτιο άνοιξε. Και με το πρώτο βροχή που έριξε… και αναγκαστικά έφυγα από εκεί και ήρθα εδώ… . Εδώ στην Κυψέλη, εκεί μετά πήγα σ» ένα άλλο"…

(Αμαλία, από την Αλβανία, εργάζεται ως εξωτερική, κατοικεί στην Κυψέλη με τον άντρα και τα δύο παιδιά της)

«(οι ιδιοκτήτες του σπιτιού της) *είναι καλοί άνθρωποι… Τώρα έχουνε φύγει. Μόνη εγώ μένω εδώ. Έχουνε εμπιστοσύνη σε μας, εμείς όλοι… Δουλεύω… τους καθαρίζω και το σπίτι,. Ουου […] δεν θέλει* (η ιδιοκτήτρια) *να φύγουμε από δω. Που ήρθε μετά από χωριό αυτή τρελάθηκε. Έρχεται αυτή σε ένα καινούριο σπίτι. Ωχ! Κάθεται, πίνει καφέ, παίρνει κουλουράκια, τυροπιτάκια, κάθεται εδώ και τρώμε μαζί»…*

(Ράνια, από την Αλβανία, εργάζεται ως εξωτερική, κατοικεί στην Κυψέλη με τον άντρα και τα δύο παιδιά της)

«*Είναι πάρα πολύ συνεπείς σε όλα… η κοπέλα που είναι απέναντί μου …να, παίρνει το διαμέρισμά της, το έχει κάνει κούκλα… ήτανε σε κακό χάλι και έβαλε… πλακάκια έβαλε, το έφτιαξε, το 'κανε καινούργιο*».
(Σοφία, κάτοικος Κυψέλης από το 1947)

Με εξαίρεση τη Φωκίωνος Νέγρη, η Κυψέλη είναι «οικονομική περιοχή» και προτιμάται από πολλούς μετανάστες, που στην αρχική εγκατάσταση συχνά συγκατοικούν με συγγενείς, φίλους ή συντοπίτες. Όταν εξασφαλίσουν πιο μόνιμες συνθήκες εργασίας, αναζητούν καλύτερη κατοικία, ιδιαίτερα αν έρθουν και άλλα μέλη της οικογένειας στην Ελλάδα, όπως διηγείται η Αμαλία. Η ζήτηση για κατοικία που δημιουργήθηκε από τους μετανάστες επανένταξε στην αγορά διαμερίσματα και άλλους χώρους που είχαν απαξιωθεί και είχαν μείνει για πολλά χρόνια κενοί.

Όπως φαίνεται από την ιστορία της Νίνας, και επιβεβαιώνεται από μεσίτες της περιοχής, οι Έλληνες ιδιοκτήτες αρχικά αντιμετώπιζαν αρνητικά την ενοικίαση διαμερισμάτων τους σε «ξένους» και μάλιστα είχαν διαφορετική αντιμετώπιση ανάλογα με την εθνικότητα. Για παράδειγμα, οι μετανάστες από την Πολωνία, τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία θεωρούνταν καλοί ενοικιαστές, ενώ οι Αλβανοί και Αφρικανοί «κακοπληρωτές», ή οι Πακιστανοί «βρώμικοι».[10] Οι αντιλήψεις σταδιακά άλλαξαν, καθώς οι «ξένοι» όχι μόνο δεν επιβεβαίωσαν τους αρχικούς φόβους των ιδιοκτητών, αλλά και επισκεύασαν τα σπίτια, κάνοντάς τα αγνώριστα, όπως παραδέχεται η σπιτονοικοκυρά της Ράνιας και υπογραμμίζει η Σοφία.

Η αγορά κατοικίας, κυρίως σε παλιές πολυκατοικίες, είναι στόχος για πολλούς, κυρίως Αλβανούς, οι οποίοι αγοράζουν με μετρητά. Οι αγορές μάλιστα έχουν συμβάλει και στη μεταστροφή της στάσης των ιδιοκτητών,

[10] Συνεντεύξεις με τέσσερα μεσιτικά γραφεί και δύο οικοδομικές επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στην περιοχή. Βλ. Βαΐου κ.ά.2007, κεφ. 5.5.

μια και, όπως εύστοχα παρατηρεί ένας μεσίτης «τα λεφτά δεν έχουν εθνικότητα και χώρα».[11]

Καθημερινά ψώνια

> «*..ο φούρνος ο οποίος ανήκε παλιά σε Έλληνες πουλήθηκε σε αλβανούς, οι οποίοι όμως έχουνε δύο φούρνους. Είναι πάρα πολύ καλός φούρνος, πολύ καλύτερος απ» ότι τον είχαν οι Έλληνες. Έχει αναπτυχθεί ας πούμε με τα πράγματα που έχει μέσα, την ποικιλία, το ψωμί είναι υπέροχο… Και στο πλαϊνό μου έχει μια ΕΒΓΑ ας πούμε, που τη λέγαμε παλιά, ξέρεις […] Πριν πολλά πολλά χρόνια την είχαν Έλληνες, μετά ήρθαν Αλβανοί, έχουν αλλάξει τέσσερις φορές, Αλβανοί πάντα».*
> (Άννα, κάτοικος Κυψέλης από το 1945 που γεννήθηκε).

> «*έχουν ανοίξει πάρα πολλά* [μαγαζιά μεταναστών]. *Είναι το Πολωνέζικο στη γωνία της Ζακύνθου, αυτό είναι σούπερ. Πήρα τις προάλλες κάτι πράγματα καταπληκτικά. Κάτι τυριά, κάτι τέτοια. Μαγαζί άλλο που λες έχει με Αιγυπτίους στη Σκύρου, πιο κάτω που είναι μαναβομπακάλικο και έχει διάφορα. Έχει και προς την Κερκύρας, επί της Σκύρου, είχε κάποια άλλα με μαυρούληδες τα οποία κλείσανε πριν κάνα δυο χρόνια, από εκεί έπαιρνα χυμό μάνγκο και τώρα παίρνω από τους Αιγυπτίους έχουν και πολύ ωραίες αραβικές πίτες, πολύ νόστιμες. Αλλά έχει ανοίξει ένα πολύ μεγάλο, που λένε ότι αλλάζει και λεφτά επί της Σκύρου*».
> (Ελένη, εθελόντρια δασκάλα ελληνικών στο Σχολείο της Αγοράς).

> «(Ψωνίζω στο) *Βασιλόπουλο, μόνο. Alimenta, δε μ» αρέσει. Είναι πιο ακριβά και όλο σκουπίδια είναι. Δε ξέρω πώς το αφήνουν ανοιχτό […] Ο Βασιλόπουλος είναι εδώ, Αγ. Μελετίου και Επτανήσων. Είναι λίγο πιο*

[11] Σύμφωνα με εκτίμηση του μεσίτη Α., οι Έλληνες ιδιοκτήτες διστάζουν να πουλήσουν σε «ξένους» μόνο αν έχουν και άλλο διαμέρισμα στην ίδια πολυκατοικία, μια και είναι διαδεδομένη η αντίληψη ότι ένας «ξένος» συνιδιοκτήτης επηρεάζει την απόφαση Ελλήνων να αγοράσουν ή να ενοικιάσουν, ό.π.

μακριά, αλλά δε πειράζει […]Πάω λαϊκή εγώ, έχει εδώ την Πέμπτη. Είναι εδώ, Αγ. Γιώργη. Πάω μια φορά τη βδομάδα […] Εδώ είναι Πακιστανοί. Ψωνίζω… παίρνω αυτό το ψωμί, το αραβικό. Παίρνω κανένα μπαχαρικό ή αν έχει το τσάι του, αυτά…».

(Αθηνά, από την Αλβανία, κατοικεί στην Κυψέλη με το σύντροφό της).

Μέσα στην καθημερινή τους ρουτίνα, μετανάστριες και ντόπιες διασχίζουν αμέτρητες φορές τους δρόμους και την πλατεία, ψωνίζουν στα τοπικά μαγαζιά και σούπερ μάρκετ, σταματούν στο φούρνο, το φαρμακείο ή το ψιλικατζίδικο – επιτελούν αυτό το κομμάτι της οικιακής εργασίας που σχετίζεται με τα καθημερινά ψώνια, για το δικό τους νοικοκυριό και στην περίπτωση πολλών μεταναστριών οικιακών βοηθών και για το νοικοκυριό των εργοδοτριών τους. Μέσα από την επαναλαμβανόμενη «ασήμαντη» αυτή δραστηριότητα βρίσκονται αντιμέτωπες με τις μεταλλαγές του τοπικού εμπορίου, όπου μαγαζιά μεταναστών προστίθενται ή αντικαθιστούν παλιότερα μαγαζιά, συμβάλλοντας σε μια αναζωογόνηση της γειτονιάς που σπάνια αναφέρεται σε επίσημες αποτιμήσεις.

Οι ιστορίες της Άννας, της Ελένης και της Αθηνάς αφηγούνται πρακτικές εντοπισμού, αξιολόγησης, επιλογής που βελτιστοποιούν το διαθέσιμο εισόδημα και αξιοποιούν την ποικιλία του πολυεθνικού εμπορίου, το οποίο έχει αναβαθμίσει την ποιότητα των προϊόντων (φούρνος Αλβανών) και προσφέρει διαφορετικές γεύσεις και προϊόντα (μαγαζιά Πακιστανών και Αιγύπτιων). Η διαφοροποίηση που έχουν φέρει στο τοπικό εμπόριο τα καταστήματα των μεταναστών συμβάλλει σε αλλαγές στις αγοραστικές συνήθειες και γούστα (η Ελένη π.χ. αγοράζει χυμούς μάνγκο). Ταυτόχρονα, τα εμπορεύματα προσαρμόζονται στα τοπικά (πολυεθνικά) γούστα και προτιμήσεις, όπως δείχνει η ποικιλία προϊόντων στο φούρνο, το πακιστανικό μπακάλικο που αναφέρει η Αθηνά ή το αιγυπτιακό μαγαζί από όπου ψωνίζει η Ελένη.

Τα καθημερινά ψώνια αποτελούν σημαντικό πεδίο άτυπων επαφών και εξοικείωσης με τη γειτονιά, όπου αποκτούν σημασία ακόμη και ελάχιστες

άτυπες ανταλλαγές, καθώς διαμορφώνουν ένα οικείο καθημερινό περιβάλλον στην πόλη.

> «*Τα κορίτσια στο super market, στο φαρμακείο μιλάμε, κάνουμε πλάκα […] Στην πολυκατοικία είναι μια γυναίκα που παίρνει τα κοινόχρηστα, ελληνίδα, πολύ καλή, με αυτή μιλάμε. Δίπλα είναι μια από την Αίγυπτο μα είναι πολλά χρόνια εδώ, σαν ελληνίδα. Μας αγαπάει, φέρνει δώρα και στα παιδιά μας*».
> (Ναρίν, από τη Συρία, κατοικεί στην Κυψέλη με το άντρα και τα τρία παιδιά της).

Σε ένα άλλο επίπεδο, η παρουσία μαγαζιών μεταναστών διαμορφώνει ένα πεδίο επικοινωνίας και διαπλοκής του τοπικού με ένα παγκόσμιο εμπόριο που φέρνει αραβικές πίτες, μπαχάρια από το Πακιστάν και χυμούς μάνγκο από την Ινδία και το Μεξικό στην οδό Σκύρου ή στην Κεφαλληνίας, ανοίγοντας τα όρια της γειτονιάς και του τοπικού στον παγκόσμιο χώρο.

Φροντίζοντας κοντά και μακριά, «εδώ» και «εκεί»

> *«Η μόνη εναλλακτική λύση που υπήρχε, από το να μην πάρουμε γυναίκα, είναι να βάλουμε τη μάνα μας σε ίδρυμα. Ποτέ δεν το θέλαμε και οι δύο αδελφές».*
> (Γεωργία, απασχολεί 6 μέρες την εβδομάδα μια γυναίκα από τη Βουλγαρία για τη φροντίδα της μητέρας της).

> «*Τα παιδιά μεγαλώσανε και τα λεφτά δεν φτάνουν. Και σκέφτηκα τι να κάνουμε; Θα έρθω εδώ. Γιατί πολλές γυναίκες έχω ακούσει ήρθαν εδώ και δουλεύανε και είναι ευχαριστημένες. Λέω θα πάω να δοκιμάσω κι εγώ. Γιατί όχι. Κι έτσι ήρθα 1998 […] Φεύγω, τα παιδιά πώς θα γίνει; […] Η μαμά του βοήθησε πάρα πολύ στα παιδιά γιατί μένει πιο κάτω […] Και τώρα αν θέλουν κάτι, να κάνουν κάτι καινούργιο, με παίρνουν στο τηλέφωνο και συζητάμε […] Αλλάζουνε τα πράγματα γιατί μεγαλώσανε. Τα έξοδα; Εγώ, ποιος άλλος; Γιατί ο άντρας μου δεν παίρνει πολλά λεφτά […]εγώ βοηθάω*

αν είναι να αγοράσουν κάτι και δεν φτάνουν τα δικά του λεφτά, εγώ δίνω, πληρώνω το πανεπιστήμιο».
(Άννα, από τη Βουλγαρία, εργάζεται ως εξωτερική, οι δύο γιοί της και ο πατέρας τους έχουν μείνει «πίσω»).

«… και μια γειτόνισσα, μια Ελληνίδα που μας έβαλε στο σπίτι, με ενοίκιο βέβαια, κι αυτή άρχιζε να με βοηθήσει πάρα πολύ – μου βρήκε δουλειές σε σπίτια[…] Βέβαια τέσσερα χρόνια δούλευα από το πρωί μέχρι το βράδυ. Γιατί ήταν η μαμά μου εδώ και τους πρόσεχε [τα δύο παιδιά της]…
[…] Έδωσε αυτό το σπίτι αντιπαροχή και όταν φτιάχτηκε μου λέει θέλεις να έρθεις;…Τώρα βγαίνουμε, είναι το παράθυρό της απέναντι. Και μες τη νύχτα μπορεί κάτι να χρειαστεί […] Να μαγειρεύω κάτι καλό θα της πάω… […] Θα πάρει αυτή κάτι απ» έξω που ξέρει ότι αρέσει στην κόρη μου – ξέρει ότι εγώ δεν τα μαγειρεύω – και παίρνει και θα πάρει και για τα παιδιά μου…».
(Ελένη, από την Αλβανία, εργάζεται ως εξωτερική, κατοικεί στην Κυψέλη με τον άντρα, τα δύο παιδιά της και δύο ανίψια).

«*…και να σου πω, μια κοπέλα που την είχα για δυο χρόνια, πάρα πολύ καλή, με δυο παιδάκια […] έρχεται και τώρα στο σπίτι μου με τον καλύτερο τρόπο, να με βοηθήσει, να δει μήπως θέλω κάτι*».
(Σοφία, κάτοικος της Κυψέλης από το 1947).

Η φροντίδα του σπιτιού, των παιδιών και των ηλικιωμένων συνήθως θεωρείται ιδιωτική υπόθεση που εκτυλίσσεται στον ιδιωτικό χώρο του σπιτιού. Όμως οι εμπειρίες φροντίδας που αναδύονται μέσα από τις ιστορίες της Άννας, της Ελένης, της Γεωργίας –και χιλιάδων άλλων γυναικών– εκτυλίσσονται σε μια αλληλουχία από διαπλεκόμενες κλίμακες. Η φροντίδα ως αμειβόμενη εργασία, σχεδόν αποκλειστικά γυναικεία, είναι ένα διεθνικό ζήτημα που συνδέει γυναίκες από τα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη με τα σπίτια και τις οικογένειες στην Αθήνα – και σ' όλη την Ελλάδα και τη Νότια Ευρώπη. Ταυτόχρονα περιλαμβάνει σωματική επαφή, φυσική

παρουσία και σκληρή χειρωνακτική και συναισθηματική εργασία, που εμπλέκει συγκεκριμένα σώματα τα οποία κατασκευάζονται ως κατάλληλα για την εργασία αυτή.

Η Γεωργία και η αδελφή της απασχολούν μια γυναίκα από τη Βουλγαρία για να καλύψουν το έλλειμμα φροντίδας που διαμορφώνει η ανυπαρξία υπηρεσιών για τους ηλικιωμένους, καλύπτοντας τις ανάγκες με ανακατανομές εργασίας αποκλειστικά μεταξύ γυναικών (ντόπιων και μεταναστριών εν προκειμένω), όπως παραδέχεται η Γεωργία σε άλλο σημείο της συνέντευξης. Η διευθέτηση της φροντίδας με τέτοιους τρόπους ρυθμίζεται όμως σε εθνική κλίμακα, όχι μόνο από την ανυπαρξία παροχών, αλλά και από τις πολιτικές μετανάστευσης και πρακτικές ανοχής από την πλευρά του κράτους. Στα μεταναστευτικά νοικοκυριά είναι ακόμη πιο προφανής η διεθνική διάσταση της φροντίδας. Η Άννα εργάζεται στην Κυψέλη για να μπορέσει να φροντίσει τα παιδιά της στη Βουλγαρία: στέλνοντας χρήματα που έχουν μεγάλη βαρύτητα στην οικονομία της Βουλγαρίας και κινητοποιώντας συγγενικά δίκτυα γυναικών «εκεί» (στον τόπο προέλευσης). Παρόμοια δίκτυα κινητοποιεί και η Ελένη «εδώ» (στην Κυψέλη), προκειμένου να μπορεί να εργαστεί και να φροντίσει την οικογένειά της και το σπίτι – «εδώ» όσο και «εκεί».

Η αφήγηση της Ελένης αποκαλύπτει όμως και μια άλλη διάσταση της φροντίδας, η οποία συνδέεται με τις σχέσεις γειτονίας και τη σημασία που αποκτά η γειτονιά στα νέα συμφραζόμενα της πολυεθνικής πόλης. Η Σοφία, που έχει βιώσει τις μεταλλαγές της Κυψέλης από το 1947, αξιολογεί ως πολύτιμη αυτή την πλευρά της συμβίωσης με τις μετανάστριες γειτόνισσές της. Στις σχέσεις αυτές εμπλέκονται σχέσεις δύναμης μεταξύ γυναικών (π.χ. ανάμεσα σε ντόπιες και μετανάστριες, νεώτερες και πιο ηλικιωμένες γυναίκες, ιδιοκτήτριες και ενοικιάστριες) αλλά και μια αμοιβαιότητα που επενδύει τη γειτονία με σημασιοδοτήσεις και ποιότητες χαμένες από καιρό. Μέσα από τις πρακτικές φροντίδας σε πολλαπλές κλίμακες διαμορφώνονται καθημερινές ρουτίνες εξοικείωσης με τους «άλλους» και τους «ξένους».

Σχέσεις συνύπαρξης - μεταξύ τοπικού και παγκόσμιου

Στις αφηγήσεις των μεταναστριών και των ντόπιων γυναικών, τμήματα των οποίων περιλαμβάνει αυτό το κείμενο, η γειτονιά (η Κυψέλη) αναδύεται ως προνομιακή κλίμακα στην καθημερινή ζωή και ως ένα σύνολο υλικών, θεσμικών, σχεσιακών, φαντασιακών πόρων (resources) με τους οποίους διαφορετικοί κάτοικοι οργανώνουν την καθημερινή τους ζωή. Η πρόσβαση στην κατοικία και την εργασία, τα καθημερινά ψώνια, η φροντίδα στη γειτονιά και πέρα από τα σύνορα της Ελλάδας αποκαλύπτουν σχέσεις γειτονίας, παγκόσμιες/τοπικές συναντήσεις και διαπραγμάτευση της συνύπαρξης μέσα στην καθημερινότητα (Dyck, Mc Laren 2004), όπου ο αθέατος και απαξιωμένος μόχθος και οι πρακτικές των γυναικών συμβάλλουν στη συγκρότηση «οικείων τόπων» μέσα στην πόλη.

Όμως ούτε η γειτονιά ούτε οι καθημερινές πρακτικές ταυτίζονται με το «τοπικό», όπως επιχείρησε να υποστηρίξει αυτό το κείμενο. Εκτείνονται σε μια σειρά από διαπλεκόμενες χωρικές κλίμακες που αναδεικνύουν τις διαεθνικές διαστάσεις των καθημερινών εμπειριών και πρακτικών και υπογραμμίζουν τη σημασία της πόλης και της γειτονιάς για την κατανόηση ευρύτερων έως παγκόσμιων διαδικασιών. Οι έννοιες της γειτονιάς και της γειτονίας μεταβάλλονται και αποτελούν αντικείμενο διεκδίκησης, διαπραγμάτευσης, κάποτε και σύγκρουσης, και είναι ανοιχτές σε πολλαπλές αναγνώσεις και νοηματοδοτήσεις από διαφορετικές ομάδες και υποκείμενα.

Οι διαφορετικές αλλά διαπλεκόμενες καθημερινότητες «ντόπιων» και «ξένων» ενεργοποιούν διαδικασίες συνύπαρξης, προοπτικά ίσως και κοινωνικής ένταξης. Συμβάλλουν στην ανάπτυξη σχέσεων γειτονίας, από τις πιο απλές και άτυπες, όπως η αναγνώριση των γειτόνων και ο χαιρετισμός στο δρόμο, μέχρι τις πρακτικές αλληλοβοήθειας (π.χ. για την εύρεση κατοικίας ή για τη φροντίδα) και αλληλεγγύης, οι οποίες αποκτούν μεγάλη σημασία στη δίνη της κρίσης, όπου ακόμα και ελάχιστες πράξεις αμοιβαιότητας και αλληλο-υποστήριξης μπορεί να είναι κρίσιμες για την επιβίωση. Από την άλλη, η συνύπαρξη είναι μια εξοικείωση με τη διαφορά

και τις διαφορές, που μπορεί να οδηγήσει σε επανεκτιμήσεις του ποιος ανήκει πού, πώς υλοποιείται το ανήκειν σε τοπική κλίμακα.

Η γειτονιά είναι το πεδίο όπου πραγματοποιούνται αγώνες για το ανήκειν, αλλά συχνά είναι και το επίδικο σε τέτοιους αγώνες, όπως υπογραμμίζουν οι συγκρουσιακές εμπειρίες σε κεντρικές περιοχές της Αθήνας. Όμως, ακόμη και όταν δεν λείπουν οι εντάσεις και οι συγκρούσεις, διαδικασίες και πρακτικές συνύπαρξης όπως αυτές που αναδύονται μέσα από την έρευνα στην Κυψέλη εμπλουτίζουν και επανανοηματοδοτούν το παλίμψηστο που είναι η πόλη και οι διαφορετικές γειτονιές της. Από τη άποψη αυτή, αποτελούν ένα δυναμικό σημείο εκκίνησης για την ανάπτυξη πολιτικών για την πόλη, με στόχο τη στήριξη της καθημερινής ζωής και την ενίσχυση των πρακτικών συνύπαρξης.

Τέτοιες πολιτικές προϋποθέτουν έναν δημόσιο λόγο ο οποίος καλλιεργεί συστηματικά την ανοχή της διαφορετικότητας αντί να δυναμιτίζει τις εύθραυστες ισορροπίες, να ανέχεται τη ρατσιστική βία και να αναπαράγει αυτό-επιβεβαιούμενες προφητείες περί «εμπόλεμης κατάστασης» και «γκέτο». Προϋποθέτουν ακόμη, παράλληλα με τις πρωτοβουλίες και πρακτικές ομάδων, οργανώσεων και κατοίκων, την επανα-ανάληψη ευθύνης από το κράτος και τον δήμο για τη συγκρότηση αξιοβίωτων καθημερινοτήτων στην πόλη. Από την άποψη αυτή βρίσκονται μακριά από τις προτεραιότητες της επιχειρηματικής πόλης, των μεγάλων έργων και ενός κέντρου καθαρμένου από τους «ανεπιθύμητους» κατοίκους του. Αντίθετα, επιχειρούν να συγκροτήσουν προτάσεις με και για το μωσαϊκό των πραγματικών κατοίκων.

Τέτοια εγχειρήματα, στο πεδίο του λόγου, των προθέσεων και των μέτρων πολιτικής, μπορούν να ανοίξουν ρωγμές στη λογική του μονόδρομου που διαμορφώνουν τα απανωτά Μνημόνια, οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές, οι καταιγιστικές επιθέσεις στους μισθούς και το κοινωνικό κράτος, το δημοκρατικό έλλειμμα και η γενική πολιτική αστάθεια. Εδώ, είναι πολλαπλά σημαντική η παρατήρηση της Κωστούλας, εθελόντριας δασκάλας στο Σχολείο της Αγοράς: *«η Κυψέλη παλεύει να μη γίνει ένα τείχος*

ανάμεσα σε απογοητευμένους, οργισμένους μικροαστούς, ελάχιστους έναπομείναντες αστούς και ξένους». Μια τέτοια «πάλη» αποτελεί σημαντικό διακύβευμα για τα χρόνια που έρχονται, με άγνωστη έκβαση στις γειτονιές της πόλης, τουλάχιστον από το οπτικό πεδίο της σημερινής κρίσης.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Αράπογλου Β., Σαγιάς Ι., 2008, «Διαδικασίες αστικής ανάπτυξης και χωρικά πρότυπα διαχωρισμού των μεταναστών στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας», *Γεωγραφίες,* 14, σσ. 24-45.

Βαΐου Ντ., Καλαντίδης Α., Λυκογιάννη Ρ., Τσίκλη Α., 2007, *Ανάπτυξη μεθοδολογικών εργαλείων για τη συγκριτική μελέτη της «γειτονιάς» σε μεγάλες πόλεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης,* Ερευνητικό Πρόγραμμα στο πλαίσιο χρηματοδότησης της Βασικής Έρευνας από το ΕΜΠ, www.arch.ntua.gr/gs – έρευνα.

Βαΐου Ν., Καλαντίδης Α., Καραλή Μ., Κεφαλέα Ρ., Λαφαζάνη Ο., Λυκογιάννη Ρ., Μαρνελάκης Γ., Μονεμβασίτου Α., Μπαχαροπούλου Α, Παπασημάκη Κ.., Τούντα Φ., Φωτίου Θ., Χατζηβασιλείου Σ., 2007, *Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη: Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας,* Αθήνα, L-Press και ΕΜΠ.

Brenner N., 1997, «Global, fragmented, hierarchical: Henri Lefebvre's geographies of globalization», *Public Culture,* 10 (1), pp. 135-167.

Castells M., 1989, *The informational city*, Oxford, Blackwell.

Dicken P., Peck J., Tickell A. 1997, «Unpacking the global», in R. Lee, J. Wills, (eds), *Geographies of economies,* London, Arnold, pp. 158-167.

Dyke I., McLaren A., 2004, «Telling it like it is… Gender, place and multiculturalism in immigrant women»s settlement narratives», *Gender, Place and Culture,* 11 (4), pp. 513-534.

Forrest R., 2004, *Who cares about neighbourhoods?*, CNR Paper 26, ESRC Center for Neighbourhood Research, www.neighbourhoodcentre.org.uk.

Kearns A. & Parkinson M. 2001, «The significance of neighbourhood», *Urban Studies* 38 (12), pp. 2103-2110.

Μαλούτας Θ., Εμμανουήλ Δ., Ζακοπούλου Ε., Καυταντζόγλου Ρ., Χατζηγιάννη Α., (επιμ.), 2009, *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου Αιώνα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Marston S., 2000, «The social construction of scale», *Progress in Human Geography,* 23 (4), pp. 503-529.

Massey D., 2005, *For Space,* London, Sage.

Nielsen E. H., Simonsen K. 2003, «Scaling from «below»: practices, strategies and urban spaces», *European Planning Studies,* 11(8), pp. 911-927.

Parks A., Kearns A. and Atkinson R., 2002, *The Determinants of Neighbourhood Dissatisfaction*, CNR Paper 1. ESRC Center for Neighbourhood Research, www.neighbourhoodcentre.org.uk.

Sassen S., 1991, *The global city*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press.

Schnur O., (ed.), 2008, *Quartiersforschung. Zwischen Theorie und Praxis*, Wiesbaden, VS-Verlag.

Smith N., 1996, «Spaces of vulnerability: the space of flows and the politics of scale», *Critique of Anthropology,* 16, pp. 63-77.

Swyngedouw E., 1997, «Excluding the other: the production of scale and scaled politics», in R. Lee, J. Wills, (eds), *Geographies of economies,* London, Arnold, pp. 167-177.

Swyngedouw E., Baeten G., 2001, "Scaling the city: the political economy of «glocal» development – Brussel's conundrum", European *Planning Studies,* 9 (7), pp. 827-850.

Vaiou D., Lafazani O., Lykogianni R., 2010, «Urban Interaction Spaces and Social Movements – National Report on Greece», www.gemic.eu.

Young M., Wilmott P., 1957, *Family and Kinship in East London*, London, Pelican.

Ανιχνεύοντας τις τάσεις του «εξευγενισμού» στο κέντρο της Αθήνας: η περίπτωση του Μεταξουργείου

Γεωργία Αλεξανδρή

Ανάμεσα στους όρους: ανάπλαση και «εξευγενισμός»

Πολλές φορές η αμφισημία ορισμένων λέξεων δυσχεραίνει την κατανόηση των νοημάτων που υπαινίσσονται ή υποκρύπτουν. Η βιβλιογραφία που έχει αναπτυχθεί γύρω από τον όρο gentrification[1], ή όπως μεταφέρεται στα ελληνικά *«εξευγενισμός»*, ποικίλλει. Το φάσμα των θεωρήσεων εκτείνεται από θέσεις που επιχειρηματολογούν για το χάος και την περιπλοκότητα του όρου (Beauregard 1986) έως την τάξη και την απλότητά του (Clark 2005), για τη διεύρυνση της έννοιάς του (Lees 2011, Davidson και Lees 2005) ή για την αναγκαιότητα προσδιορισμού ευκρινών ορίων που συμβάλλουν σε πιο αυστηρή (Καλαντίδης 2007) και πιο επιλεκτική χρήση του όρου (Maloutas 2011). Ταυτόχρονα, η έννοια της αστικής ανάπλασης νοηματοδοτείται διαφορετικά αναλόγως με την περίσταση (ανάπλαση γειτονιάς, πλατείας, οικοδομικού τετραγώνου, πεζοδρόμηση), τον φορέα (υπουργείο, δήμος, μη κυβερνητική οργάνωση), την κοινότητα (τοπική/ επιτροπές γειτονιάς) ή τους ακαδημαϊκούς κύκλους. Ίσως, μια προσέγγιση των όρων «ανάπλαση» και *«εξευγενισμός»* θα καταστήσει καλύτερα κατανοητή την όποια ύπαρξη συσχέτισης ή μη μεταξύ τους.

Σύμφωνα με τον Στεφάνου (2007: 2), ο όρος αστική ανάπλαση αναφέρεται σε κάθε μορφή πολεοδομικής παρέμβασης που σχετίζεται με τον ήδη διαμορφωμένο αστικό χώρο. «*Ο προσανατολισμός των μορφών αυτών αλλά και οι λόγοι που οδηγούν στην εφαρμογή τους είναι ποικίλοι. Έτσι μία Αστική*

[1] Χρησιμοποιώ την μεταφορά *«εξευγενισμός»* αντί για gentrification. Η γραφή σε εισαγωγικά και italics υπαινίσσεται την όχι και τόσο επιτυχημένη μεταφορά του gentrification στην ελληνική γλώσσα.

Ανάπλαση μπορεί να απαντά σε ανάγκες καθαρά οικιστικές, όπως κάλυψη οικιστικών ελλείψεων ή άσκηση κοινωνικής στεγαστικής πολιτικής, σε ανάγκες επίλυσης προβλημάτων, είτε τα προβλήματα αυτά αφορούν στο κέλυφος, στις χρήσεις, είτε στο ανθρώπινο δυναμικό ή τέλος, σε ανάγκες πολιτιστικής αξιοποίησης. Μια τέτοια αξιοποίηση μπορεί να επικεντρώνεται σε πολιτιστική προβολή, σε αισθητική ανάδειξη ή σε διαφύλαξη και ανάδειξη της Φυσιογνωμίας ενός Τόπου». Ο Αραβαντινός (1997) αναφέρει ότι μέσω των πολεοδομικών προγραμμάτων ανάπλασης (ριζικής ή μερικής) επιδιώκεται η αντιμετώπιση των προβλημάτων που πλήττουν ορισμένες περιοχές κατοικίας και υποβαθμίζουν την ποιότητα ζωής σε αυτές. Οι Τζίκα-Χατζοπούλου κ.ά. (1995: 29) ισχυρίζεται ότι ο όρος ανάπλαση καλύπτεται πληρέστερα από τον όρο αστική ανανέωση, ως δράση «*χωροθετημένη και οργανωμένη όποια και αν είναι η κλίμακά της (από το μεμονωμένο μνημείο ως την ιστορική πόλη). Η αστική ανανέωση είτε υπάγεται στην κεντρική διοίκηση ή στην τοπική αυτοδιοίκηση ή σε ιδιωτικούς φορείς απαιτεί φαντασία και διαίσθηση στην εκλογή των λύσεων»*. Ωστόσο, οι δύο τελευταίοι ισχυρίζονται ότι τα προγράμματα αστικής ανάπλασης ελλοχεύουν κοινωνικούς κινδύνους όπως η *«αναγκαστική «εθελούσια» απομάκρυνση των παλιών ενοικιαστών που αδυνατούσαν να ανταπεξέλθουν στο νέο υψηλό ενοίκιο»* (Αραβαντινός 1997: 373).

Στην ιστοσελίδα του Υπουργείο Περιβάλλοντος Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής (ΥΠΕΚΑ) διαφαίνεται ότι δίνεται «ιδιαίτερη βαρύτητα στην αστική ανάπλαση, η οποία σαν εργαλείο επέμβασης στον αστικό χώρο, αποκτά καινούρια δυναμική… υπό το πρίσμα μιας σύγχρονης θεώρησης της διαδικασίας αστικής ανάπλασης, οι παράμετροι που υπεισέρχονται στον σχεδιασμό διευρύνονται έτσι ώστε να καλύπτονται όλες οι απαιτήσεις που συναρτώνται με την βιώσιμη ανάπτυξη του αστικού χώρου». Ωστόσο, οι κινήσεις πολιτών φαίνεται να υιοθετούν διαφορετική αντίληψη για έννοια της αστικής ανάπλασης. Παραδείγματος χάρη, στην ιστοσελίδα της

Επιτροπής για τη διάσωση του Ελαιώνα, η «διπλή ανάπλαση»[2] χαρακτηρίζεται ως περιβαλλοντοκτόνα, αντι-κοινωνική και αντισυνταγματική.

Σύμφωνα με την Lees (2003), οι όροι *αστική ανάπλαση*, *αστική ανανέωση* και *αστική βιωσιμότητα* αποτελούν μανδύες επικάλυψης του όρου «*εξευγενισμού»*. Δεδομένου ότι η χρήση του όρου έχει προσλάβει αρνητική χροιά, το κράτος και οι επενδυτές προτιμούν όρους όπως η αστική αναγέννηση, ανάπλαση ή ανανέωση για να περιγράψουν ουσιαστικά το πρόγραμμα/σχέδιο επανακατοίκησης του κέντρου της πόλης από μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα.

Σε τι όμως αναφέρεται ο όρος *«εξευγενισμός»;* Η πρώτη που παρατηρεί το φαινόμενο του *«εξευγενισμού»* και επινοεί τον όρο gentrification για την περιγραφή του, είναι η αστική κοινωνιολόγος Ruth Glass το 1964. Περιγράφοντας τις αστικές μεταβολές στο κέντρο του Λονδίνου αναφέρει ότι: «*η μία μετά την άλλη, πολλές εργατικές συνοικίες του Λονδίνου καταλαμβάνονται από αστικά στρώματα… τα φτωχικά χαμόσπιτα και οι καλύβες αγοράζονται από μεγαλοαστούς και μετατρέπονται σε πολυτελείς και ακριβές κατοικίες… Αυτή η διαδικασία του «εξευγενισμού» εξαπλώνεται... ώστε ο κοινωνικός χαρακτήρας της περιοχής αλλάζει καθώς εκτοπίζονται τα μέχρι πρότινος εργατικά στρώματα».* Ουσιαστικά, πρόκειται για μια διαδικασία που έχει να κάνει με διαφορετικού τύπου ροές, που σε ορισμένο χρόνο και τρόπο, εμφανίζονται σε κεντρικές υποβαθμισμένες συνοικίες της πόλης: τις εισροές κεφαλαίου (νέες «ανώτερες» χρήσεις) και ανθρώπων με οικονομικό και πολιτισμικό κεφάλαιο, και εκροές ανθρώπων (χωρίς οικονομική και πολιτική δύναμη) και χρήσεων γης που είτε συντηρούν τον τοπικό πληθυσμό (τοπικά καταστήματα) ή λειτουργούν με την ανοχή του (όπως συνεργεία αυτοκινήτων, οίκοι ανοχής).

Το φαινόμενο του *«εξευγενισμού»* στη συνέχεια αρχίζει να εμφανίζεται στις κεντρικές συνοικίες πόλεων των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής, του

[2] Του Ελαιώνα και του γηπέδου του Παναθηναϊκού στη Λεωφόρο Αλεξάνδρας. http://elaionas.wordpress.com/

Καναδά και της Αυστραλίας. Αναπτύσσονται, αρχικά, δύο σχολές που επιχειρούν να ερμηνεύσουν τη διαδικασία αυτή. Πρώτη, η σχολή της προσφοράς, με βασικό υποστηρικτή τον Neil Smith. Ο Smith θεωρεί ότι ο *«εξευγενισμός»* είναι απόρροια της επένδυσης, της αποεπένδυσης και της επανεπένδυσης κεφαλαίου στο δομημένο περιβάλλον. Επικεντρώνεται στη σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στην αξία της γης και την υπεραξία της, δηλαδή τη γαιοπρόσοδο. Ο Smith (1996) αναπτύσσει τη θεωρία του «κενού γαιοπροσόδου» (rent gap theory), που πρόκειται για τη διαφορά που διαμορφώνεται ανάμεσα στην αξία γης, που προκύπτει από τη λειτουργία της παρούσας χρήσης γης (οικονομικά μη προσοδοφόρας), και στην ενδεχόμενη γαιοπρόσοδο που μπορεί να πραγματοποιηθεί με την αντικατάστασή της από μια «ανώτερη» και «καλύτερη» χρήση. Ο *«εξευγενισμός»* εμφανίζεται όταν η διαφορά αξίας και υπεραξίας είναι αρκετά μεγάλη, ώστε οι επενδυτές να μπορούν να αγοράσουν φτηνά τη γη, και στη συνέχεια να μπορούν να την πουλήσουν αποκομίζοντας ικανοποιητικό κέρδος. Στην όλη αυτή διαδικασία του *«εξευγενισμού»*, ο ρόλος του κράτους είναι ιδιαίτερα σημαντικός καθώς είτε ουσιαστικά καθοδηγεί την *«εξευγενιστική»* τροχιά των γειτονιών αναλαμβάνοντας το ρίσκο της επένδυσης (πρώτο ρεύμα), ή απλά υποβοηθά τους επενδυτές με διάφορα κίνητρα και ελαφρύνσεις (δεύτερο ρεύμα) (Hackwarth & Smith 2001). Κατά τον Smith (1996), η όλη διαδικασία περιγράφεται ως η επιστροφή στο κέντρο της πόλης· πρόκειται για την επιστροφή κυρίως του κεφαλαίου, και λιγότερο των ανθρώπων. Κατά τη διάρκεια αυτών των ανακατατάξεων, αναδύεται το «αστικό σύνορο» (urban frontier) που κατακτούν οι ανώτερες κοινωνικοοικονομικές ομάδες, δαμάζοντας το κέντρο από την «αγριότητα των γηγενών», κατά την προσπάθεια διάσωσής του από περαιτέρω υποβάθμισή του.

Η δεύτερη σχολή που αναπτύσσεται είναι αυτή της ζήτησης, με βασικό υποστηριχτή τον David Ley. Κατά τον Ley οι ρίζες του *εξευγενισμού* πρέπει να αναζητηθούν στη μεταβολή της οικονομικής βάσης του παγκοσμίου μοντέλου παραγωγής, από τον τομέα της βιοτεχνίας/βιομηχανίας στον τομέα

των υπηρεσιών. Σύμφωνα με τον Ley (1996), με τη μεταβολή της οικονομικής βάσης αναδύεται μια «νέα μεσαία τάξη» (new middle class) που αποτελείται από επαγγελματίες, μάνατζερ και εργαζομένους στο χρηματιστηριακό και τον πολιτιστικό τομέα, γενικότερα στον τομέα των υπηρεσιών, που μετεγκαθίσταται στο κέντρο της πόλης. Οι κεντρικές συνοικίες γίνονται ιδιαίτερα ελκυστικές καθώς η γεωγραφική εγγύτητα με τον χώρο εργασίας, τα μαγαζιά και τις πολιτιστικές δραστηριότητες δίνει νέα διάσταση στη σχέση που διαμορφώνεται ανάμεσα στην κατοικία, την εργασία και τη διασκέδαση.

Ουσιαστικά οι δύο αυτές προσεγγίσεις, όπως αναφέρει και η Lees (2000), αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος· δεν λειτουργούν αντιπαραθετικά, αλλά συμπληρωματικά. Από την μία πλευρά, αναπτύσσονται οι δυνάμεις της προσφοράς στο κέντρο της πόλης καθώς έχει αυξηθεί η ζήτηση κατοικίας. Ωστόσο, αυτό που έχει ουσιαστικά μεταβληθεί είναι τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της, δεδομένου ότι η αύξηση της ζήτησης αναφέρεται πλέον στην πολυτελή κατοικία. Από την άλλη πλευρά, η μεταβολή των προτύπων της ζήτησης συντελεί στην αναθέρμανση της αγοράς κατοικίας και την αύξηση της προσφοράς στο κέντρο της πόλης.

Σταδιακά, εκτός από τις παραπάνω δύο σχολές, αρχίζουν να αναπτύσσονται και άλλες σχολές σκέψης, όπως αυτή της έμφυλης διάστασης του χώρου, που θεωρεί ότι οι ρίζες του *«εξευγενισμού»* πρέπει να αναζητηθούν στην αύξηση της γυναικείας απασχόλησης (Bondi 1991) και στις σχέσεις χώρου και σεξουαλικότητας (Castells 1983). Το 1993, ο Redfern, υιοθετώντας μια ντετερμινιστική προσέγγιση, υποστηρίζει ότι ο *«εξευγενισμός»* είναι απόρροια της τεχνολογικής προόδου του κατασκευαστικού τομέα. Έτσι η Bondi το 1999 διατυπώνει την ανησυχία ότι ο όρος έχει αποκτήσει μεγάλη ελαστικότητα που πλέον δεν αφήνει περαιτέρω περιθώρια διερεύνησης και προοπτικές ανάλυσης και προσθέτει ότι ο διάλογος περί *«εξευγενισμού»* έχει φτάσει σε τέλμα.

Σύμφωνα με τον Maloutas (2011), αν αρχίσουμε να αναλύουμε ως *«εξευγενισμό»* όλες τις διαδικασίες αστικής ανανέωσης που συνεπάγονται

κάποιο είδος κοινωνικής ανέλιξης, τότε ο όρος δεν συσχετίζεται με την έννοια της αστικής ανάπτυξης, αλλά γίνεται πλέον συνώνυμό της. Επίσης, διερωτάται αν είναι δόκιμη η χρήση όρων που επινοήθηκαν για να εξηγήσουν αστικά φαινόμενα που αναδύθηκαν σε πόλεις των αναπτυγμένων χωρών, σε πόλεις με διαφορετικές γεωγραφίες, διαφορετική πολεοδομική ιστορία και κοινωνικοοικονομικό περιεχόμενο. Ο Καλαντίδης (2007:170) θεωρεί ότι *«όσο αυξάνουμε το εύρος των φαινομένων που θεωρούμε ότι εμπίπτουν στην gentrification βρισκόμαστε μπροστά σε ένα αναλυτικό χάος ή σε ένα όρο χωρίς ουσιαστικό περιεχόμενο».* Ο Maloutas (2011) επισημαίνει ότι η άκριτη υιοθέτηση αυτών των θεωριών αποβαίνει επιζήμια στη διερεύνηση και ανάλυση αστικών φαινομένων. Αυτό που χρειάζεται είναι η συνεχής αποδόμηση του όρου με διαρκή υπενθύμιση του ιδιαίτερου πλαισίου του και σε σύγκριση με συγκεκριμένες πραγματικότητες διερεύνησης.

Επιπλέον, ο Καλαντίδης (2007: 170) υποστηρίζει την: *«ανάγνωση της gentrification ως ένα φαινόμενο που αφορά σε κοινωνικές μεταβολές διαφορετικού τύπου στα κέντρα των πόλεων σε συνδυασμό με την αναζωογόνηση των περιοχών αυτών, και στο οποίο οι εξευγενιστές δεν είναι μια αδιαφοροποίητη μεσαία τάξη, αλλά συγκεκριμένες ομάδες στο εσωτερικό της μεσαίας τάξης».* Οι Davidson και Less (2005) ορίζουν τέσσερα σημεία αναζήτησης, διερεύνησης και ανάλυσης της αστικής μεταβολής του κέντρου των πόλεων και την απόδοσή της ως *«εξευγενισμό»*: α) η επανεπένδυση του κεφαλαίου, β) η κοινωνική «αναβάθμιση» του τόπου από τις νεοεισερχόμενες υψηλότερου εισοδήματος κοινωνικές ομάδες γ) η αλλαγή του αστικού τοπίου δ) ο άμεσος ή έμμεσος εκτοπισμός των ασθενέστερων κοινωνικών ομάδων.

Οι Porter και Shaw (2009: 241) υποστηρίζουν ότι η αστική ανάπλαση συνεπάγεται τη χωρική και οικονομική αναδιάρθρωση των γειτονιών της πόλης μέσω της επανεπένδυσης σε υποβαθμισμένες περιοχές. Ανάλογα με τις ιστορικές, γεωγραφικές, πολιτικές κοινωνιολογικές και πολιτισμικές αξίες, οι συνέπειες αυτής της επανεπένδυσης ποικίλλουν. Σε κάθε περί-

πτωση, η επίδρασή τους διαφοροποιείται και επηρεάζει με διαφορετικό τρόπο στις διάφορες κοινωνικοοικονομικές ομάδες. Έτσι οι ιδιαίτερες τοπικές συνθήκες και οι ιδιάζουσες κάθε φορά συνθήκες καθορίζουν τη σχέση που διαμορφώνεται ανάμεσα στην αστική ανάπλαση και στον *«εξευγενισμό»*.

Όμως στην περίπτωση της αύξησης των αξιών γης και την ανα-διάρθρωση της αγοράς ακινήτων αυτοί που πλήττονται καίρια είναι οι ευαίσθητοι τοπικοί πληθυσμοί (Porter & Shaw 2009) οι οποίοι βρίσκονται αντιμέτωποι με αυξήσεις του κόστους ζωής (έμμεσος εκτοπισμός) και με εξώσεις (άμεσος εκτοπισμός). Ο εκτοπισμός επιβεβαιώνει την ύπαρξη της κοινωνικής ανισότητας και αδικίας στην πόλη και είναι το στοιχείο ο οποίο βασικά διαπραγματεύεται η θεωρία του *«εξευγενισμού»* (Atkinson 2003). Ταυτόχρονα όμως, ο τρόπος με τον οποίο εκτυλίσσεται και αποτυπώνεται η κοινωνική αδικία στην πόλη, αποτελεί επιπλέον ένδειξη του τρόπου με τον οποίο νεοφιλελευθεροποιείται ο χώρος (Harvey 1989), και έτσι οι θεωρίες του *«εξευγενισμού»* αποκτούν διαφορετική υπόσταση ανάμεσα στις θεωρίες που αναπτύσσονται για το κέντρο της πόλης.

Ο «εξευγενισμός» μέσα από παραδείγματα πόλεων

Ενώ αρχικά το φαινόμενο του *«εξευγενισμού»* παρατηρήθηκε σε πόλεις του αγγλοσαξωνικού κόσμου, τα τελευταία 10 περίπου χρόνια, η βιβλιογραφία εμπλουτίζεται από μελέτες αντίστοιχων πρακτικών σε άλλες πόλεις. Σε κάθε περίπτωση ο *«εξευγενισμός»* εκτυλίσσεται διαφορετικά αντανακλώντας τις συγκεκριμένες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες και γεωγραφίες, όχι μόνο της πόλης, αλλά και της γειτονιάς (Clark 2005). Ωστόσο, δεν αποδεικνύεται μια γραμμική σχέση ανάμεσα στον *«εξευγενισμό»* και στις αστικές αναπλάσεις. Σε ορισμένες περιπτώσεις ο *«εξευγενισμός»* είναι αποτέλεσμα ιδιωτικής πρωτοβουλίας (Βρυξέλλες) επιταχύνεται από κρατικές πολιτικές (Βερολίνο) ή από προγράμματα ανάπλασης (Παρίσι), ενώ σε άλλες περιπτώσεις αποτυχαίνει εξαρχής

(Leeds) ή με την πάροδο του χρόνου (Κωνσταντινούπολη). Σε αυτό το σημείο θα γίνει μια σύντομη αναφορά σε σχετικές έρευνες που έχουν γίνει σε διάφορες πόλεις.

Εστιάζοντας στις Βρυξέλλες, οι Van Crikingen and Drecoly (2003) εντοπίζουν θύλακες *«εξευγενισμού»* (pockets of gentrification) σε συγκεκριμένες κεντρικές περιοχές στις οποίες έχουν λάβει χώρα *ιδιωτικά* προγράμματα ανάπλασης. Τα συγκεκριμένα συνδυάζουν ακριβές κατοικίες και ιδιαίτερες εμπορικές χρήσεις όπως γκαλερί ή συνεδριακά κέντρα (συγκεκριμένα, αναφέρουν την οδό Dansaert ως το σημείο επανεπένδυσης αρκετών σχεδιαστών μόδας στα μέσα της δεκαετίας του 1980). Έτσι ο *«εξευγενισμός»* λαμβάνει χώρα μεμονωμένα μέσα από ιδιωτικές πρωτοβουλίες, σε συγκεκριμένα σημεία της πόλης, χωρίς να είναι το αποτέλεσμα μιας ενιαίας διαδικασίας στο κέντρο.

Οι Bernt and Holm (2005), διερευνώντας τον εξευγενισμό στο Βερολίνο και πιο συγκεκριμένα στην Prenszlauer Berg, θεωρούν ότι οι τοπικές συνθήκες επηρεάζουν ιδιαίτερα τη μορφή του *«εξευγενισμού»*. Υποστηρίζουν ότι στη συγκεκριμένη περιοχή η διαδικασία του *«εξευγενισμού»* είναι διάσπαρτη και ξεκίνησε κυρίως με αφορμή των κρατικών επιδοτήσεων που δόθηκαν κατά τη δεκαετία του 1990 για την αναπαλαίωση των κατοικιών. Όμως λόγω του ιδιαιτέρου θεσμικού πλαισίου, ενώ οι παλιοί ενοικιαστές προστατεύονται αρκετά από τις αυξήσεις των ενοικίων, οι νέοι κάτοικοι δεν μπορούν να τις διαπραγματευτούν καθόλου. Συνεπακόλουθα, εμφανίζεται μια ιδιόμορφη κατάσταση συγκατοίκησης εξευγενιστών-νέων κατοίκων –με τους εν δυνάμει εκτοπισμένους– παλιούς κατοίκους.

Η Clerval (2008) αποδεικνύει ότι ο *«εξευγενισμός»* των ανατολικών και βορείων συνοικιών του Παρισιού, εντείνεται με την εκλογή των σοσιαλδημοκρατών στην τοπική εξουσία, και τη μεγαλύτερη ανάληψη πολιτικών ανάπλασης, καθώς και άλλων πολιτικών αισθητικού και πολιτισμικού περιεχομένου που ουσιαστικά απευθύνονται στα νέοεισερχόμενα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Αντιθέτως, ο Hodkinson (2010) αναφέρει ότι το σχέδιο ανάπλασης/*«εξευγενισμού»* του Δήμου του Leeds, που ουσιαστικά

ήταν μια πρωτοβουλία ιδιωτικής χρηματοδότησης στο πλαίσιο σύμπραξης δημοσίου ιδιωτικού τομέα, αναχαιτίστηκε από τις χρονοβόρες διαδικασίες διαβούλευσης ανάμεσα στους φορείς (δημοτικές αρχές, επενδυτές, τράπεζες) και από την αντίδραση της τοπικής κοινότητας.

Ο Islam (2005) μελετώντας τον *«εξευγενισμό»* στην Κωνσταντινούπολη αναφέρει ότι, στα τέλη τις δεκαετίας του 1980, στην περιοχή Beyoglu, κινητήριος μοχλός της όλης «*εξευγενιστικής»* διαδικασίας ήταν η πεζοδρόμηση της οδού Istiklal, η οποία αποτέλεσε πόλο έλξης νέων κατοίκων και της βιομηχανίας της διασκέδασης. Ωστόσο η ηχορύπανση που προκαλούν οι δραστηριότητες της αναψυχής απειλεί τους εξευγενιστές-νέους κατοίκους σε τέτοιο βαθμό που άρχισαν να αποχωρούν από την περιοχή.

Εύλογα, γίνεται αντιληπτό, ότι τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του *«εξευγενισμού»* διαμορφώνονται και επηρεάζονται από τις εκάστοτε οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες και δυναμικές. Σε ορισμένες περιπτώσεις το έναυσμα δίνεται από κρατικές πολιτικές αναπλάσεις, ενώ σε άλλες από ιδιωτικές πρωτοβουλίες. Επιπλέον διακρίνονται περιπτώσεις, κατά τις οποίες το φαινόμενο του *«εξευγενισμού»* επηρεάζει το σύνολο της γειτονιάς, ή περιπτώσεις κατά τις οποίες δημιουργούνται θυλάκες *«εξευγενισμού»* στην ίδια περιοχή. Ταυτόχρονα, το αν ο *«εξευγενισμός»* ως τάση επικρατήσει στη γειτονιά, εξαπλωθεί ή συρρικνωθεί, έγκειται πάλι στις δυναμικές που αναπτύσσονται, στην τοπικότητα και τη χρονικότητα.

Αθήνα: μια πόλη μη- επιδεχόμενη «εξευγενισμό»;

Οι γεωγραφίες του κέντρου της Αθήνας δεν αφήνουν πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη ενός φαινομένου όπως ο *«εξευγενισμός»*. Η εκτός σχεδίου και αυθαίρετη δόμηση, το σύστημα της αντιπαροχής, η κάθετη κοινωνική διαφοροποίηση (Maloutas & Karadimitriou 2001) οι αυξημένοι συντελεστές δόμησης στις κεντρικές περιοχές, η μείξη των –πολλές φορές αντικρουόμενων– χρήσεων γης, ο πυκνοκατοικημένος αστικός χώρος και το υψηλό ποσοστό μικροϊδιοκτησίας, αποτυπώνουν στο χώρο την πολιτική,

οικονομική και κοινωνική πρακτική ανάπτυξης της πόλης κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Διαμορφώνεται, έτσι, ένα χαμηλό επίπεδο ποιότητας ζωής στο κέντρο της πόλης και, επιπλέον, η εφαρμογή πολιτικών ανάπλασης καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολη.

Ωστόσο, ο χαρακτήρας ορισμένων περιοχών του κέντρου της πόλης δεν αλλοιώθηκε εξολοκλήρου από το σύστημα της αντιπαροχής. Παραδείγματος χάρη, στον άξονα της Πειραιώς, λόγω της μόλυνσης από τα εργοστάσια, οι αξίες γης που διαμορφώνονται δεν ήταν αρκετά υψηλές και η ζήτηση κατοικίας στην περιοχή παρέμεινε πολύ χαμηλή. Ταυτόχρονα, εκατέρωθεν του άξονα δημιουργούνται θύλακες κατοικίας των εργατικών στρωμάτων (Σαρηγιάννης 2000, Μπίρης 1999), ενώ ταυτόχρονα, εγκαθίστανται χρήσεις γης που αντιτίθενται στην κατοικία όπως συνεργεία και οίκοι ανοχής. Συνεπώς, το κίνητρο για την ανάπτυξη του συστήματος της αντιπαροχής δεν ήταν ισχυρό, ενώ επιπρόσθετη τροχοπέδη ήταν οι πολλοί κληρονόμοι των μονοκατοικιών και η ασυμφωνία τους ως προς την αντιπαροχή των κτηρίων. Έτσι η εικόνα αυτών των γειτονιών (Γκάζι, Πετράλωνα, Θησείο, Ψυρρή, Μεταξουργείο) επηρεάζεται μερικώς από την αντιπαροχή και δεν αλλάζει εξ ολόκληρου.

Το σημερινό οικιστικό απόθεμα αυτών των περιοχών περιλαμβάνει αρκετές μονοκατοικίες με αρχιτεκτονική αξία και άλλα κτήρια που, ενώ η αρχιτεκτονική τους αξία είναι μικρή, αποκτούν οικονομική αξία λόγω των αναπλάσεων που έγιναν για την προετοιμασία της πόλης για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004. Λόγω, όμως, των ιδιαίτερων συνθηκών της πόλης, οι διαδικασίες τύπου «*εξευγενισμού*» στην Αθήνα δεν είναι ευδιάκριτες όσον αφορά τον κοινωνικό ανασχηματισμό των συνοικιών του κέντρου της πόλης (Μαλούτας & Αλεξανδρή 2009).

Για να μπορέσουμε να βρούμε τον τρόπο με τον οποίο αστικές διαδικασίες εγγράφονται σε συγκεκριμένο χωροκοινωνικό πλαίσιο (Βαΐου και Χατζημιχάλης 1997) θα ήταν εύλογο να στραφούμε στη μικρο-κλίμακα. Άλλωστε μέσα από αυτή τη διερεύνηση γίνεται κατανοητός ο τρόπος με τον οποίο *«διαμορφώνονται και διαπλέκονται οι διαφορετικές καθημερινότητες*

και συνδέεται η ανάπτυξη της πόλης με τις κοινωνικές δυναμικές» (Βαΐου 2007: 31). Για τη διερεύνηση, συνεπώς, του *«εξευγενισμού»* στην Αθήνα κρίνεται ιδιαίτερα σκόπιμη η εξέταση των δυναμικών που αναπτύσσονται στη μικρο-κλίμακα και η επιλογή περίπτωσης μελέτης καθώς το φαινόμενο, αντανακλώντας τις ιδιάζουσες συνθήκες της πόλης, μπορεί να λαμβάνει χώρα με ιδιαίτερο τρόπο.

Υιοθετώντας λοιπόν τη συζήτηση για τον *«εξευγενισμό»* όπως διαμορφώνεται μέσα στη διεθνή βιβλιογραφία και τις υποδείξεις που έχουν γίνει για την Αθηναϊκή περίπτωση (Καλαντίδης 2007, Maloutas 2011) διερευνάται η ύπαρξη της δυναμικής αυτής το κέντρο της Αθήνας εστιάζοντας στη γειτονιά του Μεταξουργείου.

Μεθοδολογική προσέγγιση

Αρχική υπόθεση της εργασίας είναι ότι ο *«εξευγενισμός»*, αντικατοπτρίζοντας τις ιδιαίτερες οικιστικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της Αθήνας και του κέντρου της, εκτυλίσσεται στη γειτονιά του Μεταξουργείου αλλά στην προκειμένη περίπτωση το φαινόμενο εξελίσσεται *σποραδικά*, *σταδιακά*, *σημειακά* και *διάχυτα* στον χώρο. Εντοπίζεται στο επίπεδο του δρόμου, του κτηρίου ή ακόμα και στους ορόφους ενός κτηρίου. Για τη διερεύνηση των τάσεων αυτών έχουν αναζητηθεί και υιοθετηθεί εργαλεία και τακτικές ποιοτικής μεθοδολογίας.

Διενεργούνται ανοιχτές ημι-δομημένες συνεντεύξεις με διάφορες πληθυσμιακές ομάδες (νέοι κάτοικοι, παλιοί κάτοικοι, μετανάστες), με δρώντες στη γειτονιά και με τοπικούς πολιτικούς παράγοντες. Για κάθε ομάδα έχουν διαμορφωθεί ξεχωριστοί οδηγοί συνέντευξης. Βασικός σκοπός είναι η στοιχειοθέτηση της μεταβολής που υφίσταται η γειτονιά και πώς αυτή γίνεται αντιληπτή. Έχει υιοθετηθεί η μέθοδος της χιονοστοιβάδας. Με αυτή τη μέθοδο δεν μπορεί να καθοριστεί ακριβές δείγμα, αλλά αναζητούνται δίκτυα ανθρώπων με κοινά χαρακτηριστικά. Οι συνεντεύξεις σταματούν όταν αρχίζουν να επαναλαμβάνονται ανάλογες απαντήσεις από

τον πληθυσμό της ίδιας κοινωνικοικονομικής ομάδας. Ταυτόχρονα συλλέγονται άρθρα από τον τύπο που αναφέρονται στη γειτονιά και παρατηρούνται οι –όποιες- τάσεις διαφήμισης. Αναζητούνται μελέτες που έχουν γίνει από φορείς όπως ο Δήμος Αθηναίων και η ΕΑΧΑ. Η ερευνά υποστηρίζεται επίσης από επιτόπια παρατήρηση, τη φωτογράφηση της περιοχής και τη χαρτογράφηση των χρήσεων γης.

Διερευνώντας το ενδεχόμενο του «εξευγενισμού» μέσα από τη γειτονιά του Μεταξουργείου

Το Μεταξουργείο είναι μια κεντρική συνοικία της Αθήνας, σε άμεση γειτνίαση με τις κεντρικές πλατείες της Ομόνοιας και του Συντάγματος. Βρίσκεται κοντά στον αρχαιολογικό χώρο του Κεραμεικού και της Ακρόπολης και γειτνιάζει με τη γειτονιά του Γκαζιού. Πλαισιώνεται από την οδό Δεληγιώργη, τη λεωφόρο Κωνσταντινουπόλεως, την οδό Αχιλλέως, την Πειραιώς και από την Ιερά Οδό.

Ανατρέχοντας στην πολεοδομική ιστορία της περιοχής, όταν το 1831, οι Κλεάνθης και Schaubert διαμόρφωσαν το πρώτο σχέδιο της Αθήνας, το οποίο χωροθετούσε τα ανάκτορα του Όθωνα στην περιοχή της Ομόνοιας, πολλοί επιφανείς της εποχής αρχίζουν να αγοράζουν οικόπεδα και γαίες στις όμορες της Ομόνοιας περιοχές: *«σύντομα οικοδομήθηκαν μέγαρα φαναριωτών όπως του Πρίγκηπος Γ. Κατακουζηνού στο σημερινό Μεταξουργείο, του Ποστέλνικου Κωνσταντίνου στην αρχή της Πειραιώς, του Ιωάννου Καρατζά στην Πλατεία Κουμουνδούρου, του Σπαθαρίου Γ. Βλαζούτσικου στην Πειραιώς κ.α.»* (Σαρηγιάννης 2000: 61). Από το 1854 αρχίζει να λειτουργεί το πρώτο ατμοκίνητο εργοστάσιο μεταξουργίας-από το οποίο πήρε και το όνομά της η συνοικία- και αρχίζουν σταδιακά να χτίζονται τα *«σπιτάκια εργατών»* (Αγγελίδης 1992: 21). Πριν το μεσοπόλεμο, *«αφ' ότου εξελίχθηκε η κοντινή του πλατεία Ομόνοιας σε μεγάλο εμπορικό και πνευματικό κέντρο της πρωτεύουσας… πολλές αστικές οικογένειες ήρθαν να κατοικήσουν εκεί. Τα σπίτια των αστών έδωσαν άλλη μορφή στη συνοικία χωρίς να εξαφανίσουν τις*

αυλές με τα πλήθος δωμάτια που νοικιάζονταν σε πολλές οικογένειες μεροκαματιάρηδων… τα σπίτια ήταν ως επί των πλείστον μονώροφα με αυλές, χαμηλοτάβανα, απλά, φτωχικά». (Αγγελίδης 1992: 48-49).

Χάρτης 1
Η περιοχή του Μεταξουργείου στην Αθήνα

Κατά τη δεκαετία του 1950 το μεγαλύτερο μέρος του τοπικού πληθυσμού εγκαταλείπει την περιοχή[3], και παραμένουν μόνο τα νοικοκυριά που για οικονομικούς λόγους αδυνατούν να φύγουν. Κατά τη δεκαετία του 1970 με το κλείσιμο της Τρούμπας στον Πειραιά, τα κόκκινα φανάρια μεταφέρονται στο Μεταξουργείο. Από τέλη της δεκαετίας του 1980 στα εγκαταλελειμμένα κτήρια και στις πολυκατοικίες της αντιπαροχής αρχίζουν να εγκαθίστανται μετανάστες, ενώ από το 2000 αρχίζει να παρατηρείται μια

[3] Ως λόγοι αναφέρονται α) ότι οι κάτοικοι δεν είχαν πρόσβαση σε πιστωτικά ιδρύματα για να πάρουν δάνεια και να μπορέσουν να επισκευάσουν τα σπίτια τους και β) η περιοχή κρίνεται ως αρχαιολογικός χώρος και η πολεοδομία δε δίνει άδειες για να κτιστούν σπίτια

τάση συγκέντρωσης Κινέζων μεταναστών σε σημεία κοντά στην Πειραιώς. Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ από το 1991 ως το 2001 ο πραγματικός πληθυσμός της περιοχής μειώνεται κατά 2%.

Το οικιστικό απόθεμα της περιοχής συνθέτουν οι πολυκατοικίες της αντιπαροχής, οι μονοκατοικίες αρχιτεκτονικής αξίας ή μη, άλλες καλά διατηρημένες και άλλες όχι. Ταυτόχρονα, από το 2000 και μετά, παρατηρείται μια αλλαγή στο αστικό τοπίο της γειτονιάς (εισροή νέων πολιτιστικών χρήσεων γης, νέες πολυτελείς κατασκευές κτηρίων και ανακαινίσεις μονοκατοικιών) και ειδικά από το 2005 και μετά μια τάση μετεγκατάστασης ανώτερων κοινωνικοικονομικών ομάδων στην περιοχή του Μεταξουργείου.

Από την επιτόπια έρευνα διακρίνονται δύο κατηγορίες νέων κατοίκων: α) ανώτερης εισοδηματικής κατηγορίας μεσοαστικής κουλτούρας και β) πιο εναλλακτικής κουλτούρας, χαμηλότερης εισοδηματικής κατηγορίας. Οι νέοι κάτοικοι ανωτέρου εισοδήματος προέρχονται από τα προάστια ή από κεντρικές συνοικίες όπως το Κολωνάκι και η Πλάκα. Είναι απόγονοι μικροαστικών ή αστικών οικογενειών. Οι μποέμ νέοι κάτοικοι προέρχονται από άλλες περιοχές του κέντρου όπως Εξάρχεια, Πατήσια, Παγκράτι ή από πόλεις της επαρχίας. Και οι δύο ομάδες θεωρούν σημαντική την τοποθεσία της γειτονιάς (χωρική εγγύτητα με το κέντρο της πόλης, άμεση προσβασιμότητα σε κάθε σημείο της πόλης, ιδιαίτερη «ενέργεια» λόγω της εγγύτητάς της με την Ακρόπολη και τους αρχαιολογικούς χώρους). Οι νέοι κάτοικοι που ανήκουν στη μεσαία και ανώτερη τάξη, επενδύουν αρκετά χρήματα στην αγορά και την ανακαίνιση των κτηρίων, ενώ και οι νέοι κάτοικοι πιο μποέμ κουλτούρας, που είναι συνήθως ενοικιαστές, δαπανούν αρκετά χρήματα στην ανακαίνιση και βελτίωση των κατοικιών τους.

Ταυτόχρονα, στην περιοχή έχουν χωροθετηθεί θέατρα, γκαλερί, θεατρικές ομάδες και σχολές χορού/κρουστών/ζογκλέρ προβαίνοντας σε αντίστοιχες αναζωογονητικές ενέσεις στα κτήρια που τις στεγάζουν. Επανάχρηση κτηρίων γίνεται και από νέες χρήσεις αναψυχής όπως μπαρ, νέου τύπου καφενεία, wine bars και πολυτελή εστιατόρια.

Έτσι λοιπόν, στην περίπτωση του Μεταξουργείου το κεφάλαιο επανεπενδύεται στο χώρο κυρίως μέσα από ιδιωτικές πρωτοβουλίες. Από την πλευρά του κράτους, οι παρεμβάσεις που έχουν γίνει είναι ελάχιστες και σημειακές, ωστόσο έχουν διευκολύνει την κίνηση του κεφαλαίου στην περιοχή. Οι πεζοδρομήσεις που έγιναν για την προετοιμασία της πόλης για τους Ολυμπιακούς Αγώνες αποτέλεσαν πόλο έλξης αρκετών νοικοκυριών, τα οποία θεώρησαν ότι το Μεταξουργείο «*θα γίνει η μελλοντική Πλάκα της Αθήνας*» (από συνέντευξη). Για να μπορέσουν να επωφεληθούν των μέχρι τότε χαμηλών αξιών γης, αγόρασαν μονοκατοικίες στην περιοχή και τις αναπαλαίωσαν ή τις ανακατασκεύασαν. Αυτή, όμως, η πεποίθηση ορισμένων νέων κατοίκων είχε ήδη ενισχυθεί από τη δεκαετία του 1990, καθώς η περιοχή είχε γίνει αντικείμενο αρκετών μελετών ανάπλασης (Εταιρεία μελετών Περιβάλλοντος 1991, ΕΑΧΑ 2001), και από φιλολογία που αναπτυσσόταν από τους φορείς και από τον τύπο ότι θα γίνει το πολιτιστικό κέντρο της πρωτεύουσας. Ωστόσο, μόλις πριν τις δημοτικές εκλογές του 2010, γίνεται η σημειακή ανάπλαση του εργοστασίου του Μεταξουργείου που μετατρέπεται σε Πινακοθήκη του Δήμου Αθηναίων, δίνοντας έμφαση σε αυτόν τον πολιτιστικό χαρακτήρα της περιοχής.

Τα τελευταία μέτρα που εξαγγέλθηκαν για το κέντρο της πόλης από το ΥΠΕΚΑ την Άνοιξη του 2011 αναφέρονταν ρητά και στην περιοχή του Μεταξουργείου. Γίνεται λόγος για ένταξη της περιοχής σε *Ζώνη Ειδικής Ανάπλασης* και θεσπίζονται φορολογικά κίνητρα, (ουσιαστικά φορολογικές απαλλαγές) για την αγοραπωλησία κτηρίων και την αποκατάστασή τους. Ταυτόχρονα, υπογραμμίζεται η ανάδειξη του Δημοσίου Σήματος ως πορεία της Ακαδήμιας Οδού που εντάσσεται στο πλαίσιο παρεμβάσεων του ΥΠΕΚΑ στην περιοχή Μεταξουργείου-Κεραμεικού. Το καλοκαίρι του 2011 οι εξαγγελίες για τα φορολογικά κίνητρα στην περιοχή του Μεταξουργείου εντάσσονται στο πλαίσιο του σχεδίου νόμου «Νέος τρόπος έκδοσης αδειών δόμησης και ελέγχου κατασκευών».[4]

[4] Ελληνική Δημοκρατία, Νέος Τρόπος Έκδοσης Αδειών Δόμησης και Ελέγχου Κατασκευών. http://government.gov.gr/2011/06/23/15933/.

Σύμφωνα με μαρτυρίες, μετά από τις πρώτες εξαγγελίες της κυβέρνησης, η κυκλοφορία των αστυνομικών δυνάμεων και ιδιαίτερα της ομάδας ΔΙΑΣ στην περιοχή γίνεται πιο έντονη και οι επιχειρήσεις- σκούπα μεταναστών λαμβάνουν πιο βίαιες διαστάσεις. Στην προσπάθεια εξυγίανσης κεντρικών υποβαθμισμένων περιοχών που συνδέονται με την οικολογία του φόβου (Davis 2008) ή «των τεράτων» (Αράπογλου 2010), η κυκλοφορία της αστυνομίας φαίνεται δικαιολογημένη. Σύμφωνα άλλωστε και με τον Raco (2003) βασικό συστατικό της επιτυχίας μιας αστικής παρέμβασης ή μιας ανάπλασης υποβαθμισμένων περιοχών είναι ο τρόπος που αυτή διασφαλίζεται μέσα από πολιτικές επιτήρησης και δημιουργίας κλίματος ηρεμίας.

Σε μια γειτονιά, όμως, που εν μέσω οικονομικής κρίσης, οι αξίες γης παρά την πτωτική τους τάση, σημειώνουν μικρή πτώση, αλλά παραμένουν υψηλότερες σε σχέση με άλλες κεντρικές περιοχές, (Γούναρη 2011), που οι αγοραπωλησίες και οι ανακατασκευές ακινήτων συνεχίζουν, οι θεωρίες του φόβου και η παρουσία της αστυνομίας μάλλον συντελούν στην εκκαθάριση του *άλλου*, δηλαδή αυτού που ενοχλεί όπως μπορεί να είναι ο μετανάστης ή/και ο τσιγγάνος.

Ο εκτοπισμός που έχει εντοπιστεί αφορά τις πιο ευάλωτες κοινωνικές ομάδες που ζουν στην περιοχή και είναι κυρίως ενοικιαστές κατοικιών. Η μορφή που παίρνει είναι αυτή του άμεσου εκτοπισμού που προκαλείται από την αύξηση των τιμών του ενοικίων, τη μη ανανέωση του συμβολαίου ή την πώληση του κτηρίου. Από τις συνεντεύξεις έχει στοιχειοθετηθεί ότι πολλοί μετανάστες και τσιγγάνοι που έμεναν στα παλιά σπίτια αναγκάστηκαν να φύγουν γιατί αγοράστηκαν από νέους κατοίκους ή ιδιοκτήτες νυχτερινών κέντρων. Οι μετανάστες χωρίς χαρτιά που στοιβάζονται σε παλιά κτήρια και γίνονται θύματα εκμετάλλευσης κυκλωμάτων, μετεγκαθίστανται κατευθείαν με την επανάχρηση του κτηρίου. Παράλληλα, ηλικιωμένοι που ζουν σε παλιές κατοικίες και νέοι κάτοικοι χωρίς ιδιαίτερο οικονομικό κεφάλαιο υποχρεώνονται να εγκαταλείψουν το κτήριο πάλι σε περιπτώσεις αύξησης ενοικίου ή αλλαγής του προσώπου του ιδιοκτήτη.

Αυτό που μπορεί να υποστηριχτεί για την περιοχή του Μεταξουργείου είναι ότι πρόκειται για μια κεντρική συνοικία της Αθήνας σε μετάβαση. Από τη μία η ποιότητα της ζωής της περιοχής υποβαθμίζεται στο γενικότερο πλαίσιο της κρίσης που χαρακτηρίζει το κέντρο της Αθήνας. Από την άλλη, εμφανίζεται μια τάση σημειακού *«εξευγενισμού»,* ενώ ταυτόχρονα οι τοπικές γεωγραφίες μπορούν να υποστηρίξουν μια υπόθεση *«εξευγενισμού»* αθηναϊκού τύπου.

Θέματα προς συζήτηση και αναστοχασμό μέσα από το πλαίσιο του «εξευγενισμού»

Ιδιάζουσα σημασία κατά τη μελέτη και διερεύνηση του φαινομένου του «*εξευγενισμού»* έχουν ο χρόνος και ο τρόπος με τον οποίο εκτυλίσσεται το φαινόμενο. Σε αρκετές περιπτώσεις, ο *«εξευγενισμός»* αποκτά πιο βίαιο χαρακτήρα καθώς το κράτος και ο ιδιωτικός τομέας (κατασκευαστικό κεφάλαιο, επενδυτές, τράπεζες, ιδιώτες) αναλαμβάνουν κύριο ρόλο. Σε άλλες περιπτώσεις εκτυλίσσεται πιο ήπια, μέσω κυρίως της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, χωρίς όμως να αίρεται η βιαιότητά του καθώς οι αδύναμες κοινωνικές ομάδες πέφτουν θύματα εκμετάλλευσης και εκτοπίζονται από τις κατοικίες τους. Ιδιαίτερα στην περίπτωση της Αθήνας, οι παρούσες συνθήκες ρευστότητας και η γενικότερη υποβάθμιση των κεντρικών περιοχών (Μαλούτας 2011) μπορούν να ανατρέψουν την οποιαδήποτε τάση *«εξευγενισμού»* που έχει εμφανιστεί. Ο ίδιος ο χρόνος μπορεί να αποτελέσει την «αχίλλειο πτέρνα» της τάσης (Hodkinson 2010) καθώς οι πιέσεις που ασκούνται στους κατοίκους από τη γενικότερη υποβάθμιση της ποιότητας ζωής στο κέντρο μπορούν να οδηγήσουν σε αποχώρηση των νέων κατοίκων από την περιοχή. Ωστόσο το αποτύπωμα που αφήνει η οποιαδήποτε διαδικασία *«εξευγενισμού»* στο χώρο γίνεται διακριτό. Οι ευάλωτες ομάδες που εκτοπίστηκαν από την κατοικία τους, έχουν αναζητήσει στέγη σε όμορες περιοχές, και προς το παρόν δε διαφαίνεται κάποια τάση επανόδου στην παλιά τους γειτονιά.

Δεδομένης της συγκυρίας της ανθρωπιστικής, πολιτικής και οικονομικής κρίσης, η διερεύνηση αστικών φαινομένων που πραγματεύονται έννοιες όπως η κοινωνική αδικία, αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα. Όπως ο νεοφιλελευθερισμός ποικίλλει στον τρόπο που επηρεάζει τον τόπο (Brenner et al. 2010), έτσι και ο *«εξευγενισμός»* ποικίλλει στον τρόπο που εκδηλώνεται, όχι μόνο ανάμεσα στις πόλεις, αλλά και ανάμεσα στις γειτονιές της ίδιας πόλης. Η βιαιότητά του πλήττει τις ευάλωτες και ευπαθείς κοινωνικές ομάδες και επαναφέρει το ζήτημα του δικαιώματος στην κατοικία, ή, ευρύτερα, στην πόλη. Άλλωστε, μέσα από τις δυναμικές και τις τάσεις που αποκρυσταλλώνονται στο επίπεδο της μικροκλίμακας μπορούν να αναπτυχθούν πρακτικές αλληλεγγύης και αντίστασης στην κρίση. Το ερώτημα σε τι είδους πόλη θέλουμε να ζούμε πρέπει να απασχολήσει όχι μόνο τις επιτροπές κατοίκων και τους δημοτικούς συμβούλους αλλά και τους ακαδημαϊκούς κύκλους, τους νέους ερευνητές και όλους όσους διεκδικούν το δικαίωμα ζωής σε μια πιο κοινωνικά και οικονομικά δίκαιη πόλη.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Αγγελίδης Β., 1992, *Μεταξουργείο-Κολωνός: Νοσταλγία και πραγματικότητα*, Αθήνα, Φιλιππότη.

Αραβαντινός Α., 1997, *Πολεοδομικός σχεδιασμός: Για μια βιώσιμη ανάπτυξη του αστικού χώρου*, Αθήνα, Συμμετρία.

Αράπογλου Β., 2010, «Πολύχρωμη φτώχεια και τοπική αποστέρηση: η αντιμετώπισή τους στη νεοφιλελεύθερη εποχή», υπό δημοσίευση στα «Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Κοινωνική Πολιτική και Τοπική Αυτοδιοίκηση: Τάσεις & Προοπτικές», Αθήνα, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Atkinson R., 2003, «Introduction: Misunderstood saviour or vengeful wrecker? The many meanings and problems of gentrification», *Urban Studies*, 40 (12), pp. 2343-2350.

Βαΐου Ντ., 2007, *Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη: Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας*, Αθήνα, εκδόσεις ΕΜΠ.

Βαΐου Ντ. και Χατζημιχάλης Κ., 1997, *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς: Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Αθήνα, Εξάντας.

Beauregard R., 1986, «The chaos and the complexity of gentrification», in N. Smith and P. Williams, *Gentrification of the city*, London, Sydney, Allen and Unwin, pp. 35-55.

Bernt M. & Holm A., 2005, «Is it, or is not?: The conceptualisation of gentrification and displacement and its political implications in the case of Berlin-Prenzlauer Berg», *City*, 13 (2-3), pp. 312-324.

Brenner N., Peck J. & Theodore N., 2010, «Variegated neoliberalization: Geographies, modalities, pathways», *Global Networks,* 10 (2), pp. 182–222.

Γούναρη Ξ., 2011 (23-25 Δεκεμβρίου), «Γκρεμίστηκε το Αθηναϊκό SoHo», *Κόσμος του Επενδυτή*, σ. 22.

Castells M., 1983, *The city and the grassroots: A cross-cultural theory of urban social movements*, London, Victoria, Edward Arnold.

Clark E., 2005, «The order and simplicity of gentrification – a political challenge», in R. Atkinson, and G. Bridge, (eds), *Gentrification in a global context: the new urban colonialism,* London, New York, Routledge, pp. 256-264.

Clerval A., 2008, *La gentrification à Paris intra- muros: Dynamiques spatiales, rapports sociaux et politiques publiques*, Doctorat de Géographie, d»Aménagement et d'Urbanisme, Université de Paris 1-Panthéon Sorbonne Ecole Doctoral de Géographie de Paris.

Davidson M. & Lees L., 2005, «New-built gentrification and London's riverside renaissance», *Environment and Planning A*, 37, pp. 1165-1190.

Davis M., 2008, *Πέρα από το Blade Runner: Αστικός έλεγχος και οικολογία του φόβου*, Αθήνα, Futura.

Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων Αθήνας ΑΕ, 2001, *Μελέτη: Αναγνώριση και προτάσεις παρεμβάσεων για την περιοχή Μεταξουργείου*, Έκθεση Μελέτης Α΄ Σταδίου Ανάδοχος Γραφείο Α. Καρύδη.

Εταιρεία Μελετών Περιβάλλοντος Δημητριάδης Ι.Δ. και Συνεργάτες, 1991, *Μεταξουργείο: Μελέτη αναβάθμισης*, Δήμος Αθηναίων.

Hackworth J. & Smith N., 2001, «The Changing state of gentrification», *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 92 (4), pp. 464–477.

Harvey D., 1989, «From managerialism to entrepreneurialism: The transformation in urban governance in late capitalism», *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*, 71 (1), pp. 3-17.

Hodkinson S., 2010, «Housing regeneration and the private finance initiative in England: Unstitching the neoliberal urban straitjacket», *Antipode*, 43 (2), pp 358–383.

Islam T., 2005, «Outside the core: Gentrification in Istanbul», in R. Atkinson, and G. Bridge, (eds.), *Gentrification in the global context: The new urban colonialism*, Oxon, New York, Routledge, pp. 121-136.

Καλαντίδης Α., 2007, «Για μια πιο αυστηρή χρήση του όρου gentrification», *Γεωγραφίες*, 13, σσ. 158-172.

Maloutas T., 2011, «Contextual diversity in gentrification research», *Critical Sociology*, 38 (1), pp. 33-48.

Μαλούτας Θ., 2011, «Η υποβάθμιση του κέντρου της Αθήνας και οι επιλογές περιοχής κατοικίας από τα υψηλά και μεσαία στρώματα», στον παρόντα τόμο.

Μαλούτας Θ., Αλεξανδρή Γ., 2009, «Αστικές αναπλάσεις και μεταβολές των κοινωνικών δομών στο κέντρο της Αθήνας στη στροφή του αιώνα», στο *25 κείμενα για το* σχεδιασμό *και την ανάπτυξη του χώρου*, Βόλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, σσ. 295-333.

Maloutas T., Karadimitriou N., 2001, «Vertical social differentiation in Athens: Alternative or complement to community segregation?», *International Journal of Urban and Regional Research*, 25 (4), pp: 699-716.

Μπίρης Κ., 1999 (4η έκδοση), *Αι Αθήναι: από του 19ου εις τον 20ον Αιώνα*, Αθήνα, Μέλισσα.

Lees L., 2011, «The geography of gentrification: Thinking through comparative urbanism», *Progress in Human Geography*, 36 (2), pp. 155-171.

Lees L., 2000, «A reappraisal of gentrification: Towards a «geography of gentrification»», *Progress in Human Geography*, 24 (3), pp. 389-408.

Ley D., 1996, *The New middle and the remaking of the central city,* Oxford, Oxford University Press.

Porter L. & Shaw K., 2009, *Whose urban renaissance? An international comparison of urban regeneration studies*, London, New York, Routledge.

Raco M., 2003, «Remaking place and securitizing space: Urban regeneration and the strategies, tactics and practices of policing in the UK, *Urban Studies,* 40 (9), pp. 1869–1887.

Σαρηγιάννης Γ., 2000, *Αθήνα: 1830- 2000*, Αθήνα, Συμμετρία.

Smith N., 1996, *The new urban frontier: Gentrification and the revanchist city,* London, New York, Routledge.

Smith N., Williams P., 1986, *Gentrification of the city*, London, Sydney, Allen and Unwin.

Στεφάνου Ι., 2007, «Η Αστική ανάπλαση ως ευκαιρία για την ανάδειξη της φυσιογνωμίας της πόλης», εισήγηση στην ημερίδα «Διαχείριση περιβάλλοντος

για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς», ΤΕΕ, Αθήνα, 12 Μαρτίου, 2007, στο http://library.tee.gr/digital/m2201 /m2201_stefanou.pdf.

Van Criekingen M., Decroly J., 2003, «Revisiting the diversity of gentrification: Neighbourhood renewal processes in Brussels and Montreal», *Urban Studies*, 40 (12), pp.2451-2468.

ΥΠΕΚΑ, 2009, «Αστική ανάπλαση», http://www.ypeka.gr/Default.aspx?tabid =325.

Τζίκα-Χατζοπούλου Α., Νικολαΐδου Β. & Στεφάνου Ι., 1995, *Αστική ανάπλαση. Πολεοδομία- Δίκαιο- Κοινωνιολογία*, Αθήνα, ΤΕΕ.

Οδός Ιπποκράτους: απόπειρα χαρτογράφησης ενός δρόμου στο κέντρο της πόλης

Ρωξάνη Καυταντζόγλου

Στο παρόν κείμενο συνοψίζονται τα ευρήματα έρευνας που πραγματοποιήθηκε το 2007-8 στο πλαίσιο της Αριστείας ΙΙ του ΙΑΑΚ *Τάσεις κοινωνικού μετασχηματισμού στον αστικό χώρο: κοινωνική αναπαραγωγή, κοινωνικές ανισότητες και κοινωνική συνοχή στην Αθήνα του 21ου αιώνα*.

Η θεώρηση του χώρου ως αδρανούς και δεδομένου πλαισίου όπου φιλοξενούνται και αποτυπώνονται κοινωνικές σχέσεις έχει εγκαταλειφθεί εδώ και δεκαετίες, με τη λεγόμενη «χωρική στροφή» και τις συναφείς διερευνήσεις των σχέσεων και της αλληλόδρασης του χωρικού και του κοινωνικού. Στο πλαίσιο αυτό, ο δρόμος, «καταστατικό στοιχείο και προϋπόθεση του αστικού» (Brody 2005: 12-14), προσεγγίζεται μέσω ποικιλίας οπτικών, οι οποίες έχουν σταθεί κριτικά απέναντι στην απαξίωσή του από τους πολεοδόμους και θεωρητικούς του μοντερνισμού (Anderson 1986, Fyfe 2003, Lynch 1960, Celik et al. 1994, Jacobs 1993 [1961], Fournier & Mazzella 2004). Η κριτική αυτή ματιά αναδεικνύει το δρόμο ως προνομιούχο πεδίο διερεύνησης αλλά και ενεργό συνδιαμορφωτή κοινωνικό-χωρικών φαινομένων, τόπο κοινωνίας (Czarnowski 1986), κοινωνικών διεκδικήσεων και συγκρούσεων, μνημονικών επιτελέσεων (Halevi & Blumen 2011, Αθανασίου 2010, Hebbert 2005) συνύπαρξης διαφορετικών ταυτοτήτων και μορφών κοινωνικότητας (Edensor 2003, Καντζά 2010, Σταυρίδης 2010).

Με αφετηρία λοιπόν την παραδοχή του χώρου ως ενεργά εμπλεκόμενου στην παραγωγή κοινωνικών σχέσεων και αντιλήψεων, αποπειράθηκε η «χαρτογράφηση» της οδού Ιπποκράτους στο κέντρο της πόλης, η οποία εστίασε στα εμπορικά καταστήματα του δρόμου, αποδίδοντας ιδιαίτερη σημασία στη διερεύνηση των σχέσεων των καταστηματαρχών με το χώρο που «ενοικούν», ως επιμέρους όψης της ευρύτερης σχέσης του χωρικού με το

κοινωνικό. Η έρευνα ξεκίνησε με την οπτική παρατήρηση της καθημερινότητας του δρόμου, το σχεδιασμό «χαρτών» ανά τετράγωνο και τη λήψη φωτογραφιών. Καταγράφηκαν περί τα 250 καταστήματα που τότε λειτουργούσαν. Στη συνέχεια δημιουργήθηκε ένα ερωτηματολόγιο με σκοπό τη δημιουργία σώματος ποσοτικών δεδομένων. Τέλος πραγματοποιήθηκαν ανοικτές συνεντεύξεις με αριθμό καταστηματαρχών οι οποίες επικεντρώθηκαν στους τρόπους βίωσης και αντίληψης του δρόμου στον οποίον εργάζονται.

Η επιλογή της συγκεκριμένης κατηγορίας «χρηστών» του δρόμου υπαγορεύτηκε από το διαθέσιμο για την έρευνα πεδίου χρόνο. Θεμελιώθηκε όμως και στο γεγονός ότι η πολύωρη καθημερινή παραμονή των καταστηματαρχών στον τόπο εργασίας τους παράγει κοινωνικά σημαντικές –και σημαίνουσες– σχέσεις με το ανθρώπινο και υλικό περιβάλλον τους.

Το πεδίο της έρευνας

Η οδός Ιπποκράτους, μήκους σχεδόν 2 χλμ, ξεκινά από την λεωφόρο Αλεξάνδρας και καταλήγει στην Λ. Πανεπιστημίου. Αποτελεί σημαντική αρτηρία πρόσβασης στο κέντρο. Στο μεγαλύτερο μέρος της κυριαρχεί η μικτή χρήση, όπου συνυπάρχει η κατοικία με εμπορικές χρήσεις στα ισόγεια και επαγγελματικές χρήσεις –δικηγορικά γραφεία, ιατρεία, εταιρείες– στους ορόφους των πολυκατοικιών. Το φάσμα των εμπορικών καταστημάτων είναι εξαιρετικά ευρύ, καλύπτοντας κάθε είδους καταναλωτική ανάγκη. Ωστόσο, ήδη από την εποχή της έρευνας, δηλαδή πριν την οικονομική κρίση, το τοπίο των συνεχόμενων εμπορικών επιχειρήσεων κατά μήκος του δρόμου διέκοπταν κλειστά και εγκαταλειμμένα καταστήματα, ιδίως στο «μεσαίο τμήμα» του.

Ως αξιοσημείωτα χαρακτηριστικά του δρόμου εμφανίζονταν οι διαφοροποιήσεις σε ποικίλα επίπεδα: ένα από αυτά αποτελεί η διαφοροποίηση των *χρήσεων* του δρόμου κατά τμήματα. Η οπτική παρατήρηση εντόπισε τμήματα όπως εκείνα μεταξύ της Λ. Αλεξάνδρας και της οδού Φαναριωτών και μεταξύ των οδών Καλλιδρομίου και Διδότου με χαρακτηριστικά τοπικής

γειτονιάς (κατοικίας και εμπορικών τα οποία εξυπηρετούν τις ανάγκες της). Για παράδειγμα, στο πρώτο τετράγωνο που ξεκινά από τη Λ. Αλεξάνδρας, υπήρχε –και διατηρείται ακόμη- μια πλήρης αγορά τροφίμων: δυο κρεοπωλεία, ένα ιχθυοπωλείο, ένα μανάβικο-μπακάλικο, ένα κατάστημα τυροκομικών και ένας φούρνος. Στα αμέσως επόμενα οικοδομικά τετράγωνα, βρίσκονταν, μαζί με εμπορικά πιο «υπερτοπικού» είδους, επιχειρήσεις τεχνιτών – υδραυλικών, ηλεκτρολόγων, κ.λπ., που και αυτές εξυπηρετούσαν και εξυπηρετούν τοπικούς κατοίκους. Αυτά ελαττώνονται καθώς αναπτύσσεται ο δρόμος προς το κεντρικό του τμήμα, ενώ το τμήμα που ξεκινά από τη Σόλωνος και καταλήγει στην Πανεπιστημίου διαφοροποιείται σαφώς ως περιοχή υπερτοπικού χαρακτήρα, όπου κυριαρχούν εμπόριο, επαγγελματική στέγη και θέατρα.

Ένα δεύτερο επίπεδο διαφοροποίησης εντοπίζεται στους *τύπους* χρηστών: πεζοί, οχήματα, περαστικοί, επαγγελματίες και κάτοικοι της περιοχής συνθέτουν το ευρύ και ποικίλο φάσμα των χρηστών του δρόμου.

Αισθητές ήταν –και παραμένουν– και οι διαφορές στο επίπεδο της *εμφάνισης* –όψης, βιτρίνας– των εμπορικών καταστημάτων κατά μήκος της Ιπποκράτους. Καθώς αυτή αναπτύσσεται από το άκρο της Λ. Αλεξάνδρας προς το κέντρο, η εμφάνιση σαφώς πιο σύγχρονων, φροντισμένων και υπερτοπικού είδους εμπορικών διαδέχεται την αισθητική που παραπέμπει σε προηγούμενες δεκαετίες.

Τα παραπάνω οδήγησαν σε δυο μεθοδολογικές επιλογές: καταρχάς, το χωρισμό του δρόμου σε τρία τμήματα με κριτήριο αυτήν την διαφοροποίηση: Το πρώτο –ή «βόρειο»– τμήμα περιέχει τα τετράγωνα από τη συμβολή της Ιπποκράτους με τη Λεωφόρο Αλεξάνδρας έως την οδό Τσιμισκή, το δεύτερο –ή «μεσαίο»– τμήμα τα τετράγωνα από την Τσιμισκή ως την οδό Διδότου και το τρίτο –«νότιο»– τμήμα εκείνα μεταξύ της Διδότου και της κατάληξης της Ιπποκράτους στη συμβολή της με τη Λ. Πανεπιστημίου. Επίσης, ορισμένα είδη εμπορικών συγκεντρώθηκαν σε μια κατηγορία που ονομάστηκε «γειτονιά-κατοικία», με κριτήριο το ότι εξυπηρετούν ανάγκες τοπικών κατοίκων.

Τα 225 ερωτηματολόγια που συμπληρώθηκαν συγκέντρωσαν στοιχεία για την τοποθεσία, την ηλικία και το είδος του εμπορικού, το καθεστώς (ιδιοκτησία ή ενοίκιο) την προηγούμενη χρήση του καταστήματος, τη γεωγραφική κινητικότητα του, τον τόπο κατοικίας του καταστηματάρχη.[1]

Κατά την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας, το 48% των καταστημάτων λειτουργούσε από 0 έως 10 χρόνια, το 16% από 11-20 χρόνια και το 36% πάνω από 21 χρόνια. Το 83% των εμπόρων δήλωσαν ενοικιαστές του χώρου τους, το 17% ιδιοκτήτες. Το 59% παρέμενε στο χώρο της πρώτης εγκατάστασής του, το 12% είχε μετακινηθεί στην τότε τοποθεσία του από άλλο σημείο επί της Ιπποκράτους, το 11% είχε έρθει από άλλο δρόμο της ίδιας περιοχής και το 18% από άλλη περιοχή. Το 30% των εμπόρων κατοικούσαν στην ίδια ή σε κοντινές περιοχές (Γκύζη, Αμπελόκηποι κ.ά).

Παρατηρήσεις και ποσοτικά δεδομένα

Η οπτική παρατήρηση είχε ήδη διαπιστώσει τη σχέση μεταξύ της χωροθέτησης των καταστημάτων και του είδους τους. Τη σχέση αυτή επαλήθευσαν τα ποσοτικά ευρήματα: το 70% των καταστημάτων διατροφής, το 62.5% των κομμωτηρίων και κουρείων, το 54.5% των χρωματοπωλείων και τεχνιτών (υδραυλικών ηλεκτρολόγων, κ.ο.κ.) βρίσκονται στο πρώτο τμήμα της Ιπποκράτους. Τα βιβλιοπωλεία και τα καταστήματα ρούχων, είδη τα οποία θεωρούνται υπέρ-τοπικά, αυξάνονταν θεαματικά στο τελευταίο τμήμα της Ιπποκράτους (Γράφημα 1).

[1] Οι τότε φοιτήτριες του Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Παντείου Φαίη Ράντου και Αφροδίτη Καραγιώργη ανέλαβαν την συμπλήρωση των ερωτηματολογίων. Συνέβαλαν σημαντικά στο όλο εγχείρημα με τις παρατηρήσεις τους για τη λειτουργικότητα του ερωτηματολογίου και τη μεταφορά των εμπειριών τους στο πεδίο. Ο συνάδελφος Τόλης Λιναρδής με βοήθησε με πολλούς τρόπους στη δημιουργία του ερωτηματολογίου, του αρχείου στατιστικών δεδομένων και τη μορφοποίηση των γραφημάτων. Στην στατιστικό Αντωνία Κορρέ, χρωστώ την επεξεργασία των δεδομένων και την ερμηνεία τους με τρόπο «κοινωνιολογικά κατανοητό». Τους ευχαριστώ όλους.

Γράφημα 1

Είδος και χωροθέτηση καταστημάτων

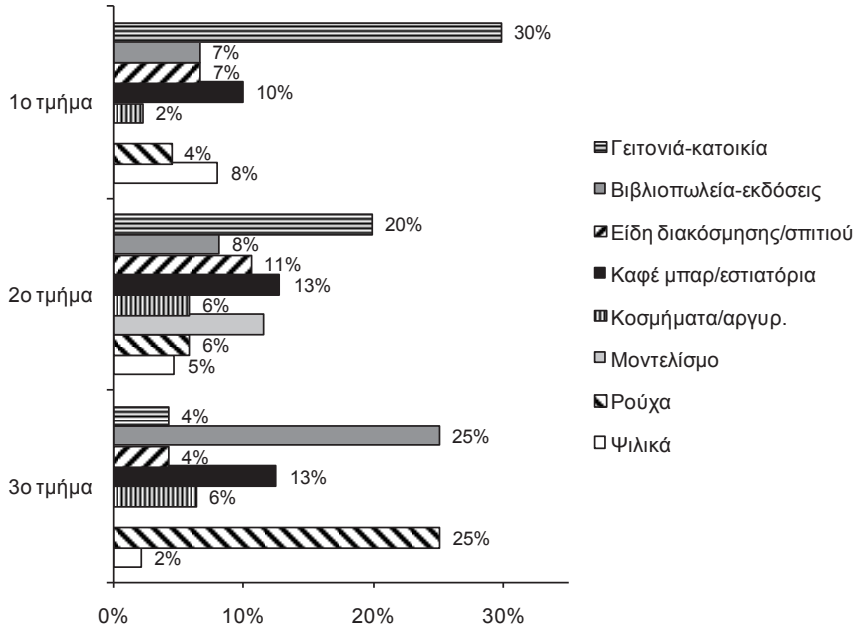

Η ισορροπημένη κατανομή των καταστημάτων εστίασης –καφέ-μπαρ, ψητοπωλεία, μαγειρεία και εστιατόρια– κατά μήκος του δρόμου, αντανακλά το χαρακτήρα της Ιπποκράτους ως «περάσματος» προς το κέντρο. Τα καταστήματα αυτά εξυπηρετούν τοπικές ανάγκες κατοίκων και επαγγελματιών όσο και περαστικών. Στα 2 πρώτα τμήματα της Ιπποκράτους κυριαρχούν ψητοπωλεία και μαγειρεία, ενώ στο 3^{ο} τμήμα πιο «κοσμοπολίτικης», «σύγχρονης» εμφάνισης καταστήματα.

Ξεχωριστή περίπτωση αποτελεί η «πιάτσα» των καταστημάτων μοντέλων-μοντελισμού, τα οποία βρίσκονται συγκεντρωμένα στο δεύτερο τμήμα της Ιπποκράτους, μεταξύ των οδών Αραχώβης και Διδότου. Αυτά έχουν τη δική τους ιστορία εγκατάστασης στην Ιπποκράτους και αποτελούν «ιδιαιτερότητα» του εμπορικού τοπίου.

Γράφημα 2

Ηλικία και χωροθέτηση καταστημάτων

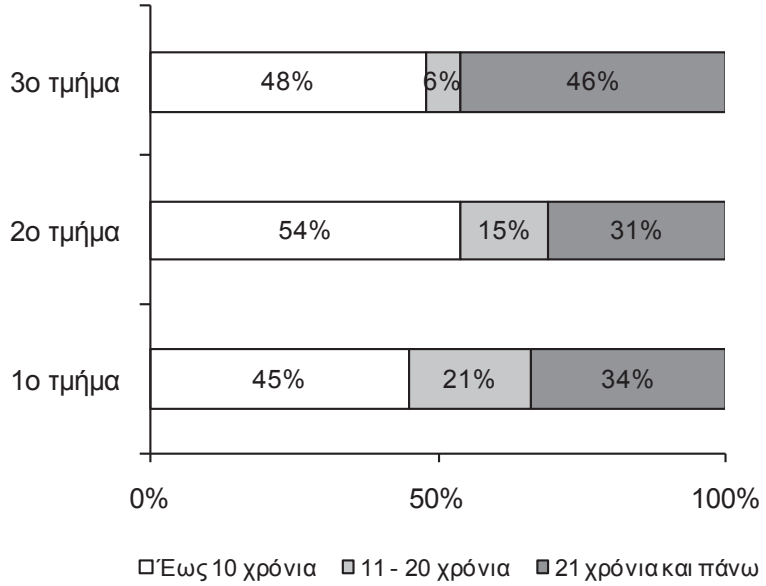

Καθόλο το μήκος του δρόμου υπερτερούσαν τα νεότερα καταστήματα (ηλικίας έως 10 ετών) Στο τρίτο, υπερτοπικό τμήμα, υπερτερούσαν ελάχιστα τα νεότερα καταστήματα από τα παλαιότερα (το 46% του συνόλου), ενώ στο πρώτο τμήμα της Ιπποκράτους υπερτερούσαν με σημαντικότερη διαφορά τα νεότερα (45%) έναντι των παλαιότερων (34%). Το υψηλότερο ποσοστό των νεότερων εμπορικών και το χαμηλότερο των παλαιότερων εντοπίστηκαν στο δεύτερο τμήμα του δρόμου (Γράφημα 2).

Ο υπολογισμός με βάση την ηλικία των εμπορικών έδειξε ότι το υψηλότερο ποσοστό των νεότερων εμπορικών (42% του συνόλου) βρίσκεται στο $2^{ο}$ τμήμα, ακολουθεί το $1^{ο}$ τμήμα με 37%, και το μικρότερο ποσοστό τους (21%) βρίσκεται στο $3^{ο}$ τμήμα. Στο δεύτερο –μεσαίο– τμήμα εντοπίστηκαν τα περισσότερα κλειστά μαγαζιά, ένδειξη μιας ήδη τότε φθίνουσας πορείας του εμπορίου.

Γράφημα 3

Κινητικότητα και χωροθέτηση καταστημάτων

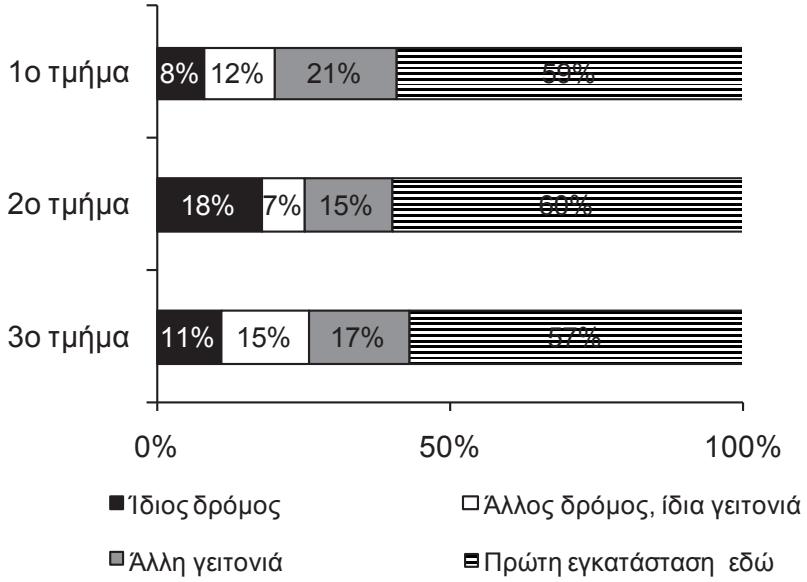

Με δεδομένη την περιορισμένη γεωγραφική κινητικότητα των εμπορικών, ενδιέφερε να εξεταστεί το κατά πόσο η χωρική σταθερότητα –η διατήρησή της επιχείρησης στο ίδιο σημείο του χώρου– συσχετίζεται με τη θέση τους επί της Ιπποκράτους. Δεν φάνηκε όμως να ισχύει κάτι τέτοιο, καθώς τα ποσοστά τα οποία συγκεντρώνουν τα «σταθερά» εμπορικά δεν διέφεραν σημαντικά κατά τμήμα του δρόμου (Γράφημα 3).

Παρόμοια εικόνα εξάγεται και από τη διασταύρωση γεωγραφικής κινητικότητας και ηλικίας καταστημάτων: σε όλες τις ομάδες ηλικίας υπερτερούσαν τα μαγαζιά που έχουν εγκατασταθεί εξαρχής στη σημερινή τους θέση (στις νεότερες επιχειρήσεις αποτελούσαν το 52%, στις μεσαίας ηλικίας το 65% και στα παλαιότερα καταστήματα το 66%).

Υψηλά ποσοστά εμφάνιζε η αλλαγή *είδους* του εμπορικού: το 73% των τότε εμπορικών είχε προκύψει από αλλαγή είδους/χρήσης. Οι αλλαγές αφορούσαν πρωτίστως καταστήματα διατροφής τα οποία είχαν κλείσει οριστικά στο πρώτο τμήμα της Ιπποκράτους, καφέ-μπαρ και εστιατόρια (κυρί-

ως στο μεσαίο τμήμα του δρόμου) και χρωματοπωλεία, μαγαζιά υδραυλικών, ηλεκτρολόγων, και άλλων τεχνιτών, κάτι που υποδεικνύει το μετασχηματισμό του χαρακτήρα του δρόμου καθώς και τις διαφορές μεταξύ των τμημάτων του.

Το 23% των εμπορικών είχε εγκατασταθεί σε ίδιο είδους μαγαζί, χωρίς δηλαδή να υπάρξει αλλαγή χρήσης/εμπορεύματος. Στο πρώτο και το τελευταίο τμήμα της Ιπποκράτους τα καταστήματα είχαν υψηλότερο βαθμό τέτοιας σταθερότητας από εκείνα του μεσαίου τμήματος.

Το σχετικό ερώτημα είχε ως στόχο μια πρώτη αποτύπωση της πρόσληψης του περιβάλλοντος εργασίας τους από τους καταστηματάρχες (Γράφημα 4). Θα πρέπει όμως εδώ να σταθούμε στην επιλογή του όρου «γειτονιά», έννοιας που δοκιμάζεται έντονα από μέρος της θεωρίας του αστικού χώρου, παραμένοντας ταυτόχρονα στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της κοινωνικής έρευνας .

Ο επιστημονικός λόγος περί παγκοσμιοποίησης και «κοσμοπολιτισμού» αμφισβητεί αυτή καθεαυτή την ύπαρξη της οντότητας «γειτονιά» και τη λογική της «εδραιότητας» (sedentarity), της εγγύτητας και της ομοιογένειας που θεμελιώνουν την παραδοχή της οντότητας αυτής ως πρωτογενούς κυττάρου της αστικής κοινωνίας. Αμφισβητεί επίσης την αναλυτική χρησιμότητα μιας έννοιας που θεωρείται πως παραπέμπει σε παρωχημένο σχηματισμό και είναι ανεπαρκής για την ερμηνεία των σύγχρονων κοινωνικό-χωρικών πρακτικών, τις οποίες οφείλουμε να προσεγγίζουμε με εννοιολογικά εργαλεία της «κινητικής κοινωνιολογίας» («mobile sociology»): «δίκτυα», «ροές», «ρευστότητα» (Urry 2000).

Το κατά πόσο η εικόνα της ομοιογενούς, οικείας, και αλληλέγγυας γειτονιάς αντέχει στην εμπειρική διερεύνηση της κοινωνικής πραγματικότητας, είναι, όπως γνωρίζουμε, αμφίβολο. Εάν ωστόσο προσεγγιστεί από μια λιγότερο εξιδανικευτική οπτική, όπως προτείνει ο Authier (1992), «οι γειτονιές μπορούν ακόμη να αποτελέσουν τόπους σημαντικών χρήσεων (που ποικίλλουν ανάλογα με πληθυσμούς και συμφραζόμενα), αφετέρου (μπορεί να αποδειχθεί πως) αστικές κινητικότητες και σταθερή παραμονή

στον τόπο δε συνιστούν κατ' ανάγκη αντιθετικούς τρόπους του κατοικείν στην πόλη».

Παρά λοιπόν το αναμφισβήτητα μυθοποιητικό και στερεοτυπικό φορτίο της έννοιας «γειτονιά», δεν έχει σημάνει η ώρα της οριστικής εγκατάλειψής της, ιδιαίτερα όσον αφορά την οπτική που επικεντρώνεται, πέρα από την εμπειρική επαλήθευση μιας «πραγματικότητας», στις αναπαραστάσεις των υποκειμένων γι'αυτήν την «πραγματικότητα». Ακόμη και εάν δεν αποτελεί την καταλληλότερη έννοια για να προσεγγισθούν υλικές μορφές του γεωγραφικού χώρου, είναι αδύνατο να παραγνωριστεί η σημασία της στη σφαίρα του ιδεατού (Lussault 1993).

Όπως και η συγγενική από ορισμένες απόψεις έννοια της «κοινότητας», η «γειτονιά» αποτελεί αναγνωρίσιμο και οικείο όρο του «κοινού λόγου». Η σημασιοδότησή της ποικίλλει και χρησιμοποιείται για να περιγράψει καταστάσεις που διαφέρουν πολύ μεταξύ τους: όπως επισημαίνει η Humain-Lamoure (2006, 47), η έννοια μπορεί να αναφέρεται τόσο σε μια περίκλειστη φρουρούμενη κοινότητα (όπως η «gated community») όσο και σε ένα γκέτο. Σε γενικές γραμμές ωστόσο, η «γειτονιά» παραπέμπει σε μια χωρική ενότητα με αναγνωρίσιμα όρια, όπου κατοικούν υποκείμενα τα οποία έχουν σε βάθος χρόνου αναπτύξει μεταξύ τους σχέσεις οικειότητας και άλληλεγγύης, με αυξημένο βαθμό κοινωνικής συνοχής. Η πρόσθετη ιδεοληπτική αντίληψη της γειτονιάς ως «κόσμου που έχουμε χάσει», συμβάλλει στην ισχυρή εικονικότητα της έννοιας. Τόσο η «γειτονιά» όσο και η «κοινότητα» αντιπροσωπεύουν αξίες που επικαλούνται, συχνά μέσω της «ρητορικής της απώλειας», πολιτικοί, επιχειρηματίες, χωροτάκτες, όπως άλλωστε και ομάδες και κινήσεις πολιτών με στόχο συχνά αντικρουόμενες διεκδικήσεις του χώρου.[2]

[2] Η ρητορική των επιχειρηματιών που δραστηριοποιούνται στις «εξευγενιστικές» αναπλάσεις των κέντρων των πόλεων υπόσχεται σε υποψήφιους αγοραστές μια ζωή «γειτονιάς» με όλα τα συμπαρομαρτούντα στοιχεία οικειότητας ομοιογένειας και ασφάλειας. Σε άλλες περιπτώσεις, πολιτικο-κοινωνικές ομάδες διεκδίκησης του χώρου επιστρατεύουν την έννοια της γειτονιάς, είτε προς την κατεύθυνση της κάθαρσης -εξάλειψη της ετερότητας από έναν χώρο «δικό τους», είτε προς την αντίθετη κατεύθυνση της

Η προσέγγιση και αποτύπωση των αντιλήψεων των υποκειμένων για το φυσικό περιβάλλον τους που επιχειρήθηκε θεμελιώθηκε στην παραδοχή πως η ισχύς και η «πραγματικότητα» των εννοιών δεν εξαρτώνται από την εμπειρική επαλήθευση του αντικειμένου στο οποίο αναφέρονται. Η «γειτονιά» προσεγγίζεται εδώ ως προϊόν αναπαραστασεων.

Η ευρύτητα του φάσματος σημασιοδοτήσεων της έννοιας «γειτονιά» λειτούργησε προς όφελος του ερευνητικού εγχειρήματος. Το ερώτημα απαντήθηκε χωρίς δυσκολία, «μη-στοχαστικά», και σε πολλές περιπτώσεις οι συνομιλητές επεκτάθηκαν, πέραν της απάντησης ναι/όχι, δικαιολογώντας την με τρόπο που αποκάλυπτε υποκειμενικές ερμηνείες και αποδόσεις περιεχομένου στην έννοια «γειτονιά». Οι ποικίλες σημασιοδοτήσεις αυτής της έννοιας αποτελούν άλλωστε και ενδιαφέρον εύρημα της μελέτης, το οποίο επιβεβαιώθηκε και από τις συνεντεύξεις.

Το Γράφημα 4 δείχνει σχετική πλειοψηφία θετικών απαντήσεων (οι συνδηλώσεις της λέξης «γειτονιά» μάς επιτρέπουν να συνάγουμε θετική τοποθέτηση όσων απάντησαν καταφατικά απέναντι στο περιβάλλον εργασίας τους). Απομένει βέβαια να επιχειρηθεί η ερμηνεία του ευρήματος αυτού, αναζητώντας τους παράγοντες που δομούν τις σχέσεις επαγγελματιών/χρηστών του χώρου με αυτόν.

Η σχέση μεταξύ του είδους καταστήματος και της αντίληψης για το περιβάλλον εργασίας αποδείχθηκε σημαντική μόνο στην περίπτωση των εμπορικών που εξυπηρετούν καταναλωτικές ανάγκες των κατοίκων (κατηγορία «γειτονιά-κατοικία») και, σε μικρότερο βαθμό, εκείνη των βιβλιοπωλείων. Σε ό,τι αφορά τα υπόλοιπα είδη εμπορικών, δεν παρατηρείται σημαντική συσχέτιση της μεταβλητής «είδος εμπορικού» με την αντίληψη του περιβάλλοντος χώρου.

υπεράσπισης του δικαιώματος συμμετοχής όλων στη «γειτονιά». Σχετικά με την πρώτη περίπτωση, βλ το κείμενο του Γ. Κανδύλη στον παρόντα τόμο.

Γράφημα 4

Αντιλήψεις για το περιβάλλον εργασίας

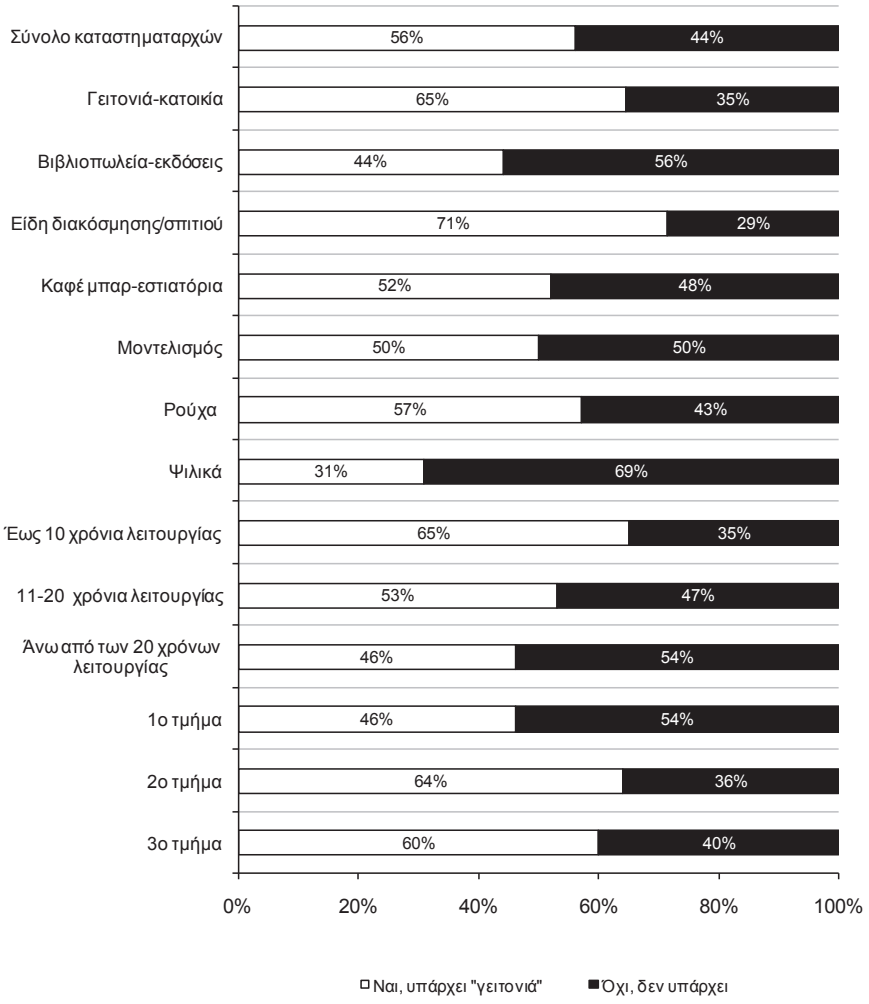

Ο υπολογισμός με βάση το «είδος καταστήματος» έδειξε ότι το 65% των μαγαζιών που εξυπηρετούν τοπική πελατεία απάντησε θετικά. Υψηλά ποσοστά καταφατικών απαντήσεων προέκυψαν όμως και στα εμπορικά

«υπερτοπικού» είδους (έργα τέχνης-ατελιέ 75%, κινητή τηλεπικοινωνία 67%, τεχνικές κατασκευές 71%), οδηγώντας στην υπόθεση πως η παρουσία τοπικής πελατείας δεν επηρεάζει σημαντικά την πρόσληψη του περιβάλλοντος. Μεταξύ εκείνων που απάντησαν αρνητικά την ερώτηση περί «γειτονιάς», τα υψηλότερα ποσοστά προέρχονται από τα βιβλιοπωλεία και τις εκδόσεις, τα καφέ-μπαρ και εστιατόρια, τα καταστήματα ρουχισμού και τα ψιλικά.

Την αντίληψη του περιβάλλοντος εργασίας τους, επηρεάζει σαφώς η ηλικία των εμπορικών καταστημάτων, ιδιαίτερα στις ομάδες των παλαιότερων καταστημάτων και των νεότερων. Το 65% των καταστηματαρχών πιο πρόσφατης εγκατάστασης απάντησε καταφατικά. Το ποσοστό αυτό μειώνεται όσο αυξάνονται τα χρόνια λειτουργίας, στο 53% για τους «ενδιάμεσης» ηλικίας (11-20) και στο 46% για τους παλαιότερους. Διαψεύδεται επομένως η υπόθεση ότι οι «παλαιότεροι» καταστηματάρχες θα είχαν ενισχυμένη αίσθηση «γειτονιάς» και θετικότερη άποψη για τον τόπο εργασίας τους.

Η κινητικότητα της επιχείρησης φαίνεται να μην επηρεάζει την αντίληψη του περιβάλλοντος: η «προέλευση» των εμπορικών εντός της μεταβλητής ναι/όχι διαφοροποιείται ελάχιστα. Τα θετικά αισθήματα και η οικειότητα με τον χώρο εργασίας δε συνδέονταν με τη γεωγραφική σταθερότητα –τη διατήρηση του καταστήματος στην ίδια τοποθεσία– και αντίστροφα.

Σε ό,τι αφορά τη σχέση μεταξύ χωροθέτησης των εμπορικών και αντίληψης του περιβάλλοντος, διαψεύδεται και πάλι η υπόθεση ότι η αίσθηση «γειτονιάς», η οικειότητα και τα θετικά αισθήματα για το περιβάλλον θα απαντούσαν περισσότερο μεταξύ εκείνων που διατηρούν εμπορικά στο πιο «τοπικό» τμήμα του δρόμου, δηλαδή στο πρώτο καταρχάς τμήμα της Ιπποκράτους και θα μειώνονταν καθώς αυτή αναπτύσσεται προς το «υπερτοπικό» τμήμα της.

Οι αρνητικές απαντήσεις υπερτερούσαν σαφώς μεταξύ των εμπόρων του πρώτου τμήματος της Ιπποκράτους (54%). Στο δεύτερο, «ενδιάμεσο»

τμήμα, αντιθέτως, υπερτερούσαν οι «θετικές» απαντήσεις (64%), καθώς και στο τρίτο «υπερτοπικό» τμήμα, αν και με μικρότερη διαφορά (60%).

Οι συνεντεύξεις

Με την περάτωση του κάθε ερωτηματολογίου, οι καταστηματάρχες ερωτήθηκαν εάν θα συμφωνούσαν στη διεξαγωγή συνέντευξης. Από την ομάδα όσων είχαν ανταποκριθεί θετικά, έγινε επιλογή με στόχο τη δημιουργία όσο το δυνατόν αντιπροσωπευτικότερου «δείγματος», διαφορετικών εμπορικών ως προς το είδος, την ηλικία, και τη χωροθέτηση. Πραγματοποιήθηκαν 27 μαγνητοφωνημένες ανοικτές συζητήσεις, διάρκειας περίπου μιας ώρας, με στόχο την αποτύπωση υποκειμενικών προσλήψεων, βιωμάτων και σχέσεων των καταστηματαρχών με το «υλικό» περιβάλλον – την ευρύτερη περιοχή, το δρόμο αυτόν καθ' αυτόν, τα πεζοδρόμια, τα κτήρια- όσο και το «ανθρώπινο» –τακτικούς πελάτες, διερχόμενους, κατοίκους της περιοχής, κ.ά.- και τους άλλους εμπόρους της Ιπποκράτους.

Υφίσταται άραγε στην αντίληψη των υποκειμένων ένας «τοπικός κόσμος», ανεπτυγμένης κοινωνικότητας, επικεντρωμένος γύρω από τον τόπο εργασίας τους; Εάν ένα από τα κεντρικά ερωτήματα που θέτει «η πόλη των μετασχηματισμών» έχει να κάνει με το κατά πόσο στην παρούσα συνθήκη υπάρχει αποδυνάμωση της «γειτονιάς» ως τόπου και κλίμακας κοινωνικών πρακτικών και σχέσεων, οφείλει κανείς να αναζητήσει τους παράγοντες εκείνους που συμβάλλουν στην τάση αυτήν ή, αντίστροφα, δημιουργούν δεσμούς με έναν τόπο (μορφολογικές και κοινωνικές ιδιότητες του τόπου, θέσεις και βιογραφικές τροχιές των υποκειμένων).

Ο κύριος Α., «*τρίτη γενεά στο ίδιο επάγγελμα και στο ίδιο κατάστημα*», διατηρεί, μαζί με τη σύζυγό του, κρεοπωλείο στο πρώτο τμήμα της Ιπποκράτους. Εκεί, εμπορικά με δεκαετίες παρουσίας συγκροτουσαν έναν εύκολα ορατό τόπο καθημερινών συναλλαγών. Ο συνομιλητής μου τόνιζε τις διαπροσωπικές σχέσεις που έχουν χτιστεί με άλλους εμπόρους και με την πελατεία:

«*…σίγουρα για να τους δώσω το κλειδί μου, τους το δίνω γιατί η εμπιστοσύνη είναι απεριόριστη… το θέμα αυτό της φιλικότητας, της εμπιστοσύνης, βέβαια υπάρχει… με άλλα έχεις μια πιο στενή σχέση, με κάποια μόνο μια καλημέρα… ναι, γειτονιά είναι… έχει διατηρηθεί, κι ας είναι κεντρικός δρόμος… Εγώ πιστεύω ότι από τη στιγμή που ο κόσμος θα 'ρθεί για κρέας, έχει το τυρί δίπλα του ακριβώς, του αρέσει η ποιότητα που πουλάει ο τυράς, ε, θα το πάρει από 'δω… υπάρχει πολύς κόσμος ο οποίος δε θέλει να πάει στο σουπερμάρκετ, πηγαίνει αναγκαστικά και μόνο γιατί δεν μπορεί να κάνει αλλιώς,. είναι πάρα πολύς ο κόσμος αυτός… έχει πάρα πολύ δουλειά… γιατί; Διότι... μετράει πολύ η καλημέρα, μετράει πολύ ότι ξέρει τα δουλειά του, ενώ ο υπάλληλος του σουπερμάρκετ, η δεν την ξέρει ή δεν τον απασχολεί να την ξέρει, έτσι κι αλλιώς αυτός εξακόσια ευρώ θα πάρει... αν κάτι πάρει και δεν του αρέσει, ξέρει όταν μπει στο μαγαζί το συνοικιακό, ότι ο άλλος θα τον ακούσει με προσοχή... ξέρει ότι το λογαριάζεις... γιατί όλα τα μαγαζιά στην Ιπποκράτους τουλάχιστον αυτά που ξέρω εγώ, τα δουλεύουν τα αφεντικά τους, άσχετο αν έχουν υπαλλήλους μέσα, είναι μέσα οι ιδιοκτήτες, και πουλάνε οι ιδιοκτήτες… είναι μεγάλη υπόθεση αυτή…*

Εδώ το μεγαλύτερο ποσοστό είναι κάτοικοι, μόνιμοι κάτοικοι της περιοχής… κάποιοι περαστικοί λόγω της κεντρικότητας του δρόμου, αλλά ως επί το πλείστον, οι κάτοικοι… λόγω του ότι είναι παλιά, ξέρω 'γώ, το είδος, δημιουργούμε πολύ καλή σχέση με τους πελάτες δηλαδή εμείς θ' ακούσουμε εκατό καλημέρες την ημέρα, από αυτούς που θα μπούμε μέσα στο μαγαζί και αυτούς που θα 'ρθούνε να πούνε μια καλημέρα… υπήρξε μια περίοδος από το '85 μέχρι το '95 ας πούμε που έφευγε ο κόσμος ο καλός από εδώ, πιο πολύ προς βόρεια ... υπήρξε μια κάμψη της γειτονιάς παντού, καταρχήν και στις τιμές των σπιτιών, πουλιόντουσαν πολλά, έφευγε ο κόσμος από τη γειτονιά... από το 2000-2002 και μετά άρχισαν να γυρνάνε πίσω.. λοιπόν, μ' αυτόν τον κόσμο δουλεύουμε εμείς.

Τα προβλήματα κίνησης είναι το βασικότερο… από κει και πέρα, δεν ξέρω, τα άλλα, δεν ξέρω αν κάτσουμε να το σκεφτούμε, θα βρούμε προβλήματα, α-

πλώς τά 'χουμε συνηθίσει και δεν τα βλέπουμε ... το σημαντικότερο είναι αυτό, δεν μπορεί ένα αυτοκίνητο να σταματήσει να μας κατεβάσει πράγματα, είμαστε αναγκασμένοι να 'ρχόμαστε πολύ πρωί για να κάνουμε τη δουλειά μας...».

Στην περίπτωση του κ. Α., η θέση, το είδος του εμπορεύματος και η ηλικία της επιχείρησης του συνιστούν καθοριστικά στοιχεία διαμόρφωσης θετικής πρόσληψης του περιβάλλοντος: η τακτική τοπική πελατεία και η πολύχρονη γνωριμία με τους εγγύτερους σε εκείνον εμπόρους εμφανίζονται ως παράγοντες που ενισχύουν την αίσθηση της οικειότητας και της αντίληψης του άμεσου περιβάλλοντός ως «γειτονιάς».

Άλλοι καταστηματάρχες του τμήματος αυτού της Ιπποκράτους, κυρίως στα πρώτα τετράγωνα, μοιράζονται τα θετικά αισθήματα για το περιβάλλον, επισημαίνοντας όμως τις αλλαγές που έχουν επέλθει. Ο κ. Χ, με μαγαζί με εσώρουχα στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο, αναφέρεται σε αυτές:

«*Εδώ, ωωω... μεγάλες,* [αλλαγές] *γιατί η Ιπποκράτους ήταν εμπορικό κέντρο, στο Γκύζη τότε δεν ήταν τίποτε, εδώ ήταν τα πάντα, από ταχυδρομείο, από τράπεζες, από μαγαζιά παντός είδους,... όλη η ιστορία ήταν από τη Λ. Αλεξάνδρας μέχρι τη Φαναριωτών, ένα δυο τετράγωνα, από κει και κάτω είχε λίγα πράγματα, δεν είχε, δεν είχε εμπορική δραστηριότητα. Τώρα, ανέβηκε σιγά-σιγά η Γκύζη, γινήκανε καλά μαγαζιά και κατέβηκε η Ιπποκράτους και ειδικά από τότε πού 'γινε δακτύλιος και τα αυτοκίνητα μια μπαίνουνε μια δε μπαίνουνε, η δουλειά έχει κατέβει πολύ .. δεν γινήκανε καινούργια μαγαζιά... η Ιπποκράτους δεν έχει την κίνηση που είχε παλιά... Έφυγε ο καλός κόσμος που αγόραζε.. Ναι... ε τώρα, έχουμε πολλούς άλλοδαπούς, πάρα πολλούς εδώ στην περιοχή, οι οποίοι ακόμη δε μπαίνουνε στα δικά μας μαγαζιά, θα ψωνίσουνε από τη λαϊκή, θα ψωνίσουνε από τους Κινέζους, που έχουνε γίνει σε κάθε γωνία κι ένα κινέζικο...».*

Η παρουσία των «αλλοδαπών» βιώνεται αμφίσημα: από την μια πλευρά θεωρούνται δυνάμει πελάτες («ακόμη δε μπαίνουνε στα δικά μας μαγαζιά») και από την άλλη φαίνεται να απειλούν τα αισθήματα «ιδιοκτησίας» του χώρου. Έμπορος στο «μεσαίο τμήμα» που είχε απαντήσει αρνητικά σχολιάζει:

> «*…εγώ λυπάμαι γιατί εδώ μεγάλωσα, βλέπω βρωμιά, σκουπίδια, ροχάλες, δεν είναι ο κόσμος... δεν είναι Αθηναίος κι αν βγεις εδώ σε πληροφορώ εδώ στην Ιπποκράτους, θα δεις ότι στους δέκα οι εφτά δεν είναι ούτε Έλληνες…*»
> «*… τα τελευταία 20 χρόνια που ζω το σημείο αυτό έχω δει μια διαφοροποίηση στο πληθυσμό.... φεύγουν οι Έλληνες και τα σπίτια που είναι.... παλιώνουν, δε τ' ανακαινίζουν, έρχονται ξένοι, μετανάστες και κατοικούν. Στις αρχές του '90 ήταν πολλοί Πολωνοί που ζούσαν... αυτοί τώρα έχουν εκτοπισθεί και βλέπουμε κυρίως από τη Ρωσία και από την Αλβανία κατοίκους.. Απέναντι, ο Νίκος, τα στρώματα, Αλβανός…, πιο πάνω ψιλικατζίδικο… Αλβανός πιο πάνω, Αλβανός πιο κάτω. Πιάνουν τα ισόγεια ή και τα υπόγεια… οι πολυκατοικίες έτσι και αλλιώς είναι σε άθλια κατάσταση... δεν τις προσέχουν…*».

Στο «μεσαίο» τμήμα της Ιπποκράτους, τη «δύσκολη περιοχή» με τα περισσότερα ξενοίκιαστα καταστήματα, η αντίληψη των εμπόρων για το περιβάλλον τους δεν ήταν απόλυτα αρνητική, ωστόσο εκφράζονταν ανησυχίες για τη βιωσιμότητα της Ιπποκράτους ως εμπορικού δρόμου, ως αγοράς: ο κ. Τ. που διατηρεί κατάστημα δίσκων βινυλίου στο μεσαίο τμήμα εξηγούσε την επιλογή της τοποθεσίας:

> «*γιατί διάλεξα την Ιπποκράτους;... είναι λίγο πιο ψηλά από το κέντρο και τα ενοίκια είναι πιο φτηνά ... αν ήμουνα προς το κέντρο, κάτω, Ακαδημίας θα 'τανε πιο ακριβά… και από δω περνάνε όλα τα λεωφορεία ... τώρα ως προς τη γειτονιά, εδώ γύρω-γύρω στο ύψος που είμαι εγώ, είναι πολύ ήσυχη γειτονιά, δεν υπάρχουν προβλήματα, ούτε και με κυκλοφοριακό υπάρχει*

πρόβλημα, το μόνο πρόβλημα είναι το πάρκιν… αλλά ο κόσμος είναι πολύ καλός, πολύ ευγενικός, παρόλο που εντάξει, οι περισσότεροι είναι σε εργατική τάξη αλλά υπάρχει και το Κολωνάκι δυο στενά από πάνω που έχει πιο καλό κόσμο, καλό εντός εισαγωγικών, καταλάβατε… εγώ πιστεύω ότι είμαι πολύ καλά εδώ και μου αρέσει ο χώρος και η Ιπποκράτους μ' αρέσει…».

Ωστόσο, όπως και ο καταστηματάρχης με τα εσώρουχα στο πρώτο τμήμα, ο κ. Τ. επεσήμανε την υποχώρηση του εμπορικού χαρακτήρα του δρόμου, τονίζοντας τη στασιμότητα στο τοπικό εμπόριο και την ιδιότητα που αποκτά η Ιπποκράτους ως «πέρασμα»:

«*...τα τελευταία 2 χρόνια υπάρχουν πάρα πολλά ξενοίκιαστα μαγαζιά… κλείνουν και μένουν κλειστά, γιατί συμβαίνει αυτό; διότι η Ιπποκράτους είναι ένα πέρασμα δεν είναι αγορά, καταλάβατε; ένα πέρασμα που θα περάσει ο άλλος να πάει στο κέντρο… θέλω να πω ότι ή Ιπποκράτους είναι ένας στάσιμος δρόμος, στάσιμος... γιατί έχουν κλείσει πάρα πολλά μαγαζάκια, έχουν παραμείνει κλειστά, είναι στάσιμος ο δρόμος, πώς να σας πω… δεν υπάρχει κάποια ανάπτυξη, κατάλαβες;... όση ώρα θα κοιτάξετε έξω είναι πέρασμα ... πώς, καθώς περνάτε από τη κουζίνα σας να πάτε στο σαλόνι και περνάτε ένα διάδρομο, αυτή είναι η Ιπποκράτους, ένας διάδρομος... είναι πέρασμα, είναι ένας στάσιμος διάδρομος χωρίς εμπορική κίνηση, καταλάβατε τι σας λέω;*».

Το λόγο περί υποβάθμισης, του επαγγέλματος και του περιβάλλοντος, εκφράζει και ο κ. Λ, που διατηρούσε κορνιζάδικο στο ίδιο τμήμα της Ιπποκράτους:

«*...έτσι ήρθα σ' αυτή τη γειτονιά, βέβαια δεν ήταν η Ιπποκράτους αυτό που είναι τώρα, ήταν ένας πολύ ωραίος δρόμος, ωραίος δρόμος, όχι μονάχα εμπορικός αλλά και ανθρώπινος δρόμος… πάντως δεν είναι οι παλιοί καλοί καιροί όχι μόνο για το εμπόριο μονάχα αλλά και γενικότερα για την ποιότητα*

όλης της ζωής, γιατί δεν είναι η δουλειά μόνο, παράλληλα είναι η ζωή σου κι ο άνθρωπος… Εδώ στην περιφέρεια μας, στο κομμάτι αυτό οι πολυκατοικίες είναι σάπιες, 40 ετών και βάλε, όλα τα μωσαϊκά τα υδραυλικά... και όμως είναι πανάκριβα, πανάκριβα, και στο νοίκι και στην αγορά, πώς να βγει ο άλλος, κι όταν λέμε να βγει, τι εννοούμε; Μικρομαγαζάκια είναι που δουλεύουν, ξέρεις, και όταν λέω δουλεύουν, κινούνται ανθρώπινα, έτσι, δουλεύει ο χασάπης, ο Δημήτρης, δεν έχει αλλάξει κι εγώ εκεί ψωνίζω λέει μια καλημέρα χαμογελάει, όταν πας κι είναι με μούτρα ο άλλος, ε, δεν ξαναπάς…».

Ένθερμος υποστηρικτής της Ιπποκράτους, ο κ. Π. διατηρεί κουρείο από το 1972 στο μεσαίο τμήμα. Πελάτες του είναι κυρίως κάτοικοι της γειτονιάς και δηλώνει απερίφραστα ότι δεν έχει «κανένα παράπονο» με το τόπο εργασίας του:

«*...βέβαια στην Ιπποκράτους συνδέομαι, γιατί τόσα χρόνια συνεχώς… την αγαπώ πάρα πολύ, και τους ανθρώπους βέβαια, και τους ανθρώπους, δηλαδή έκαμα φίλους… στενή φιλία, θυμάμαι τωρα, με τον Ν. ο οποίος ήτανε στη γωνία Ερεσού και Ιπποκράτους και το κομμωτήριο του είναι τώρα Ακαδημίας… είχαμε επικοινωνία, άμεση επικοινωνία, σας λέω… ωραία έχω ζήσει εδώ και παλιά και σήμερα… άλλαξαν τα πράγματα, μαγαζιά οπωσδήποτε πολλά κλείσανε, άλλα έμειναν, άλλα ήρθαν κι ανοίξανε, άμα όμως την έχεις την επικοινωνία, μια με το πελάτη που θα σου φέρει και το παλικάρι του, μια με τον απέναντι που κι αυτός έχει χρόνια εδώ.…*

Το είδος του καταστήματος αποδεικνύεται σημαντικό για τις καθημερινές πρακτικές που συνυφαίνουν το πλέγμα της οικειότητας και των τοπικών δεσμών. Ο κ. Κ., που άνοιξε το πρώτο μαγαζί με είδη μοντελισμού στην Ιπποκράτους δεν θεωρεί πως υφίσταται «γειτονιά». Οι σχέσεις με τους κατοίκους της πολυκατοικίας και τους κοντινούς καταστηματάρχες περιορίζονται σε τυπικούς χαιρετισμούς, «*...εκτός από μια καλημέρα απλώς, με τους κατοίκους της πολυκατοικίας και με τους άλλους μαγαζάτορες πού 'ναι*

γύρω γύρω…». Η πελατεία του είναι «υπερτοπική» και έρχεται μόνο για το συγκεκριμένο εμπόρευμα. Ο ίδιος μετακινήθηκε πριν είκοσι χρόνια στην Ιπποκράτους:

> «*…από μια στοά στη Σταδίου… εκεί δε μας έβλεπε ο ήλιος, δε μας βλέπανε οι περαστικοί, δουλεύαμε μόνο με συστημένους πελάτες, και θέλαμε να βγούμε στο δρόμο, να μας βλέπει ο κόσμος, και αυτό έγινε το 1988... Εδώ τα μαγαζιά τριγύρω ήταν… σχεδόν να κλείσουνε, δεν υπήρχε ζωντάνια, ήτανε ηλικιωμένοι αυτοί που τα είχανε, δεν είχανε εμπόρευμα, περιμένανε να 'ρθει η ώρα της σύνταξης… έτσι λοιπόν βρεθήκαμε σε μια Ιπποκράτους πολύ υποτονική, παρηκμασμένη… παραμένει υποτονική, παραμένουν πολλά κλειστά, πολλά άκτιστα και τα λοιπά,… τα μαγαζιά που μπορούν να 'χουνε έσοδα δε θ' ανοίξουν ποτέ στην Ιπποκράτους».*

Κατά τον ίδιο, η υποβάθμιση αυτή αφορά και το δρόμο ως τόπο κατοικίας:

> «*…ο κόσμος που ζει στην Ιπποκράτους είναι χαμηλού εισοδήματος, πολύ χαμηλού εισοδήματος, κι αραιώνει… πριν 18 χρόνια, βλέπαμε, ήταν γειτονιά… υπήρχαν οικογένειες με τα παιδιά τους… οι περισσότεροι έχουν πάει μακριά… και καινούργια παιδιά δεν βλέπουμε.. καροτσάκι μωρού δύσκολα βλέπουμε… παλιά στον Άγιο Νικόλαο παίζανε παιδιά μπάλα, τώρα… ακόμη και τα παιδιά του σχολείου έχω την εντύπωση ότι έχουν μειωθεί… έπειτα, δύσκολα παρκάρεις αυτοκίνητο δεν έχεις που να το βάλεις,… όλα αυτά… απομακρύνουν τον κόσμο... Οι κάτοικοι έχουν αραιώσει… όλοι ηλικιωμένοι, δε βλέπουμε νέο κόσμο, νέες οικογένειες αν είναι, είναι μετανάστες, οι ελληνικές που κληρονομήσανε το σπίτι του πατέρα, φεύγουν μακριά… μετά, υπάρχει πολλή βρώμα, είναι πολλά ερειπωμένα, πολλά χαλασμένα... δεν είναι ιδανικός τόπος να βγάλεις μια καρέκλα και να κάτσεις στο πεζοδρόμιο…*».

Στο τελευταίο τμήμα της Ιπποκράτους οι συνεντεύξεις επιφύλαξαν εκπλήξεις. Εκεί οι μετρήσεις είχαν δείξει σημαντικά ποσοστά παλαιότητας καταστημάτων και, παράλληλα, θετικής πρόσληψης του περιβάλλοντος εργασίας, ευρήματα δηλαδή παρόμοια με εκείνα από το πρώτο τμήμα της Ιπποκράτους. Αν και πρόκειται, όπως είδαμε, για σαφώς διαφορετικό, «υπερτοπικό» περιβάλλον, αρκετοί καταστηματάρχες θεωρούσαν ότι εργάζονται σε περιοχή που «είναι γειτονιά».

Ο κ. Δ. διατηρεί εδώ και δεκαεφτά χρόνια κατάστημα ψιλικών και ΠΡΟΠΟ στο τελευταίο τετράγωνο της Ιπποκράτους, μεταξύ Ακαδημίας και Πανεπιστημίου. Στο ερωτηματολόγιο είχε απαντήσει καταφατικά την ερώτηση εάν διατηρείται γειτονιά:

> «*πάντα ήτανε κόσμος εδώ, πήγαιναν έρχονταν… και το βράδυ εδώ δε σταματάει ο κόσμος… ζωντάνια είναι όμως αυτό… και για μας καλό, όλο και κάτι θα ψωνίσουν… Η πελατεία; Απ' όλες τις φυλές του Ισραήλ… εδώ έρχονται και τουρίστες βλέπεις, έχω όμως και τους τακτικούς, θα κατέβουν κάθε μέρα να πάνε στη δουλειά, μ' αυτούς θα πούμε μια καλημέρα, θα μπει να πάρει ότι χρειάζεται πριν πάει στη δουλειά, ε, άμα τον εβλέπεις τον άλλο κάθε πρωί δέκα χρόνια… Γειτονιά; Αν θες, πες το έτσι, κέντρο διερχομένων και γειτονιά μαζί, αυτό, γιατί τόσα χρόνια στο σημείο αυτό, ε δε μπορεί, γίνεται γειτονιά σου. Είμαστε και μαζί, με τον απέναντι, με τις παντόφλες, αυτόν τον εβρήκα όταν πρωτοήρθα, ήταν πιο πέρα ο κύριος Σούλης με τις σφραγίδες θεός σχωρέστον, μ' αυτόν πίναμε καφεδάκι το πρωί με το που ανοίγαμε, πολλά χρόνια…, πώς να μην υπάρξει μια κουβέντα… κοίταξε να δεις δεν είναι όλα ίδια, με κάποιους θα πούμε μόνο μια καλημέρα αλλά με τους άλλους, έχουμε μια ζωή εδώ, με ξέρουνε τους ξέρω… εδώ διατηρήθηκαν μαγαζιά έτσι όπως τα βρήκα, άνοιξαν βέβαια καινούργια, όταν ήρθα ο Χόντος δεν ήταν, τώρα όλο και μεγαλώνει και εδώ παραπάνω, πού 'ταν τα σουβλάκια και τα κοτόπουλα, έγινε χαρτοπωλείο, βιβλιοπωλείο τι είναι αυτό... μ' αυτούς ούτε που γνωριζόμαστε, οι κοπέλες του Χόντου θα 'ρθουν για τσιγάρα, αλλά οπωσδήποτε δεν είναι όπως με τους άλλους, τους παλιούς…*».

Η κ. Μ. έχει κατάστημα παπουτσιών στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο από το 1967. Με την πελατεία της δεν θεωρεί ότι δημιουργείται σχέση γειτονιάς, αλλά στο διάστημα παραμονής της στο σημείο αυτό και παρά τις αλλαγές που έχει ζήσει, έχει δημιουργήσει με τους κοντινούς εμπόρους της σχέσεις «γειτονιάς», όπως τις χαρακτηρίζει:

> «*μια ζωή εδώ στο ίδιο μέρος, κοπελίτσα ήμουνα, μπορώ να σου πω ότι καλύτερα ξέρω τον εδώ κόσμο παρά στο σπίτι μου γύρω. Γειτονιά υπάρχει μεταξύ μας, γνωριζόμαστε, τα λέμε άμα μπορούμε, άμα προλαβαίνουμε... βέβαια, άλλοι έχουν πεθάνει, κάποιοι βγήκαν στη σύνταξη, ήρθαν καινούργιοι, αλλά αν με ρωτήσεις θα σου πω ότι μεταξύ μας υπάρχει γειτονιά, μη βλέπεις που δεν υπάρχουν σπίτια εδώ τριγύρω… με την έννοια αυτή, της παλιάς γειτονιάς, ίσως να 'χει πιο πάνω, εμείς εδώ είμαστε επαγγελματίες…*».

Στο παραπάνω οικοδομικό τετράγωνο ο κ. Σ. έχει εδώ και 8 χρόνια βιβλιοπωλείο. Και εκείνος έχει απαντήσει καταφατικά και εξηγεί γιατί:

> «*…παραδίπλα είναι τράπεζα, από την άλλη θέατρο. Τι γειτονιά να είναι εδώ θα μου πείτε; Όμως και μέσα σε μια τέτοια κατάσταση εδώ είναι γειτονιά, τα παλιά μαγαζιά γνωριζόμαστε Άμα θα βγούμε στη σύνταξη δε ξέρω πως θα εξελιχθούν τα πράγματα, άμα ανοίξουν μεγάλα βιβλιοπωλεία, εκδότες… οπωσδήποτε πιστεύω θα εκλείψει αυτό το… πώς να το πω, η αίσθηση πως γνωριζόμαστε…*».

Οι συνεντεύξεις στο υπερτοπικό τμήμα της Ιπποκράτους διέψευσαν την υπόθεση ότι το «κέντρο» λειτουργεί αποξενώνοντας τους ανθρώπους. Η πολύετής συνύπαρξη μικρών εμπορικών επιχειρήσεων καταστημάτων φαίνεται να έχει οδηγήσει στην ανάπτυξη σχέσεων κοινωνικότητας μεταξύ των επιχειρηματιών, οι οποίες τους επιτρέπουν να βιώνουν και να περιγράφουν το περιβάλλον αυτό, μ' όλα τα χαρακτηριστικά του κέντρου που το διακρίνουν, ως «γειτονιά». Με μια σημαντική διαφορά, που σχετίζεται με

την πολλαπλότητα σημασιοδοτήσεων του όρου: στην περίπτωση του υπερτοπικού αυτού τμήματος η εκτίμηση του περιβάλλοντος χώρου στηρίζεται πρωτίστως σε σχέσεις μεταξύ επαγγελματιών και δευτερευόντως στον παράγοντα της πελατείας. Εκεί, οι έμποροι δεν συναλλάσσονται με τοπικούς κατοίκους και δεν διατηρούν αναμνήσεις μιας –έστω και εξιδανικευμένης– τοπικότητας. Κατά συνέπεια, δεν υφίστανται συγκρίσεις τέτοιες που να δημιουργούν αρνητικές προσλήψεις του σημερινού περιβάλλοντος εργασίας, όπως εκείνες που συναντήσαμε στα άλλα τμήματα της Ιπποκράτους.

Συμπεράσματα

Η μελέτη της οδού Ιπποκράτους αποκαλύπτει χαρακτηριστικές όψεις ενός αστικού περιβάλλοντος που φιλοξενεί μεικτές χρήσεις και λειτουργίες και παρουσιάζει στην χωρική ανάπτυξή του ενδιαφέρουσες διαφοροποιήσεις. Η υποβάθμιση του υλικού περιβάλλοντος σε συνδυασμό με την προβληματική επιβίωση των μικρών επιχειρήσεων κατά μήκος του δρόμου αυτού συνυπάρχει με τις διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ των επαγγελματιών αφενός, εκείνων και της πελατείας τους αφετέρου, σχέσεις που διατηρούν ως ένα βαθμό την αίσθηση οικειότητας και κοινωνικής συνοχής.

«Τα φώτα σβήνουν στην Αθήνα», έγραψε πρόσφατα ο Πέτρος Μάρκαρης, περιγράφοντας πώς η Πατησίων βυθίζεται στο σκοτάδι, όχι εξαιτίας ελλιπούς κεντρικού φωτισμού, αλλά των καταστημάτων που κλείνοντας, έσβησαν για πάντα τα φώτα τους.

Τα φώτα σβήνουν και στην Ιπποκράτους: αν ήδη πριν την κρίση ήταν εμφανής η «σημειακή» δυσπραγία του εμπορίου, σήμερα κλείνουν το ένα μετά το άλλο τα μικρά καταστήματα κατά μήκος της. Η ζωτικότητα που της προσέδωσαν το μικρό εμπόριο και η ετερογένεια χρήσεων και λειτουργιών απειλείται από την προοπτική της κατάληψής της από μεγάλες εμπορικές μονάδες και συνάμα από τη μετατροπή της στο «διάδρομο» του κ. Τ., (τη δική του εκδοχή της «μηχανής κυκλοφορίας», που οραματίστηκαν οι πολεοδόμοι του ακραίου μοντερνισμού). Ταυτόχρονα, η απουσία πολιτικής και

παρεμβάσεων που θα ανέστρεφαν την πορεία υποβάθμισης, υποστηρίζοντας τη συμβίωση μικρού εμπορίου και κατοικίας, απειλεί, εντέλει, ό,τι αναγνωρίζουμε και οφείλουμε να προασπιστούμε, ως «πολιτισμό του δρόμου».

Βιβλιογραφικές αναφορές

Αθανασίου Α., 2010, «Το μαύρο στην πλατεία: Χαρτογραφώντας την απαγορευμένη μνήμη», στο Κ. Γιαννακόπουλος και Γ. Γιαννιτσιώτης, (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σσ. 228-261.

Anderson St., (ed.), 1986, *On Streets*, Cambridge, Massachusetts, London, MIT Press.

Authier J-Y., 1992, «Le quartier à l'épreuve des mobilités «métapolitaines»», *Espaces, Populations, Sociétés*, 2, pp. 291-306.

Authier J-Y., Bacque M-H., Guerin-Pace F., (sous la dir. de), 2007, *Le quartier. Enjeux scientifiques, actions politiques, et pratiques sociales*, Paris, La Découverte.

Brody J., (sous la dir. de), 2005, *La Rue*, Toulouse, Presses Universitaires du Mirail.

Γιαννακόπουλος Κ., Γιαννιτσιώτης Γ., (επιμ.), 2010, *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Çelik Z., Favro D, Ingers R. (eds.), 1994, *Streets. Critical Perspectives on Public Space*, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press.

Edensor T., 2003, «The Culture of the Indian Street» in N. Fyfe, (sous la dir. de), *Images of the Street*, London, New York, Routledge, pp 213-221.

Fournier P., Mazella S., (sous la dir. de), 2004, *Marseille, entre ville et ports. Les destins de la rue de la République*, Paris, La Découverte.

Fyfe N., (sous la dir. de), 2003, *Images of the Street*, London, New York, Routledge.

Gutman R., 1986, «The Street Generation», in St. Anderson (ed.), *On Streets*, Cambridge, Massachusetts, London, MIT Press, pp. 249-264.

Edensor T., 2003, «The Culture of the Indian Street», in N. Fyfe (sous la dir. de), *Images of the Street*, London, New York, Routledge, pp. 213-221.

Gutwirth J., Petonnet C., (sous la dir. de), 1987, *Chemins de la ville. Enquêtes ethnologiques,* Paris, éditions du C.T.H.S.

Hebbert M., 2005, «The street as locus of collective memory», *Environment and Planning D: Society and Space*, 23, pp. 581-596.

Humain-Lamoure A-L., 2007, «Le quartier comme objet en géographie», in Authier J-Y., Bacque M-H., Guerin-Pace F., (sous la dir. de), 2007, *Le quartier. Enjeux scientifiques, actions politiques, et pratiques sociales*, Paris, La Découverte, pp. 41-51.

Jacobs J., 1993, [1961], *The Life and Death of Great American Cities,* New York, Random House.

Καντζά Β., 2010, «Περπατώντας αγκαλιασμένες στους δρόμους της Αθήνας: Ομόφυλες σεξουαλικότητες και αστικός χώρος», στο Κ. Γιαννακόπουλος και Γ. Γιαννιτσιώτης, (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σσ. 195-225.

Lussault M., 1993, «Le mythe du quartier», *Les dossiers de l'observatoire*, 4.

Lynch K., 1960, *The Image of the City*, Cambridge, MIT Press.

Markaris P., 2011 (1 Δεκεμβρίου), «In Athen gehen die Lichter aus», *Die Zeit*, 49.

Σταυρίδης Σ., 2010, «Οι δρόμοι της μεγαλούπολης ως αμφισβητούμενοι χώροι» στο Κ. Γιαννακόπουλος και Γ. Γιαννιτσιώτης, (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σσ. 59-75.

Urry J., 2000, «Mobile sociology», *British Journal of Sociology*, 51 (1), pp. 185-204.

ΕΝΟΤΗΤΑ 4:
ΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΩΣ ΔΙΑΦΙΛΟΝΙΚΟΥΜΕΝΟΣ ΧΩΡΟΣ

Κινήματα και δημόσιοι χώροι στην Αθήνα: χώροι ελευθερίας, χώροι δημοκρατίας, χώροι κυριαρχίας

Κάρολος Ιωσήφ Καβουλάκος

Η συζήτηση για την πόλη, το κέντρο της, τους δημόσιους χώρους, κυριαρχείται συνήθως από τις ελίτ. Πολιτικοί, ειδικοί επιστήμονες, δημοσιογράφοι, εκπρόσωποι επιχειρηματικών ενώσεων και φορείς του τοπικού κράτους λαμβάνουν προνομιακά το λόγο. Ωστόσο, οι εξελίξεις των τελευταίων ετών επιβάλλουν τη συμπερίληψη στη λίστα όσων έχουν λόγο για την πόλη ομάδων και οργανώσεων που προέρχονται από τα κάτω, καθώς ένας σημαντικός αριθμός κινήσεων πολιτών και κινημάτων παρεμβαίνουν με τρόπο άμεσο στην πόλη επιχειρώντας να αλλάξουν την κοινωνική ζωή σε αυτή. Η δράση τους στον ένα ή άλλο βαθμό επικεντρώνεται στους δημόσιους χώρους και σε κάθε περίπτωση υλοποιείται σε αυτούς. Δεν θα ήταν υπερβολή να ειπωθεί ότι μια πραγματική κοινωνική μάχη διεξάγεται τα τελευταία χρόνια στην Αθήνα γύρω τους δημόσιους χώρους της πόλης. Η μάχη για τους δημόσιους χώρους δεν συνεπάγεται απαραίτητα άμεση φυσική σύγκρουση, αλλά σχετίζεται με διαφορετικές αντιλήψεις σχετικά με τη χρήση τους και το νόημά τους. Η μάχη αυτή τείνει να λάβει ευρύτερες κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις, καθώς αφενός σχετίζεται με διαφορετικές όψεις των κοινωνικών και πολιτικών εξελίξεων των τελευταίων ετών. Αφετέρου, τα κινήματα μέσα από το λόγο και τη δράση που αναπτύσσουν γύρω και επί των δημόσιων χώρων της πόλης επιχειρούν να στείλουν ευρύτερα πολιτικά μηνύματα σχετικά με το ποιος και πως δικαιούται να έχει πρόσβαση στο δημόσιο χώρο, εννοούμενο με την ευρύτερη πολιτική και κοινωνική του έννοια. Έτσι, ο δημόσιος χώρος τόσο ως πραγματική υλική υπόσταση όσο και ως ο αφηρημένος χώρος της πολιτικής και κοινωνικής συμμετοχής τείνει να καταστεί κεντρικό σημείο της μάχης.

Στο παρόν άρθρο θα γίνει αναφορά σε τρεις χαρακτηριστικές μορφές κινημάτων που έχουν αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια στην Αθήνα: το κίνημα των ελεύθερων χώρων, το κίνημα της απόρριψης των μεταναστών και το κίνημα των πλατειών[1]. Η συγκεκριμένη επιλογή δεν έγινε τυχαία. Από τη μια οι τρεις παραπάνω μορφές σχετίζονται με εξαιρετικά σημαντικές πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις που σημάδεψαν την κοινωνική και πολιτική ζωή της Αθήνας και ευρύτερα της ελληνικής κοινωνίας. Το κίνημα των ελεύθερων χώρων αποτελεί απάντηση στο νεοφιλελεύθερο πνεύμα που κυριάρχησε στην αστική πολιτική των τελευταίων δύο δεκαετιών. Το κίνημα της απόρριψης των μεταναστών αποτελεί αντανάκλαση της απορριπτικής μεταναστευτικής πολιτικής των τελευταίων ετών (Καβουλάκος & Κανδύλης 2012, Kavoulakos & Kandylis 2011), ενώ το κίνημα των πλατειών αποτελεί μια αντίδραση στην οικονομική, πολιτική και κοινωνική κρίση που ξέσπασε από το 2010. Από την άλλη τα κινήματα αυτά αναπτύσσουν λόγο και δράση με ιδιαίτερο τρόπο σε σχέση με την τοπικότητα. Η σχέση αυτή μοιάζει αυτονόητη για το κίνημα των ελεύθερων χώρων και το κίνημα της απόρριψης των μεταναστών καθώς και τα δύο αποτελούν μορφές των κινημάτων της πόλης. Ωστόσο, αν και με διαφορετικό τρόπο κάτι παρόμοιο ισχύει και για το κίνημα των πλατειών, καθώς αφενός αποτελεί ένα εγχείρημα σύνδεσης της δημοκρατικής συμμετοχής με τον τόπο (Κιουπκιολής 2011) και αφετέρου μια μορφή δράσης που σπάει τις μέχρι τώρα γνωστές νόρμες της διαμαρτυρίας οικειοποιούμενη

[1] Η χρήση του όρου «κίνημα» για το χαρακτηρισμό των τριών αυτών μορφών συλλογικής δράσης μπορεί να εγείρει κάποιες αντιρρήσεις. Είναι κινήματα όλα αυτά; Δεν περιλαμβάνεται στους στόχους τους παρόντος κειμένου η επίλυση του ζητήματος αυτού. Ωστόσο, μπορούμε να σημειώσουμε ότι για το κίνημα των ελεύθερων χώρων η χρήση του όρου έχει τεκμηριωθεί σε προηγούμενη σχετική έρευνα (Καβουλάκος 2008), ενώ για το κίνημα απόρριψης των μεταναστών θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και ο όρος αντικίνημα (Καβουλάκος & Κανδύλης 2012). Τέλος, η απουσία οργανωμένων δυνάμεων και ο συγκυριακός χαρακτήρας της δράσης που αναπτύχθηκε σε πολλές πλατείες της χώρας την άνοιξη και το καλοκαίρι του 2011 θέτουν ερωτηματικά στο κατά πόσο μπορεί να γίνει λόγος για κίνημα.

για ένα σημαντικό χρονικό διάστημα κεντρικούς δημόσιους χώρους της πόλης (Βραδής 2011, Δαλάκογλου 2011).

Η εξέταση των τριών κινημάτων θα γίνει σε τρεις ξεχωριστές ενότητες με στόχο την ανάδειξη ορισμένων βασικών χαρακτηριστικών του κάθε ενός. Έτσι, για κάθε κίνημα θα γίνει αναφορά στο πολιτικό πλαίσιο εντός του οποίου γεννήθηκαν και αναπτύχθηκαν, στην οργανωτική τους βάση, στα κοινωνικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων και θα δοθεί έμφαση στο λόγο και τη δράση που αναπτύσσουν σχετικά με τους δημόσιους χώρους.

Το κίνημα των ελεύθερων χώρων

Το κίνημα των ελεύθερων χώρων έχει ήδη διανύσει μια σημαντική πορεία που ξεκινά τουλάχιστον από τα μέσα της δεκαετίας του ’90. Στο διάστημα αυτό ο αριθμός και η ποικιλία των συλλογικοτήτων που ασχολούνται με το θέμα έχουν πολλαπλασιαστεί[2], ενώ το κίνημα έχει καταγράψει σημαντικές επιτυχίες και έχει κατορθώσει να εγγράψει το θέμα των δημόσιων χώρων στην ατζέντα της τοπικής πολιτικής.

Το πρόβλημα της έλλειψης ελεύθερων χώρων στην πόλη της Αθήνας δεν είναι καινούργιο. Ο τρόπος με τον οποίο οικοδομήθηκε η πόλη μεταπολεμικά, ο ανεπαρκής σχεδιασμός και η έλλειψη αντίστοιχων κρατικών πόρων, η άναρχη δόμηση και η απουσία αξιόπιστων ελεγκτικών μηχανισμών, η συνεχής ενδοτικότητα του κράτους απέναντι στα μικρά ή μεγαλύτερα συμφέροντα των ιδιοκτητών δεν επέτρεψαν την δημιουργία επαρ-

[2] Στοιχεία για τον αριθμό ομάδων και οργανώσεων υπάρχουν μόνο για την τελευταία δεκαετία. Κατά την περίοδο 2001-2005 καταγράφονται 87 ομάδες και οργανώσεις (Καβουλάκος 2008). Σύμφωνα με τον «Χάρτη Κοινωνικών Αντιστάσεων» που εξέδωσε το Παρατηρητήριο Ελεύθερων Χώρων Αττικής τον Μάιο του 2006 υπήρχαν 73 περιοχές της Αθήνας, στις οποίες δρούσαν ομάδες και οργανώσεις για τους ελεύθερους χώρους. Τον Φεβρουάριο του 2008 ο αριθμός έφτασε σε 111, ενώ το Μάρτιο του 2011 «οι κοινωνικές αντιστάσεις» ξεπερνούσαν τις 145 (http://www.ekke.gr/estia/Cooper/Paratiri tirio_Ele ftheroi% 20xwroi_4_11.pdf).

κών δημόσιων χώρων και χώρων πρασίνου. Η μορφή της ανάπτυξης της Αθήνας ευνόησε τις ατομικές – οικογενειακές στρατηγικές και περιόρισε τις δυνατότητες ανάπτυξης συλλογικής συνείδησης και δράσης καθώς η ευθύνη για την έλλειψη δημόσιων χώρων διαχεόταν σε ένα μεγάλο τμήμα της κοινωνίας. Έτσι, οι όποιες ομάδες και οργανώσεις δρούσαν στο επίπεδο της γειτονιάς δεν έβρισκαν σημαντική ανταπόκριση στις προσπάθειες για προστασία των ελεύθερων και δημόσιων χώρων, ούτε σχημάτισαν δίκτυα ώστε να επιχειρήσουν να επηρεάσουν την ασκούμενη πολιτική. Ωστόσο, τις δύο τελευταίες δεκαετίες η νεοφιλελεύθερη πολιτική που επιχειρήθηκε να ασκηθεί στην Αθήνα άλλαξε τα δεδομένα. Στο πλαίσιο της πολιτικής αυτής η ιδιωτικοποίηση και εμπορευματοποίηση του αστικού χώρου πήρε μεγάλες διαστάσεις (Μπελαβίλας 2005). Το κράτος επιχείρησε να «απελευθερώσει» μια σειρά από δημόσιους χώρους ως προς το ιδιοκτησιακό καθεστώς και τους όρους δόμησής τους. Παραλίες παραχωρήθηκαν σε ιδιώτες προς εμπορική εκμετάλλευση, πλατείες και πεζόδρομοι γέμισαν τραπεζοκαθίσματα, διατηρητέα κτίσματα αποχαρακτηρίστηκαν, δέντρα κόπηκαν και αντικαταστάθηκαν από τσιμέντο για την κατασκευή κτηρίων, εμπορικών κέντρων και χώρων στάθμευσης. Δεν θα ήταν υπερβολή να ειπωθεί ότι κάθε δημόσιος χώρος απέκτησε τον ιδιώτη «μνηστήρα» του ή κάθε μεγάλη επιχειρηματική οικογένεια ή επιχειρηματικός όμιλος «διεκδίκησε» κάποιο δημόσιο χώρο. Κομβικό γεγονός τόσο για την τάση εμπορευματοποίησης και ιδιωτικοποίησης της πόλης όσο και για τη γέννηση ενός κοινωνικού κινήματος αποτέλεσε η προετοιμασία για τη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων. Οι Ολυμπιακοί Αγώνες έδωσαν στο κράτος την ευκαιρία για μια ευρεία, συντονισμένη και «νομιμοποιημένη» –με το πρόσχημα της εθνικής υπόθεσης– καταπάτηση όλων των κανόνων και ρυθμίσεων που προστάτευαν τους δημόσιους χώρους (Τότσικας 2004). Η πολιτική αυτή έδωσε τη δυνατότητα στις επιμέρους τοπικές ομάδες και οργανώσεις που δρούσαν σε τοπικό επίπεδο να συνειδητοποιήσουν ότι η προστασία των δημόσιων χώρων δεν είναι μόνο ή κυρίως ζήτημα το οποίο

αφορά το επίπεδο της γειτονίας, αλλά ολόκληρη την πόλη και να αναδείξουν τη σημασία της δικτύωσης και της κοινής δράσης.

Στους συμμάχους του κινήματος μπορεί κανείς να κατατάξει μια ποικιλία φορέων. Τα κοινοβουλευτικά κόμματα της αριστεράς με μεγαλύτερη τη συνεισφορά του ΣΥΡΙΖΑ[3] και οι αντίστοιχες δημοτικές παρατάξεις, ορισμένες οργανώσεις της άκρας αριστεράς, συνδικάτα όπως το ΕΚΑ και δευτερευόντως επιστημονικοί σύλλογοι και φορείς όπως ο ΣΑΔΑΣ, ο ΣΕΠΟΧ, το ΕΜΠ και το ΤΕΕ έχουν προσφέρει σημαντική υποστήριξη στο κίνημα.

Οι ομάδες και οι οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στην προστασία και τη διεκδίκηση δημόσιων χώρων εμφανίζουν μια μεγάλη ποικιλομορφία. Με βάση μια σειρά από χαρακτηριστικά οι συλλογικότητες αυτές θα μπορούσαν να χωριστούν σε δύο βασικές κατηγορίες.

Από τη μια μπορούμε να διακρίνουμε ομάδες και οργανώσεις οι οποίες προσομοιάζουν ως προς τα τυπικά τους χαρακτηριστικά στα νέα κοινωνικά κινήματα. Τα μέλη των οργανώσεων αυτών και συνήθως τα πιο δραστήρια οργανωτικά τους στελέχη ανήκουν κυρίως στη μεσαία τάξη, διαθέτοντας συχνά υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης και σε αρκετές περιπτώσεις υψηλή τεχνική κατάρτιση σε θέματα πόλης (αρχιτέκτονες, πολεοδόμοι, χωροτάκτες, πολιτικοί μηχανικοί κ.λπ.). Στο χώρο αυτό εμφανίζονται τόσο τυπικές όσο και άτυπες μορφές οργάνωσης, ενώ δεν απουσιάζουν παραδοσιακές οργανώσεις γειτονιάς, όπως οι εξωραϊστικοί και οι πολιτιστικοί σύλλογοι (Καβουλάκος 2008). Οι οργανώσεις αυτές εμφανίζουν μια άτυπη αλλά διαρκή μεταξύ τους δικτύωση καθώς και σημαντικό αριθμό κοινών δράσεων. Συμβατικές μορφές δράσης: παραστάσεις, επιστολές, δημόσιες ομιλίες, ημερίδες, συνεντεύξεις τύπου, εθελοντικές/πολιτιστικές δράσεις. Οι μορφές δράσεις που κυρίαρχα επιλέ-

[3] Από τις δημοτικές εκλογές του 2006 η δημοτική παράταξη Ανοιχτή Πόλη έχει υιοθετήσει το μεγαλύτερο μέρος των αιτημάτων των συγκεκριμένων κινημάτων, προοθώντας τις απόψεις τους στα θεσμικά όργανα του δήμου.

γονται είναι οι συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας, οι τοπικές λαϊκές συνελεύσεις και οι πορείες. Οι συμβατικές μορφές δράσης, όπως παραστάσεις διαμαρτυρίας, προσφυγές στη δικαιοσύνη (κυρίως στο Συμβούλιο της Επικρατείας που σε πολλές περιπτώσεις εξέδωσε θετικές προς τα αιτήματά τους αποφάσεις), επιστολές διαμαρτυρίας προς τις αρχές, δημόσιες ομιλίες, επιστημονικές και ενημερωτικές ημερίδες, συνεντεύξεις τύπου, εθελοντικές και πολιτιστικές δράσεις αποτελούν μια δεύτερη σημαντική επιλογή των παραπάνω ομάδων και οργανώσεων. Αντίθετα, βίαιες ή συγκρουσιακές μορφές δράσης είναι σπάνιες (Καβουλάκος 2008). Η πλειονότητα των δράσεων αυτών έχει «αμυντικό» χαρακτήρα, εναντιώσης δηλαδή στην αλλοίωση του δημόσιου και κοινόχρηστου χαρακτήρα κάποιου χώρου. Ωστόσο, δεν απουσιάζουν και διαμαρτυρίες με διεκδικητικό χαρακτήρα, που ζητούν την μετατροπή κάποιου χώρου σε κοινόχρηστο - δημόσιο. Ανεξάρτητα όμως από τον αμυντικό ή διεκδικητικό χαρακτήρα των δράσεων στις περισσότερες περιπτώσεις ο λόγος που αναπτύσσεται περιέχει στις περισσότερες περιπτώσεις στοιχεία ευρύτερης αμφισβήτησης που ξεπερνούν το επίπεδο της γειτονιάς, καθώς στηρίζεται σε ένα σχετικά σαφές πλαίσιο ιδεών και αντιλήψεων για την πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή στην πόλη. Οι βασικοί άξονές του είναι δύο: η προάσπιση των αξιών χρήσης ενάντια στις ανταλλακτικές αξίες και η προβολή ενός μοντέλου κοινωνικά και οικολογικά βιώσιμης ανάπτυξης. Στο επίπεδο των αιτημάτων οι άξονες αυτοί εκφράστηκαν μέσα από διαμαρτυρίες ενάντια στην εμπορευματοποίηση και ιδιωτικοποίηση δημόσιων χώρων, υπέρ της διατήρησης, αναβάθμισης και επέκτασής τους, ενάντια στον οικονομικό και πληθυσμιακό γιγαντισμό της Αθήνας που καταστρέφει την ποιότητα ζωής και τις κοινωνικές σχέσεις και τέλος υπέρ ενός μοντέλου ήπιας ανάπτυξης με σεβασμό στο περιβάλλον και τις ανάγκες των κατοίκων. Κοινό στοιχείο όλων των παραπάνω είναι η αμφισβήτηση της δυνατότητας των κέντρων λήψης των αποφάσεων να λειτουργούν δίχως τη συγκατάθεση των κατοίκων της πόλης, καθώς και η κατασκευή μιας νέας κοινοτικής ζωής με επίκεντρο τους δημόσιους χώρους, στην οποία απαλλαγμένοι από τις εμπορευματικές

σχέσεις όλοι οι κάτοικοι θα μπορούν να απολαύσουν μια καλύτερη ποιότητα ζωής.

Από την άλλη, μπορούμε να διακρίνουμε ομάδες που προέρχονται ή κινούνται στον ελευθεριακό χώρο. Οι ομάδες αυτές είναι οργανωμένες άτυπα, λειτουργούν στη βάση της γειτονιάς, συχνά γύρω από κάποιο στέκι στο οποίο αναπτύσσονται πολλαπλές πολιτικές, κοινωνικές και πολιτιστικές δραστηριότητες και είναι άτυπα και χαλαρά δικτυωμένες μεταξύ τους. Τα μέλη των ομάδων αυτών προέρχονται κυρίως από την νεολαία. Επιλέγουν σπανιότερα συμβατικές μορφές δράσης, συχνότερα αντισυμβατικές όπως συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας και πορείες, ενώ έχουν συμβάλλει στον εμπλουτισμό του ρεπερτορίου δράσης του κινήματος των ελεύθερων χώρων με καταλήψεις δημόσιων χώρων τους οποίους αυτοδιαχειρίζονται μέσα από ανοιχτές δημοκρατικές διαδικασίες στις οποίες έχουν δικαιώμα συμμετοχής όλοι.[4] Οι δημόσιοι αυτοί χώροι διαμορφώνονται και συντηρούνται από τα μέλη των ομάδων και τους κατοίκους της περιοχής (φύτευση και περιποίηση δέντρων, καθαρισμός, κατατασκευές στοιχειωδών υποδομών όπως παιδική χαρά, περίπτερο, διαμόρφωση του χώρου κ.λπ.) και μετατρέπονται σε κέντρα ελεύθερης έκφρασης και πολιτικών, πολιτιστικών και κοινωνικών εκδηλώσεων, εκδηλώσεων και δράσεων αλληλεγγύης που υπερβαίνουν τα στενά όρια της γειτονιάς σε ένα πνεύμα έμπρακτης αντίστασης απέναντι στις κυρίαρχες ελίτ και τις αξίες τους και προβολής ενός διαφορετικού τρόπου καθημερινής πολιτικής και κοινωνικής συμμετοχής αλλά και κοινωνικής συμπεριφοράς. Το μήνυμα που εμπέμπεται είναι η αυτοοργάνωση των πολιτών σε όλες τις γειτονιές της πόλης. Οι δράσεις λοιπόν αυτές δεν έχουν βασικό στόχο να επηρεάσουν τα κέντρα λήψης των αποφάσεων, όπως συμβαίνει κατά κύριο λόγο στην προηγούμενη κατηγορία, αλλά να διαμορφώσουν χώρους «ελεύθερους» τόσο από τις εμπορευματικές σχέσεις όσο και από την παρουσία του κράτους. Εδώ

[4] Σε ένα ενδιαφέρον άρθρο η Πετροπούλου συνδέει την ανάπτυξη τέτοιων ριζοσπαστικών μορφών δράσης με την εξέγερση του Δεκεμβρίου του 2008 (Petropoulou 2010).

εμφανίζονται σχετικά συχνά συγκρούσεις με τις δυνάμεις καταστολής. Ωστόσο, η αυτοδιαχείριση στη βάση της δημοκρατικής συμμετοχής όλων δεν αποδεικνύεται εύκολη υπόθεση, καθώς σε ορισμένες περιπτώσεις εμφανίζονται έντονες εσωτερικές έριδες που θέτουν σε κίνδυνο τον αρχικό χαρακτήρα των εγχειρημάτων.

Ωστόσο, παρά τις παραπάνω διαφορές οι ομάδες και οργανώσεις του κινήματος δεν αποτελούν δύο καθαρούς-ανταγωνιστικούς πόλους καθώς συχνά συνεργάζονται στη βάση κοινών στόχων και συγκεκριμένων θεμάτων και δράσεων.

Το κίνημα απόρριψης των μεταναστών[5]

Το κίνημα της απόρριψης των μεταναστών εμφανίζεται στο χώρο της Αθήνας στα τέλη του 2008 στην περιοχή του Αγίου Παντελεήμονα Αχαρνών, όπου σημειώνεται μια σημαντική συγκέντρωση μεταναστών (Αράπογλου κ.ά. 2009). Έκτοτε έχει καταβάλει σημαντικές προσπάθειες να επεκτείνει τη δράση του σε άλλες κυρίως όμορες περιοχές της πόλης με παρόμοια σύνθεση πληθυσμού (πλατεία Αττικής, πλατεία Αμερικής, πλατεία Βικτωρίας, περιοχή του Αρχαιολογικού Μουσείου, Ομόνοια κλπ). Εδώ η αναφορά μας θα περιοριστεί σε ένα βαθμό στην περίπτωση του Αγίου Παντελεήμονα, καθώς η μέχρι τώρα επιτυχής έκβαση της απορριπτικής δράσης εκεί έχει καταστήσει τη συγκεκριμένη περιοχή σύμβολο του αντιμεταναστευτικού αγώνα και έχει επιτρέψει σε ακροδεξιές και αντιρατσιστικές οργανώσεις να εισβάλλουν δυναμικά στη δημόσια ζωή.

Οι πολιτικές συνθήκες που ευνόησαν την εμφάνιση του κινήματος αυτού καθορίστηκαν σε μεγάλο βαθμό από τη μεταναστευτική πολιτική. Τα προγράμματα παροχής άδειας παραμονής και εργασίας που ξεκίνησαν μετά τα μέσα της δεκαετίας του 90 και σταμάτησαν στα μέσα της πρώτης δεκαετίας του νέου αιώνα, αν και δεν έλυσαν τα προβλήματα ενός σημαντικού

[5] Αυτό το τμήμα του άρθρου στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στα συμπεράσματα έρευνας που πραγματοποιησα στο ΕΚΚΕ σε συνεργασία με τον Γιώργο Κανδύλη.

τμήματος του μεταναστευτικού πληθυσμού (Μαρβάκης 2004), αποτέλεσαν μια σημαντική βελτίωση του θεσμικού πλαισίου στην κατεύθυνση της παροχής κάποιων δικαιωμάτων στους μετανάστες. Ωστόσο, οι πολιτικές αυτές φάνηκε ότι αποτελούν μια παρένθεση σε μια μεταναστευτική πολιτική η οποία έχει κυρίως αστυνομικό, κατασταλτικό και τελικά απορριπτικό χαρακτήρα. Από τα μέσα της προηγούμενης δεκαετίας παρά τα νέα κύματα μεταναστών κανένα νέο πρόγραμμα νομιμοποίησης δεν εφαρμόστηκε, ενώ οι σχετικά πρόσφατες θεσμικές αλλαγές για την παροχή ιθαγένειας και την ίδρυση σε τοπικό επίπεδο των Συμβουλίων Ένταξης Μεταναστών δεν έχουν αποδώσει και κυρίως δεν έχουν αλλάξει το πολιτικό κλίμα απέναντι στους μετανάστες, το οποίο αντίθετα βαίνει διαρκώς επιδεινούμενο.

Η συγκεκριμένη μεταναστευτική πολιτική συνέβαλε στην ανάδυση του κινήματος της απόρριψης των μεταναστών κυρίως με δύο τρόπους. Από τη μια η εγγύτητα των απόψεων ορισμένων θεσμικών φορέων, όπως το Υπουργείο Δημοσίας Τάξεως και η αστυνομία, με τις απόψεις του κινήματος, επέτρεψε την εύκολη πρόσβαση του τοπικού υποκειμένου σε κέντρα λήψης αποφάσεων ή ακόμα και τη μεταξύ τους συνεργασία. Από την άλλη η μεταναστευτική πολιτική συνέβαλε στην κατασκευή και διάχυση της εικόνας του μετανάστη ως ύποπτου, εγκληματία και απορριπτέου από την κοινωνία, ενισχύοντας τον αντιμεταναστευτικό λόγο σε όλες του τις εκδοχές (Καβουλάκος & Κανδύλης 2012). Το πλαίσιο αυτό ευνόησε την εκλογική άνοδο του ΛαΟΣ ως του κατεξοχήν πολιτικού φορέα έκφρασης και εκπροσώπησης των αντιμεταναστευτικών απόψεων[6] και νομιμοποίησε τη δράση μικρότερων ακροδεξιών ρατσιστικών οργανώσεων, όπως η Χρυσή Αυγή. Οι δύο παραπάνω φορείς, καθώς και άλλες μικρότερης εμβέλειας οργανώσεις με ακροδεξιές, εθνικιστικές ή και ρατσιστικές οργανώσεις συνέβα-

[6] Η σύνδεση της (αντι-)μεταναστευτικής πολιτικής με την εκλογική άνοδο ακροδεξιών κομμάτων σε άλλες χώρες της Ευρώπης έχει καταδειχθεί από άλλες έρευνες (ενδεικτικά Skenderovic 2007).

λαν πολιτικά –προσφέροντας προσβάσεις στα κέντρα λήψης αποφάσεων, όπως το ΛαΟΣ στο Δήμο Αθηναίων– αλλά και οργανωτικά στην ανάδυση του κινήματος σε επίπεδο γειτονιάς (Καβουλάκος & Κανδύλης 2012).

Έτσι, αν και οι τοπικές οργανώσεις απόρριψης των μεταναστών εμφανίζονται ως επιτροπές κατοίκων τονίζοντας τον ανεξάρτητο ή/και ακομμάτιστο χαρακτήρα τους και τη σημασία της αυτοοργάνωσης του πολιτών για την επίλυση ενός τοπικού ζητήματος, το τοπικό υποκείμενο στηρίχθηκε σε ένα άτυπο δίκτυο οργανώσεων και σε μέλη με επάλληλες οργανωτικές εντάξεις (στον τοπικό εκπολιτιστικό σύλλογο, τη ρατσιστική οργάνωση Χρυσή Αυγή, την πατριωτική οργανώση «Ένωση Εφέδρων Αξιωματικών», το ακροδεξιό κοινοβουλευτικό κόμμα ΛαΟΣ και το πατριωτικό εξωκοινοβουλευτικό κόμμα Δημοκρατική Αναγέννηση). Η συνύπαρξη αυτή σήμαινε ότι στο εσωτερικό του κινήματος υπήρχαν εντάσεις, διαχωριστικές γραμμές και ανταγωνισμοί. Ωστόσο, όλα αυτά δεν εμπόδισαν την εμφάνιση του κινήματος ως εννιαίου στη βάση κοινών απόψεων και στόχων.

Σχετικά με την κοινωνική σύνθεση των συμμετεχόντων στο κίνημα της απόρριψης των μεταναστών είναι δύσκολο να αποφανθεί κανείς με βεβαιότητα, καθώς η δυσκολία πρόσβασης του ερευνητή στις σχετικές πληροφορίες είναι μεγάλη. Ωστόσο, από τον πολιτικό λόγο του τοπικού απορριπτικού υποκειμένου καθώς και από τις μορφές δράσεις που υιοθετήθηκαν μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι πρόκειται για μια σύνθεση μικροαστών – ιδιοκτητών κατοίκων της περιοχής και νέων. Τα κείμενα του κινήματος απευθύνονται κυρίως σε εκείνους τους κατοίκους που όντας ιδιοκτήτες κατοικιών στην περιοχή παρουσιάζονται ως εγκλωβισμένοι στην περιοχή καθώς εξαιτίας της απαξίωσης της ιδιοκτησίας τους δεν έχουν τη δυνατότητα να μετακινηθούν. Μορφές δράσης, όπως οι συγκρούσεις με το αντιρατσιστικό κίνημα, η βίαιη κατάληψη της πλατείας του Αγίου Παντελεήμονα, βίαιες αντιπαραθέσεις σε άλλες πλατείες της γύρω περιοχής παραπέμπουν στη συμμετοχή νεολαίας που δεν κατοικεί απαραίτητα στις συγκεκριμένη περιοχή.

Εκτός από τις παραπάνω μορφές δράσης που αποτέλεσαν κεντρικές επιλογές του κίνηματος απόρριψης των μεταναστών το ρεπερτόριο δράσης συμπληρώνεται από συλλογές υπογραφών, επιστολές προς αρχές και τον τύπο και συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας σε πλατείες ή έξω από αστυνομικά τμήματα. Σε αυτά θα μπορούσε να προστεθούν και βίαιες επιθέσεις κατά μεταναστών που όπως ήταν αναμενόμενο πραγματοποιήθηκαν άτυπα δίχως την κάλυψη κάποιας οργάνωσης, αλλά συνέβαλλαν στην ενίσχυση του τοπικού κοινωνικού κλίματος ενάντια στους μετανάστες.

Ο πολιτικός λόγος του υποκείμενου της απόρριψης των μεταναστών μπορεί να συμπυκνωθεί στα ακόλουθα σημεία: Το πρόβλημα για το οποίο καλούνται οι κάτοικοι να κινητοποιηθούν είναι η δυσανάλογη παρουσία μεταναστών στην περιοχή. Οι μετανάστες υποβαθμίζουν την περιοχή και την κοινωνική θέση των γηγενών. Ως υπεύθυνοι για το πρόβλημα αυτό εμφανίζονται οι πολιτικοί, το κράτος, οι οικονομικές ελίτ και τα υπερεθνικά κέντρα εξουσίας. Η προτεινόμενη λύση είναι η απομάκρυνσή τους από την περιοχή (Καβουλάκος & Κανδύλης 2012).

Ο δημόσιος χώρος εμφανίζεται στο επίκεντρο της δράσης του κινήματος. Λίγους μήνες μετά την εμφάνιση του κινήματος πραγματοποιείται στην πλατεία του Αγίου Παντελεήμονα μια άτυπη «λευκή» κατάληψη και απαγορεύεται με βίαιο τρόπο η είσοδος σε αλλόφυλους μετανάστες, ενώ η παιδική χαρά κλείνει αρχικά με αυθαίρετο τρόπο και στη συνέχεια με την κάλυψη του Δήμου Αθηναίων. Για κάποιο διάστημα η πλατεία εκτός από χώρος πραγματοποίησης των συγκεντρώσεων αντιμεταναστευτικής διαμαρτυρίας γίνεται και χώρος σύγκρουσης με το αντιρατσιστικό κίνημα. Η επικέντρωση της δράσης στο δημόσιο χώρο έχει πολλαπλό συμβολικό και υλικό χαρακτήρα.

Το κίνημα αποδίδει μεγάλη σημασία στην ύπαρξη της «μεγαλύτερης εκκλησίας των Βαλκανίων» στην πλατεία του Αγίου Παντελεήμονα. Κάτω από αυτή την οπτική η εκκλησία αποτελεί μεν λατρευτικό χώρο, η λειτουργία του οποίου παρεμποδίζεται από την παρουσία μεγάλου πλήθους

αλλόθρησκων που δεν σέβονται το χώρο. Κυρίως όμως προβάλλεται ως εθνικό σύμβολο, η καθαρότητα του οποίου απειλείται από τους αλλόφυλους. Τα θρησκευτικά συναισθήματα και ο σεβασμός απέναντι στον ιερέα του ναού –που προσφέρει βοήθεια σε μετανάστες της περιοχής– υποχωρούν απέναντι στη σημασία του εθνικιστικού περιεχομένου που προσδίδεται στην εκκλησία.

Ταυτόχρονα, το κίνημα της απόρριψης των μεταναστών αντιλαμβάνεται την πλατεία ως βασικό στοιχείο της εικόνας που σχηματίζουν για την περιοχή οι διερχόμενοι. Το όνομα και η φήμη της γειτονιάς επενδύονται σε σημαντικό βαθμό στην εικόνα της πλατείας. Η «υπερβολικά μεγάλη» παρουσία των μεταναστών παρουσιάζεται ως στοιχείο που δυσφημούσε τον Άγιο Παντελεήμονα και υποβάθμιζε τη θέση του στην άτυπη κοινωνική ιεραρχία των τόπων της πόλης. Έτσι, η απομάκρυνση των μεταναστών από την πλατεία και την παιδική χαρά, αν και δεν αποτελεί μια ολοκληρωμένη λύση, βελτίωσε την εικόνα της περιοχής.

Η κατειλημμένη πλατεία αποτελεί για το κίνημα της απόρριψης των μεταναστών το χώρο επανασύστασης της κοινότητας των γηγενών. Σύμφωνα με το απορριπτικό κίνημα οι κοινωνικές σχέσεις των γηγενών είχαν αποσυντεθεί καθώς οι κάτοικοι φοβισμένοι από τους μετανάστες κλείνονταν στα σπίτια τους. Το κίνημα εκδιώκοντας τους μετανάστες και διοργανώνοντας γιορτές επί της φυλετικά αποκαθαρμένης πλατείας, οικειοποιείται το δημόσιο χώρο και επιχειρεί να επαναφέρει την αρμονία των κοινοτικών σχέσεων, ενώ επικαλείται το παρελθόν της περιοχής (όταν επικρατούσε η εθνική ομοιογένεια) για να δικαιολογήσει ότι από την κοινότητα αποκλείονται όσοι γείτονες διαφέρουν εθνικά και κυρίως φυλετικά, γιατί απλώς «δεν ανήκουν εδώ». Από την πλατεία όμως δεν αποκλείονται μόνο οι μετανάστες, αλλά και οι εσωτερικοί έχθροι του κινήματος της απόρριψης, τα μέλη του αντιρατσιστικού κινήματος και γενικά όποιος διαφωνεί με τις απόψεις και τις πρακτικές του κινήματος. Η αριστερά, οι αναρχικοί και όποιος τους συνδράμει καταγγέλλεται για φαύλο αντιρατσισμό. Ωστόσο, το βασικό επιχείρημα είναι ότι στην πραγμα-

τικότητα ούτε και αυτοί ανήκουν εδώ: δεν κατανοούν τα προβλήματα της περιοχής, έρχονται από αλλού, είναι περιφερόμενοι, μεταφέρουν τις πολιτικές τους ιδεολογίες και συνεπώς δεν νομιμοποιούνται να δρουν ή να προτείνουν λύσεις.

Τελικά, η κατάληψη της πλατείας αποτελεί για το κίνημα της απόρριψης μια πράξη παραδειγματική τόσο για άλλες πλατείες όσο και για ολόκληρο το έθνος. Η κατάληψη εμφανίζεται ως μια πράξη άσκησης του φυσικού δικαιώματος κυριαρχίας των γηγενών επί των ξένων και όσων «διεφθαρμένων» τους υποστηρίζουν. Με αυτή την έννοια το «έδαφος» της πλατείας αποτελεί για τη γειτονιά ότι το εθνικό έδαφος για τη χώρα. Έτσι, η αποσπασματική λύση εκδίωξης των μεταναστών από την πλατεία προβάλλεται ως παράδειγμα προς μίμηση όχι μόνο σε άλλες πλατείες αλλά και ως το υπόδειγμα της λύσης συνολικά για ένα έθνος που βρίσκεται σε κατάσταση πολιορκίας.

Το κίνημα των πλατειών[7]

Το κίνημα των πλατειών ξεκινά στα τέλη Μάη του 2011 μέσα από διαδικτυακά καλέσματα στα νέα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (facebook) για συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας στις πλατείες ενός μεγάλου αριθμού πόλεων της χώρας. Οργανωτικός φορέας δεν υπάρχει. Τα καλέσματα έρχονται ανώνυμα «από τα κάτω» με στόχο την έκφραση ριζικής διαφωνίας για τα μέτρα της κυβέρνησης, ενώ ρητά αναφέρονται ο αυθόρμητος και ειρηνικός χαρακτήρας των εκδηλώσεων, η απουσία οποιασδήποτε οργανικής σχέσης

[7] Η επιλογή της ονομασίας του κινήματος με βάση τον τόπο εκδήλωσης της διαμαρτυρίας δεν γίνεται για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες ενός άρθρου που έχει ως αντικείμενο τους δημόσιους χώρους, αλλά γιατί αποδίδει καλύτερα τις διαδικασίες, τις μορφές δράσης και το περιεχόμενο του κινήματος. Η ονομασία «κίνημα των αγανακτισμένων» ή ακόμα περισσότερο μια πιο αόριστη αναφορά σε «αγανακτισμένους» αποδίδει στο αρχικό συναισθηματικό κίνητρο συμμετοχής στη διαμαρτυρία μεγαλύτερη σημασία από αυτή που σε μια τελική αποτίμηση της δράσης είχε.

με οργανωμένες δυνάμεις (κόμματα ή συνδικάτα) και η διάθεση συνάντησης και αλληλογνωριμίας.[8] Οι πρώτες συγκεντρώσεις πραγματοποιούνται ταυτόχρονα σε 38 κεντρικές πλατείες διαφορετικών πόλεων σε όλη την Ελλάδα. Σε πολλές πόλεις διοργανώνονται αυθόρμητα ανοιχτές συζητήσεις που γρήγορα μετατρέπονται σε λαϊκές συνελεύσεις. Τις πρώτες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας διαδέχονται καθημερινές συγκεντρώσεις και λαϊκές συνελεύσεις στον ίδιο χώρο. Σύντομα το κίνημα των πλατειών διαχέεται. Συνολικά την επόμενη περίοδο πραγματοποιούνται σε όλη τη χώρα συχνές (από καθημερινές ως 1-2 φορές την εβδομάδα ανάλογα με το μέγεθος της πόλης και τις διαθέσεις των συμμετεχόντων) συγκεντρώσεις και λαϊκές συνελεύσεις σε περισσότερες από 60 πλατείες διαφορετικών πόλεων. Στην Αθήνα πέρα από το Σύνταγμα που αποτελεί τον κεντρικό χώρο των εκδηλώσεων σταδιακά πραγματοποιούνται συνελεύσεις σε περισσότερες από 40 πλατείες. Ωστόσο, παρά τη μεγάλη γεωγραφική διάχυση και την απουσία επίσημου οργανωτικού φορέα μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι συγκεντρώσεις και οι λαϊκές συνελεύσεις της πλατείας Συντάγματος έχουν μια κεντρικότητα, εξαιτίας της μαζικότητάς τους, της γειτνίασης της πλατείας με το Κοινοβούλιο και άλλα κέντρα λήψης των αποφάσεων, του «συντονιστικού» της χαρακτήρα σε σχέση με τις διαδικασίες συνάντησης και επικοινωνίας μεταξύ των πλατειών όλης της χώρας και της συχνής τους επαφής με άλλες διαμαρτυρίες που οργανώνονται την ίδια περίοδο και καταλήγουν στην πλατεία (Μπρέστα 2011). Για το λόγο αυτό εδώ θα επικεντρωθούμε στις εκδηλώσεις της πλατείας Συντάγματος.

Το κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου γεννιέται το κίνημα είναι προφανώς η πρωτοφανής οικονομική κρίση που πλήττει τη συντριπτική πλειονότητα των μελών της ελληνικής κοινωνίας, υποβαθμίζοντας το επίπεδο ζωής, αυξάνοντας με ταχύτατους ρυθμούς τη φτώχεια, την ανεργία

[8] Τέτοιου είδους καλέσματα μέσα από τα νέα μέσα κοινωνικής δικτύωσης που οδήγησαν σε συγκεντρώσεις δίχως οργανωτικό φορέα πραγματοποιήθηκαν πρώτη φορά στην Ελλάδα το 2007 με αντικείμενο διαμαρτυρίας τις τεράστιες καταστροφικές πυρκαγιές στην Πελοπόνησο.

και την κοινωνική ανασφάλεια καθώς τα δεδομένα πάνω στα οποία οικοδομήθηκαν οι ζωές των ανθρώπων γκρεμίζονται μέσα σε ελάχιστο χρόνο. Το μέγεθος του πλήγματος, η απειλή δηλαδή της ατομικής κοινωνικής συντριβής και ευρύτερα της κοινωνικής συνοχής αλλά και το γεγονός ότι πρόκειται για μια μαζική κοινή και ταυτόχρονη εμπειρία δίνει μια καλή βάση για την εκδήλωση συλλογικής δράσης, καθώς η ευθύνη μπορεί να αποδοθεί με μεγαλύτερη ευκολία - συγκριτικά με το παρελθόν - σε αυτούς που οδήγησαν στην κρίση και έχουν αναλάβει τη διαχείρισή της και όχι σε ατομικά σφάλματα του καθενός. Αν η απόδοση της ευθύνης στις πολιτικές και κοινωνικές ελίτ –αδιάφορο ειδικά στην πρώτη φάση αν αυτές έχουν συγκεκριμένο ή αόριστο χαρακτήρα– συνδυαστεί με την κρίση αντιπροσώπευσης και αξιοπιστίας των πολιτικών θεσμών, των κομμάτων (συμπεριλαμβανομένων των κομμάτων της αριστεράς) και των συνδικάτων που υπέβοσκε χρόνια πριν την κρίση και με το γενικότερο «εξεγερσιακό» κλίμα που διαμορφώθηκε από την αραβική άνοιξη και κυρίως από τις αντίστοιχες εκδηλώσεις στην Puerta del Sol της Μαδρίτης μπορεί να οδηγήσει σε μια πρωτόλεια απάντηση στο ερώτημα της γέννησης του κινήματος.

Ωστόσο, το πλήθος της πλατείας Συντάγματος δεν είναι ενιαίο. Από τις πρώτες κιόλας μέρες η πλατεία χωρίζεται σε αυτούς που συγκεντρώνονται στο πάνω μέρος της και εκφράζουν τη διαμαρτυρία τους κυρίως με την ίδια την παρουσία τους, αποδοκιμάζοντας αόριστα προς τη βουλή και σπανιότερα χρησιμοποιώντας πολιτικά συνθήματα και στο κάτω μέρος της πλατείας που καθημερινά πραγματοποιούνται λαϊκές συνελεύσεις, συνελεύσεις θεματικών ομάδων και διοργανώνονται συζητήσεις και πολιτιστικές εκδηλώσεις. Εκεί συντελείται μια πρωτοφανής διαδικασία οικειοποίησης και αλλαγής της χρήσης της πλατείας. Η πλατεία, από διαβατάρικη είσοδος και έξοδος του μετρό ή «απρόσωπη λαμπερή βιτρίνα της πρωτεύουσας» (Δαλάκογλου 2011), μετατρέπεται σε κέντρο μιας νέας κοινοτικής ζωής, κέντρο διαμαρτυρίας, σύγκρουσης, αντίστασης και αντιεξουσίας, κέντρο

πολιτικής αμφισβήτησης με πανελλαδική και διεθνή διάσταση και ως κέντρο συμμετοχής και αμεσοδημοκρατικών – καταστατικών διαδικασιών.

Η πλατεία λειτούργησε ως κέντρο μιας νέας κοινοτικής ζωής βασισμένης στην αυτοοργάνωση και την αλληλεγγύη και απελευθερωμένης από την παρουσία του κράτους και την κυριαρχία των εμπορευματικών σχέσεων. Μέσα σε λίγες μέρες από την πρώτη συγκέντρωση στήθηκαν τέντες και σκηνές, οργανώθηκαν κουζίνα, φαρμακείο, ομάδα πρώτων βοηθειών, ραδιοφωνικός σταθμός, διαδικτυακή ιστοσελίδα, δραστηριότητες καλλιτεχνικής έκφρασης και δημιουργικής δραστηριότητας για παιδιά, ενώ στη βάση ελεύθερης και εθελοντικής συμμετοχής διαμορφώθηκαν ομάδες: νομικών, εξορμήσεων, σίτισης, καθαρισμού, καλλιτεχνών, στήριξης, περιφρούρησης, επικοινωνίας και φύλου.

Η πλατεία αποτελεί το κέντρο της διαμαρτυρίας, αλλά και κέντρο συντονισμού και σύγκρουσης. Εκεί όχι μόνο πραγματοποιούνται οι καθημερινές συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας αλλά καταλήγουν πολλές πορείες συνδικάτων και άλλων φορέων που πραγματοποιήθηκαν την ίδια περίοδο. Από εκεί εκπορεύονται δράσεις παρεμπόδισης των απονομιμοποιημένων κοινοβουλευτικών διαδικασιών (περικυκλώσεις του Κοινοβουλίου σε ημέρες κρίσιμων ψηφοφοριών). Από εκεί απευθύνονται προσκλήσεις για δράση στα συνδικάτα, αλλά και στους λαούς της Ευρώπης για συνονισμένη και ταυτόχρονη διαμαρτυρία. Εκεί επιχειρείται ο πανελλαδικός συντονισμός των συνελεύσεων όλων των πλατειών της χώρας. Ως κέντρο της διαμαρτυρίας η πλατεία αποτελεί και το κέντρο της σύγκρουσης με τις δυνάμεις καταστολής. Δεν είναι τυχαίο ότι ίσως το πιο σημαντικό διακύβευμα της σύγκρουσης αποτελεί ο έλεγχος της ίδιας της πλατείας.

Η πλατεία λειτουργεί ως κέντρο αντίστασης και αντεξουσίας. Η εμμένουσα παρουσία στην πλατεία δηλώνεται ως πράξη ανυποχώρητης αντίστασης μέχρι να αποχωρήσουν οι αντίπαλοι, «μέχρι να φύγουν ... κυβέρνηση, Τρόικα, τράπεζες, μνημόνια».

Τέλος, η πλατεία λειτούργησε ως κέντρο αμεσοδημοκρατικών διαδικασιών με καταστατικό χαρακτήρα. Οι διαδικασίες της συνέλευσης δια-

μορφώθηκαν μετά από εκτενείς συζητήσεις με τρόπο ώστε να εξασφαλίζεται η μέγιστη δυνατή και ισοδύναμη συμμετοχή (οι ομιλητές επιλέγονταν μετά από κλήρωση και είχαν μικρό και σαφώς ορισμένο χρόνο ομιλίας), ενώ όλες οι αποφάσεις και τα ψηφίσματα λαμβάνονταν με τη σύμφωνη γνώμη της πλειοψηφίας των εκάστοτε συμμετεχόντων. Ταυτόχρονα με τη λαϊκή συνέλευση λειτούργησαν θεματικές συνελεύσεις για τη συζήτηση και επεξεργασία επιμέρους θεμάτων (οικονομίας, εργασίας, κοινωνικής αλληλεγγύης, περιβάλλοντος, φύλου, εκπαίδευσης, άμεσης δημοκρατίας, κ.ά.) τη διατύπωση προτάσεων και τη σύνταξη κειμένων που μπορούσαν να υποβληθούν στη λαϊκή συνέλευση. Η καθημερινή επίμονη και εξαντλητική διαδικασία των συνελεύσεων έχει διπλό καταστατικό χαρακτήρα. Αφενός επιχειρεί σε μια λογική αυτοδιαμόρφωσης να μορφοποιήσει πολιτικά το ετερογενές πλήθος των συμμετεχόντων, το οποίο η ίδια η συνέλευση αναγνωρίζει ότι αποτελείται από εργαζόμενους, άνεργους, συνταξιούχους, νέους με διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες. Αφετέρου αναζητεί λύσεις για την υπέρβαση της κρίσης και την οργάνωση της πολιτικής ζωής με νέες αρχές και διαδικασίες. Στο πλαίσιο αυτό διοργανώνονται ημέρες λαϊκής διαβούλευσης με την πρόσκληση επιστημόνων και προσωπικοτήτων, οι οποίοι τοποθετούνται και δέχονται τις ερωτήσεις των συμμετεχόντων.

Στα ψηφίσματα της λαϊκής συνέλευσης μπορεί κανείς με ευκολία να διακρίνει ότι το πρόβλημα που κινητοποιεί είναι η μη δημοκρατική λειτουργία των κέντρων αποφάσεων. Η κοινωνική αδικία και οι διευρυνόμενες κοινωνικές ανισότητες αποτελούν παράγωγο της έλλειψης της δημοκρατίας. Έτσι, οι επιμέρους προτεινόμενες λύσεις όπως η διαγραφή του χρέους, η αναδιανομή του εισοδήματος, η εθνικοποίηση των τραπεζών, η μείωση των ωρών εργασίας, τα κοινωνικά δικαιώματα, κ.ά. καταλήγουν πάντα στο «να πάρουμε τη ζωή στα χέρια μας». Με άλλα λόγια το ίδιο το υποκείμενο της συλλογικής δράσης των πλατειών που λειτουργεί στη βάση

της δημοκρατίας και της αυτοδιαχείρισης προβάλλεται ως η λύση του προβλήματος.

Επίλογος

Ο Castells στο κλασσικό του έργο The City and the Grassroots (1983) υποστηρίζει ότι η πόλη είναι ένα κοινωνικό προϊόν που προκύπτει από συγκρουόμενα κοινωνικά συμφέροντα και αξίες και ότι ο καλύτερος τρόπος για να μελετήσει κανείς τις διαδικασίες αστικής αλλαγής είναι να ερευνήσει την εμπρόθετη δράση των πολιτών. Εκκινώντας από τις θέσεις αυτές, αλλά ξεφεύγοντας από το ιστορικό πλαίσιο του έργου του Castells που επιφύλασσε στα κοινωνικά κινήματα έναν ιδιαίτερο ιστορικό ρόλο, θα παρατηρούσε καταρχάς κανείς ότι η δράση των πολιτών δεν έχει πάντα προοδευτικό, ριζοσπαστικό ή απελευθερωτικό ρόλο. Το κίνημα ή αντικίνημα της απόρριψης των μεταναστών αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση δράσης πολιτών που στοχεύει στην εμπέδωση και εμβάνθυνση της κυριαρχίας των γηγεγών επί των ούτως ή άλλως κυριαρχούμενων μεταναστών. Αντίθετα το κίνημα των ελεύθερων χώρων προτείνει την απελευθέρωση των δημόσιων χώρων από τις εμπορευματικές σχέσεις ή/και την παρουσία του κράτους, ενώ το κίνημα των πλατειών απαιτεί αλλαγές τόσο στο επίπεδο της ασκούμενης πολιτικής όσο (ή κυρίως) στην πολιτική διαδικασία.

Η επικέντρωση του παρόντος άρθρου στους δημόσιους χώρους και στη μάχη που διεξάγεται γύρω από αυτούς και για αυτούς είχε ως στόχο και την προβολή των διαφορετικών αντιλήψεων των κινημάτων σε σχέση με το ποιος έχει δικαίωμα συμμετοχής στη δημόσια ζωή και με ποιον τρόπο. Το ερώτημα αυτό καθίσταται εξαιρετικά κρίσιμο στο πλαίσιο της τρέχουσας βαθιάς πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής κρίσης, όπου οι παλιές ρυθμίσεις και τρόποι λειτουργίας που έμοιαζαν αυτονόητα στέραιοι τείνουν να κατεδαφιστούν και που το αίτημα να χτιστούν από την αρχή νέοι εμφανίζεται καθολικό. Οι περίοδοι κρίσης είναι και περίοδοι μεγάλης

ελευθερίας υποστήριζε ορθά ο Antre Gorz. Η έκβαση της μάχης προφανώς παραμένει ακόμα ανοιχτή. Ο τρόπος που θα διαχειριστούμε την ελευθερία που μας προσφέρει η κρίση είναι σημαντικός για το μέλλον της κοινωνικής και πολιτικής ζωής.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Αράπογλου Β., Καβουλάκος Κ.Ι., Κανδύλης Γ., Μαλούτας Θ., 2009, «Η νέα κοινωνική γεωγραφία στην Αθήνα: μετανάστευση, ποικιλότητα και σύγκρουση», *Σύγχρονα Θέματα,* 107, σσ. 57-66.

Βραδής Α. 2011, «Σπάζοντας το χωρικό συμβόλαιο», στο Χ. Γιοβανόπουλος, Δ. Μητρόπουλος, (επιμ.), *Δημοκρατία under construction,* Αθήνα, Α/Συνέχεια, σσ. 211-218.

Castells M., 1983, *The City and the Grassroots*, London, Edward Arnold.

Δαλάκογλου Δ., 2011, «Η πλατεία ως πολιτικο-χωρικό συμβόλαιο», στο Χ. Γιοβανόπουλος, Δ. Μητρόπουλος, (επιμ.), *Δημοκρατία under construction,* Αθήνα, Α/Συνέχεια, σσ. 219-226.

Kavoulakos K.I., Kandylis G., 2011, «Framing urban inequalities: racist mobilization against immigrants in Athens», *Greek Review of Social Research,*136 C, pp. 157-176.

Καβουλάκος Κ.Ι., Κανδύλης Γ. 2012, «Νέες μορφές αστικής σύγκρουσης στην Αθήνα: το πολιτικοκοινωνικό πλαίσιο, ο λόγος και οι πρακτικές της απόρριψης των μεταναστών», στο Α. Αφουξενίδης, (επιμ.), *Ανισότητες στην εποχή της κρίσης*, Αθήνα, Προπομπός, σσ. 79-100.

Καβουλάκος Κ.Ι., 2008, «Προστασία και διεκδίκηση δημόσιων χώρων: Ένα κίνημα της πόλης στην Αθήνα του 21ου αιώνα», στο Δ. Εμμανουήλ, Ε. Ζακοπούλου, Ρ. Καυτατζόγλου, Θ. Μαλούτας, Α. Χατζηγιάννη, (επιμ.), *Κοινωνικοί και Χωρικοί Μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου Αιώνα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σσ. 387-426.

Κιουπκιολής Α., 2011, «Αγανακτισμένες πλατείες: πέρα από την κοινοτοπία του πλήθους;», *Σύχρονα Θέματα*, 113, σσ. 8-10.

Μαρβάκης Α., 2004, «Κοινωνική ένταξη ή κοινωνικό απαρτχάιντ;», στο Μ. Παύλου, Δ. Χριστόπουλος, (επιμ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης. Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη,* Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σσ. 88-120.

Μπελαβίλας Ν., 2005, «Η κατάργηση της δημόσιας πόλης. Μεταλλάξεις και συγκρούσεις στον Πειραιά του 2005», Ανακοίνωση στο Συνέδριο «Γεωγραφίες της Μητρόπολης-Όψεις του φαινομένου στον ελληνικό χώρο», Θεσσαλονίκη.

Μπρέστα Μ., 2011, «Όλη η Ελλάδα μια Πλατεία (;)» στο Χ. Γιοβανόπουλος, Δ. Μητρόπουλος, (επιμ.), *Δημοκρατία under construction,* Αθήνα, Α/Συνέχεια, σσ. 91-100.

Petropoulou C., 2010, «From the December youth uprising to the rebirth of urban social movements: A space-time approach», *International Journal of Urban and Regional Research*, 34 (1), pp. 217–224.

Skenderovic D., 2007, «Immigration and the radical right in Switzerland: ideology, discourse and opportunities», *Patterns of Prejudice*, 41, pp. 155-176.

Τότσικας Π., 2004, *Η άλλη όψη της Ολυμπιάδας 2004*, Αθήνα, εκδόσεις ΚΨΜ.

Ο χώρος και ο χρόνος της απόρριψης των μεταναστών στο κέντρο της Αθήνας

Γιώργος Κανδύλης

Εισαγωγή: ένα τυφλό σημείο στην περιοχή της κρίσης

Μία από τις εισηγήσεις στον κύκλο σεμιναρίων που αποτυπώνεται σε αυτόν τον τόμο, εκείνη της 12ης Μαΐου 2011, σχετικά με ζητήματα επιτήρησης και αστυνόμευσης του αστικού χώρου, διακόπηκε απρόσμενα, όταν η πορεία διαμαρτυρίας περίπου 500 ανθρώπων που κρατούσαν κατά κύριο λόγο ελληνικές σημαίες και φώναζαν συνθήματα κατά των «ξένων», κατέληξε σε επιθέσεις εναντίον Αράβων και Ασιατών μεταναστών στους δρόμους γύρω από το κτήριο του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών. Από τα παράθυρα της οδού Αθηνάς μπορούσαμε να δούμε το πλήθος να επευφημεί τις απειλές και τις βιαιοπραγίες, υπό τη διακριτική επιτήρηση της παρούσας αστυνομικής δύναμης. Ήταν ίσως η πιο θεαματική και σίγουρα η πιο συλλογική στιγμή του πογκρόμ που ακολούθησε τη δολοφονία του 44χρονου Μανόλη Καντάρη από δύο δράστες αφγανικής καταγωγής δύο μέρες νωρίτερα, στην οδό 3^{ης} Σεπτεμβρίου.

Σε δημοσιογραφικούς, πολιτικούς και διοικητικούς *λόγους* το κέντρο της Αθήνας είναι όλο και πιο συχνά μια περιοχή καθολικής υποβάθμισης, η οποία πέρα από τα πολεοδομικά και οικιστικά χαρακτηριστικά της, συμπαρασύρει τον κοινωνικό ιστό της πόλης στην κρίση και τη διάλυση. Από τον κίτρινο σκανδαλοθηρικό[1] μέχρι τον έγκριτο Τύπο[2], περνώντας από

[1] «Το φως του ήλιου έχει δώσει τη θέση του στο σκοτάδι. Οι δρόμοι της πόλης ερημώνουν και οι κάτοικοι του κέντρου κλειδαμπαρώνουν τις πόρτες τους. Η εγκληματικότητα σκορπά φόβο σε όποιον ρισκάρει να περάσει από τις περιοχές υψίστου κινδύνου! Άλλωστε, μετά τις δέκα το βράδυ, στο άβατο του κέντρου θέση έχουν μόνο όσοι ανήκουν στο περιθώριο», Espresso, 26/9/2010.

[2] «Η αβελτηρία από πλευράς του κράτους, η επιδίωξη του βραχυπρόθεσμου συμφέροντος με απόλυτη αδιαφορία για τις μακροπρόθεσμες επιπτώσεις από πλευράς του ιδιωτικού

τα free press έντυπα[3], μπορεί κανείς να διαπιστώσει την καταγραφή μίας αγωνίας που συνδέει, κάποτε με ακαταμάχητη ευκολία, ετερόκλητα ζητήματα (όπως η μικρο-παραβατικότητα, το έγκλημα, η μετανάστευση, η πορνεία, το παράνομο εμπόριο, τα κυκλώματα προστασίας, το εμπόριο ναρκωτικών, η διαμαρτυρία, οι πορείες ή η παράνομη στάθμευση) κάτω από έναν κοινό προβληματισμό: εκείνον που βλέπει το κέντρο της πόλης να «γκετοποιείται» (Καλαντζοπούλου κ.ά. 2011) και να παραδίδεται σε έναν κύκλο ανομίας, που υποθάλπει τη σύγκρουση και τη βία.[4] Παρόμοια, μια σειρά από κείμενα πολιτικής, από το «Σχέδιο για το Ιστορικό Κέντρο» της Επιτροπής Περιβάλλοντος της Βουλής[5], μέχρι τις αποφάσεις του Υπουρ-

---

τομέα, ο συβαριτισμός και, βεβαίως, η επικρατούσα αριστερή ιδεολογία συνέβαλαν ώστε σήμερα, με τουλάχιστον 400.000 λαθρομετανάστες στη χώρα, οι περισσότεροι των οποίων στοιβάζονται υπό άθλιες συνθήκες στην πρωτεύουσα, το ιστορικό κέντρο της Αθήνας να έχει ουσιαστικά καταληφθεί από «βαρβάρους»», Καθημερινή, 6/1/2011.

[3] «Όλοι περίμεναν ότι εδώ θα γεννιόταν το Σόχο της Αθήνας. Αλλά η πραγματικότητα αποδείχτηκε διαφορετική. Έτσι, το παλιό εμπορικό κέντρο της πόλης μεταμορφώθηκε βαθμηδόν σ' ένα σκληρό γκέτο με άεργους μετανάστες, ναρκωτικά, πόρνες και άστεγους. Κάτω από τα τελευταία λοφτ και τις γκαλερί, η περιοχή κυριαρχείται πια από τους πιο απελπισμένους παρίες της», LIFO, 4/10/2007.

[4] Όπως τονίζουν οι Καλαντζοπούλου κ.ά. (2011), η συζήτηση περί της υποβάθμισης του κέντρου της Αθήνας, ακόμα και με όρους όπως το «γκέτο», δεν είναι καινούρια. Οι ίδιες εντοπίζουν την επανεμφάνιση του συγκεκριμένου όρου στην μετα-ολυμπιακή περίοδο και αποδίδουν αυτή την επανεμφάνιση στη μετάθεση των αιτιών των ποικίλων προβλημάτων μακριά από συγκεκριμένες πολιτικές αποφάσεις ή δομικά προβλήματα, μέσα από τον στιγματισμό ομάδων και περιοχών. Επεκτείνοντας αυτό το συλλογισμό, τονίζουν ότι «[η γκετολογία»] συμβολικά (αλλά και πολιτικά), θέτει τα όρια ανάμεσα στην «κανονικότητα» της πόλης (και των κατοίκων της) και στο Άλλο το οποίο απειλεί αυτήν την κανονικότητα».

[5] «[Η] υποβάθμιση που παρατηρείται (…) είναι ραγδαία και οδηγεί με μαθηματική ακρίβεια σε μη αναστρέψιμες καταστάσεις». «[Η] αναβάθμιση του Ιστορικού Κέντρου της Αθήνας δεν επιλύεται με επιχειρήσεις «σκούπα» αλλά μέσα από μια οργανωμένη και σε βάθος χρόνου παρέμβαση που θα αντιμετωπίζει πολεοδομικά, αρχιτεκτονικά, περιβαλλοντικά, κοινωνικά και οικονομικά ζητήματα. Ουσιαστικά μέσα από ένα «Κοινωνικό, Οικονομικό και Περιβαλλοντικό» Ξενοκράτη», Ειδική Μόνιμη Επιτροπή Προστασίας Περιβάλλοντος, «Ένα Σχέδιο για το Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας», 29/3/2010, http://www.hellenic parliament.gr/UserFiles/510129c4-d278-40e7-8009e77
fc230adef/epitrophPeriballontosPorisma IstorikouKentrouAthinas.doc

γικού Συμβουλίου[6] και από το Πρόγραμμα αστικών αναπλάσεων του Υπουργείου Περιβάλλοντος με τίτλο «Αθήνα 2014»[7], μέχρι τις παρεμβάσεις του Συνηγόρου του Πολίτη[8], πιστοποιούν, παρά τις σημαντικές μεταξύ τους διαφοροποιήσεις, την κατίσχυση της αναπαράστασης του κέντρου σε κατάσταση πολιορκίας, καλώντας σε εφ αρμογή πολιτικών «ανάκτησης». Παραδόξως όμως, ο εκτενής κατάλογος των επικαλούμενων μορφών βίας παρουσίαζε, τουλάχιστον μέχρι τα γεγονότα εκείνου του Μαΐου, έναν ορισμένο προϊδεασμό. Το ζήτημα της ρατσιστικής βίας είτε απουσίαζε εντελώς, είτε παρουσιαζόταν ως δευτερογενές σύμπτωμα της «κρίσης του κέντρου» και όχι ως ένα από τα συστατικά της.[9]

Το παρόν κείμενο δεν αφορά τη ρατσιστική βία καθαυτή και δεν επιχειρεί μία συστηματική καταγραφή της έκτασης, του είδους και της εξάπλω-

---

[6] «Ο σχεδιασμός μας για την Αθήνα είναι συνολικός(…). Όμως (…), πρώτο μας μέλημα είναι να μπει καταρχήν τάξη και να αποτραπεί η αναταραχή και η βία, απ» όπου κι αν προέρχεται». Εισήγηση του Πρωθυπουργού στο Υπ. Συμβούλιο της 16/5/2011 που κατέληξε στο «Σχέδιο Δράσης για το Κέντρο της Αθήνας, http://government.gov.gr/2011/05/17/13612/.

[7] «Η εικόνα αυτής της πόλης είναι η εικόνα του σημερινού πολιτισμού μας. Είναι η εικόνα μιας πόλης σε γενική κρίση, που αποκαλύπτει και άλλες κρίσεις, κρίσεις αξιών: κοινωνικών-περιβαλλοντικών-οικονομικών». Παρουσίαση του Προγράμματος Αθήνα 2014 από την Υπουργό Περιβάλλοντος, 14/6/2010, http://www.ypeka.gr/Default.aspx?tabid=362&sni[524]=367.

[8] «[Τ]ο ιστορικό κέντρο και η ευρύτερη περιοχή γίνεται χώρος υπέρμετρης συγκέντρωσης νεοφερμένων μεταναστών «χωρίς χαρτιά» και αιτούντων άσυλο, χωρίς δίκτυα υποδοχής, εργασία και στέγη, με υψηλή θεατότητα στο δημόσιο χώρο και ρυπογόνες πρακτικές, αλλά και ανάπτυξη μικρο-εγκληματικότητας επιβίωσης, η μεγάλη έκταση της οποίας επηρεάζει αποφασιστικά την ποιότητα της καθημερινής ζωής των πολιτών, αποθαρρύνει την επισκεψιμότητα, και συμβάλλει στην περαιτέρω υποβάθμιση της περιοχής. Στο πλαίσιο αυτό δημιουργούνται δίκτυα «μαύρης αγοράς» ναρκωτικών, κλοπιμαίων, παραεμπορίου και πορνείας, που συντηρούν και αναπαράγουν αυτή την ανομική κατάσταση». Εκτιμήσεις του Συνηγόρου του Πολίτη για το ιστορικό εμπορικό κέντρο Αθηνών, 13/7/2010, http://new.synigoros.gr/?i=human-rights.el.ellipis-astunomeusi.56709.

[9] Η πρώτη σαφής διαφοροποίηση καταγράφηκε σε απόφαση του νεοσυσταθέντος τότε Συμβουλίου Ένταξης Μεταναστών του Δήμου Αθηναίων (1/11/2011), όπου γίνεται λόγος για «εντεινόμενη και οργανωμένη ρατσιστική βία», ενώ διαπιστώνεται η «επιλήψιμη ανοχή» της αστυνομίας.

σής της.[10] Κινείται ωστόσο γύρω από μία βασική παραδοχή, ότι η ρατσιστική βία, ακροδεξιά ή μη, πρέπει να γίνεται αντιληπτή σε σχέση με το *κίνημα απόρριψης* της παρουσίας των μεταναστών και της εθνοτικής ποικιλομορφίας (βλ. della Porta 2008 για μια επισκόπηση της συμβολής της θεωρίας των κοινωνικών κινημάτων στην ερμηνεία της πολιτικής βίας).

Έχουμε υποστηρίξει αλλού (Καβουλάκος & Κανδύλης 2010 & 2011, Kandylis & Kavoulakos in press, βλ. και Καβουλάκος στον παρόντα τόμο) τη θέση ότι η απορριπτική δράση στο κέντρο της Αθήνας έχει χαρακτηριστικά κινήματος και ότι επομένως είναι δόκιμη η προσέγγισή της με εργαλεία της θεωρίας των κοινωνικών κινημάτων: ο εντοπισμός της δομής των πολιτικών ευκαιριών που αξιοποιεί, η ανάλυση των νοηματικών πλαισίων που επικαλείται, η διαλεκτική της αντιπαράθεση με το ευρύτερο κίνημα της *αποδοχής* κοκ. Εδώ υποστηρίζω ότι οι μορφές και η ένταση της ρατσιστικής βίας, όπως τις γνωρίζουμε εδώ και λίγο καιρό στο πεδίο του κέντρου της Αθήνας, εξαρτώνται άμεσα από την ύπαρξη, την ανάπτυξη, τις επιτυχίες αλλά και τους περιορισμούς του κινήματος της απόρριψης.[11] Πιο συγκεκριμένα, ότι η ρατσιστική βία σήμερα περνά από τη σφαίρα των ιδιωτικών υποθέσεων στη σφαίρα του δημόσιου χώρου και για να συμβεί αυτή η μετάβαση, ο ρόλος ενός απορριπτικού λόγου που κατορθώνει να διατυπωθεί με όρους τοπικού κινήματος είναι κρίσιμος. Και επιπλέον ότι η ίδια μετάβαση συνδέεται με τη νοηματική κατάσκευή τόπων για τους οποίους η ρατσιστική βία, θεωρούμενη ως εύλογη ή ακόμα και γοητευτική, καθίσταται στοιχείο της ταυτότητάς τους.

[10] Για μία πρώτη απόπειρα συστηματικής καταγραφής βλ. Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας 2012.

[11] Αισθάνομαι ότι και στο επιχείρημα αυτό συμφωνούμε με τον Κ. Καβουλάκο, με τον οποίο μοιραστήκαμε από την αρχή τους προβληματισμούς που οδήγησαν στη διερεύνηση της απόρριψης ως κινήματος, όπως άλλωστε και την ίδια την πορεία της έρευνας μέχρι σήμερα (βλ. και τη συμβολή του ίδιου στον παρόντα τόμο). Εξυπακούεται ότι οι αδυναμίες του παρόντος κειμένου βαρύνουν αποκλειστικά τον υπογράφοντα.

Η απόρριψη, η ρατσιστική βία και οι τόποι τους

Τα κινήματα τοποθετούν τη δράση τους μέσα σε νοηματικές κατασκευές σχετικά με τις ιδιότητες των τόπων όπου αυτή εκτυλίσσεται και που αυτή αφορά. Αντλώντας από την εκτενή συζήτηση γύρω από αυτήν την ιδέα της πλαισίωσης του λόγου και της δράσης των κινημάτων (Snow κ.ά. 1986, Benford & Snow 2000), η Martin (2003) κάνει λόγο για την *πλαισίωση του τόπου* (place framing), εννοώντας την επίκληση από τη μεριά των ακτιβιστών των υλικών και συμβολικών ιδιοτήτων των τόπων και επομένως για μια απαραίτητη *νοηματική κατασκευή* των τόπων. Ανάμεσα στα άλλα καθήκοντά τους, τα κινήματα αναλαμβάνουν να *γεωγραφούν*, ασφαλώς όχι χωρίς αντιφάσεις, συγκρούσεις και ανατοποθετήσεις. Στόχος αυτού του κειμένου είναι να παρακολουθήσει τη γεωγραφική τοποθέτηση της απόρριψης των μεταναστών, όπως πραγματοποιείται από τους κινηματικούς φορείς της, θεωρώντας ότι η επιτυχημένη διατύπωση μιας γεωγραφίας της απόρριψης από τη μεριά τους, αποτέλεσε (και αποτελεί) προϋπόθεση για την εξάπλωση της βίας.

Το κίνημα της απόρριψης δεν έχει μία ενιαία φωνή, όπως συμβαίνει άλλωστε συνήθως με τα κινήματα. Το υλικό της διερεύνησης αντλείται από ένα σύνολο κειμένων, ετερόκλητο ως προς τους παραγωγούς, τις προθέσεις και τους τρόπους κυκλοφορίας. Παρακάμπτοντας ως ένα βαθμό το ζήτημα αυτής της ετερογένειας, επιχειρείται παρακάτω να εντοπιστούν ορισμένες βασικές αντιλήψεις γύρω από την ουσία των τόπων της απόρριψης.

Η ρατσιστική βία στην Ελλάδα, παρά τη σιωπή που συνήθως την περιβάλλει, δεν είναι ασφαλώς νέο φαινόμενο. Ωστόσο ανάμεσα στα παλιότερα και τα πιο πρόσφατα «περιστατικά» μπορεί κανείς να παρατηρήσει μία σημαντική διαφοροποίηση. Δίπλα στις επιθέσεις από δράστες που κινούνται κρυφά, χτυπούν και έπειτα εξαφανίζονται, εμφανίζονται οι επιθέσεις που ενδύονται το μανδύα της ανοιχτής συλλογικής δράσης: εκκαθάριση της πλατείας Αγίου Παντελεήμονα Αχαρνών και αργότερα της πλατείας Αττικής από ομάδες επαγρύπνησης, διαμαρτυρίες έξω από άτυπα

τζαμιά ή κτήρια κατοικίας μεταναστών, πορείες που καταλήγουν σε βιαιότητες εναντίον μεταναστών και εναντίον χώρων που οι τελευταίοι οικειοποιούνται. Πρόκειται μάλιστα για δημόσια γεγονότα που οι διοργανωτές τους γνωστοποιούν από πριν ως τέτοια, και που επικαλούνται μετά για να κατάδείξουν το μέγεθος των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν αλλά και τη δυναμική όσων αντιδρούν, αποσιωπώντας βέβαια τη διάσταση της άσκησης φυσικής βίας.

Πρόκειται επομένως (και) για μια διαφοροποίηση *γεωγραφική*. Οι τόποι που αντιστοιχούν στη σκιώδη επίθεση είναι κι αυτοί σκιώδεις και απόκρυφοι: μια σκοτεινή γωνία, μια στάση λεωφορείου νωρίς το πρωί, μια κατοικία την ώρα της ανάπαυσης, όλα σκηνές ενός θεάτρου βίας που αποφεύγει τους θεατές, ενός ξεκαθαρίσματος εθνοτικών λογαριασμών από έναν ή λίγους μυστικούς εκδικητές της εθνικής καθαρότητας. Οι τόποι όπου διαδραματίζεται η δημόσια επίθεση, δρόμοι, πλατείες, σημεία με συμβολικό εξοπλισμό, είναι αντίθετα ορατοί και δημόσιοι: τους καθιστά τέτοιους ακριβώς η διαμαρτυρία που επιδιώκει να παρουσιάσει την απόρριψη ως συλλογικό αίτημα και καθήκον αυτών που πλήττονται από την παρουσία των μεταναστών δίπλα τους και που έχουν αποκλειστικό δικαίωμα να ορίζουν ποιος ανήκει και ποιος δεν ανήκει εκεί, στη βάση της εθνοτικής διαφοράς. Θα μπορούσε κανείς από αυτή την άποψη να αντιμετωπίσει την κυρίαρχη γεωγραφική αφήγηση που θέλει το κέντρο της Αθήνας να παρασύρεται στη δίνη μιας καθολικής κρίσης ως *ρηματική ευκαιρία* (Koopmans & Statham 1999) για την εκδήλωση της νέας γεωγραφίας της ρατσιστικής βίας. Η αναγωγή, εκ μέρους πολιτικών, διοικητικών και δημοσιογραφικών ελίτ, της παρουσίας των ξένων σε πρόβλημα, προσφέρει ένα δυναμικό απορριπτικής κινητοποίησης (Koopmans 1996). Ιδιαίτερα όμως, η σπουδή με την οποία οι ίδιες ελίτ αναπαριστούν το κέντρο με πολεμικούς όρους, ως απολεσθέν έδαφος που πρέπει να ανακτηθεί, τη στιγμή που αδυνατούν να παρουσιάσουν ένα συνεκτικό σχέδιο για το τι ακριβώς σημαίνει αυτό και πώς μπορεί να γίνει, προσφέρει ένα δυναμικό αναπλαισίωσης της ρατσιστικής βίας.

Ωστόσο αυτή η σχέση ανάμεσα στον κυρίαρχο λόγο και στη ρατσιστική βία δεν ενεργοποιείται αυτόματα. Κατά τον Koopmans (1996: 201) διαμεσολαβείται από την αδυναμία των ελίτ να επιλύσουν το ζήτημα που οι ίδιες ανακινούν και από την απουσία άλλων (μη-βίαιων) οδών για την άσκηση πίεσης. Ο Koopmans θεωρεί ότι η κύρια εναλλακτική στη βία επιλογή είναι η υποστήριξη των ακροδεξιών και ρατσιστικών κομμάτων. Επισημαίνει (στο ίδιο: 213) ότι η άκρα δεξιά διαφέρει ως προς αυτό από άλλα κινήματα, καθώς σπάνια επιλέγει πιο μετριοπαθείς μορφές «εξωκοινοβουλευτικής κινητοποίησης», για τρεις λόγους. Πρώτον, διότι δεν διαθέτει μαζική βάση, δεύτερον διότι οι αντιλήψεις της, αν και συχνά δια-δεδομένες, παραμένουν σε μεγάλο βαθμό ταμπού (και επομένως αρκετοί επιλέγουν την ανώνυμη δράση οποιασδήποτε μορφής) και τρίτον διότι η χρήση της βίας δεν έχει μόνο στρατηγικό χαρακτήρα αλλά συχνά (ίσως κυρίως) τον χαρακτήρα της έκφρασης μιας κουλτούρας της βίας.

Παρότι όντως ο απορριπτικός λόγος των ελίτ συμβάλλει στην εξάπλωση ενός ηθικού πανικού και παρότι όντως φαίνονται να βρίσκονται σε αδυναμία διαχείρισης της καθολικής κρίσης για την οποία μιλούν, το τρίτο μέρος του επιχειρήματος του Koopmans μοιάζει να μην έχει εφαρμογή στην Αθήνα. Αντίθετα, η ρατσιστική βία συνυπάρχει με άλλες οδούς έκφρασης της απόρριψης, και συνδιαλέγεται μαζί τους, σε μια, για την ώρα τουλάχιστον, κοινά επωφελή σχέση. Η ψήφος στον ΛαΟΣ, η παρακολούθηση ακροδεξιών τηλεοπτικών εκπομπών μίσους και συνωνομο-σιολογίας, η ψήφος στη δημοτική παράταξη της νεοναζιστικής Χρυσής Αυγής, η ρατσιστική προπαγάνδα μέσω πλήθους ακροδεξιών ιστοσελίδων, η ανάδειξη στελεχών-εκπροσώπων της απορριπτικής θέσης, οι συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας και η ρατσιστική βία συνδιαμορφώνουν μία απορριπτική οικολογία. Παρά το γεγονός ότι οι εσωτερικοί ανταγωνισμοί γέρνουν την πλάστιγγα πότε προς τη μια και πότε την άλλη μερίδα, το σύνολο φαίνεται να λειτουργεί αποτελεσματικά.

Κάτι τέτοιο επιτυγχάνεται χάρη στη δημιουργία ενός *ενδιάμεσου τόπου* της απόρριψης, ανάμεσα στο πλήθος των εξατομικευμένων προκαταλήψεων

και φόβων από τη μια και στη μεγάλη αφήγηση ενός έθνους σε κρίση και υπό το κράτος της ξένης απειλής από την άλλη. Με άλλα λόγια, δεν είναι δυνατόν να κατανοήσουμε τη ρατσιστική βία μόνο ως αποτέλεσμα ευρύτερων κοινωνικών μετασχηματισμών (π.χ. της «κρίσης», της εξάπλωσης της ανασφάλειας κ.ο.κ.). Και αυτό γιατί οι γενικές κοινωνικές αναπαραστάσεις που συνθέτουν τη ρατσιστική απόρριψη ενεργοποιούνται με την *τοποθέτησή* τους στα πρακτικά και τετριμμένα πλαίσια της καθημερινής ζωής (Sparks κ.α. 2001).

Οι ρηματικές πρακτικές που κατασκευάζουν αυτόν τον ενδιάμεσο τόπο στην περίπτωση της «περιοχής του Αγίου Παντελεήμονα» είναι το θέμα της επόμενης ενότητας. Για την εξέτασή τους αξιοποιείται η θεωρητική πρόταση της Kurtz (2003) σχετικά με τις *κλίμακες της πλαισίωσης* (scale frames). Η Kurtz ενδιαφέρεται ειδικά για τις ρηματικές πρακτικές που κατασκευάζουν νοηματικούς δεσμούς ανάμεσα στη γεωγραφική κλίμακα στην οποία ένα κοινωνικό πρόβλημα βιώνεται και σε εκείνη ή εκείνες όπου το πρόβλημα επιλύεται (ή θεωρείται ότι επιλύεται). Προχωρά στον εντοπισμό τριών ιδιωμάτων με τα οποία διατυπώνεται αυτή η σχέση, διακρίνοντας τις κλίμακες *της ρύθμισης*, εκείνες δηλαδή στις οποίες ένα πρόβλημα θεωρείται ότι πρέπει να τύχει διαχείρισης, τις κλίμακες *της ένταξης και του αποκλεισμού*, εκείνες που ορίζουν ποιος/τι ανήκει ή δεν ανήκει σε έναν τόπο και τις κλίμακες ως *αναλυτικές κατηγορίες*, εκείνες όπου ένα πρόβλημα θεωρείται ότι πρέπει να τοποθετηθεί ώστε να κατανοηθεί στις πραγματικές του διαστάσεις. Ο όρος «ιδίωμα» υπονοεί ότι πρόκειται για τρόπους εκφοράς που λειτουργούν συμπληρωματικά και ενδεχομένως τέμνονται σε μία και μόνο ρηματική πρακτική. Επιπλέον η Kurtz επισημαίνει ότι τα κινήματα πλαισιώνουν τις δικές τους κλίμακες σε αντίστιξη με τον περί κλιμάκων λόγο των αντιπάλων τους και εισάγει έτσι το ζήτημα της γεωγραφικής αντιπαράθεσης στον προβληματισμό περί της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ κινημάτων και αντι-κινημάτων (βλ. ενδεικτικά, Zald & Useem 1982, Meyer & Staggenborg 1996, Dixon 2008).

Ταυτόχρονα, η πλαισίωση της κλίμακας προϋποθέτει και εμπεριέχει την αναφορά σε έναν λιγότερο ή περισσότερο ορισμένο χρόνο, στον οποίο ο προσδιορισμός της κλίμακας αποκτά νόημα. Τα νοηματικά πλαίσια αναφέρονται ταυτόχρονα σε χωρικές και χρονικές κλίμακες (McCann 2003). Για παράδειγμα, η ιδέα του ανήκειν σε μια γειτονιά οικοδομείται πάνω σε σχέσεις με αντικείμενα και ανθρώπους που εμφανίζονται μεν σε ορισμένες χωρικές διατάξεις, δεν νοούνται όμως ανεξάρτητα από τις χρονικές παραμέτρους που ορίζουν η μνήμη, η αίσθηση της παράδοσης, η αίσθηση μίας κοινής προοπτικής κ.ο.κ.

Οι κλίμακες της απόρριψης

Η σειρά των γεγονότων που εκτυλίχθηκαν από το Νοέμβριο του 2008 στην «περιοχή του Αγ. Παντελεήμονα» της Αχαρνών, η αξιοποίησή τους, από φορείς του απορριπτικού λόγου, ως ενός παραδείγματος που θα έπρεπε να βρει μιμητές και αλλού και τελικά η ίδια η εμφάνιση του ρατσισμού με όρους τοπικού κινήματος συνιστούν ήδη μία *αλλαγή κλίμακας* για τον ρατσιστικό λόγο στην Ελλάδα. Αν θεωρήσουμε ότι από τις αρχές της δεκαετίας του '90 ο αντιμεταναστευτικός λόγος αφορούσε κατά κύριο λόγο την καταγγελία της εισβολής των ξένων στο εθνικό σώμα συνολικά, το νέο παράδειγμα στρέφει την προσοχή στους αλλότριους εισβολείς στους άμεσους τόπους κατοικίας των μελών αυτού του σώματος. Ακολουθώντας τη διάκριση της Kurtz, ό,τι ακολουθεί αφορά την ανάλυση των ιδιωμάτων με τα οποία το κίνημα της απόρριψης περιγράφει και πραγματοποιεί αυτή την αλλαγή, στις χωρικές και τις χρονικές διαστάσεις της.

Περιγράφοντας το οικείο και το αλλότριο

Για να οριστεί κάποιος ή κάτι ως απόβλητο(ς) πρέπει να αποδειχθεί ότι δεν ανήκει εδώ, σε αντιδιαστολή με αυτό(ν) που ανήκει. Ο προσδιορισμός μάλιστα του ζητήματος με την αντίθετη φορά, ξεκινώντας από την περιγραφή αυτού που *ανήκει* και καταλήγοντας στον εντοπισμό εκείνου που

πρέπει να αποβληθεί, είναι μία ρηματική πρακτική που χρησιμεύει στην απόκρυψη ευθέων απορριπτικών τοποθετήσεων, οι οποίες θεωρείται ότι μπορεί να πλήξουν το κύρος και την αξιοπιστία εκείνου που μιλάει.

Ένα μέρος των απορριπτικών λόγων συντίθεται από αναφορές στην ιστορία της *περιοχής* και στο υψηλό κοινωνικό στάτους των κατοίκων της. Η περιοχή αναβιβάζεται σε σύμβολο της κοινωνικής θέσης και της επιτυχίας και επιλέγονταν ως τόπος κατοικίας για αυτόν ακριβώς τον λόγο. Η εγκατάσταση όχι μόνο *συμβόλιζε* αλλά και *υλοποιούσε* την κοινωνική ανέλιξη, ενσωματώνοντας το κοινωνικό γόητρο στο δομημένο περιβάλλον.

> «Γνωρίζετε, ότι η περιοχή μας, ως άλλοτε πόλος έλξης φοιτητών, οικογενειών καλλιτεχνών, ανθρώπων της τέχνης και των γραμμάτων, επιχειρηματιών, ακόμη και περιπατητών, μετρά πλέον μηδενικά στην κυριολεξία ποσοστά;».[12]
>
> «Αν σας πω ότι στην πλατεία ερχόμασταν από τον Πειραιά να φάμε παγωτό στου Μαλάμου; Ξακουστό. Κατεβαίνανε από την Κηφισιά. Η γειτονιά ήταν λουλούδι».[13]
>
> «(...) ο νους μου γυρνά στα παλιά, τότε που η περιοχή μας ήταν μία από τις καλύτερες γειτονιές της Αθήνας».[14]

Μέσα από τη συμμετοχή σε μια κοινή ιστορία κοινωνικής ανέλιξης, η περιοχή φέρεται να εξασφάλιζε άλλοτε την κοινωνική ομοιογένεια των κατοίκων της. Πέρα από τις αναφορές στις «καλές» ή ακόμα στις «αστικές» οικογένειες, στην «κουλτούρα» και στον «ευγενή», «ήσυχο» τρόπο ζωής τους, η ομοιογένεια εκφράζεται ιδίως με τη νοσταλγία μιας απολεσθείσας κοινότητας στενών διαπροσωπικών σχέσεων, χωρίς αντιθέσεις και συγκρούσεις. Οι ανθρώπινες ποιότητες αυτής της κοινότητας διαπλέκονταν

---

[12] Κείμενο υπογραφών – ανοιχτή επιστολή των «Κατοίκων του Αγ. Παντελεήμονα» (Νοέμβριος 2008).
[13] Συνέντευξη ακτιβιστών στον Κ. Καβουλάκο, Μάιος 2009.
[14] Ι.Λ., «Άγιος Παντελεήμονας χθες και σήμερα», εφημ. Φωνή των Κατοίκων, φ. 2, σ. 5, Απρίλιος 2010.

άλλωστε με τις υλικές συνθήκες του τόπου, όπως αυτές αποτυπώνονται εμβληματικά σε ένα αστικό περιβάλλον που δεν έχει ακόμα αποκοπεί από τη φύση, στην αρχιτεκτονική των παλιών κτηρίων, στις «ανοιχτές πόρτες» των σπιτιών τη νύχτα, που σήμαιναν ότι δεν υπήρχε τίποτα να φοβηθεί κανείς.

> «[Ο]ι παλαιότεροι κυρίως κάτοικοι, θυμούνται με νοσταλγία τους καθαρούς, δενδροφυτευμένους δρόμους, με τα παλιά δίπατα αρχοντικά τους, ακούν θαρρείς ακόμα τις χαρούμενες παιδικές φωνές να γεμίζουν το χώρο. Σιγά-σιγά ο χρόνος και ο πολιτισμός, εντός εισαγωγικών, αντικαταστήσανε τα όμορφα παλιά σπίτια με τερατόμορφες πολυκατοικίες, που όμως εξακολουθούσαν να στεγάζουν τις γνωστές αστικές οικογένειες, με την κουλτούρα και τον ήρεμο, καθαρό τρόπο ζωής τους».[15]
>
> «Σπίτια επιβλητικά, διώροφα, με κήπους που μοσχοβολούσε το αγιόκλημα, τότε που οι κάτοικοι γνωρίζονταν μεταξύ τους».[16]

Η απόδοση επομένως μίας συλλογικής ταυτότητας σε εκείνους που θίγονται από την παρουσία των ξένων εξυπηρετείται από την κατασκευή ενός τόπου που, αν και μάλλον ασαφής ως προς τα όριά του, περιγράφεται ως η άμεση περιοχή κατοικίας τους. Αυτή η μικροκλίμακα ενός οικείου χώρου ένταξης συμπληρώνεται από μία επίσης σχετικά απροσδιόριστη κλίμακα χρόνου που αφορά το παρελθόν. Σε *αυτήν εδώ την περιοχή* κατοικούσαν *μέχρι πρότινος* επιτυχημένοι αλλά φιλήσυχοι άνθρωποι. Παρά την απροσδιοριστία του, ο συγκεκριμένος χωροχρονικός προσδιορισμός εξιδανικεύει την περιοχή για να καταδείξει στη συνέχεια το μέγεθος των πληγμάτων που επέφερε η έλευση των αλλότριων στοιχείων.

Στην περιγραφή της ιστορίας της κοινωνικής επιτυχίας και της ομοιογένειας αντιδιαστέλλεται η σημερινή κατάσταση, η οποία, αρκετά πέρα από

---

[15] Ζ.Β, «Η ιστορία της περιοχής μας», εφημ. Φωνή των Κατοίκων, φ.1, σελ. 8, Φεβρουάριος 2010.
[16] Ι.Λ., «Άγιος Παντελεήμονας χθες και σήμερα», ό.π.

το να αποτελεί απλή υποβάθμιση σε σχέση με το παρελθόν, περιγράφεται αποφασιστικά με τους όρους μίας κατάστασης πολιορκίας. Η απώλεια εκείνης της υλικής και κοινωνικής συνθήκης αποδίδεται απευθείας στους ξένους εισβολείς, οι οποίοι φέρνουν μαζί τους την παρακμή, σε όρους αισθητικής, ηθικής, κουλτούρας, υγιεινής. Ως αποτέλεσμα, οι άλλοτε περήφανοι κάτοικοι σήμερα φοβούνται για την ασφάλειά τους στους δρόμους και στα σπίτια τους, νιώθουν να καταρρέει το κύρος της περιοχής τους και τελικά να στιγματίζονται από το γεγονός αυτό.

> «Όπου βλέπανε σπίτι ακατοίκητο, σπάγανε τις πόρτες, μπαίνανε μέσα, κάνανε δηλαδή επίταξη, είχε δεν είχε τουαλέτα το σπίτι αυτό, αποπατούσαν οπουδήποτε. Κοιμόντουσαν οπουδήποτε. Με ποντίκια και κατσαρίδες. Δεν τους ενδιέφερε».[17] «Γνωρίζετε, ότι η μοναδική παιδική χαρά της περιοχής μας στην πλατεία του Αγίου Παντελεήμονα, παιδοκρατείται από μετανάστες που την καταστρέφουν και μάλιστα απειλούν και χειροδικούν στα ελάχιστα ελληνόπουλα»;[18]
>
> «Μου λέγανε πώς είναι δυνατό να μένεις εκεί; Δεν φοβάσαι; Γιατί δεν μετακομίζεις; Υπονοώντας ότι μάλλον θα είμαι από πολύ φτωχή οικογένεια και πρέπει να ντρέπομαι για αυτό. Εγώ πλέον δεν λέω ότι οι γονείς μου μένουν στον Άγιο Παντελεήμονα. Ειδικά στη δουλειά δεν το λέω ποτέ».[19]

Φτάνοντας στο χρονικό σημείο της εισβολής, διαπιστώνουμε ότι τα ποικίλα πλήγματα αφορούν ταυτόχρονα τις συνθήκες ζωής στο εσωτερικό της περιοχής αλλά και τη θέση της στην κοινωνική ιεραρχία του ευρύτερου χώρου της πόλης. Η απώλεια της εξιδανικευμένης κοινότητας συνοδεύεται

[17] Συνέντευξη ακτιβιστή στον Κ. Καβουλάκο, Μάιος 2009.
[18] Κείμενο υπογραφών – ανοιχτή επιστολή της «Επιτροπής Κατοίκων του Αγ. Παντελεήμονα» (Νοέμβριος 2008).
[19] Συνέντευξη πρώην κατοίκου στον Κ. Καβουλάκο, Ιούνιος 2009.

από την απώλεια του κύρους που η κατοίκηση εδώ κάποτε είχε στα μάτια των άλλων.

Είναι όμως ενδιαφέρον ότι ήδη στο σημείο της αναπαράστασης της εισβολής εμπλέκονται και μεγαλύτερες γεωγραφικές κλίμακες ένταξης/αποκλεισμού. Αφενός εκείνη μιας εθνικής κοινότητας η οποία υποφέρει από τους ξένους εισβολείς, και αφετέρου εκείνη του διεθνούς πεδίου, όπου άλλοτε καταγγέλλεται η ανθελληνική στάση των ισχυρών κρατών της Ευρώπης που μετακυλύουν στην Ελλάδα το πρόβλημα της έλευσης των μεταναστών και άλλοτε διαπιστώνεται η αγεφύρωτη πολιτισμική και φυλετική διαφορά ανάμεσα σε «εμάς» και τους μετανάστες από μη-ευρωπαϊκές χώρες. Ας σημειωθεί ότι παρότι η κλίμακα του χώρου όπου κατοικεί το έθνος δεν εμφανίζεται ευθέως στις αναφορές σε αυτό που χάθηκε, γίνεται αντικείμενο επίκλησης μέσα από την επισήμανση της απειλής.

Από την άλλη πλευρά η ιδέα της εισβολής ανοίγει την προοπτική εντοπισμού ρηγμάτων εντός του επικαλούμενου εθνικού σώματος. Σε αντίθεση με την ειδυλλιακή αφήγηση της ομοιογενούς γειτονιάς, το εθνικό σώμα περιλαμβάνει και αυτούς που άνοιξαν την πόρτα στους εισβολείς ή τους υπερασπίζονται. Όχι παράδοξα, ο προσδιορισμός αυτών των εσωτερικών εχθρών είναι εμφανώς πολιτικός, έτσι ώστε να καταδεικνύει το γεγονός ότι *και* αυτοί είναι ξένοι προς την (μη-πολιτική, καθότι φυσική) κοινότητα των κατοίκων.

> «Λυπηρό δε γεγονός αποτελεί η συνδρομή της Αστυνομίας στους 50-60 αναρχικούς που μαζεύτηκαν που αντί να τους διαλύσει, για μια ακόμη φορά τους ανέχτηκε υπερασπιζόμενη τους και όχι μόνο αυτό αλλά επιτέθηκε με χημικά κατά ηλικιωμένων κατοίκων της συγκέντρωσης μας που λίγο έλειψε να θρηνήσουμε θύματα».[20]

[20] «Απάντηση κατοίκων Αγίου Παντελεήμονα στην Ελευθεροτυπία», Ιανουάριος 2009.

> «ΟΙ ΘΛΙΒΕΡΟΙ ΑΝΤΙΡΑΤΣΙΣΤΕΣ ΤΟΥ ΑΝΤΑΡΣΥΑ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΥΡΙΖΑ, συνήγοροι και υπερασπιστές των αλλοδαπών φονιάδων και ληστών, επέλεξαν να επιτεθούν στους Έλληνες όπως πάντα, με την ΞΕΔΙΑΝΤΡΟΠΗ ΚΑΛΥΨΗ από τους ΑΛΗΤΕΣ ΛΕΡΕΣ ΕΡΓΑΤΟΠΑΤΕΡΕΣ ΤΗΣ ξεπουλημένης ΓΣΕΕ, πάρα την απαγόρευση του Δήμου και της Αστυνομίας για την συγκεκριμένη εκδήλωση».[21]

Ορίζοντας την περιοχή του προβλήματος

Στην «ανοιχτή επιστολή των Κατοίκων του Αγ. Παντελεήμονα» του Νοεμβρίου 2008 που αποτελεί το πρώτο καταγεγραμμένο συλλογικό κείμενο της τοπικής απορριπτικής δράσης, γίνεται αναφορά σε συγκεκριμένα γεωγραφικά όρια και πληθυσμιακά δεδομένα της *περιοχής*: «Στην ευρύτερη περιοχή μας, από τον Άγιο Παύλο Σταθμού Λαρίσης έως τον Άγιο Νικόλαο Αχαρνών και από την Πατησίων έως την Λιοσίων, ζουν περίπου 700.000 άνθρωποι». Η συνέχεια του κειμένου φανερώνει ότι η οριοθέτηση αυτή αντιστοιχεί σε μια «ευρύτερη περιοχή» η οποία κατά τους συντάκτες χαρακτηρίζεται από δυσανάλογη συγκέντρωση αλλοδαπών μεταναστών, καθώς «σηκώνει το μεγαλύτερο βάρος του πανελλήνιου (…) μεταναστευτικού φαινομένου», ενώ ταυτόχρονα «η αστυνόμευση (…) είναι στην κυριολεξία ανύπαρκτη, λόγω αδυναμίας του Αστυνομικού Τμήματος Αγίου Παντελεήμονα». Η επιλογή της κλίμακας γίνεται επομένως με κριτήριο κάποια αντικειμενική αναλυτική εγκυρότητα που εντοπίζει την παρουσία στον ίδιο τόπο δύο ήδη γνωστών θεμάτων, του «μεγάλου αριθμού αλλοδαπών» και της «αδυναμίας» της Αστυνομίας.

Πρόκειται για μία αποστασιοποιημένη γεωγραφική τοποθέτηση του προβλήματος και η χρήση του σχετικά ουδέτερου όρου «περιοχή», έστω και με την προσθήκη της κτητικής αντωνυμίας, είναι αρκετά ενδεικτική ως προς αυτό. Αντίθετα, στην απαρίθμηση των «τραγικών συνεπειών» που η παρουσία των μεταναστών έχει «για την τοπική κοινωνία», συναντούμε

[21] «Δελτίο Τύπου των κατοίκων του Αγίου Παντελεήμονα για το Σάββατο 17/3», εφημ. Στόχος, 20/3/2012.

επιμέρους σημεία με ιδιαίτερη λειτουργική ή/και συμβολική αξία («ο περίβολος του μεγαλοπρεπούς ενοριακού Ιερού Ναού μας», «οι δρόμοι και οι πλατείες της περιοχής μας», «η μοναδική παιδική χαρά της περιοχής μας») που μεταφέρουν την κλίμακα της ανάλυσης στο πεδίο της καθημερινής εμπειρίας.

Στην πορεία εξέλιξης της συλλογικής απορριπτικής δράσης η κλίμακα της ανάλυσης δεν διατηρεί ανάλογη χωρική ακρίβεια. Ορισμένες φορές επεκτείνεται κάπως πιο αόριστα στις περιοχές κατοικίας του κέντρου της Αθήνας που φέρονται να πλήττονται από κοινού από την συγκέντρωση των μεταναστών. Αναζητώνται τότε και άλλα σημεία-σύμβολα, όπως δείχνουν και οι επιλογές ονοματοδοσίας άλλων εμφανιζόμενων «επιτροπών κατοίκων» (Αγίου Νικολάου, Πλατείας Βικτωρίας, Περιοχής Μουσείου). Η υπογραφή «Κάτοικοι και Επαγγελματίες 6ου Διαμερίσματος» ακολουθεί την ίδια λογική, θέλοντας ενδεχομένως να κεφαλαιοποιήσει το ιστορικό των επιμέρους γεγονότων. Εκεί όπου η συντεταγμένη εμπλοκή της Χρυσής Αυγής συνοδεύεται από παραγωγή κειμένων, η κλίμακα της περιοχής μπορεί να υποβαθμίζεται μέσα στη μεγάλη ανάλυση για το απειλούμενο έθνος[22], δεν λείπει ωστόσο και η προσπάθεια παράθεσης μιας σειράς «τοπικών επιτροπών».[23]

Σε κάθε περίπτωση, η μέριμνα του πρώτου κειμένου για αποστασιοποιημένη αναλυτική τεκμηρίωση δεν είχε συνέχεια. Έπειτα από τις πρώτες συγκεντρώσεις, την αντιπαράθεση με την πολυώνυμη αντιρατσιστική πλευρά και τις επιτυχίες σε αυτή την αντιπαράθεση, οι λόγοι της απόρριψης επιλέγουν να επιμείνουν περισσότερο στο επίπεδο του καθημερινού βιώματος. Η έννοια της «γειτονιάς» εισάγεται έτσι στην ανά-

[22] Π.χ. καμία τοπική αναφορά δεν υπήρχε στο κάλεσμα σε συγκέντρωση στις 23/9/2009 στην πλ. Αγίου Παντελεήμονα που εξελίχθηκε σε προεκλογική συγκέντρωση της Χρυσής Αυγής για τις δημοτικές εκλογές.

[23] Χαρακτηριστική η ηλεκτρονική αφίσα για τη «συγκέντρωση-διαμαρτυρία» στην Ομόνοια στις 9/5/2009, με την υπογραφή «Επιτροπές Ελλήνων Πολιτών για την Απελευθέρωση της Χώρας από τους Αλλοδαπούς Εισβολείς. http://skeftomaste ellhnika .blogspot.com/2009/04/9.html

λυση, όχι μόνο ως ο τόπος όπου μπορεί να τεκμηριωθεί το πρόβλημα, αλλά και ως το ιδιαίτερο κοινωνικό πεδίο που ήδη δραστηριοποιείται επιτυχώς στην κατεύθυνση της λύσης. Είναι άλλωστε την ίδια στιγμή που ορισμένοι απορριπτικοί λόγοι φαίνονται να αποδεσμεύονται από την υποχρέωση συνομιλίας με τις αρχές, τοποθετώντας τη λύση στην επείγουσα συλλογική δράση της απόρριψης, όπως συνοψίζει ο υπότιτλος της *Εφημερίδας των Κατοίκων*[24]: «Οργάνωσε στη γειτονιά σου τη δική σου ομάδα αντίστασης για να προστατέψεις την ελευθερία σου και τη δημο-κρατία μας».

Προσδιορίζοντας τη λύση

Ταυτόχρονα με τον προσδιορισμό του προβλήματος με βάση το ποιος ανήκει *εδώ* και ποιος όχι, οι απορριπτικοί λόγοι επιχειρούν να περιγράψουν τις κλίμακες όπου το πρόβλημα μπορεί να επιλυθεί και τις διαφορετικές δυνατότητες που υπάρχουν (ή την απουσία δυνατοτήτων) σε καθεμιά από αυτές. Στην προσπάθεια αυτή, αντιπαραβάλλει διαρκώς τις δυνατότητες των ίδιων των κινητοποιούμενων θιγόμενων κατοίκων στις δυνατότητες των επίσημων θεσμών.

Οι ευθύνες της εγκατάλειψης και της «γκετοποίησης» της περιοχής και των κατοίκων της αποδίδονται στις «αρχές» –σε μια σειρά από επάλληλες γεωγραφικές κλίμακες– και η έντασή τους ποικίλλει από την αδιαφορία και την ανικανότητα μέχρι την προδοσία. Πρώτα και κύρια υπεύθυνες είναι οι κυβερνήσεις, είτε με τη γενική έννοια της κεντρικής πολιτικής εξουσίας, είτε με την έννοια συγκεκριμένων οργάνων της δημόσιας διοίκησης και κυρίως συγκεκριμένων υπουργείων και της αστυνομίας. Η ευθύνη μεταβιβάζεται έπειτα προς τα κάτω, στη διοίκηση του Δήμου Αθηναίων η οποία αδυνατεί να παρέμβει ως προς την εικόνα των δημόσιων χώρων και τον έλεγχο των εμπορικών δραστηριοτήτων των μεταναστών. Από την άλλη μεριά μια υπερεθνική ηγεσία, εντοπισμένη στις Βρυξέλλες ή σε άλλα «διεθνή κέντρα», περιγράφεται ως απόμακρος πόλος εξουσίας που λαμβάνει

[24] Φ. 3, σ. 1, Μάιος 2010.

ανεξέλεγκτες αποφάσεις, οι οποίες εφαρμόζονται υποχρεωτικά σε εθνικό επίπεδο.

> *«Δεν είστε σε θέση να προστατέψετε όχι μόνο την αξιοπρέπεια μας, την περιουσία μας, την διαβίωση μας αλλά ούτε την ίδια μας τη ζωή. Κατόπιν όλων αυτών, θεωρούμε απαράδεκτο τον εμπαιγμό των κατοίκων της περιοχής μας, από πλευράς του Υπουργείου και εσάς προσωπικά, προκλητική και εγκληματική την αδιαφορία σας και θεωρούμε ότι πλέον έχετε όλους τους κατοίκους ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΑΣ».*[25]
>
> *«Αγωνιστείτε μαζί μας, κατά των φερεφώνων της παγκόσμιας αμερικανοποίησης, που στο όνομα μιας δήθεν προοδευτικότητας στηρίζουν όλους τους εθνικισμούς γειτόνων με επεκτατικές βλέψεις σε βάρος της χώρας μας».*[26]

Η αδιαφορία, η ανικανότητα ή οι ύποπτες προθέσεις πολιτικών και διοικητικών παραγόντων καθιστούν τις επίσημες κλίμακες των βαθμίδων της διοίκησης αναξιόπιστες. Τότε είναι που οι απορριπτικοί λόγοι επιστρέφουν στην περιοχή (και μάλιστα συχνότερα στη «γειτονιά»), ως τον τόπο εκείνο όπου οφείλει να οργανωθεί η επίλυση του προβλήματος από τους ίδιους τους κατοίκους. Ο ρατσισμός γίνεται απόρριψη με την έννοια του πραγματοποιημένου αιτήματος απομάκρυνσης των εισβολέων, όπως αποτυπώνεται εμβληματικά στο κλείσιμο της παιδικής χαράς της πλατείας του Αγ. Παντελεήμονα Αχαρνών και στην εξασφάλιση της εθνοτικής καθαρότητας της ίδιας πλατείας και λίγο αργότερα της πλατείας Αττικής με ομάδες περιφρούρησης. Και αν καταρχήν αυτό μπορεί να φαίνεται σαν μια προσωρινή και αποσπασματική λύση που δεν λύνει –παρά μετατοπίζει– το τελικό μεγάλο πρόβλημα της παρουσίας των μεταναστών, αργότερα η αντίσταση στο άμεσο τοπικό προβάλλεται ως παράδειγμα προς μίμηση και

[25] Επιστολή των «Κατοίκων του Αγ. Παντελεήμονα» προς τον υφυπουργό Δημόσιας Τάξης, 6/3/2009.
[26] Αφίσα με υπογραφή «Κίνημα για Ελλάδα Πατρίδα Ελλήνων», Φεβρουάριος 2009.

καταβάλλονται προσπάθειες να επαναληφθεί το πείραμα της φυσικής απομάκρυνσης. Κάποιες στιγμές, αυτό που αποδείχθηκε πετυχημένο στο τοπικό επίπεδο προβάλλεται και ως το υπόδειγμα της λύσης συνολικά για ένα έθνος που βρίσκεται σε κατάσταση πολιορκίας. Πρόκειται επομένως για μια μετατόπιση της κλίμακας της ρύθμισης που υποστηρίζεται αποφασιστικά από το ιδίωμα της ένταξης και του αποκλεισμού.

> «Ένα αποτέλεσμα είδαμε. Με την ανακατάληψη της πλατείας».[27]
> «Με τον ξεσηκωμό των κατοίκων οι σκληροί εγκληματίες το έβαλαν στα πόδια από τον Άγιο Παντελεήμονα. Μετακόμισαν στις γύρω περιοχές, όπως Κάτω Πατήσια, Κυψέλη, Άγιος Παύλος, Σεπόλια κ.α. Επίσης πολλοί λαθρομετανάστες άλλαξαν γειτονιά. Βέβαια, το πρόβλημα δεν λύνεται, αλλά ο καθένας μας έχει υποχρέωση να προστατεύσει τη γειτονιά του».[28]

Η άμυνα στους εισβολείς στην άμεση «περιοχή μας» δείχνει ταυτόχρονα προς ένα δρόμο αποκατάστασης της απολεσθείσας κοινότητας. Έτσι η τοπική απορριπτική δράση συνδέεται με αφηγήσεις περί «αυτοοργάνωσης» των ελλήνων κατοίκων, ενώ η οικειοποίηση της πλατείας του Αγ. Παντελεήμονα και η αποκτημένη εθνοτική του καθαρότητα πανηγυρίζονται σε γιορτές που οργανώνονται στην πλατεία. Ο λόγος και οι πρακτικές της απόρριψης θυμίζουν σε αυτό το σημείο πολύ έντονα τα κινήματα πόλης όπως τα ξέρουμε τα τελευταία χρόνια (Καβουλάκος 2008), το λόγο και την πρακτική της οικειοποίησης και της συλλογικής χρήσης του δημόσιου χώρου, την καταγγελία των αρχών αλλά και την υπέρβασή τους μέσω εξωθεσμικής δράσης. Ωστόσο εδώ έχουμε να κάνουμε με συλλογικές χρήσεις που αποκλείουν τους γείτονες στη βάση της εθνοτικής και της φυλετικής διαφοράς και με μια κοινότητα που κινητοποιείται πανηγυρίζοντας τους φόβους της. Η βασισμένη στο παρελθόν επίκληση της κοινής

[27] Συνέντευξη ακτιβιστή στον Κ. Καβουλάκο, Μάιος 2009.
[28] Κ.Ν., «Τι σημαίνει για μένα ο Άγ. Παντελεήμονας», εφημ. Φωνή των Κατοίκων, φ. 2, σ. 4, Απρίλιος 2010.

ταυτότητας των κατοίκων ενισχύεται έτσι από την επίκληση ενός παρόντος έκτακτων συνθηκών.

> «Εδώ είμαστε παλιά γειτονιά. Όλοι γνωστοί είμαστε μεταξύ μας. Αμέσως μπορείς να καλέσεις κόσμο γιατί γνωριζόμαστε και υπάρχει εμπιστοσύνη μεταξύ μας. Το πρόβλημα είναι μεγάλο και δεν σου αρνούνται».[29]
>
> «Όμως ο κόσμος μας, ο πολιτισμένος κάτοικος της περιοχής όλων των ηλικιών και πολιτικών πεποιθήσεων, τα παιδιά μας, επαναστάτησε...».[30]

Κρυφή γοητεία

Όταν βρίσκονται αντιμέτωποι με σκιώδεις ρατσιστικές επιθέσεις που γίνονται κυρίαρχα αντιληπτές στο πλαίσιο ιδιωτικών παθολογιών, οι αντιρατσιστικοί λόγοι επιχειρούν να μεταβάλουν την κλίμακα της ανάλυσης, φέρνοντας το ζήτημα στο φως του δημόσιου πεδίου. Όταν η ρατσιστική κινητοποίηση είναι ήδη δημόσια, δίπλα στις στρατηγικές αναπλαισιώσεις της κλίμακας (π.χ. ότι η μετανάστευση δεν είναι υπόθεση ενός μόνο εθνικού κράτους αλλά διεθνής ή ότι πέρα από τα δικαιώματα που απορρέουν από την ιδιότητα του πολίτη ενός εθνικού κράτους θα έπρεπε να κατοχυρώνονται και ανεξάρτητα δικαιώματα συμμετοχής σε τοπικές κοινότητες), υπάρχει και η στρατηγική της ηθικής και πολιτικής απαξίωσης του αντιπάλου: εκείνοι που κινητοποιούνται εναντίον των μεταναστών είναι τελικά ύποπτοι διασυνδέσεων με τον κόσμο της νύχτας, πράκτορες μυστικών υπηρεσιών, παρακρατικοί ή απλά φασίστες.

Όλα αυτά μπορεί να είναι σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό αλήθεια – και στην περίπτωση που εξετάστηκε εδώ, η φανερή εμπλοκή της Χρυσής Αυγής μιλάει από μόνη της. Ωστόσο η καταγγελία δεν αρκεί για να εξηγήσει

---

[29] Συνέντευξη ακτιβιστή στον Κ. Καβουλάκο, Μάιος 2009.

[30] Ζ.Β., «Η ιστορία της περιοχής μας», εφημ. Φωνή των Κατοίκων, φ.1, σελ. 8, Φεβρουάριος 2010.

πώς η ρατσιστική κινητοποίηση γίνεται γοητευτική πέρα από τη μερίδα των οπαδών της οργανωμένης βίας ή ακόμα πώς, εξαιτίας αυτής της γοητείας, τα όρια μεταξύ της απόρριψης ως στάσης και της απόρριψης ως δράσης γίνονται λιγότερο σαφή. Στο κείμενο αυτό επιχειρήθηκε μία συνοπτική περιγραφή των νοηματικών κατασκευών ενός τόπου όπου η ρατσιστική βία καθίσταται θελκτική.

Εκείνοι και εκείνες που επιλέγουν βίαιους τρόπους ρατσιστικής κινητοποίησης είναι συνήθως μειοψηφία. Η γοητεία όμως εκφράζεται και με τον τρόπο της αποδοχής της βίας, από τη μεριά της μη-βίαης πλειοψηφίας, ως εύλογης λύσης ή έστω της αποδοχής των συνεπειών της. Με τον τρόπο αυτό, η ρατσιστική βία προστίθεται στον φόβο και την απόρριψη, ως καθημερινό και τετριμμένο συντακτικό στοιχείο του τόπου.

> «Κάθε κινητοποίηση κάτι θα φέρει. Ίσως το σκεφτούνε και οι ίδιοι [οι μετανάστες] και πούνε πρέπει να αλλάξουμε κάπου συμπεριφορά».[31]
> «Έχει καθαρίσει ο Άγ. Παντελεήμονας επειδή τους κυνηγήσανε. Τώρα ο Άγιος Παντελεήμονας έχει ηρεμήσει».[32]

Στην ανάλυση του Β. Αράπογλου στον παρόντα τόμο αναδεικνύεται ξεκάθαρα η στενή σύνδεση ανάμεσα στον χωρικό στιγματισμό και τη χωρική εξιδανίκευση. Προβάλλοντας στους ξένους τους χειρότερους φόβους για τον ίδιο τους τον εαυτό, οι φορείς των απορριπτικών λόγων κατασκευάζουν περιοχές απόλυτης απέχθειας που είναι την ίδια στιγμή εξαιρετικά γοητευτικές, ως περιοχές αντίστασης μιας φαντασιακά αποκαθαρμένης ταυτότητας. Με την ορολογία του Sennett (2004), αυτή η αποκαθαρμένη ταυτότητα έχει το χαρακτήρα μιας εφηβικής καθήλωσης που επιζητά απλοποιημένα και αναγνωρίσιμα αστικά περιβάλλοντα για να νιώθει άνετα. Κυρίαρχες επιλογές, όπως η επαναφορά της ιδέας των στρατοπέδων συγκέντρωσης για τους «παράνομους» μετανάστες, οι νέες

[31] Συνέντευξη κατοίκου στον Γ.Κ., Απρίλιος 2009.
[32] Συνέντευξη κατοίκου στον Γ.Κ., Σεπτέμβριος 2009.

επιχειρήσεις μαζικών συλλήψεων, η εισβολή υγειονομικών όρων στο πολιτικό λεξιλόγιο και βέβαια η επίμονη αναπαραγωγή της «παρανομίας», μέσα από την άρνηση παραχώρησης δικαιωμάτων νόμιμης παραμονής, δείχνουν ότι στο δρόμο προς την ενηλικίωση υπάρχουν κακοί οδηγοί.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Αράπογλου Β., 2012, «Κρίση στο κέντρο της Αθήνας: προνοιακές πολιτικές στην νεοφιλελεύθερη εποχή», στον παρόντα τόμο.

della Porta D., 2008, «Research on social movements and political violence», *Qualitative Sociology*, 31 (3), pp. 221-30.

Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας, 2012 (21 Μαρτίου), «Παρουσίαση Αποτελεσμάτων Πιλοτικής Φάσης, 1.10.2011-31.12.2011», Αθήνα, http://www.unhcr.gr/fileadmin/Greece/News/2012/PRESS_21.3.2012.doc.

Καβουλάκος Κ., 2008, «Προστασία και διεκδίκηση δημόσιων χώρων: ένα κίνημα της πόλης στην Αθήνα του 21ου αιώνα», στο Δ. Εμμανουήλ, Ε. Ζακοπούλου, Ρ. Καυταντζόγλου, Θ. Μαλούτας, Α. Χατζηγιάννη, (επιμ.), *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου Αιώνα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σσ. 387-426.

Καβουλάκος Κ., 2012, «Κινήματα και δημόσιοι χώροι στην Αθήνα: χώροι ελευθερίας, χώροι δημοκρατίας, χώροι κυριαρχίας», στον παρόντα τόμο.

Καβουλάκος Κ., Κανδύλης Γ., 2010, «Τοπική αντιμεταναστευτική δράση και αστική σύγκρουση στην Αθήνα», *Γεωγραφίες*, 17, σσ. 105-109.

Καβουλάκος Κ., Κανδύλης Γ., 2012, «Νέες μορφές αστικής σύγκρουσης στην Αθήνα: το πολιτικοκοινωνικό πλαίσιο, ο λόγος και οι πρακτικές απόρριψης των μεταναστών», στο Α. Αφουξενίδης, (επιμ.), *Ανισότητα στην εποχή της κρίσης: Θεωρητικές και εμπειρικές διερευνήσεις*, Αθήνα, Προπομπός, σσ. 79-

100.

Καλαντζοπούλου Μ., Κουτρολίκου Π., Πολυχρονιάδη Κ., 2011, «Ο κυρίαρχος λόγος για το κέντρο της Αθήνας», εισήγηση στην εκδήλωση της ερευνητικής ομάδας Encounter Athens, «Ποιά «κρίση» στο κέντρο της Αθήνας; Κριτικός λόγος και διεκδικήσεις για μία δίκαιη πόλη», ΕΜΠ, 16/5/2011, http://encounterathens.files.wordpress.com/2011/05/ encounter-logos-15052011.pdf.

Kandylis G., Kavoulakos K., 2011, «Framing urban inequalities: racist mobilization against immigrants in Athens», *Greek Review for Social Research*, 136 C, pp. 157-176.

Koopmans R., 1996, «Explaining the rise of racist and extreme right violence in Western Europe. Grievances or opportunities?», *European Journal of Political Research*, 30 (2), pp. 185-216.

Koopmans R. and Statham, P., 1999, «Ethnic and civic conceptions of nationhood and the differential success of the extreme right in Germany and Italy», in M. Giugni, D. McAdam and C. Tilly, (eds), *How social movements matter*, Minneapolis, University of Minnesota Press.

Kurtz H., 2003, «Scale-frames and counter scale-frames. Constructing the problem of environmental justice», *Political Geography*, 22, pp. 887-916.

Martin D., 2003, ««Place-framing» as place making: Constituting a neighborhood for organizing and activism», *Annals of the Association of American Geographers,* 93 (3), pp. 730-750.

McCann E., 2003, «Framing space and time in the city: Urban policy and the politics of spatial and temporal scale», *Journal of Urban Affairs*, 25 (2), pp. 159–178.

Meyer D. and Staggenborg S., 1996, «Movements, countermovements, and the structure of political opportunity», *The American Journal of Sociology*, 101 (6), pp. 1628-1660.

Sennett R., 2004, *Οι χρήσεις της αταξίας. Προσωπική ταυτότητα και ζωή της πόλης*, Αγρίνιο, Τροπή.

Snow D., Rochford E. B., Worden Jr, S. K., Benford R. D., 1986, «Frame alignment process, micromobilization, and movement participation», *American Sociological Review*, 51 (4), pp. 464-481.

Sparks R., Girling E. and Loader I., 2001, «Fear and everyday urban lives», *Urban Studies*, 38 (5-6), pp. 885-898.

Zald M. and Useem B., 1987, «Movement and countermovement interaction: Mobilization, tactics, and state involvement», in M.N. Zald and J. McCarthy, (eds), *Social movements in an organizational society*, New Brunswick, Transaction Publishing, pp. 247-272.

ΕΝΟΤΗΤΑ 5:
ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ

Κρίση στο κέντρο της Αθήνας: προνοιακές πολιτικές στη νεοφιλελεύθερη εποχή

Βασίλης Αράπογλου

Εισαγωγή: η νεοφιλελεύθερη κρίση, αστικές και κοινωνικές πολιτικές

Από το πλήθος των αντιθέσεων και συγκρούσεων που η κρίση αναδεικνύει θα εστιαστώ σε αυτό αντιλαμβάνομαι ως βασική αντινομία του νεοφιλελευθερισμού. Μιλώ για την αδυναμία πολιτικής επανόρθωσης των κοινωνικών τραυμάτων που ο νεοφιλελευθερισμός επιφέρει τη στιγμή που διέρχεται κρίση. Πρόκειται για μια διαδικασία που αναπτύσσεται σε δυο φάσεις- ή εναλλασσόμενες στιγμές: μια στιγμή «βαρβαρότητας» – και μια στιγμή «ανθρωπιάς». Κάτι παρόμοιο πρόσφατα ο Ζίζεκ (2010) αποκάλεσε «βαρβαρότητα με ανθρώπινο πρόσωπο» αναφερόμενος ακριβώς στη διαμόρφωση «ρεαλιστικών ή λογικών» μεταναστευτικών πολιτικών, που ουσιαστικά αποτελούν μια συντηρητική στροφή, στην οποία υποτίθεται ότι τα κυρίαρχα κόμματα σύρονται από την ακροδεξιά. Με λειτουργικούς όμως όρους απλώς αξιοποιούν την ακροδεξιά για να φανεί ότι διαφέρουν από αυτήν τόσο όσο προς τον ρεαλισμό τους όσο και ως προς την ανθρωπιά τους. Η στροφή αυτή είναι κοινό Ευρωπαϊκό φαινόμενο και έχει επισημανθεί εδώ και καιρό με την λεγόμενη επιστροφή των «αφομοιωτικών» προσεγγίσεων και πολιτικών που συνοδεύουν την ρητορική της κοινωνικής συνοχής.

Ο Ζίζεκ (2010) συνδέει τις «ρεαλιστικές» αυτές πολιτικές με την ιδεολογική διαχείριση της κρίσης: ο φόβος γίνεται το μοναδικό συναίσθημα που μπορεί να κινητοποιήσει, μέσα σ' ένα τεχνοκρατικό κι από-ιδεολογικοποιημένο πολιτικό σύστημα που χειραγωγεί τις παρανοϊκές προδιαθέσεις των φοβισμένων ανδρών και γυναικών. Η επιχειρηματολογία του Ζίζεκ είναι συγγενής με τις θεωρίες για τις «πόλεις χωρίς δικαιοσύνη» ή για τις «πόλεις της εκδίκησης» (Smith 1996, Merrifield & Swyngedouw

1996). Σε τέτοιες πόλεις ο φόβος, η ανασφάλεια, και τελικά η εκδίκηση, γίνονται το καθοδηγητικό συναίσθημα της πολιτικής, όπως πχ σε κάποιες μορφές εξευγενισμού. Οι θεωρήσεις αυτές είναι αρκετά πεσιμιστικές και επιπλέον θέτουν στο επίκεντρο τους είτε τις περιοχές των μεγάλων επιχειρήσεων και των ελίτ είτε τα γκέτο δημιουργώντας μια πολωμένη εικόνα- που δεν είναι πάντα συμβατή με την πραγματικότητα.

Θα προσπαθήσω λοιπόν να εξηγήσω γιατί το ζήτημα είναι λίγο πιο σύνθετο, αντλώντας από τη θεώρηση των Brenner, Peck, Theodore (2010a,b) για τις παραλλαγές του υπαρκτού νεοφιλελευθερισμού και από ψυχοκοινωνικές θεωρίες που επικεντρώνονται στην ιδεολογική διαχείριση του φόβου και της ανασφάλειας (Clarke, Herber & Hoggett 2008, Layton, Carro-Hollander & Gutwill 2006). Βρισκόμαστε μπροστά σε ένα μοντέλο διακυβέρνησης μέσω προφητείας, στο οποίο η νέα μυθολογία νομιμοποίησης είναι η καταστροφή: «ή βουλιάζουμε ή αλλάζουμε», όπως δήλωσε ο Έλληνας Πρωθυπουργός το 2010, λίγο μετά την ανάληψη των καθηκόντων του. Το παρόν κείμενο γράφτηκε και παρουσιάστηκε ένα χρόνο πριν τις εθνικές εκλογές του 2012. Ισχυρίζομαι ότι οι κεντρικές θέσεις που διατυπώνονται στη συνέχεια του κειμένου επιβεβαιώνονται από τις πολιτικές εξελίξεις και θα μπορούσαν να υποστηριχτούν με περισσότερα παραδείγματα από την αντιπαράθεση για το κέντρο της Αθήνας στην τρέχουσα συγκυρία.

Οι Brenner, Peck & Theodore (2010a,b) διακρίνουν μεταξύ δυο διαφορετικών διαδικασιών με τις οποίες προάγεται η νεοφιλελεύθερη πολιτική, την παραλλαγή των οποίων μπορούμε να αναγνωρίσουμε στην παρούσα συγκυρία. Μια είναι η διαδικασία της απορρύθμισης και της αναδίπλωσης σημαντικών κρατικών λειτουργιών και η άλλη είναι η διαδικασία της ρύθμισης και εκδίπλωσης νέων θεσμών (ή σήμερα θα λέγαμε της «ταχείας μεταρρύθμισης») που είναι απαραίτητη για να στηρίξουν τις διαδικασίες ιδιωτικοποίησης στα κενά που δημιουργούνται από την απόσυρση του κράτους.

Οι διαδικασίες αυτές δεν αναπτύσσονται απαραίτητα σε διακριτές χρονικές «φάσεις», αλλά μπορούν να συνυπάρχουν και να εναλλάσσονται. Στην Ελλάδα οι διαδικασίες της απορρύθμισης εμφανίστηκαν στη δεκαετία του 1990 ενώ στις αρχές της νέας χιλιετίας πολλαπλασιάστηκαν οι απόπειρες μεταρρύθμισης. Οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες μας ενδιαφέρουν εδώ ιδιαίτερα γιατί σε μεγάλο βαθμό αφορούν στις κοινωνικές πολιτικές. Οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες αποτέλεσαν σημαντικό άξονα για την εμπέδωση του νεοφιλελευθερισμού σε ιδιαίτερες τοπικές συνθήκες υπό το μανδύα αυτού που είχα ονομάσει «συντηρητικό εκσυγχρονισμό» (Αράπογλου 2005). Η ρητορική της συνοχής συνόδευσε τις διαβεβαιώσεις για την ένταξη της χώρας στην ΟΝΕ και την αναβάθμιση της παγκόσμιας θέσης της Αθήνας με την ανάληψη των Ολυμπιακών αγώνων. Η ρητορική της συνοχής ήταν τότε μονάχα το συντηρητικό συμπλήρωμα στην καταναλωτική ευδαιμονία και εθνικιστική ανάταση που επικράτησε στην ισχυρή Ελλάδα των Ολυμπιακών Αγώνων (Αράπογλου 2005, Afouxenidis 2006, Σταθάκης & Χατζημιχάλης 2007).

Με την εμφάνιση όμως της νεοφιλελεύθερης κρίσης τα πράγματα αλλάζουν και διαφαίνεται ένας πειραματισμός, με βραχυπρόθεσμες λύσεις και προσπάθειες ρύθμισης που όμως δεν θίγουν την ουσία του νεοφιλελευθερισμού- αυτό που πρόσφατα οι Brenner, Peck & Theodore αποκάλεσαν «νεοφιλελευθερισμό-ζόμπι» (Brenner, Peck & Theodore 2010b, Peck 2010). Στα πλαίσια της «νεκρανάστασης» του νεοφιλελευθερισμού μια σειρά «τέρατα» ή «μακάβρια» φαινόμενα μπορούν να εμφανιστούν. Ο Peck (2010) μιλά για την εντατικοποίηση της καταστολής στις φτωχές συνοικίες των καπιταλιστικών μητροπόλεων, ακολουθώντας την επιχειρηματολογία του Wacquant (2007). Η καταστολή δεν είναι όμως παρά μόνο ένα από τα μέσα διαχείρισης του φόβου και της ανασφάλειας, και βέβαια δεν συναινούν όλοι εύκολα στη χρήση της. Η ρητορική της συνοχής επανέρχεται με μεγαλύτερη νομιμοποιητική δύναμη και αποκτά προτεραιότητα έναντι των υποσχέσεων καταναλωτικής ευδαιμονίας και εθνικής ανάτασης.

Κατά την εμπέδωσή (embeddedness) του ο νεοφιλελευθερισμός δεν υφίσταται μόνο θεσμικές προσαρμογές στα τοπικά περιβάλλοντα, αλλά συναρθρώνεται με τις διαθέσιμες πολιτικές και κοινωνικές ιδεολογίες. Αυτό σημαίνει ότι ο νεοφιλελεύθερες πολιτικές σπάνια είναι αμιγείς. Μπορεί ανάλογα με τις ιδιαίτερες συνθήκες και συσχετισμούς να είναι ρατσιστικές, σεξιστικές, εθνικιστικές, πελατειακές, νεποτιστικές κ.ο.κ. – μπορεί και όχι. Η απόπειρα ηγεμονίας είναι ανοιχτή στο πολιτικό παιχνίδι. Κατά τη διάρκεια της κρίσης ενδέχεται να αλλάξουν οι ιδεολογικές συναρθρώσεις που είχαν παγιωθεί πριν την κρίση. Οι αλλαγές αυτές πραγματοποιούνται μέσω επικοινωνιακών τεχνικών, που ακολουθώντας τον D. Hook (2005), θα μπορούσαν να ονομαστούν «τεχνολογίες συναισθήματος» (technologies of affect).

Η πρόταση του Hook (2005), στην οποία εδώ δεν μπορώ να επεκταθώ, έχει θεωρητική καταγωγή αφενός στην ανάλυση του Adorno για τις τεχνικές της φασιστικής προπαγάνδας και αφετέρου στο έργο του Φουκώ για τις τεχνολογίες κατασκευής της υποκειμενικότητας. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι οι τεχνολογίες του συναισθήματος δεν κατευθύνονται από ένα κέντρο αλλά διαμορφώνονται και διαχέονται μέσα σε ένα πλέγμα εξουσιαστικών σχέσεων. Επιπλέον, παρότι οι τεχνολογίες του συναισθήματος αποσκοπούν στην πολιτική χειραγώγηση, υπάρχει πάντα μια αντίστροφη φορά επίδρασης από το ψυχικό προς το πολιτικό πεδίο, γεγονός που συνεπάγεται το ενδεχόμενο αποτυχίας της προσπάθειας πολιτικής χειραγώγησης. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε τις τεχνολογίες αυτές δυναμικές και ατελέσφορες.

Για παράδειγμα, η αιφνίδια απορρύθμιση επιφέρει ρήξεις, μάλλον επιλεκτικά, σε εκείνες τις σχέσεις που δεν είναι πλέον λειτουργικές και αντιμετωπίζονται τώρα ως στρεβλώσεις της αγοράς. Σε αυτό το πλαίσιο μπορούν να γίνουν ιδεολογικοί και επικοινωνιακοί ελιγμοί. Στην απλούστερη εκδοχή οι κατηγορίες για διαφθορά, σύναψη πελατειακών σχέσεων, κομματισμό, αδιαφορία ή οκνηρία έχουν σαφώς τιμωρητικό χαρακτήρα και προφανώς ο νεοφιλελευθερισμός δεν μπορεί να ανεχτεί παρόμοιες

συμπεριφορές, ή καλύτερα δεν μπορεί να τις ανεχτεί πια (Μαλούτας 2011). Μπορεί όμως ταυτόχρονα να ανεχθεί το ρατσισμό ή τον εθνικισμό. Η κινητοποίηση της «ηθικής αυστηρότητας» μπορεί να ακολουθήσει κακόβουλους διαύλους, μπορεί να τραυματίσει τόσο το ίδιο το υποκείμενο όσο και τους δεσμούς του – τις σχέσεις του με τους άλλους. Με απλά λόγια: η τιμωρία πονάει και ο πόνος έχει απρόβλεπτες συνέπειες. Αυτοί που πονούν μπορεί να θέλουν να δείξουν ότι πονούν, πονώντας τους πιο αδύναμους. Για να τελεσφορήσει πολιτικά η τεχνο -λογία των συναισθημάτων θα πρέπει να διαχειριστεί και τις συνέπειες της κοινωνικής οδύνης.

Κατά την τελευταία δεκαετία έχει επισημανθεί διεθνώς μια μετατόπιση της έμφασης από την ιδεολογική αξιοποίηση της αναπαράστασης-εικόνας στη δυνατότητα πολιτικής αξιοποίησης του συναισθήματος στην πολιτική επικοινωνία (Ahmed 2004, Gregg & Seigworth 2010). Στην νέα αυτή συνθήκη, η ανάλυση εστιάζει στην ικανότητα της πολιτικής να διαπλάθει το μικρόκοσμο μέσα στον οποίο διαμορφώνονται η ανθρώπινη εμπειρία, οι χρήσεις του σώματος, και οι διαπροσωπικές σχέσεις. Ο χώρος γίνεται προνομιακό πεδίο άσκησης εξουσίας ακριβώς γιατί η υλική και συμβολική του διάσταση είναι πολύ στενά συνδεδεμένες με το συναισθηματικό υπόβαθρο των υποκειμένων (Thrift 2004).

Στην ανάλυση που ακολουθεί ισχυρίζομαι ότι οι τεχνολογίες του συναισθήματος αξιοποιούν διακριτές ασυνείδητες ψυχικές διεργασίες σε κάθε μια από τις διαδικασίες της «αναδίπλωσης» και της «εκδίπλωσης» του νεοφιλελευθερισμού. Ακριβώς επειδή σε κάθε στιγμή της νεοφιλελευθεροποίησης επικρατεί ένας ιδιαίτερος τύπος τεχνολογιών συναισθήματος αναφέρομαι σε «τεχνολογίες απορρύθμισης» και «τεχνολογίες μεταρρύθμισης» αντίστοιχα.

Στον πυρήνα των τεχνικών επικοινωνίας που υποστηρίζουν τις νεοφιλελεύθερες αστικές και κοινωνικές πολιτικές μπορούμε να διακρίνουμε τη διχαστική κατασκευή «εξιδανικευμένων» και «απαξιωμένων» τόπων. Τις φαντασίες, τα βιώματα, και τις σχέσεις που αντιστοιχούν στους τόπους αυτούς ονομάζω κανονιστικές χωρικότητες. Χρησιμοποιώ τον

όρο «κανονιστικές χωρικότητες», αναφερόμενος στο ότι ο διχαστικός χαρακτήρα τους («ιδεώδες»-«καταδιωκτικό», «καλό»- «κακό», «διασκέδαση»-«φόβος») παράγεται μέσα σε ένα πλέγμα εξουσιαστικών σχέσεων που προσδιορίζει όχι μόνο το νόημα αλλά και το ίδιο το βίωμα που αντιστοιχεί σε κάθε μια από αυτές. Δηλαδή, οι κανονιστικές χωρικότητες προδιαγράφουν πως θα αισθάνεσαι, τι θα κάνεις, ποιος θα είσαι, με ποιους θα σχετίζεσαι «εκεί που μένεις» ή «εκεί που πηγαίνεις». Οι κανονιστικές χωρικότητες διαμορφώνονται στο ευρύτερο κοινωνικό πεδίο μέσα από μακρόχρονες και πολύπλοκες διαδικασίες, αλλά κάποιες από αυτές αξιοποιούνται επιλεκτικά από τις τεχνολογίες συναισθήματος στα πλαίσια της απόπειρας απόσπασης συναίνεσης για τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές.

Θεωρητικά, η πρόταση μου συνδέει την «τεχνολογία των συναισθημάτων» του Hook (2006) με εκείνη της Lynne Layton (2006, 2008), η οποία θεωρεί ότι οι «ασυνείδητες κανονιστικές διεργασίες» αναπαράγουν τις κοινωνικές διαιρέσεις και τις άμυνες έναντι καταθλιπτικών βιωμάτων, καθηλώνοντας τα υποκείμενα σε αλλοτριωτικές σχέσεις και διαδραματίσεις (εκτενέστερη ανάλυση στο Arapoglou 2011). Είναι αξιοσημείωτο ότι στο έργο της Layton (όπως και σε συναφείς προσεγγίσεις π.χ. Clarke, Herber & Hoggett 2008) η αναγνώριση της ευαλωτότητας, αποτελεί τη βάση των πολιτικών αλληλεγγύης έναντι της νεοφιλελεύθερης διαχείρισής τους που εδράζεται είτε στην απώθησή της είτε στην ψευδεπίγραφη φυγή στην ευδαιμονία και στην παντοδυναμία. Επισημαίνω όμως ότι η ευαλωτότητα είναι εν μέρει απότοκο των πολιτικών απορρύθμισης και των ενδεχόμενων τραυματισμών που επιφέρει ο τιμωρητικός λόγος που επιχειρεί να νομιμοποιήσει τις πολιτικές αυτές.

Τεχνολογίες απορρύθμισης: Χωρικότητες των Τεράτων

Η απορρύθμιση στην παρούσα συγκυρία ξεθεμελιώνει όποια θεσμικά ή ιδεολογικά υπολείμματα είχαν απομείνει από προηγούμενους πολιτικούς συμβιβασμούς που, κατά στρεβλό συχνά τρόπο, παρείχαν είτε κάποια

μορφή ασφάλειας, είτε την ψευδαίσθηση δύναμης και ευδαιμονίας. Το σοκ παράγει φόβο, ανασφάλεια, απελπισία και οδύνη που με τη σειρά τους γίνονται αντικείμενο διαχείρισης. Η αιφνίδια και εκτεταμένη απορρύθμιση κινητοποιεί άγχη και φόβους που αντιστοιχούν σε πρώιμες φάσεις συγκρότησης του ψυχικού οργάνου και οι σχέσεις με τους άλλους μπορεί να αποκτήσουν σχιζοειδή-παρανοειδή χαρακτήρα. Οι εντυπώσεις είναι διασπασμένες και η ψυχική ζωή δεν είναι ενοποιημένη, οι άλλοι δεν μπορούν να αναγνωριστούν ως ολότητες και αυτόνομες οντότητες.

Μελετώντας σχετικές αναπαραστάσεις στον Ημερήσιο Τύπο διαπιστώνουμε ότι στην πόλη περιφέρονται εξιδανικευμένα και δαιμονοποιημένα αντικείμενα, όπως ο καλός κι ο κακός μαστός, η καλή κι η κακή μητέρα για το βρέφος. Χωρικές φαντασίες, βιώματα και σχέσεις που συγκροτούν αυτό που αποκαλώ «Χωρικότητες των Τεράτων». Το βασικό άγχος, που επανέρχεται σε αυτές είναι ότι τα διωκτικά αντικείμενα θα αφανίσουν το ιδεώδες αντικείμενο και το εγώ που χρειάζεται να κινητοποιηθεί έναντι της απειλής. Οι κεντρικές περιοχές της πόλης αναπαριστώνται ως παγίδα υποβάθμισης, εγκατάλειψης, οδύνης, φόβου ή ακόμα και θανάτωσης όσων μεταναστών ή γηγενών, εγκλωβίζονται σε αυτές. Είναι χαρακτηριστικό της διαδικασίας σχάσης ότι οι διώκτες πολλαπλασιάζονται με κάθε δυνατό τρόπο, κυρίως με διαρκείς κατηγοριοποιήσεις των επικίνδυνων κατηγοριών του πληθυσμού (ναρκομανείς, πόρνες, λαθρομετανάστες, εγκληματίες κ.ο.κ.) που μετατρέπουν ιστορικές περιοχές του κέντρου της Αθήνας σε γκέτο.

Ενδεικτικά αναφέρω τίτλους από δημοσιεύματα της έγκριτης εφημερίδας «Καθημερινή» το καλοκαίρι που προηγήθηκε των δημοτικών εκλογών του 2010: «Η μάχη για την αποκατάσταση του Κέντρου» (1/8/2010), «Η εγκληματικότητα αλλάζει στέκια στο κέντρο» (1/8/2010), «Συνθήκες Γκέτο στο Κέντρο της Αθήνας: Εκρηκτικά προβλήματα η εγκληματικότητα και το μεταναστευτικό» (25/8/2010), «Το Κέντρο ασφυκτιά σε συνθήκες Γκέτο: Λαθρομετανάστες και ανομία οι δυο μεγάλες πληγές» (25/8/10), «Η Κυψέλη υποφέρει από ιδιότυπο γκέτο» (9/9/2010).

Στα δημοσιογραφικά ρεπορτάζ και σχόλια οι «ήσυχες γειτονιές απειλούνται», «η Ολυμπιακή Αθήνα βομβαρδίζεται», οι «κρυφές γωνιές της απόλαυσης χάνονται». Διευκρινίζω ότι πολλά από τα αναφερόμενα προβλήματα είναι υπαρκτά και ολοένα οξύνονται. Η σχετική όμως επιχειρηματολογία και πολιτικές πρακτικές διαπνέονται από πολεμική διάθεση (μάχη, βόμβες, εκρήξεις, ασφυξία, πληγές, κ.ο.κ). Προφανώς οι στρατιωτικού τύπου επεμβάσεις, είτε από τους κρατικούς μηχανισμούς είτε από το κοινό που ανταποκρίνεται στα σαλπίσματα μάχης, έχουν τα αντίθετα αποτελέσματα από αυτά που δηλώνουν ότι επιδιώκουν. Ενδεχομένως, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι τέτοιες επεμβάσεις αποτυγχάνουν, επειδή τα λανθάνοντα συναισθήματα είναι το μίσος και η καταστροφικότητα. Στην επόμενη ενότητα θα εξηγήσω πως οι αναπαραστάσεις συμπόνιας και ενοχής συμπληρώνουν την εικόνα του μίσους και της καταστροφής.

Ήδη από τη δεκαετία του 1970 στη Βρετανία είχε επισημανθεί ότι ο «ηθικός πανικός» (moral panic) δημιουργείται με τη διαμεσολάβηση των ΜΜΕ που προκαλούν και νομιμοποιούν την άσκηση κοινωνικού ελέγχου επί των μειονοτικών ομάδων από το κράτος με εθνικιστικά ή ρατσιστικά κριτήρια (Cohen 1973, Hall et al. 1978). Σε συνέχεια αυτού του προβληματισμού ο Stuart Hall (1988) είχε διαβλέψει ότι ο ρατσισμός αποτελεί «τη ζάχαρη στο τσάι» του λαϊκισμού και του αυταρχισμού που συνοδεύουν την άνοδο του νεοφιλελευθερισμού.

Στην περίπτωση της Αθήνας ο ξενοφοβικός λόγος των ΜΜΕ και η δράση ρατσιστικών ομάδων προϋπήρχαν της κρίσης (Αράπογλου κ.α. 2009, Καβουλάκος & Κανδύλης 2010, Kandylis 2006). Ο ηθικός πανικός όμως εντείνεται στην περίοδο της κρίσης και μάλιστα εντάσσεται στην πολιτική αντιπαράθεση για τις αυτοδιοικητικές εκλογές (βλ. παρακάτω). Σε όλες τις σχετικές αναλύσεις περισσότερη σημασία έχει το πώς τα ΜΜΕ ή οι φορείς πολιτικής «κεφαλαιοποιούν» το ρατσισμό από το αν τον προκαλούν. Επιπλέον ο ξενοφοβικός λόγος και οι «Χωρικότητες των Τεράτων» εμφανίζονται ήδη από τη δεκαετία του 1990, πριν και μετά τους Ολυμπιακούς Αγώνες. Υπάρχει μια διαφοροποίηση στις περιοχές και στις ομάδες που

μπαίνουν στο στόχαστρο των πολιτικών και των ΜΜΕ, αλλά στο παρόν κείμενο δεν είναι δυνατό να επεκτείνω την ανάλυση. Θέλω επίσης να τονίσω ότι ο χωρικός στιγματισμός είναι μια πρακτική που σχεδόν πάντα εντάσσεται σε μια διχαστική αναπαράσταση. Δηλαδή, ο χωρικός στιγματισμός αποτελεί τον ένα πόλο της σχάσης, στον οποίο και εστιάζονται πολλές αναλύσεις, ενώ υπάρχει και ο πόλος της χωρικής εξιδανίκευσης. Στην προσέγγιση που προτείνω φόβος και παντοδυναμία, πόλεμος και φυγή, απορρύθμιση και μεταρρύθμιση συνδέονται και αποτελούν συστατικά της νεοφιλελεύθερης πολιτικής.

Οι τεχνολογίες του συναισθήματος επιλέγουν τις προσφορότερες πολιτικά αναπαραστάσεις προσφέροντας σωσίβια ασφάλειας σε μια τρικυμία σημαινόντων που εμπλέκονται σε ένα συνεχές παιχνίδι προβολών-ενδοβολών (projections-introjections), φαντασίας και βιώματος στις γειτονιές του φόβου και της εγκατάλειψης. Η φαντασία της καταδίωξης συχνά καταλήγει σε βία καθώς καταρρέουν οι διαδικασίες συμβολοποίησης. Ο βασικός τρόπος επικοινωνίας γίνεται η προβολική ταύτιση (projective identification) καθώς επιδιώκεται ο άλλος να βιώσει ό,τι του προβάλλεται και να συμμορφωθεί σε αυτό που θα ικανοποιούσε τη φαντασία.

Για παράδειγμα σε κείμενα ρατσιστικών διακηρύξεων στην περιοχή του Αγ. Παντελεήμονα, προβάλλεται στους μετανάστες όχι μόνο φθόνος αλλά και ο πόνος μιας τραυματισμένης συλλογικής ταυτότητας, η ανασφάλεια και ο φόβος της εγκατάλειψης. Στις ανακοινώσεις ρατσιστικών κινήσεων οι μετανάστες χάνουν την ανθρώπινη ιδιότητα, και οι ασυνείδητες προβολές θα μπορούσαν να συνοψιστούν σε φράσεις όπως «παγιδευτήκαμε εδώ και μας φέρονται σαν ζώα – μας μεταχειρίζονται στα σκουπίδια, γίναμε μετανάστες στον τόπο μας». Η αίσθηση εξορίας συνοδεύεται από καταγγελίες για τις πολιτικές και κοινωνικές ελίτ που απολαμβάνουν τα προνόμια τους στις καλές περιοχές. Η «κλοπή της απόλαυσης», ή η «κλοπή των δικαιωμάτων» με δράστες άλλοτε τους μετανάστες και άλλοτε τις ελίτ είναι φαινόμενο που έχει επισημανθεί και σε άλλες χώρες (Clarke & Garner 2010). Δυστυχώς όμως η προβολική ταύτιση οδηγεί σε άμεσες πράξεις βίας,

σαν μια άμεση επικοινωνία για να βιώσει ο άλλος τον άφατο πόνο και το αίσθημα εγκατάλειψης που μερικοί από τους κατοίκους βιώνουν.

Τεχνολογίες ταχείας μεταρρύθμισης: Χωρικότητες Διασκέδασης και Ανθρωπιστικής Κρίσης

Το ξεπέρασμα της κρίσης του νεοφιλελευθερισμού επιβάλλει μια σειρά «μεταρρυθμίσεων» στις οποίες περιλαμβάνονται και οι απόπειρες καταπράυνσης της οδύνης. Σε αυτές υποβόσκουν αμφιθυμία και ενοχές για τις συνέπειες της νεοφιλελεύθερης πολιτικής. Θα τις ονόμαζα «μανικές μεταρρυθμίσεις», όχι μόνο γιατί έχουν το χαρακτήρα του κατεπείγοντος, αλλά κυρίως γιατί αξιοποιούν πολιτικά, εκείνες τις κοινωνικές σχέσεις που χαρακτηρίζονται από αισθήματα ελέγχου, θριάμβου και περιφρόνησης. Τέτοιου τύπου σχέσεις συνήθως συντηρούν η κατανάλωση και η φιλανθρωπία και εδώ έχουμε τις κλασικές περιπτώσεις εξευγενισμού περιοχών.

Στην ελληνική πολιτική το σλόγκαν «η βουλιάζουμε ή αλλάζουμε» καθοδηγεί τέτοιες μεταρρυθμίσεις, καθώς εν μέσω κρίσης απόφασίστηκε η μεταρρύθμιση της τοπικής αυτοδιοίκησης. Για παράδειγμα, η επικοινωνιακή προώθηση του σχεδίου ΚΑΛΛΙΚΡΑΤΗΣ στις αυτοδιοικητικές εκλογές του 2010 τόνιζε το στοιχείο του κατεπείγοντος, του απόλυτου ελέγχου της κατάστασης από τη κυβέρνηση, του θριάμβου επί των δυσκολιών και της μομφής όσων «οπισθοδρομικών» πολιτικών δυνάμεων εναντιώνονταν σε αυτές. Η «επανάσταση του ΚΑΛΛΙΚΡΑΤΗ» αφενός προβάλλονταν ως μια από τις βασικότερες προϋποθέσεις για τη σωτηρία της χώρας και αφετέρου συνδέονταν με την παραμονή του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση και την αποφυγή του κινδύνου πρόωρων εθνικών εκλογών.

Στην ίδια κατεύθυνση οι ταχείες επενδύσεις θα μπορούσαν να αποκαταστήσουν την πληγωμένη εικόνα της εγκαταλειμμένης μετα-Ολυμπιακής πόλης μέσω της κινητοποίησης των αγορών ακινήτων και των πολλαπλών αναπλάσεων. Η πολιτική διοίκηση της χώρας μπορεί να «αναβιώσει» το όραμα της αξιόπιστης χώρας τιμωρώντας τους δράστες της

εγκατάλειψης και της κλοπής του δημόσιου χρήματος. Η αναζήτηση υπευθύνων και η τιμωρία τους γίνεται στοιχείο πολιτικής νομιμοποίησης ή και προσωπικής ανέλιξης.

Οι σχεδιαζόμενες αναπλάσεις και κοινωνικές παρεμβάσεις αποσκοπούν στην αποκατάσταση μιας «κανονικότητας» στους επίφοβους και εγκαταλειμμένους τόπους. Επιδιώκουν την επίτευξη μιας «πόλης κατανάλωσης και αναψυχής» από την οποία οι πολλοί αποκλείστηκαν. Τέτοιες αναπαραστάσεις ονομάζω «Χωρικότητες Διασκέδασης» σε κάποιες παραλλαγές των οποίων, το ξένο αποκτά το χαρακτήρα του εξωτικού που μπορεί να καταναλωθεί άφοβα σε μικρές, πάντα, δόσεις.

Μια ακόμη παραλλαγή των «μανικών μεταρρυθμίσεων» μπορεί να θεωρηθεί η «ταχεία» αντιμετώπιση των έντονων και ορατών προβλημάτων στο κέντρο της πόλης. Η τεχνολογία των συναισθημάτων κινητοποιεί εδώ τις «Χωρικότητες της Ανθρωπιστικής Κρίσης». Εννοώ ότι οι περιοχές του κέντρου δεν παρουσιάζονται απλώς ως επίφοβοι τόποι αλλά ως τόποι οδύνης και ταυτόχρονα διάρρηξης της κοινωνικής συνοχής. Το «επιτελικό κράτος» καλείται να κατευθύνει τις «στρατιές» των εθελοντών στις περιοχές που πλήττονται από την κρίση. Στην περίπτωση αυτή διαφαίνεται η ενοχή των διαχειριστών της κρίσης αλλά τα όρια ευθύνης τους περιορίζονται στην αντιμετώπιση του αναπόφευκτου. Επιπλέον αναπτύσσεται μια συμβολική οικονομία επιμερισμού σπάνιων πόρων και συναισθημάτων συμπόνιας (Arapoglou 2004). Για παράδειγμα στο προσκήνιο έρχονται οι «νέο-άστεγοιι» θύματα της κρίσης κι όχι οι «λαθρομετανάστες». Ο διαχωρισμός των δυο αυτών κοινωνικών κατηγοριών από τις αστυνομικές αρχές και τις εθελοντικές οργανώσεις είναι εξαιρετικά δύσκολο καθήκον.

Είναι αξιοσημείωτο ότι οι «ταχείες μεταρρυθμίσεις» σπανίως αποδίδουν. Συχνά οι φιλοδοξίες των αρμόδιων αρχών για το «ιστορικό κέντρο» εξαντλούνται σε μια σειρά σχεδιασμών επί χάρτου. Δεν είναι ωστόσο παράδοξο το ότι η φιλοδοξία των σχεδίων συνδέεται άρρηκτα με την αδυναμία πραγματοποίησής τους, ακριβώς επειδή η φυγή στην παντοδυναμία

σημαίνει άρνηση της ευθύνης, των ελλειμμάτων σχεδιασμού και των πραγματικών συνθηκών μέσα στις οποίες διαμορφώνονται τα προβλήματα.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι επιτροπές που έχουν κατά καιρούς συσταθεί για τη διάσωση του ιστορικού κέντρου. Στην τεκμηρίωση και στις προτάσεις σχετικών πορισμάτων είναι έκδηλη η εναλλαγή του φόβου, της διαπίστωσης της ανθρωπιστικής κρίσης, και της προώθησης της πολυπολιτισμικής διασκέδασης. Ως βασικό αίτιο των προβλημάτων του κέντρου θεωρείται η συγκέντρωση περιθωριακών ομάδων, αστέγων, απόρων, χρηστών ναρκωτικών, εκδιδομένων ατόμων, και αλλοδαπών. Η συγκέντρωση όλων αυτών των ετερογενών ομάδων αποτελεί το βασικό γνώρισμα της ανθρωπιστικής κρίσης στα εν λόγω σχέδια. Δεν αντέχει βέβαια στην ορθολογική κρίση ο ισχυρισμός ότι η περιθωριοποίηση και η παραβατικότητα είναι το αίτιο των προβλημάτων. Η παράθεση τόσο ετερογενών «ομάδων» υπό την ετικέτα του περιθωρίου και της παραβατικότητας δύσκολα συγκαλύπτει την απαξίωσή τους και θέτει διλλήματα επιλογής για το ποιοι αξίζουν την συμπόνια και ποιοι όχι. Συνέπεια μιας τέτοιας προσέγγισης δεν είναι παρά η «σύσφιξη» των αστυνομικών και προνοιακών παρεμβάσεων, καταστολής και συμπόνιας.

Η κοινωνική συνοχή στην προεκλογική αντιπαράθεση για το Δήμο της Αθήνας

Χαρακτηριστικό επίσης παράδειγμα αποτελεί η αντιπαράθεση σχετικά με την κοινωνική πολιτική μεταξύ των δυο επικρατέστερων συνδυασμών στις τελευταίες δημοτικές εκλογές του 2010. Ο ένας συνδυασμός- «ΑΘΗΝΑ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΜΑΣ» ήταν αυτός του πρώην υπουργού του κόμματος της Νέας Δημοκρατίας και απελθόντος δημάρχου, Νικήτα Κακλαμάνη. Στο συνδυασμό «ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ» που τελικά κέρδισε, ηγείται ο πρώην Συνήγορος του Πολίτη, Γιώργος Καμίνης, ο οποίος προτάθηκε από το νεοϊδρυθέν κόμμα της ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ και υποστηρίχθηκε από το κυβερνών κόμμα- ΠΑΣΟΚ και μικρές ετερογενείς

πολιτικές κινήσεις. Υπήρχαν ακόμη ένας ακροδεξιός συνδυασμός, τρεις αριστεροί συνδυασμοί, και ένας υποψήφιος χωρίς υποστήριξη πολιτικού κόμματος. Στον επίσημο προγραμματικό τους λόγο οι δυο μεγάλοι συνδυασμοί παρότι δεν ταυτίστηκαν, ρητορικά συνέκλιναν ως προς βασικές αρχές πολυπολιτισμικότητας, αλληλεγγύης και ισότητας ευκαιριών. Και στους δυο όμως η «κοινωνική συνοχή» συνδέθηκε πρωτίστως με ζητήματα ασφάλειας. Το τονίζω αυτό καθώς είναι η πρώτη φορά που η «κοινωνική συνοχή» απέκτησε στα ελληνικά πολιτικά δεδομένα τόσο στενή σύνδεση με την ασφάλεια, την παραβατικότητα και την ανομία.

Η ρητορική αυτή επιβεβαιώνει όσα γνωρίζουμε από τις αναλύσεις για την Μ. Βρετανία, όπου η κοινωνική συνοχή ορίζεται κατά τρόπο «αρνητικό» από τις συνέπειες της έλλειψης της, δηλαδή προσδιορίζεται ως αυτό που δεν θέλουμε ή ως αυτό που απευχόμαστε ή φοβόμαστε. Στην επιχειρηματολογία αυτή ανασφάλεια=ανομία=μη-συνοχή και αντίστροφα ασφάλεια=νομιμότητα=συνοχή. Στην αριστερή και σοσιαλδημοκρατική παράδοση αυτό είναι αξιοπρόσεκτο, γιατί πλέον η συνοχή δεν ορίζεται με όρους ισότητας ή ανισότητας ή με όρους ιδιότητας πολίτη. Η Μεγάλη Βρετανία αποτελεί το καλύτερο παράδειγμα για το πώς η κοινωνική συνοχή συνδέθηκε με την προώθηση ενός νέου κοινοτισμού όπου η κοινότητα προάγει το αίσθημα ασφάλειας και επιτυγχάνει την αφομοίωση. Η επικοινωνιακή τεχνική στις πολιτικές αυτές αφαιρεί από τον Άλλο την ετερότητά του – προωθείται η «πολυπολιτισμικότητα» χωρίς «ετερότητα», και η «πολιτική» χωρίς «πολιτική», όπως κατά τον Zizek (2010), προωθείται ο καφές χωρίς καφεΐνη. Και βεβαίως δεν θα μπορούσε να υπάρχει καλύτερη επιτέλεση μιας τέτοιας κένωσης από το εξαφανιστεί όχι το νόημα των λέξεων αλλά ο φυσικός εκπρόσωπος τους. «Πολυπολιτισμικότητα» χωρίς Άλλους και «πολιτική» χωρίς Πολιτικούς. Αυτή είναι μια μορφή συνοχής στην οποία η κοινωνία υπάρχει αδιαμεσολάβητη, ασφαλής και αυτάρκης με τον ενιαίο και αδιάσπαστο εαυτό της.

Ας επανέλθουμε στον παράδειγμα της Αθήνας. Σημαντικό στοιχείο διαφοροποίησης, μεταξύ των δυο πολιτικών σχηματισμών, αποτέλεσε η

στάση έναντι των μεταναστών «χωρίς νομιμοποιητικά έγγραφα» (στο λεξιλόγιο του ενός συνδυασμού) και των «παράνομων μεταναστών» (στο λεξιλόγιο του άλλου συνδυασμού). Ανεκτική και ανθρωπιστική για τον συνδυασμό που νίκησε – απορριπτική και κατασταλτική για το συνδυασμό που ηττήθηκε. Οι αιτιολογήσεις επίσης διαφέρουν. Στο συνδυασμό του Κακλαμάνη η παγκόσμια κρίση, το πρόγραμμα σταθεροποίησης, η ανεξέλεγκτη εισροή μεταναστών που ανέχτηκαν οι κυβερνήσεις, και τα προσκόμματα που οι αριστερές κινήσεις έφεραν στις προσπάθειες του δήμου για την αναζωογόνηση της πόλης αναφέρονταν ως οι βασικοί παράγοντες για τη δημιουργία των τοπικών προβλημάτων. Σύμφωνα με το συνδυασμό του Καμίνη η αμέλεια και η διαφθορά της συντηρητικής δημοτικής αρχής έφεραν την παρακμή και την κρίση που με τη σειρά της γέννησε ανομία και ανασφάλεια. Η παγκόσμια κρίση και η σταθεροποιητική πολιτική, αποτελούν περιοριστικούς παράγοντες κι όχι ανυπέρβλητα εμπόδια για τις δημοτικές αρχές. Τελικά πειστικότερη αποδείχτηκε η επιχειρηματολογία που επέρριψε την ευθύνη [και την τιμωρία] στη διαφθορά της απερχόμενης αρχής, η αναγνώριση του αισθήματος εγκατάλειψης, η ελπίδα αναζωογόνησης των περιοχών σε «κρίση», και η άμβλυνση της αίσθησης κινδύνου.

Επιπρόσθετα, η διαχείριση της κρίσης λαμβάνει χώρα σε διαφορετικές κλίμακες (έτσι π.χ. σε άλλο επίπεδο μπορεί να εκφραστεί η «βαρβαρότητα» και σε άλλο η «ανθρωπιά»). Προφανώς οι κλίμακες αυτές κατασκευάζονται και επίσης διασυνδέονται. Το κλασικό παράδειγμα σε σχέση με το μεταναστευτικό ζήτημα, που έχει συνδεθεί με το μέλλον του κέντρου της Αθήνας, είναι η διάκριση μεταξύ της λεγόμενης διαχείρισης των ροών και της κοινωνικής ένταξης. Η διαχείριση θα γίνει κυρίως μέσω διακρατικών συμφωνιών και συνεργασίας, η φύλαξη/ αστυνόμευση και σκλήρυνση των συνόρων θα είναι πρωτίστως αρμοδιότητα του εθνικού κράτους και η ένταξη, όσων απομείνουν, θα γίνει πρωτίστως σε τοπικό επίπεδο.

Η κατασκευή του φράχτη στον Έβρο είναι ενδεικτικό παράδειγμα. Η τεχνολογικοποίηση που νομιμοποιεί μια τέτοια πολιτική της προσδίδει όχι

απλώς «αποτελεσματικό» αλλά «ρεαλιστικό» χαρακτήρα, μεταθέτοντας την ευθύνη της φροντίδας και περίθαλψης του ικέτη σε άλλο επίπεδο και σε άλλους φορείς. Η εναλλαγή βαρβαρότητας- ανθρωπιάς ευφημιστικά ονομάζεται από τους κυβερνητικούς αρμόδιους «ολοκληρωμένη προσέγγιση» ή «πακέτο» εφόσον τεχνοκρατικά εμφανίζεται ως κατανομή αρμοδιοτήτων. Βεβαίως η τεχνολογικοποίηση απωθεί την ενοχή για το απάνθρωπο και εξοβελίζει την συμπόνια. Η συζήτηση γίνεται για το ύψος και το μήκος του φράχτη και τα υλικά, της κατασκευής του. Περιλαμβάνει επίσης τις λειτουργίες της θερμικής κάμερας, και μάλιστα, ως επίδειξη ύψιστης επικοινωνιακής τεχνικής οι εικόνες των λαθρομεταναστών αναμεταδίδονται στα ΜΜΕ ως σκιές. Οι σκιές δεν έχουν όνομα, ηλικία, φύλο, ιστορία και συναισθήματα – δεν διακρίνεται αν πρόκειται για άνδρες, γυναίκες ή παιδιά. Δεν μπορείς να συμπονέσεις μια σκιά, μπορείς όμως να τη βάλεις στο στόχαστρο. Η ανθρώπινη κατάσταση περιορίζεται σε μια μόνο ιδιότητα του σώματος – αυτή της εκπομπής θερμότητας.

Επειδή ακριβώς οι κλίμακες κατασκευάζονται, η κατανομή αρμοδιοτήτων μπορεί να επιτρέψει πολιτικούς ελιγμούς και αντιπαραθέσεις. Ας σημειωθεί ότι η συμβολική, σκλήρυνση της εθνικής πολιτικής εμφανίστηκε κυρίως μετά τις αυτοδιοικητικές εκλογές. Η τακτική της κυβέρνησης ελέγχεται ως σκόπιμη καθυστέρηση ή αποσιώπηση των προθέσεων της προκειμένου να καρπωθεί τα ενδεχόμενα πολιτικά οφέλη από την ήττα των συντηρητικών δημάρχων στους οποίους μπορούσε να χρεωθεί ο αυταρχισμός. Παραμένει μάλιστα ανοιχτό το ερώτημα της στάσης των δημοτικών αρχών στις νέες συνθήκες, ο προσδιορισμός των αρμοδιοτήτων τους σε θέματα αστυνόμευσης, η συμμετοχή τους σε εκκαθαρίσεις σκούπα κ.ο.κ. Υπογραμμίζω ότι δεν πρόκειται για πλήρη και μονοδιάστατο διαχωρισμό αρμοδιοτήτων, αλλά ότι υπάρχουν σαφείς προτεραιότητες για τον τύπο της παρέμβασης σε κάθε κλίμακα. Επομένως η στιγμή της βαρβαρότητας δεν εμφανίζεται αποκλειστικά –παρότι επικρατεί– μόνο στο εθνικό επίπεδο διαχείρισης ενώ η στιγμή της ανθρωπιάς στο τοπικό.

Υπάρχει ένας σχεδιασμός για κάτι τέτοιο, ένα σχεδιασμός όμως που φαίνεται ότι αποτυγχάνει γιατί η βία διαχέεται.

Τέλος, στη διαχείριση της κρίσης συμμετέχει ποικιλία πολιτικών και κοινωνικών δρώντων κάθε ένας από τους οποίους αξιοποιεί ένα διαφορετικό ιδεολογικό μίγμα. Δυο στοιχεία αποκτούν εδώ καθοριστική σημασία. Πρώτον, η ικανότητα συμμαχιών, αναπλαισίωσης τοπικών δράσεων και πολιτικής αξιοποίησής τους. Δεύτερον η ικανότητα να κινητοποιηθούν τα συναισθήματα και οι επενδύσεις μεγάλου κοινωνικού φάσματος. Για την περίπτωση της Αθήνας που εδώ συζητάμε οι δυο σχηματισμοί δημιούργησαν διαφορετικές συμμαχίες αναπλαισιώνοντας τοπικά αιτήματα με διαφορετικό τρόπο. Η απελθούσα δημοτική αρχή επέδειξε ανοχή σε τοπικές ρατσιστικές δράσεις και επιχείρησε να δελεάσει τους ψηφοφόρους ακροδεξιών κομμάτων. Πρόκειται για μια αμφίδρομη σχέση με την έννοια ότι οι τοπικές ρατσιστικές δράσεις αφενός αξιοποιούνται πολιτικά αφετέρου όμως αξιοποιούν τη δυνατότητα πρόσβασης σε ένα ευρύτερο ακροατήριο, γεγονός που τις ενδυναμώνει. Το συντηρητικό πολιτικό φάσμα επιχείρησε δηλαδή να κεφαλαιοποιήσει πολιτικά τις «Χωρικότητες των Τεράτων». Η συγκρότηση τοπικών ομάδων στη βάση παρανοειδών μηχανισμών και η αξιοποίηση της ηγεσίας τους καθίσταται μερικές φορές καθοριστική για το μέλλον μιας περιοχής. Η πρακτική αυτή εντέλει αποδοκιμάστηκε καθώς στο δεύτερο γύρο των εκλογών συγκροτήθηκε μια πλειοψηφία που συνυπολογίζοντας το ενδεχόμενο ανοιχτής ρατσιστικής διοίκησης προτίμησε το συνδυασμό του Καμίνη. Οι «Χωρικότητες της Ανθρωπιστικής Κρίσης» συσπείρωσαν ένα ευρύτερο φάσμα πολιτών. Όμως, οποιαδήποτε παρέμβαση στις περιοχές που έχουν συγκροτηθεί ρατσιστικές κινήσεις είναι εξαιρετικά δύσκολη, ειδικά εφόσον έχει πλέον διαμορφωθεί ένα ευάριθμο – αν και όχι πλειοψηφικό, ακροατήριο του ξενοφοβικού λόγου.

Αυτό σχετίζεται με το δεύτερο παράγοντα, δηλαδή τη δυνατότητα πολιτικής απεύθυνσης του ρατσισμού σε ένα ευρύτερο κοινό, μεσοστρωματικής, ως επί το πλείστον, κοινωνικής σύνθεσης για τις περιοχές που μιλάμε. Διαμορφώνεται μια συνθήκη που μοιάζει με αυτό που ο Bauman

αποκάλεσε «κοινωνία των παρατηρητών». Αναφέρομαι σε εκείνο το φαινόμενο στο οποίο η ρατσιστική βία γίνεται ανεκτή χωρίς οι μάρτυρες της να παρεμβαίνουν για την παρεμπόδισή της. Η στάση αυτή όχι μόνο επιτρέπει την αναπαραγωγή της φυσικής βίας αλλά και συγκροτεί κοινό για την κατ' εξακολούθηση θέαση της είτε στο περιβάλλον που επιτελείται είτε σε ορισμένες μορφές αναμετάδοσής της από τα ηλεκτρονικά μέσα και το διαδίκτυο. Υπάρχει μεγάλη συζήτηση για το αν υπάρχει ηθική ευθύνη και ενοχή του παρατηρητή εφόσον δεν συμμετέχει στην πράξη. Στις ΗΠΑ κυρίως η σχετική φιλολογία έχει επισημάνει ποικιλία ασυνείδητων μηχανισμών που εξηγούν τη διάδοση του φαινομένου. Ως επί το πλείστον οι μηχανισμοί αυτοί διευκολύνουν την απώθηση της ενοχής μέσω της υποτίμησης των θυμάτων και της μείωσης της βλάβης την οποία υφίστανται. Με άλλα λόγια, κάποια από, τα θύματα της βίας «δεν αξίζουν την συμπόνια».

Επίλογος

Προσπάθησα να επιχειρηματολογήσω ότι ενώ η αδυναμία επανόρθωσης των κοινωνικής οδύνης είναι μάλλον σταθερό γνώρισμα της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας και πολιτικής, εδώ μπορούμε να διαγνώσουμε κάτι καινούριο. Πρόκειται λοιπόν όχι μόνο για την αδυναμία να αποκτήσει ο «καπιταλισμός ανθρώπινο πρόσωπο» αλλά για την προσπάθεια να διαχειριστεί την αδυναμία του. Θέλω να τονίσω ότι η διαχείριση αυτή δεν αφήνει απλώς αβοήθητα τα θύματα της πολιτικής του, δεν διευρύνει απλώς τις κοινωνικές ανισότητες, αλλά ενισχύει τις διασχιστικές τάσεις, πολλαπλασιάζει τα πρόσωπα της βαρβαρότητας, και διαχέει τη βία. Μιλάω δηλαδή όχι για την επικράτηση της βαρβαρότητας per se, αλλά για την επικράτηση της βαρβαρότητας επειδή αποτυγχάνει η επικοινωνιακή «θεραπεία» της οδύνης που επιφέρει. Σ' αυτά τα πλαίσια επιχείρησα να αναδείξω πως η συμβολική και υλική βία παράγεται από την ατελέσφορη χρήση των «τεχνολογιών νεοφιλελεύθερης απορρύθμισης και μεταρρύθμισης» που τροφοδοτούν χωρικές φαντασίες, βιώματα, σχέσεις και

πρακτικές με βασικό συστατικό τους τη βία και την απελπισία. Η διαδικασία, που επιχειρώ να περιγράψω, φέρνει πάρα πολύ κοντά εκείνα τα οποία επιχειρεί να διαχωρίσει- το καλό και το κακό, τη φαντασία της βίας και την επιτέλεση της. Με απλά λόγια είναι ένα «παιχνίδι με τη φωτιά». Πρόκειται για την έναρξη μιας βαθειάς οργανικής κρίσης.

Η διέξοδος θα μπορούσε ίσως να αναζητηθεί σε αντι-κανονιστικές διαδικασίες αλληλεγγύης, στην αναδιανομή πόρων, στον καταμερισμό μεριδίων ευθύνης, στο ρεαλιστικό σχεδιασμό και στην εργασία αλλαγής των περιοχών της κρίσης με τη συμμετοχή όσων ο ρατσιστικός λόγος αποκλείει. Θα ήταν ίσως αισιόδοξο να σκεφτεί κανείς ότι η αποτυχία νομιμοποίησης του νεοφιλελευθερισμού θα μπορούσε να σηματοδοτήσει και την έναρξη μιας διαδικασίας απελευθέρωσης από τις μεσσιανικές εξαγγελίες, τις πολεμικές ιαχές, και τις δογματικές εξαρτήσεις, που αναπαράγονται μέσα στους κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς στους οποίους εναποτίθενται η προστασία και οι ελπίδες των πολιτών.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Ahmed S., 2004, *The cultural politics of emotion*, Edinburgh, Edinburgh University Press.

Afouxenidis A., 2006, «Urban social movements in southern European cities: reflections on Toni Negri's the mass and the metropolis», *City*, 10 (3), pp. 287–329.

Αράπογλου Β.Π., Καβουλάκος Κ.Ι., Κανδύλης Γ., Μαλούτας Θ., 2009, «Η νέα κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας: μετανάστευση, ποικιλότητα και σύγκρουση», *Σύγχρονα Θέματα*, 107, σσ. 57-66.

Αράπογλου Β.Π., 2005, «Καθεστώτα αποκλεισμού, οι αλήθειες και οι παραλλαγές τους: Διάγραμμα μελέτης του ελληνικού καθεστώτος αποκλεισμού», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 118Γ, σσ. 31-58.

Arapoglou V.P., 2004, «The governance of homelessness in the European South: spatial and institutional contexts of philanthropy in Athens», *Urban Studies*, 41 (3), pp. 621-640.

Arapoglou V.P., 2011, «The urban uncanny: The neoliberal crisis and the political incapacity for social reparation», 4th Annual Conference: The psychosocial studies Network, Brighton.

Brenner N., Peck J., Theodore N., 2010a, «Variegated neoliberalization: geographies, modalities, pathways», *Global Networks*, 10 (2), pp. 1470-2266.

Brenner N., Peck J., Theodore N., 2010b, «After neoliberalization?», *Globalizations*, 7 (3), pp. 327-345.

Clarke S., Garner S., 2010, *White identities: A critical sociological approach*, London, Pluto Press.

Clarke S., Herber H., Hoggett D., 2008, *Object relations and social relations: the implications of the relational turn in psychoanalysis*, London, Karnac books.

Cohen S., 1973, *Folk devils and moral panic*, St Albans, Paladin.

Crowley H., Hickman M., 2008, «Migration, postindustrialism and the globalized nation state: social capital and social cohesion re-examined», *Ethnic and Racial Studies*, 31 (7), pp. 1222-1244.

Gregg M., Seigworth G., (eds), 2010, *The affect theory reader*, London, Duke University Press.

Hall S., Critcher C., Jefferson T., Clarke J., Roberts B., 1978, *Policing the crisis*, *mugging, the state, and law and order,* NY, Holmes and Meier Publishers Inc.

Hall S., 1988, *The hard road to renewal: Thatcherism and the crisis of the left*, London, Verso.

Hook D., 2005, «Affecting whiteness: Racism as technology of affect», *International Journal of Critical Psychology*, 16, pp. 74-99.

Καβουλάκος Κ.Ι., Κανδύλης Γ., 2010, «Τοπική αντιμεταναστευτική δράση και αστική σύγκρουση στην Αθήνα», *Γεωγραφίες*, 17, σσ. 105-109.

Kandylis G., 2006, «From assimilation to national hierarchy. Changing dominant representations in the formation of the Greek city», *The Greek Review of Social Research*, 121 C, pp. 157-174.

Layton L., 2006, «Racial identities, racial enactments, and normative unconscious processes», *Psychoanalytic Quarterly*, 75 (1), pp. 237-269.

Layton L., 2008, «What divides the subject? Psychoanalytic Reflections on Subjectivity, Subjection and Resistance», *Subjectivity*, 22, pp. 60-72.

Layton L., Carro Hollander N., Gutwill S., (eds), 2006, *Psychoanalysis, class and politics: Encounters in the clinical setting*, London, Routledge.

Μαλούτας Θ., 2011, «Χωρικές και κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης στην Αθήνα: από τις ρυθμίσεις του πελατειακού κράτους στην Κρίση των ελλειμμάτων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 134-135 Α΄- Β΄, σσ. 51-70.

Merrifield A., Swyngedouw E., (eds), 1996, *The urbanization of injustice*, London, Lawrence and Wishart.

Peck J., 2010, «Zombie neoliberalism and the ambidextrous state», *Theoretical Criminology*, 14 (1), pp.104-109.

Thrift N., 2004, «Intensities of feeling: Towards a spatial politics of affect», *Geografiska Annaler*, 86 (1), pp. 57-78.

Σταθάκης Γ., Χατζημιχάλης Κ., 2004, «Αθήνα διεθνής πόλη: από την επιθυμία των ολίγων στην πραγματικότητα των πολλών», *Γεωγραφίες,* 7, σσ. 26-47.

Smith N., 1996, *The new urban frontier: gentrification and the revanchist city,* London, Routledge.

Wacquant L., 2007*, Urban outcasts: A comparative sociology of advanced marginality*, Cambridge, Polity Press.

Zizek S., 2010, «Liberal multiculturalism masks an old barbarism with a human face», *Guardian*, www.guardian.co.uk, τελευταία επίσκεψη στις 03/10/2010.

Η πόλη από κοινού. Μια πιλοτική προσέγγιση της SARCHA[1] για την περιοχή Γεράνι στο κέντρο της Αθήνας

Μαρία Θεοδώρου

Η σημερινή κατιούσα κατάσταση της οικονομίας και οι πολλαπλές συνέπειες της στις ζωές των ανθρώπων δημιουργούν το κατάλληλο πλαίσιο για την αναθεώρηση δεδομένων και στερεότυπων αντιλήψεων που αφορούν τόσο το αντικείμενο των αρχιτεκτονικών/πολεοδομικών μελετών/ερευνών όσο και τη διατύπωση προτάσεων για την πόλη. Σε αυτό το πλαίσιο, το πρόγραμμα της SARCHA, *CCR-ΠΚΠ: CityCommonResource-Πόλη Κοινός Πόρος 2010-2011*, διερευνά τη δυνατότητα μιας διαφορετικής προσέγγισης της πόλης ως δεξαμενής ανθρώπινων, φυσικών και υλικών πόρων που μπορεί να διαχειρίζονται «από κοινού». Η ανοικτή ομάδα εργασίας της SARCHA ολοκλήρωσε την πιλοτική έρευνα καταγραφής και διατύπωσε προτάσεις για την ανάταξη των αστικών πόρων της περιοχής Γεράνι στο

[1] Η SARCHA (School of ARC Hitecture for All), είναι μια μη κερδοσκοπική εταιρεία που ιδρύθηκε το 2006 και συνιστά μια ανοιχτή δομή στην οποία όποιος ενδιαφέρεται μπορεί εγγραφεί χωρίς οικονομική επιβάρυνση ως συμμέτοχος (associate). Σήμερα αριθμεί 217 συμμέτοχους διαφόρων ηλικιών και ειδικοτήτων από διαφορετικές χώρες που συνδέονται μέσω της ιστοσελίδας και των δραστηριοτήτων της. Δέσμευση της SARCHA είναι να εντοπίζει κρίσιμα ζητήματα που αφορούν την αρχιτεκτονική και τις αστικές συνθήκες και να συστηματοποιεί αυτό που εμφανίζεται ως μια χαλαρή δέσμη ερωτημάτων και ερευνητικών/πραξιακών προσανατολισμών ανάμεσα στους συμμέτοχους της και εντός ενός ευρύτερου και διαφοροποιημένου «κοινού». Τα προγράμματα της διαμορφώνονται ως ετήσια θέματα που αναφέρονται σε κρίσιμα ζητήματα όπως: *Άκτιστο* (2008), *POLIS 21* (2009), *CCR-ΠΚΠ: Πόλη Κοινός Πόρος* (2010-2011), *Polypolis* (2011-2012), *Νέοι Περιηγητές στην Αθήνα* (2012). Σύμφωνα με πάγια τακτική, η στελέχωση των προγραμμάτων και δραστηριοτήτων πραγματοποιείται κατόπιν ανοικτής πρόσκλησης ενδιαφέροντος. Δείτε επίσης, Μαρία Θεοδώρου, *Notes on SARCHA*, www.sarcha.gr/Resources.aspx (13/3/2011).

κέντρο της Αθήνας, ενώ παράλληλα σχεδίασε το κοινωνικό παιγνίδι *Polypolis* ως εργαλείο και πεδίο δοκιμής της «από κοινού» αστικής παρέμβασης.

Η «σχιζοφρένεια» της οικονομίας και η «λογική της εκδίωξης» Το πλαίσιο των αστικών προβλημάτων στο κέντρο της Αθήνας

Στη σημερινή κατάσταση οικονομικής κρίσης –και όπως αυτή αναδύεται στην Ελλάδα– είναι αδύνατο να μην παρατηρήσει κανείς αυτό που ο Giorgio Agamben ονομάζει «σχιζοφρένεια» της οικονομίας, όπου η πράξη και η ύπαρξη διαχωρίζονται και η οικονομική δραστηριότητα παραμένει αποσυνδεδεμένη από τις ζωές των ανθρώπων (Agamben 2009: 8-10).

Υπό το πρίσμα αυτής της «σχιζοφρένειας», η αδυναμία αντιμετώπισης των προβλημάτων στο κέντρο της Αθήνας μπορεί να γίνει κατανοητή. Από τη μία πλευρά εκτυλίσσεται η πραγματική ζωή των ανθρώπων που προσπαθούν να επιβιώσουν σε ένα περιβάλλον που η παράνομη και εγκληματική δραστηριότητα μεγάλης κλίμακας και η παραβατική συμπεριφορά αυξάνονται, η εξαθλίωση των ανθρώπων εδραιώνεται με την παρουσία στο δρόμο πλήθους αστέγων, ναρκομανών, ανέργων, μεταναστών και συνοδεύεται με περιστατικά ξενοφοβίας και τυφλής βίας, ενώ η οικονομική κρίση συντείνει στη μη βιωσιμότητα εμπορικών και επιχειρηματικών δραστηριοτήτων και αυξάνει τον αριθμό των κενών κτηρίων και την εγκατάλειψη του κέντρου της Αθήνας.

Από την άλλη πλευρά, ο επίσημος σχεδιασμός αστικών παρεμβάσεων αφορά είτε την περιφέρεια της πόλης (Ελληνικό), είτε περιοχές του κέντρου με λιγότερα προβλήματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι προτεινόμενες/προγραμματιζόμενες πεζοδρομήσεις κεντρικών οδικών αξόνων που δεν εμφανίζουν προβλήματα λειτουργίας είτε για τους πεζούς είτε για τα οχήματα όπως είναι οι κεντρικοί οδοί Πανεπιστημίου και Όλγας αλλά και οι αρχιτεκτονικοί διαγωνισμοί διαμόρφωσης πλατειών και ανοικτών χώρων και η χρηματοδότηση προγραμμάτων πλακοστρώσεων. Ο ρόλος της αρχιτεκτονικής και του αστικού σχεδιασμού συνεχίζει δηλαδή να συνδέεται

με την οικονομία και τις επενδύσεις στα πλαίσια του νεοφιλελεύθερου μοντέλου που την τελευταία 25ετία είδαμε να αναπτύσσεται σε παγκόσμια κλίμακα (Θεοδώρου 2007). Κανείς βέβαια δεν μπορεί πλέον να θεωρεί ότι αυτού του είδους οι παρεμβάσεις συνιστούν εργαλεία επίλυσης των προβλημάτων στο κέντρο της Αθήνας, και όλοι μπορούν να κατανοήσουν ότι αφορούν μια «σχιζοφρενική» αντίληψη σύμφωνα με την οποία η οικονομία μπορεί να αναπαράγεται αυτόνομα χωρίς να αγγίζει την πραγματικότητα. Όμως το «πραγματικό» είναι ήδη εδώ και όπως πάντα τραυματικό και αφόρητο.

Σήμερα βρισκόμαστε ίσως σε μια κατάσταση όπου όπως αναλύει η Saskia Sassen συντελείται μια «συστημική μεταμόρφωση»: η οικονομική λογική εντός της οποίας τα άτομα είχαν υπολογίσιμη αξία ως εργαζόμενοι και καταναλωτές μετατρέπεται σε μια οικονομική «λογική της εκδίωξης» (logic of expulsion) μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού. Όλο και περισσότερες κατηγορίες ατόμων θεωρούνται πλέον απόβλητοι και για αυτούς δεν μπορεί καν να τεθεί το πρόβλημα της κοινωνικής ανισότητας και περιθωριοποίησης. Οι μεγάλες ροές των μεταναστών, η αυξανόμενη ανεργία και φτώχεια, η αδυναμία και διαφθορά των κυβερνήσεων αλλά και εγκαθίδρυση των εγκληματικών δικτύων κάθε είδους είναι τα επιφαινόμενα αυτής της νέας παγκόσμιας «λογικής της εκδίωξης» (Sassen 2011). Τα χαρακτηριστικά αυτής της «συστημικής μεταμόρφωσης» παρατηρούμε να αναδύονται στην Αθήνα σήμερα. Η αδυναμία αντιμετώπισης τους ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι εξακολουθούμε να τα αντιλαμβανόμαστε και να τα αναλύουμε εντός μιας λογικής που έχει ήδη εκλείψει. Είναι απαραίτητο λοιπόν να επανεξετάσουμε τα διαθέσιμα εργαλεία (θεωρία και πρακτικές) για την κατανόηση των σύγχρονων αστικών φαινομένων. Και είναι μάλλον απόλυτα αναγκαίο, έστω και με κίνδυνο να αποτύχουμε, να πειραματιστούμε και να επινοήσουμε νέα εργαλεία για την διατύπωση προτάσεων επίλυσης των προβλημάτων στο κέντρο της Αθήνας που να επανασυνδέουν την οικονομία με την πραγματική ζωή των ανθρώπων.

Σε αυτό το πλαίσιο η μη κερδοσκοπική SARCHA (School of ARC Hitecture 4 All) αποφάσισε να θέσει υπό εξέταση τη σχέση της αρχιτεκτονικής με την οικονομία, στην ευρύτερη δυνατή σημασία της. Χρησιμοποιώντας ως θεωρητικό εργαλείο την έννοια «common» (Hardt & Negri 2004, και 2009), τον Ιανουάριο του 2010, ανακοίνωσε το πρόγραμμα *CCR-ΠΚΠ: City Common Resource-Πόλη Κοινός Πόρος (2010 - 2011)*και άρχισε να επεξεργάζεται, καταρχάς σε ανοικτές συναντήσεις με τους συμμέτοχους της στην Ελλάδα και το εξωτερικό, τη δυναμική της από κοινού νομής των αστικών πόρων. Εντός αυτού του θέματος και με τις δεδομένες οικονομικές συνθήκες στην Ελλάδα, η SARCHA αποφάσισε στη συνέχεια ανοικτών συναντήσεων και θεωρητικών συζητήσεων σε Αθήνα και Λονδίνο, να εστιάσει την προσοχή της στο κέντρο της Αθήνας και να μετατρέψει τις θεωρητικές αναζητήσεις σε εργαλεία πρακτικής υλοποιώντας την πιλοτική έρευνα *CCR-ΠΚΠ (Πόλη Κοινός Πόρος) Αθήνα Γεράνι 2010.*[2]

Οι συμμέτοχοι της SARCHA κλήθηκαν να σκεφθούν την πόλη ως δεξαμενή πόρων, στους οποίους περιλαμβάνονται κτήρια, ανοικτές περιοχές, υποδομές κάθε είδους, ανθρώπινο δυναμικό, φυσικά στοιχεία του περιβάλλοντος, κ.ο.κ. Με αυτόν τον τρόπο προσπάθησαν να επεξεργαστούν ένα πλαίσιο *νομής* για την ραγδαία επιδεινούμενη κατάσταση στο κέντρο της Αθήνας, διερευνώντας την αστική συσσώρευση πόρων και την από κοινού διαχείρισή τους, ως πιθανό τρόπο εξόδου από την παρούσα κατάσταση. «Αυτή … [ήταν] μια βρώμικη, λεπτομερής, τοπική, πρακτική και εν πολλοίς

[2] Η SARCHA υπέβαλε την πρότασή για την πιλοτική έρευνα *CCR-ΠΚΠ Αθήνα Γεράνι 2010* και ανέλαβε το έργο ως ανάθεση με συνολική αμοιβή 15.000 ευρώ (προ φόρων) από το Υπουργείο Περιβάλλοντος Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής (ΥΠΕΚΑ) τον Ιούλιο του 2010. Πέντε μήνες εντατικής έρευνας στην οποία συμμετείχαν συνολικά 30 άτομα, ολοκληρώθηκαν το Νοέμβριο 2010 και τα αποτελέσματα παρουσιάσθηκαν δημόσια στις 15/03/2011. Η παρουσίαση που περιλαμβάνει την χαρτογράφηση και προτάσεις ανάταξης πόρων στο Γεράνι, έχει αναρτηθεί στο http://sarcha-architecture.blogspot.com/2011/04/ccr-athens-gerani-2010-presentation.html . Επίσης το φυλλάδιο με τίτλο *CCR - ΠΚΠ Αθήνα Γεράνι 2010* με συνοπτική παρουσίαση της χαρτογράφησης και τα ονόματα της ομάδας εργασίας έχει αναρτηθεί στο http://www.sarcha.gr/Resources.aspx. Δείτε και επιλεγμένο υλικό της χαρτογράφησης και τη διαγραμματική παρουσίαση των προτάσεων στα αγγλικά στο http://sites.google.com/site/ccrpkpgerani2010/.

μη ελκυστική εργασία» (Critchley 2007: 132).[3] Για πέντε μήνες, από τον Ιούλιο ως τον Νοέμβριο 2010, η ερευνητική ομάδα εργάσθηκε σε μία από τις πιο προβληματικές περιοχές στο κέντρο της Αθήνας.

Η πιλοτική έρευνα της SARCHA
CCR-ΠΚΠ (Πόλη Κοινός Πόρος) Αθήνα Γεράνι 2010[4]

Η περιοχή Γεράνι στο κέντρο της Αθήνας, που περικλείεται από την πλατεία Ομονοίας και τις οδούς Αθηνάς, Ευριπίδους, Επικούρου και Πειραιώς (Εικ. 1), παρουσιάζει μια ιδιόμορφη πολυπλοκότητα που αφορά τόσο τους ανθρώπους και τις δραστηριότητες τους, το ιδιοκτησιακό καθεστώς, το κτισμένο και άκτιστο απόθεμα αλλά και τις φυσικές συνθήκες του περιβάλλοντος. Ο συνδυασμός όλων των παραπάνω διαμορφώνει το μικροκλίμα της καθημερινής διαβίωσης. Όπως σε κάθε ζωντανή αστική περιοχή, στο Γεράνι αποτυπώνονται συνεχώς τα αποτελέσματα των οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών μεταβολών που συμβαίνουν στην πόλη.

Η περιοχή μέχρι και τη δεκαετία του ‘80 αποτελούσε μια αναγνωρίσιμη οντότητα με κεντρική θέση στον ιστό της Αθήνας, πρωτεύουσας ενός σχετικά εθνικά ομοιογενούς κράτους, και περιοχή αναφοράς για την ελληνική επαρχία. Σε άμεση γειτνίαση με την κεντρική αγορά τροφίμων φιλοξενούσε ήδη από το ‘60 βιοτεχνίες και ένα υπερ-τοπικό εμπόριο τροφίμων μικρής κλίμακας και συγκέντρωνε δραστηριότητες και υπηρεσίες σχετικές με το κέντρο της πόλης. Τυπογραφεία γραφεία εφημερίδων και περιοδικών (Ρομάντζο), γραφεία δικηγόρων και επαρχιακών συλλόγων, βιοτεχνίες, εργαστήρια και καταστήματα πώλησης ειδών ένδυσης/υπόδησης, περιορισμένης κλίμακας κατοικίες για τη μεσαία τάξη, καφενεία, πολλά

[3] Χρησιμοποιώ εδώ καταχρηστικά την καταληκτική φράση του βιβλίου του Simon Critchley.

[4] Δεδομένου του περιορισμένου μεγέθους του, το παρόν κείμενο δεν επεξεργάζεται θεωρητικές έννοιες αλλά επικεντρώνεται στην συνοπτική παρουσίαση της μεθοδολογίας, των αποτελεσμάτων και των προτάσεων της έρευνας.

ξενοδοχεία για τους επισκέπτες από την επαρχία αλλά και τόποι «αγοραίου έρωτα» συνυπήρχαν στην περιοχή.

Η συσσώρευση αυτών των δραστηριοτήτων αντανακλάται ακόμα σήμερα στην πυκνότητα δόμησης και στις χαρακτηριστικές μορφές των πολυωρόφων κτηρίων υπηρεσιών (γραφείων-ξενοδοχείων κ.λπ.) που στη δεκαετία του '70 κτίστηκαν στην περιοχή. Στη δεκαετία του '80 –όταν η «διατήρηση» των κτηρίων αναδύεται διεθνώς ως το συντηρητικό αντίβαρο της εθνικής ταυτότητας απέναντι στον ισοπεδωτικό διεθνισμό του μοντέρνου– κηρύσσονται στην περιοχή διατηρητέα τα κτήρια προηγουμένων δεκαετιών και διασώζονται ανάμεσα σε μη κηρυγμένα, αλλά ενδιαφέροντα για την ιστορία της αρχιτεκτονική, κτήρια του μεσοπολέμου.

Όσον αφορά τα ίχνη της αρχαίας ιστορίας –πάντα παρόντων στο υπέδαφος ελληνικών πόλεων με συνεχή κατοίκηση– αυτά είναι σήμερα αναγνώσιμα στις ανασκαφικές δημοσιεύσεις και τους καταλόγους ανασκαφικών ευρημάτων των αρχαιολόγων. Η παρουσία των πηγαδιών (άντληση νερού με γεράνι) –ένδειξη του ιστορικού υψηλού υδροφόρου ορίζοντα της περιοχής– διατηρείται μόνο ως μνήμη του ονόματος «Γεράνι» και της ομώνυμης οδού Γερανίου. Το μοναδικό υλικό αρχιτεκτονικό κατάλοιπο της αρχαίας ιστορίας αποτελεί ο αρχαίος κίονας ενσωματωμένος στο μικρό εκκλησάκι του Αγ. Ιωάννη Κολώνα στην οδό Ευριπίδου.[5]

Όταν τη δεκαετία του '90 η χώρα γίνεται προορισμός μεταναστών και η περιοχή της Ομόνοιας το κεντρικό σημείο αναφοράς τους, η περιοχή Γεράνι, όπως και όλο το κέντρο γύρω από την Ομόνοια, γίνεται η φυσική τους υποδοχή καθώς «το κέντρο της Αθήνας είχε ουσιαστικά αποψιλωθεί από τα μεσαία στρώματα πολύ πριν την μαζική άφιξη των μεταναστών» (Καρύδης 1996: 170). Στα πλαίσια μιας αισιόδοξης ανάπτυξης της Αθήνας, σύμφωνα με το προτεινόμενο δυτικό πολυπολιτισμικό μοντέλο ειρηνικής συνύπαρξης και σεβασμού των διαφορετικών εθνικών ταυτοτήτων, η παρουσία των μεταναστών στην περιοχή αρχίζει να αποκτά το χαρακτήρα του «εξωτικού»

[5] Συγκεκριμένα στο τμήμα της οδού Ευριπίδους μεταξύ των οδών Διπλάρη και Μενάνδρου.

που γοητεύει τους γηγενείς και έλκει χώρους τέχνης, εθνοτικές κουζίνες και τρόπους New Age διασκέδασης στο πλαίσιο του κυρίαρχου τρόπου ζωής: ενός Lifestyle που μέχρι το 2004 θεωρεί την οικονομική ευημερία δεδομένη και διαρκή.[6]

Εικόνα 1
CCR-ΠΚΠ Αθήνα Γεράνι, χάρτης της περιοχής

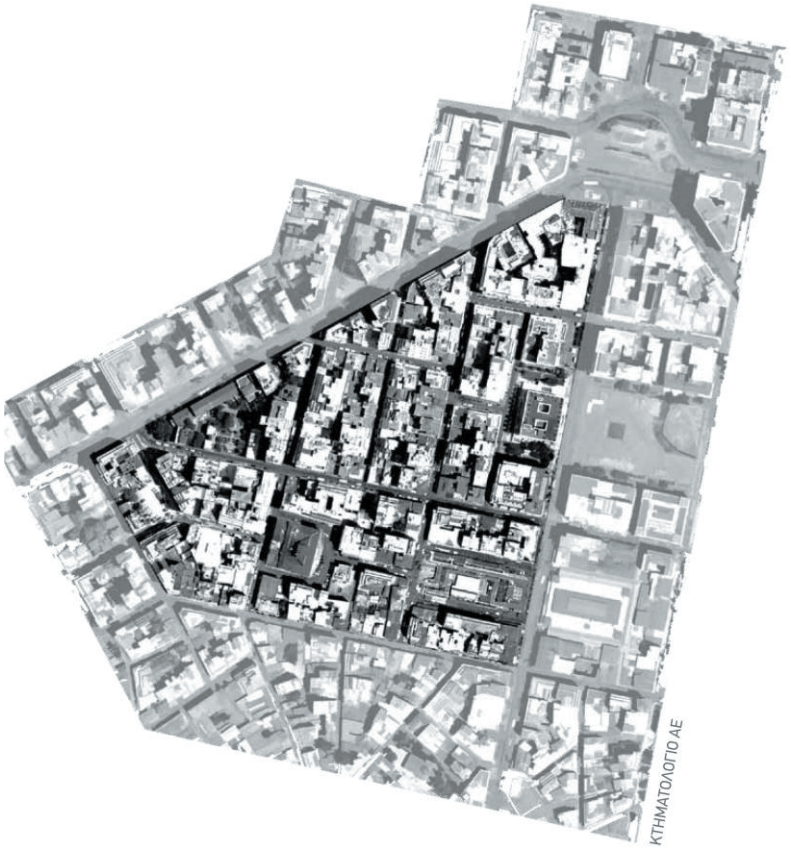

[6] Αντιπροσωπευτικό της πολυπολιτισμικής προσέγγισης όσον αφορά στην συγκεκριμένη περιοχή, είναι το άρθρο της Vyzoviti (2009).

Στις σημερινές συνθήκες στο Γεράνι, όπως και σε άλλες περιοχές του κέντρου, η γοητεία του εξωτικού έχει μετατραπεί σε φόβο του «ξένου» και οι γηγενείς στέκονται «έντρομοι» απέναντι στην «πραγματικό»[7] μιας απογυμνούμενης ανθρώπινης ζωικής δύναμης (Agamben 2005) και των συνεπειών της επίμονης παρουσίας της. Είμαστε πλέον εντός ενός καινοφανούς προβλήματος. Όπως και κάθε αδιέξοδη κατάσταση, οι παρούσες συνθήκες ενέχουν μια σημαντική παρενέργεια: πυροδοτούν αναπόφευκτα την αμφισβήτηση και επαναξιολόγηση του δομικού πλαισίου αναφοράς τους.

Η πιλοτική έρευνα SARCHA, *CCR-ΠΚΠ Πόλη Κοινός Πόρος, Αθήνα Γεράνι* αφορά μια αδιέξοδη κατάσταση και για αυτό ακριβώς το λόγο, επιχειρεί πειραματικά να δημιουργήσει ένα νέο θεωρητικό πλαίσιο για να το χρησιμοποιήσει με πρακτικό τρόπο στην καταγραφή και επεξεργασία των αστικών δεδομένων με στόχο την διατύπωση προτάσεων άμεσα εφαρμόσιμων για την ανάταξη των ανθρώπινων, υλικών και φυσικών πόρων στην περιοχή Γεράνι.

Η καταγραφή των πόρων – μεθοδολογία

Η πρώτη φάση της έρευνας αφορούσε την εντατική καταγραφή και σε βάθος κατανόηση των ιδιαίτερων συνθηκών της περιοχής και περιελάμβανε τη συλλογή επιτόπου δεδομένων και τη μεταγραφή τους σε χάρτες που απεικονίζουν τους υπάρχοντες αστικούς πόρους.[8]

---

[7] Εδώ ο όρος «πραγματικό» αναφέρεται με την έννοια που έχει στη Λακανική θεωρία και αντιπροσωπεύει εκείνο ακριβώς που εξαιρείται από την πραγματικότητα, και διαταράσσει τις βεβαιότητες. Για μια ενδιαφέρουσα συσχέτιση του Λακάν με την πολιτική θεωρία (βλ. Stavrakakis 1999).

[8] Στους αστικούς πόρους περιλαμβάνονται ανθρώπινοι πόροι, δομημένο περιβάλλον, κοινωνικοί πόροι, πόροι γνώσεων, φυσικό περιβάλλον, ιστορικοί πόροι, ενεργειακοί πόροι / υποδομές κ.λπ. Για τις ανάγκες της έρευνας τα παραπάνω κατατάχθηκαν σε τρείς κατηγορίες πόρων: Ανθρώπινοι-Υλικοί-Φυσικοί. Αυτή η κατάταξη αφενός διευκολύνει την καταγραφή και αφετέρου συμφωνεί με την αντίστοιχη κατάταξη πόρων όπως εμφανίζεται στο κείμενο της Ευρωπαϊκής οικονομικής και κοινωνικής επιτροπής (*Opinion: Urban*

Αν και μπορεί κανείς να φανταστεί τα προβλήματα όσον αφορά αυτή καθαυτή τη συλλογή επιτόπου δεδομένων σε μια περιοχή με δύσκολη πρόσβαση όπως το Γεράνι, λόγω των συνθηκών παρανομίας και παραβατικότητας, υπάρχει ένα σημαντικό και «κλασικό» πρόβλημα μεθοδολογίας που προηγείται πάντα της συλλογής και αφορά στον ίδιο τον τρόπο καταγραφής που ο ερευνητής επιλέγει για να συλλέξει τα δεδομένα του. Η ιδιαίτερη δυσκολία που παρουσιάζει η χαρτογράφηση υλικών, ανθρώπινων και φυσικών πόρων έγκειται στο γεγονός ότι απαιτεί την επινόηση νέων εργαλείων καταγραφής τα οποία να συνδυάζουν και να ανασυνθέτουν μεθοδολογίες που χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο του αστικού σχεδιασμού, της αστικής γεωγραφίας και των κοινωνικών επιστήμων.

Η αναγνώριση και αναλυτική περιγραφή των πόρων που επιχειρήθηκε σε αυτή την έρευνα ήταν πειραματική, δεδομένου ότι στόχος των πιλοτικών ερευνών είναι ο πειραματισμός και η επινόηση. Σύμφωνα με το σχέδιο που προτάθηκε και υιοθετήθηκε σε ανοικτή συνάντηση της ομάδας εργασίας, η καταγραφή επιχειρεί να ακολουθήσει τις δέκα αριστοτελικές κατηγορίες, ακόμα και όταν αυτές αποκλίνουν από τους παγιωμένους τρόπους καταγραφικών πρακτικών. Στόχος αυτού του πειραματισμού είναι να διανοιχθούν δυνατότητες καταγραφών των στοιχείων εκείνων που συνήθως παραβλέπονται, με συνέπεια να αναπαράγονται δεδομένα πρότυπα που είναι πλέον ανεπαρκή για την κατανόηση και αντιμετώπιση των αστικών συνθηκών στο Γεράνι.

Οι αριστοτελικές κατηγορίες στοχεύουν στην –μέσω της γλώσσας– εξαντλητική περιγραφή των πραγμάτων που συγκροτούν και οργανώνουν τον κόσμο γύρω μας. Στη συγκεκριμένη καταγραφή αστικών πόρων, οι δέκα αριστοτελικές κατηγορίες μετατρέπονται σε εργαλεία χαρτογράφησης του αστικού περιβάλλοντος και λειτουργούν ως έναυσμα όξυνσης της

Regeneration-integrated approach, Brussels 26-27 May 2010) και εν δυνάμει δίνει τη δυνατότητα μελλοντικής ένταξης σε ευρωπαϊκά προγράμματα χρηματοδότησης.

ικανότητας παρατήρησης.[9] Κάθε είδος πόρου (υλικός, φυσικός, ανθρώπινος) περιγράφεται –στο πλαίσιο μιας αριστοτελικής λογικής– εξαντλητικά ως «πράγμα» που είναι διακριτό λόγω των παρακάτω χαρακτηριστικών του: *Υπόσταση* (τι είναι)-*Ποσότητα* (μέγεθος)-*Ποιότητα*-*Αναφορά* σχέση (σε τι αναφέρεται και με τι σχετίζεται)-*Τόπος*-*Χρόνος*-*Κείσθαι* (σε τι κατάσταση βρίσκεται)-*Έχειν* (τι έχει)-*Ποιείν* (πως δρα στα άλλα πράγματα)-*Πάσχειν* (τι παθαίνει όταν άλλα πράγματα δρουν σε αυτό).[10] Οι παραπάνω περιγραφές κωδικοποιήθηκαν και εντάχθηκαν σε μια πρότυπη δομή καρτέλας καταγραφής πολλαπλών επιλογών για να διευκολύνεται η επιτόπου συμπλήρωση η οποία εμπλουτίσθηκε με φωτογραφικό υλικό και βίντεο.

Η ομάδα καταγραφής εργάστηκε σε δύσκολες συνθήκες όσον αφορά την επικινδυνότητα της πρόσβασης στην περιοχή. Δεδομένης της πολύπλοκότητας και της ιδιομορφίας των συνθηκών στο Γεράνι, τα δεδομένα που κατεγράφησαν επιτόπου ήταν σε πολλές περιπτώσεις κατ' εκτίμηση, κυρίως σε περιπτώσεις μη δυνατότητας πρόσβασης σε κτήρια και τμήματα κτηρίων, και επανεξετάσθηκαν και διασταυρώθηκαν με τη χρήση πληροφοριών από δορυφορικές λήψεις (google earth/bing, ορθοφωτοχάρτη και λοιπά ιδιοκτησιακά στοιχεία της κτηματολόγιο ΑΕ). Έγινε επίσης αντιπαραβολή με δεδομένα προηγούμενων μελετών, άρθρων και χαρτών της περιοχής στα οποία περιλαμβάνονταν και διαθέσιμα στοιχεία της στατιστικής υπηρεσίας (απογραφή 2001). Η συνεργασία με το Ελληνικό Φόρουμ μεταναστών και το Ελληνικό Φόρουμ Προσφύγων αλλά και με καταστηματάρχες και διαβιούντες[11] της περιοχής είχε ως αποτέλεσμα την συλλογή σημαντικών πληροφοριών, ειδικά σε σχέση με την δυνατότητα ασφαλούς πρόσβασης σε

[9] Οι αρχιτέκτονες συστηματικά «λεηλατούν» θεωρητικές έννοιες για να τις θέσουν στην υπηρεσία της επινόησης νέων μορφών και πρακτικών και αυτό ακριβώς επιχειρεί η ομάδα εργασίας της SARCHA με την χρησιμοποίηση των αριστοτελικών κατηγοριών.

[10] Οι δύο τελευταίες αριστοτελικές κατηγορίες *Ποιείν* και *Πάσχειν* είναι ιδιαίτερα σημαντικές καθώς παρέχουν πληροφορίες σχετικά με τις περιοχές αλληλεπίδρασης (zones of affection) διαφορετικών πόρων και επιτρέπουν την παρατήρηση και καταγραφή της πολυπλοκότητας που χαρακτηρίζει την περιοχή της έρευνας.

[11] Ο όρος «διαβιούντες» χρησιμοποιείται για να περιγράψει τόσο τους κατοίκους όσο και τους εργαζόμενους στην περιοχή.

τμήματα κτηρίων. Για καθαρά πρακτικούς λόγους, η καταγραφή πραγματοποιήθηκε ανά οικοδομικό τετράγωνο και κάθε ερευνητής ανέλαβε –«υιοθέτησε»– ένα ή περισσότερα ΟΤ και κατέγραψε τους πόρους για κάθε κτίσμα του ΟΤ.

Η συλλογή επιτόπου δεδομένων αφορούσε τις τρείς κατηγορίες αστικών πόρων, (ανθρώπινους, υλικούς, φυσικούς) και κατεγράφησαν αντίστοιχα οι διαφορετικές εθνότητες (Έλληνες, Κινέζοι, Πακιστανοί κλπ) και οι δραστηριότητες τους (παράνομες και νόμιμες) εντός των κτηρίων οι ευάλωτες ομάδες και οι πιθανές παράνομες/παραβατικές δραστηριότητες/ συμπεριφορές στο δρόμο, τα αναλυτικά στοιχεία του κτηριακού αποθέματος και των άκτιστων εν δυνάμει κοινοχρήστων χώρων, οι οσμές και οι συνθήκες φυσικού αερισμού και ηλιασμού της περιοχής που υποδηλώνουν το επίπεδο της δημόσιας υγιεινής. Ειδικά για την ταξινόμηση στην κατηγορία «άκτιστο» (στην οποία περιλαμβάνονται τα δώματα, οι ακάλυπτοι/ κοινόχρηστοι χώροι των κτηρίων, τα οικόπεδα, οι στοές, τα πεζοδρόμια, οι πεζόδρομοι και οι δρόμοι) να σημειωθεί ότι δεν γίνεται διάκριση ανάμεσα σε ιδιωτικό-δημόσιο εφόσον στόχος της έρευνας είναι η προσέγγιση της κατηγορίας «άκτιστο», ως χώρου που εν δυνάμει μπορεί να ενταχθεί στην «από κοινού νομή» (Εικ. 2).

Τα επιτόπου δεδομένα που καταγράφηκαν στις ειδικά σχεδιασμένες καρτέλες στη συνέχεια συστηματοποιήθηκαν και έγινε εγγραφή τους σε ψηφιακά αρχεία ώστε να εξασφαλιστεί η συνεχής ενημέρωση και πολλαπλή επεξεργασία τους ενώ παράλληλα απεικονίστηκαν σε χάρτες πολλαπλών επιπέδων, έτσι ώστε να διευκολύνουν σύνθετες αναζητήσεις (αρχεία autocad). Σχεδιάστηκε επίσης πιλοτικά –για να υλοποιηθεί σε επόμενο στάδιο– η οργάνωση ιστοσελίδας ώστε να υπάρχουν ελεύθερα προσβάσιμες πληροφορίες για την περιοχή στο διαδίκτυο και η δυνατότητα εμπλουτισμού των δεδομένων και από χρήστες του διαδικτύου. Σήμερα είναι ελεύθερα

διαθέσιμο στο δίκτυο ένα τμήμα των στοιχείων της χαρτογράφησης στα ελληνικά και αγγλικά.[12]

Εικόνα 2
CCR-ΠΚΠ Αθήνα Γεράνι, αστικοί πόροι: Ανθρώπινοι, Υλικοί, Φυσικοί

Αποτελέσματα της έρευνας

Τα 243 κτήρια στο Γεράνι, περισσότερα από τα οποία είναι 9όροφα, είναι κατανεμημένα σε 21 Οικοδομικά Τετράγωνα σε μια περιοχή έκτασης 10,9 στρεμμάτων και ανήκουν σε περισσότερους από 3.753 ιδιοκτήτες. Από την συλλογή και αξιολόγηση των επιτόπου δεδομένων, καταρχάς παρατηρείται σε μεγάλο βαθμό μια καθ ύψος τριμερής δομή των κτισμάτων: Ισόγεια καταστήματα λιανικού εμπορίου και υπηρεσίες, μέσοι όροφοι γραφεία και βιοτεχνίες, παράνομες αποθήκες και υπνωτήρια μεταναστών, άνω όροφοι κατοικία. Αν παρατηρήσει κανείς στους χάρτες τις συνθήκες ηλια-

[12] Τα στοιχεία έχουν χρησιμοποιηθεί ήδη από φοιτητές και ερευνητές στην Ελλάδα και το εξωτερικό, δείτε για παράδειγμα *Encountering Gerani_LSE thesis by Sofia Asteriadi* που έχει αναρτηθεί στις 21/01/2012 στην ιστοσελίδα της SARCHA http://sarcha.gr/Resources.aspx.

σμού και αερισμού της περιοχής,[13] αυτή η κατανομή δεν είναι τυχαία όπως δεν είναι και η συχνή παρουσία των ελλήνων σε κατοικίες τελευταίων ορόφων με πλεονεκτική θέα και μεταναστών σε ισόγεια και ενδιάμεσους ορόφους. Σε αρκετές περιπτώσεις όμως παράνομες αυτοσχέδιες κατασκευές στα δώματα της περιοχής συγκροτούν μια ιδιότυπη παραγκούπολη, τα ελληνικά «slums» στις ταράτσες (Εικ. 3). Το ιδιοκτησιακό καθεστώς παρουσιάζει έναν εντυπωσιακό κατακερματισμό (υπάρχει ΟΤ με περισσότερους από 500 ιδιοκτήτες) που εμφανίζεται καταρχάς αποθαρρυντικός για κάθε προσπάθεια επέμβασης που να απαιτεί συνεννόηση με τους ιδιοκτήτες.

Γενικά διαφαίνεται στην περιοχή μια αναντιστοιχία ανάμεσα στο «φαίνεσθαι» και στο «συμβαίνειν». Στο επίπεδο του δρόμου, είσοδοι πολυκατοικιών κλεισμένοι με λουκέτα δεν αντιστοιχούν σε πραγματικά άδεια κτήρια, αλλά σε κτήρια με μη ορατές δραστηριότητες. Άδεια καταστήματα δεν έχουν κλείσει απλά λόγω οικονομικής κρίσης αλλά επειδή σε κάποιες περιπτώσεις οι ιδιοκτήτες των ακινήτων δεν ανανέωσαν την μίσθωση στους ενοικιαστές τους, ακόμα και σε περιπτώσεις που δεν υπήρξε αδυναμία καταβολής ενοικίου. Κτήρια γραφείων έχουν μετατραπεί σε υπνωτήρια παράνομων μεταναστών – που σε αρκετές περιπτώσεις αυτό-οργανώνονται αποτελεσματικά– αλλά και σε αποθήκες κινέζικων προϊόντων τα οποία αγοράζουν και διακινούν στο δρόμο αφρικανοί.

Ενώ οι δρόμοι κατακλύζονται από άστεγους, μετανάστες, χρήστες ουσιών σε κακές συνθήκες δημόσιας υγιεινής και εγκληματική δραστηριότητα, οι Έλληνες αποτελούν ακόμα τη μεγαλύτερη πληθυσμιακή ομάδα επαγγελματιών στην περιοχή και δεν επιθυμούν να αποχωρήσουν, αν και όπως οι ίδιοι αναφέρουν η εμπορική τους δραστηριότητα είναι φθίνουσα. Η δεύτερη σε μέγεθος πληθυσμιακή ομάδα είναι αυτή των Κινέζων που με την αυξανόμενη ζήτηση για επέκταση των αφανών αποθηκών τους, ανεβάζουν τις τιμές των ενοικίων στην περιοχή. Τρίτη σε σειρά μεγέθους η ομάδα των πακιστανών με εδραιωμένη εμπορική δραστη-

[13] Οι χάρτες είναι διαθέσιμοι στην ιστοσελίδα της SARCHA. Βλ. παραπάνω υποσημείωση 2.

ριότητα. Οι διαφορετικές εθνότητες στην περιοχή εμφανίζονται να δημιουργούν θύλακες συγκέντρωσης.

Εικόνα 3
CCR-ΠΚΠ Αθήνα Γεράνι, αστικοί πόροι: ενδεικτική τομή

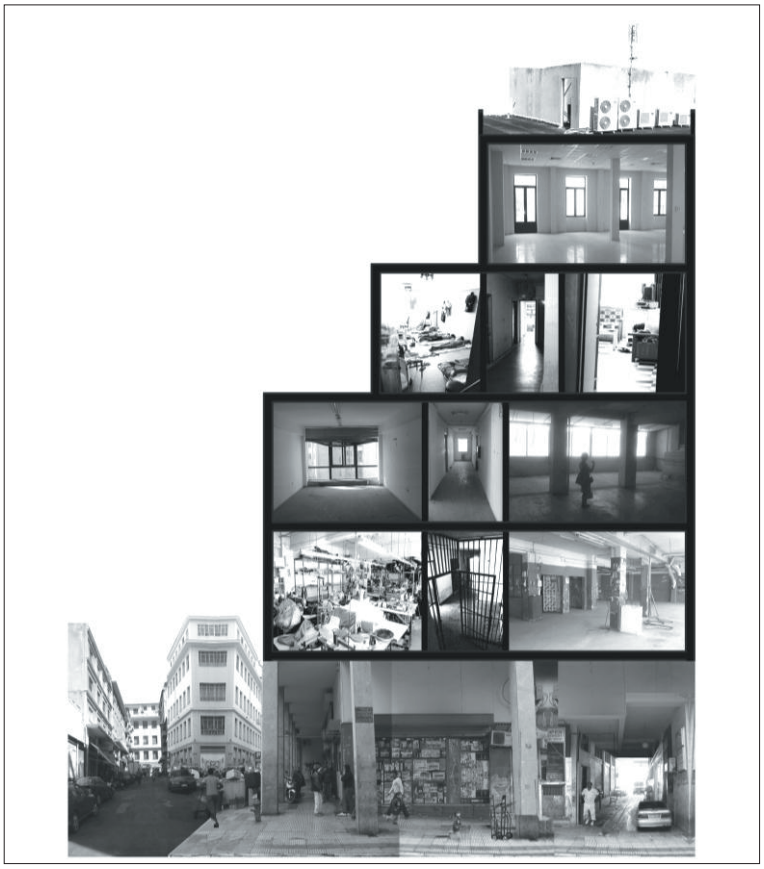

Όσες από τις δημόσιες υπηρεσίες σήμερα δεν έχουν μετακινηθεί συνιστούν αυτό-αναφερόμενα συστήματα που δεν έχουν καμία αλληλεπίδραση με την περιοχή και σε μερικές περιπτώσεις δημιουργούν επιπλέον προβλήματα. Για παράδειγμα, είναι αρκετό να παρατηρήσει κανείς

τον αριθμό των κλιματιστικών στις «πίσω» όψεις του κτηρίου που στεγάζει το παράρτημα του Υπουργείου Γεωργίας (οδός Μενάνδρου) για να κατανοήσει τον τρόπο που επιβαρύνεται το μικροκλίμα της περιοχής, με την άνοδο της θερμοκρασίας που προκαλεί η εκτεταμένη χρήση κλιματιστικών το καλοκαίρι. Το Δημαρχείο είναι ένα άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα: αν και βρίσκεται σε αυτή την περιοχή, της έχει κυριολεκτικά γυρίσει την «πλάτη», όχι μόνο δεν παρεμβαίνει με θετικό τρόπο αλλά επιβαρύνει με την αποκλειστικά «φιλανθρωπική» δραστηριότητα του υπερ-τοπικού συσσιτίου που δημιουργεί επιπλέον πρόβλημα με τη συρροή πολλών εξαθλιωμένων ανθρώπων καθημερινά σε μια ήδη καταπονημένη από αστέγους περιοχή.

Η παρουσία πράσινου είναι είτε ελάχιστη είτε αναποτελεσματική: οι επιδοτημένες πράσινες στέγες δημόσιων οργανισμών ξεραίνονται, το «πράσινο» δίπλα στο Δημαρχείο χρησιμοποιείται αποτελεσματικά ως καταφύγιο των άστεγων και των ναρκομανών, ενώ οι αφανείς αυτοσχέδιοι κήποι σε κατοικίες ελλήνων θυρωρών στα δώματα είναι σε πλήρη ανάπτυξη. Τα δομικά υλικά των κτηρίων και του άκτιστου συνιστούν επιβαρυντικό παράγοντα για το μικροκλίμα της περιοχής.

Η περιοχή αποπνέει μια αίσθηση υλικής και συναισθηματικής παγίδευσης. «Κλεισμένη» με ψηλά κτήρια από την πλευρά της Πειραιώς, με πολλές αδιέξοδες στοές και με τους ελάχιστους εσωτερικούς ακάλυπτους των ΟΤ να καταλαμβάνονται, είτε με προσωρινές είτε με μόνιμες κατασκευές, μέχρι το ύψος του ισογείου τουλάχιστον. Ούτε η κίνηση των πεζών ούτε των οχημάτων δεν ευνοούνται στην περιοχή. Αυτή η αίσθηση υλικής παγίδευσης επιτείνεται από τις ίδιες της συνθήκες αβεβαιότητας και αδιεξόδου των ανθρώπων που διαβιούν στην περιοχή.

Η παραπάνω συνοπτική περιγραφή αλλά και η εμπειρία που βιώνει κανείς στην περιοχή Γεράνι ως περαστικός, κάτοικος, εργαζόμενος αλλά κυρίως ως μελετητής που στοχεύει να διατυπώσει υλοποιήσιμες προτάσεις, είναι καταρχάς αποθαρρυντική. Οι αστικοί πόροι, υλικοί ανθρώπινοι και φυσικοί, εμφανίζονται ως ένα συνονθύλευμα αποσπασματικό, άναρχο και

ασύνδετο που αντιστέκεται σε κατατάξεις και εύκολες ομογενοποιήσεις.[14] Βρισκόμαστε ενώπιον μιας κατάστασης που δεν αντιμετωπίζεται με επιλογές ανάπλασης κτηρίων και δημόσιων χώρων, επιστροφή στην κατοικία, με εγκατάσταση νέων ζευγαριών και φοιτητών και επαναδημιουργία της χαμένης «γειτονιάς», ούτε βέβαια με την προσφυγή σε ένα ήδη απότυχημένο μοντέλο πολυπολιτισμικής πόλης.

Προτάσεις: Η πόλη από κοινού και η ανάταξη των πόρων στο Γεράνι

Η συστηματική απεικόνιση της κατάστασης στην περιοχή αποτελεί το κύριο εργαλείο για την διατύπωση προτάσεων άμεσα εφαρμόσιμων που στηρίζονται στην ενδυνάμωση των ανθρώπων ώστε να μπορούν με αποτελεσματικό τρόπο να συν-διαμορφώνουν την περιοχή που διαβιούν, να χρησιμοποιούν αλλά και να απαιτούν να χρησιμοποιηθούν οι γνώσεις, η εμπειρία και δεξιότητες τους ώστε να δημιουργηθούν οι συνθήκες που θα αναδεικνύουν και θα εμπλουτίζουν την εμπορική και βιοτεχνική παράδοση της περιοχής. Μία παράδοση που πρέπει να ενισχυθεί με καινοτόμες τεχνικές και τη δυναμική των νέων ανθρώπων. Η περιοχή έχει τις δυνατότητες να γίνει ένα κέντρο καινοτομίας πρακτικών (και όχι απλά τεχνικών) επαγγελμάτων που να συνδυάζει την εκπαίδευση/ παραγωγή/εμπόριο και να προσελκύσει και νέους κατοίκους ενδυναμώνοντας τον υπάρχοντα πληθυσμό που σήμερα απλά εμμένει στην απόφαση του να παραμείνει στην περιοχή παρά τις αντίξοες συνθήκες. Οποιαδήποτε όμως πρόταση δεν μπορεί να πετύχει αν δεν λάβει υπόψη της τους ανθρώπους που βρίσκονται αυτή τη στιγμή στο δρόμο, τους ναρκομανείς που θα πρέπει υποστηριχθούν με κατάλληλα προγράμματα και τους άστεγους μετανάστες με καταγραφή/εξέταση ασύλου ώστε να μην παραμένουν πλέον σε εξαθλιωμένες συνθήκες στο δρόμο έρμαια μίας τοπικής και υπερ-τοπικής εγκληματικής δραστηριότητας που τους εναγκαλίζεται.

[14] Βλέπε παραπάνω σημ. 10 σχετικά με τον τρόπο που αριστοτελικές κατηγορίες βοηθούν να αποτυπωθεί αυτή η πολυπλοκότητα.

Η πρόταση για την ανάταξη των πόρων στο Γεράνι**,** αφορά στη δημιουργία ενός «καταλύτη» για μια διαφορετική οικονομία που σχετίζεται με τις πραγματικές ανάγκες, ενισχύει τους υπάρχοντες ανθρωπίνους, υλικούς και φυσικούς πόρους της περιοχής και να εμπλουτίζει την υπάρχουσα δομή τριών επιπέδων της περιοχής αλλά και την ανάμιξη εθνοτήτων και δραστηριοτήτων. Για το σκοπό αυτό τα τρία επίπεδα της περιοχής προτείνεται να αναπτυχθούν ως εξής: επίπεδο 1: άνω όροφοι/ επίπεδα δώματα που περιλαμβάνει τις αστικές καλλιέργειες (τους αγρούς του Γερανίου) και τις κατοικίες, επίπεδο 2: οι ανώτεροι ενδιάμεσοι όροφοι αναπτύσσονται ως κομβικά σημεία για καινοτόμες μορφές μικρής κλίμακας βιοτεχνίας, που περιλαμβάνουν χώρους εκπαίδευσης, μαθητείας, παραγωγής και υπηρεσιών και το επίπεδο 3: το ισόγειο επίπεδο και ο δρόμος προτείνεται να γίνουν χώροι για γραφεία υποδοχής και αρωγής των διαβιούντων στην περιοχή αλλά και των επισκεπτών καθώς και ανοικτές αγορές όπου η ζωή στο δρόμο, δεν είναι μόνο για τους απεγνωσμένους. Η ανάμειξη εθνοτήτων είναι προαπαιτούμενη για όλα τα επίπεδα με στόχο να διευκολυνθούν μέσω των παραγωγικών δραστηριοτήτων οι συνθήκες συνεργασίας ανάμεσα τόσο στις διαφορετικές εθνότητες όσο και ανάμεσα σε γηγενείς και «ξένους» (Εικ. 4).

Ο ανασυνδυασμός κτηριακού αποθέματος, ανθρώπινου δυναμικού και βιοτεχνικής παράδοσης της περιοχής με την καινοτομία στοχεύει να δημιουργήσει έναν μικρής κλίμακας πυρήνα παραγωγής. Ενδεικτικά αναφέρονται εδώ μερικά παραδείγματα. Η παραγωγή μπορεί να αφορά την ενίσχυση της υπάρχουσας, αλλά σε φθίνουσα πορεία, βιοτεχνίας ειδών ένδυσης και υπόδησης σε συνδυασμό με τη δυναμική των νέων σχεδιαστών, είτε την επίσης φθίνουσα παράδοση της τυπογραφίας αλλά με εισαγωγή νέων τεχνολογιών εκτύπωσης. Λόγω της γειτνίασης με την αγορά τροφίμων, η συσκευασία παραδοσιακών προϊόντων, σε συνδυασμό με αστικές καλλιέργειες στα δώματα,[15] θα ήταν μια άλλη παραγωγική δραστηριότητα.

[15] Οι προτάσεις για τη δημιουργία καλλιεργειών στην πόλη κερδίζουν σήμερα συνεχώς έδαφος και στην Ελλάδα όπου τα κινήματα κατοίκων των πόλεων ενδυναμώνονται λόγω της οικονομικής κρίσης. Οι αστικές καλλιέργειες συμπεριλαμβάνονται ήδη συστηματικά

Σε όλες τις περιπτώσεις, για το σχεδιασμό των προϊόντων, τη παραγωγή και εκπαίδευση/μαθητεία, προτείνεται να χρησιμοποιούνται οι μεσαίοι όροφοι που έχουν ήδη τα κατάλληλα κτηριολογικά χαρακτηριστικά (ενιαίο μεγάλοι χώροι) και εκεί να εργάζονται και να εκπαιδεύονται έλληνες και μη. Τα σημεία πώλησης των παραγόμενων στους ορόφους προϊόντων τοποθετούνται στα ισόγεια που ήδη λειτουργούν καταστήματα. Εφόσον τα προϊόντα είναι μοναδικά, μπορούν να λειτουργήσουν και ως πόλος έλξης για τους τουρίστες, δεδομένης και γειτνίασης του Γερανίου με τις περιοχές τουριστικού ενδιαφέροντος.

Η SARCHA προτείνει όμως την ανάταξη των πόρων στο Γεράνι ως μια διαδικασία «από κοινού» δηλαδή, με την ενεργή συμμετοχή των βιοτεχνών, των εργαζομένων, των καταστηματαρχών, των ιδιοκτητών και των διαβιούντων στην περιοχή. Έτσι συνηγορεί για ένα νέο πρότυπο αστικής «νομής» η οποία, σε αντίθεση με μια πόλη που διαχειρίζεται από «ειδικούς», συγκροτεί μια διαφορετική σχέση ανάμεσα στην αρχιτεκτονική και την οικονομία της πόλης. Αυτή η πρόταση προϋποθέτει το σχεδιασμό των κατάλληλων εργαλείων για την υλοποίηση αυτού που η SARCHA ονομάζει *Το Γεράνι από Κοινού*. Για την υλοποίηση του, προτείνεται η δημιουργία δύο αλληλοσχετιζόμενων δικτύων, ενός ψηφιακού και ενός χωρικού - καθώς οι πληροφορίες/υπηρησίες/εργαλεία που παρέχονται μέσω αυτών των δύο δικτύων πρέπει να είναι προσιτές και προσβάσιμες από όλες τις κατηγορίες των διαβιούντων στη περιοχή, π.χ. και σε αυτούς που δεν έχουν δυνατότητα πρόσβασης στο διαδίκτυο. Τα δύο δίκτυα συνιστούν τα αλληλοσυμπληρούμενα εργαλεία συντονισμού και επικοινωνίας των ατόμων που είτε ήδη συνδέονται με κάποιο τρόπο με την περιοχή, είτε ενδιαφέρονται να εγκατασταθούν σε αυτή.

από την πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα στις προτάσεις αρχιτεκτονικών αστικών παρεμβάσεων (Viljoen et al. 2005).

Εικόνα 4
CCR-ΠΚΠ Αθήνα Γεράνι: διάγραμμα ανάταξης των πόρων

Το πρώτο δίκτυο είναι ψηφιακό και αφορά στη δημιουργία «επικράτειας ανοικτής πρόσβασης» σε μορφή *Geraniwiki:* περιλαμβάνει διαδραστική ιστοσελίδα με συνεχή ανανέωση όλων των δεδομένων της περιοχής, απλά ερωτηματολόγια με άμεση επεξεργασία στατιστικών στοιχείων και WiFi. Ήδη η SARCHA έχει προχωρήσει στο σχεδιασμό και έχει καταθέσει σχετική πρόταση το ΥΠΕΚΑ από τον Μάρτιο 2011, χωρίς κανένα αποτέλεσμα μέχρι σήμερα.

Το δεύτερο δίκτυο αφορά στην δημιουργία *Πραγμάτων από Κοινού* (*Res* in Common)[16] και περιλαμβάνει το χωρικό σχεδιασμό ενός ιστού δομημένων και αδόμητων χώρων. Συγκεκριμένα, το δομημένο τμήμα αφορά το επίπεδο του δρόμου στο οποίο εντάσσονται αφενός τα ισόγεια των δημό-

[16] Ο όρος «πράγματα» αναφέρεται τόσο στα υλικά «αντικείμενα» όσο και στα ζητήματα προς συζήτηση και από κοινού διαπραγμάτευση.

σιων και σε δημόσια χρήση κτηρίων της περιοχής και αφετέρου όλες οι άκτιστες περιοχές – είτε αυτές αφορούν τις στοές, τμήματα των ακαλύπτων, πεζόδρομους κ.λπ. Στόχος είναι να συγκροτηθεί ένα χωρικό δίκτυο με συγκεκριμένα τα σημεία πληροφόρησης, υποδοχής και συντονισμού των ατόμων που ενδιαφέρονται να σχεδιάσουν από κοινού την ανάταξη των πόρων στην περιοχή Γεράνι. Για την υλοποίηση του, η SARCHA ήδη έχει καταθέσει στο ΥΠΕΚΑ, πρόταση για τη δημιουργία *Κέντρου Στήριξης, Αστικής Συμμετοχής*, που παρότι περιλήφθηκε και ανακοινώθηκε στα μέτρα για το κέντρο της Αθήνας τον Μάιο του 2011, δεν έχει ακόμα προχωρήσει, παρότι η περιοχή Γεράνι, λόγω του μικρού μεγέθους της, θα μπορούσε να ενταχθεί ως πιλοτικό καινοτόμο πρόγραμμα και να χρηματοδοτηθεί η υλοποίηση των παραπάνω προτάσεων στο πλαίσιο ευρωπαϊκής χρηματοδότησης.[17]

Επειδή δεν διαφαίνεται κάποιο «από τα πάνω» ενδιαφέρον για την ανάταξη της περιοχής, η ομάδα εργασίας της SARCHA αποφάσισε τον Μάιο του 2011και ειδικά μετά την διάκριση της πιλοτικής έρευνας *CCR-ΠΚΠ (Πόλη Κοινός Πόρος) Αθήνα Γεράνι 2010*, στο διεθνή διαγωνισμό *The Resourceful Architect* του *Royal Society of Arts* & *Architecture Foundation* στο Λονδίνο (18/5/2011), να επικεντρωθεί στην διαδικασία «από τα κάτω», δηλαδή την ενεργοποίηση και άσκηση των ατόμων στην «από κοινού» νομή αστικών πόρων. Προχώρησε λοιπόν με επιτυχία (αφού δεν εξαρτάται από την έγκριση κρατικών φορέων) στο σχεδιασμό ενός ακόμα εργαλείου, αυτή τη φορά με την δημοφιλή μορφή του κοινωνικού παιγνιδιού που μπορεί να παίζεται δημόσια.

[17] Η παραπάνω πρόταση/πείραμα είναι αυτονόητο ότι χρειάζεται να υποστηριχθεί με συστηματικές πολιτικές και να πλαισιωθεί με κοινωνικές και οικονομικές έρευνες αλλά και δράσεις πεδίου ώστε να υπάρχει μια συνολική προσέγγιση και αντιμετώπιση των ζητημάτων της περιοχής. Εξάλλου η SARCHA συμπεριλαμβάνει συμμέτοχους με πολλές και διαφορετικές ειδικότητες και λειτουργεί πάντα ως μια δομή ανοικτή σε συνεργασίες με άτομα και φορείς και άλλες πρωτοβουλίες/οργανώσεις.

Polypolis: ένα εργαλείο αλλαγής τρόπου σκέψης και δράσης

Το κοινωνικό παιγνίδι *Polypolis* έχει αναπτυχθεί από τη SARCHA©2011 και συνιστά ένα εργαλείο επικοινωνίας, μέσω του οποίου η πειραματική προσέγγιση *CCR-ΠΚΠ: City Common Resource-Πόλη Κοινός Πόρος* που αφορά την πόλη εννοούμενη ως δεξαμενή πόρων που αναδιατάσσονται με την από κοινού νομή, γίνεται κατανοητή με έναν παιγνιώδη και άμεσο τρόπο. Η *Polypolis*, αντιστρέφει τη λογική της «monopoly» στην οποία «ο νικητής τα παίρνει όλα», για να την προσαρμόσει στα σύνθετα ζητήματα που αντιμετωπίζουν οι σύγχρονες πόλεις και να πειραματιστεί με τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους οι κάτοικοι των πόλεων μπορούν «από κοινού» να κατέχουν και να ενεργοποιούν τους αστικούς πόρους.

Η *Polypolis* είναι ένα κοινωνικό παιγνίδι ρόλων: Τέσσερες διαφορετικές ομάδες παικτών προσπαθούν να επιλύσουν σύνθετα προβλήματα που αφορούν ανθρώπινους/υλικούς/φυσικούς πόρους εντός των Ο.Τ. (Οικοδομικών Τετραγώνων) μιας πόλης. Οι παίκτες εφαρμόζουν προκαθορισμένα εργαλεία παρέμβασης για να σχεδιάσουν ενέργειες σε επιλεγμένα ΟΤ και ανταλλάσουν αξίες που σχετίζονται με τους ρόλους τους (SARCHAnomisma) για να κινητοποιήσουν και να εμπλέξουν τους υπόλοιπους παίκτες στη διαδικασία. Οι παίκτες πειραματίζονται με τις δυνατότητες της από κοινού νομής των αστικών πόρων, αφού για την απόκτηση βαθμών, οι προτεινόμενες από μια ομάδα παικτών ενέργειες πρέπει να συναντήσουν την επιδοκιμασία των υπολοίπων ομάδων και να επιτευχθεί συμφωνία ενεργειών εντός δεδομένων χρονικών ορίων. Πληροφορίες για το SARCHAnomisma, τα χαρακτηριστικά και τους κανόνες τους παιγνιδιού περιέχονται στο εγχειρίδιο *Polypolis Manual* στο http://www.sarcha.gr, αλλά και στο βίντεο επίδειξης στο http://vimeo.com/30720863.

Η SARCHA ενδιαφέρεται να αναπτύξει και να προσαρμόσει την προσέγγιση *ΠόληΚοινόςΠόρο*ς με τη μορφή του *Polypolis* σε διαφορετικές πόλεις και χώρες και να δημιουργήσει διαφορετικές τοπικές εκδοχές με την προσαρμογή περιεχομένου και μορφής του παιγνιδιού στους κατά τόπους

αστικούς πόρους. Η *Polypolis* βρίσκεται σήμερα σε φάση ανάπτυξης προγραμματίζεται η εφαρμογή του για κινητά τηλέφωνα ενώ ως επιτραπέζιο δημόσιο παιγνίδι έχει ήδη αλλά και προγραμματίζεται να παρουσιαστεί/παιχτεί εντός και εκτός Ελλάδος.[18]

Όμως η *Polypolis* αποτελεί πρωτίστως πεδίο δοκιμής της πιλοτικής έρευνας στην περιοχή Γεράνι της Αθήνας και ο στόχος της SARCHA είναι η τελειοποίηση της ώστε το 2012 να παιχθεί επί τόπου με τους ανθρώπους της περιοχής στους πραγματικούς τους ρόλους. Οι καταστηματάρχες, οι εργαζόμενοι και άνεργοι (έλληνες και μετανάστες), οι ιδιοκτήτες αλλά και οι πιθανοί επενδυτές, θα προσκληθούν –στο ασφαλές πλαίσιο που δημιουργεί η δομή του παιγνιδιού, να διαπραγματευτούν– από κοινού την ανάταξη των πόρων σε κάθε ένα οικοδομικό τετράγωνο της περιοχής τους και να εξασκηθούν στη μεθοδική και αποτελεσματική «εκ των κάτω» διεκδίκηση αντί να περιμένουν τις «άνωθεν» αποφάσεις για το κέντρο της Αθήνας.

[18] Να σημειωθεί ότι η *Polypolis* έχει αναπτυχθεί με την προσωπική συμβολή σε χρόνο και γνώσεις των συμμετεχόντων στη SARCHA (η ομάδα εργασίας αναφέρεται στις ιστοσελίδες του *Polypolis*, βλ. παρακάτω) Το παιγνίδι έχει ήδη παρουσιαστεί/παιχτεί στα Χανιά: φεστιβάλ *p-public,* στην Αθήνα: Μπιενάλε 2011 (παρουσίαση βίντεο) & σχολή *Μωραίτη,* στη Θεσ/νίκη: συνέδριο ΤΕΕ (παρουσίαση βίντεο) και στη Ρώμη: πανεπιστήμιο *Roma Tre* υπό την αιγίδα της ελληνικής πρεσβείας στη Ρώμη (βλ. άρθρο του Θόδωρου Ανδρεάδη Συγγελάκη για την παρουσία και τις δραστηριότητες της SARCHA στη Ρώμη στην ιστοσελίδα του Αθηναϊκού Πρακτορείου Ειδήσεων http://omogeneia.anampa.gr/press.php?id=16085. Η *Polypolis* έχει ζητηθεί από τους βρετανούς διοργανωτές, και θα παρουσιαστεί ως επίσημη ελληνική συμμετοχή (χωρίς χρηματοδότηση) στην πολιτιστική ολυμπιάδα στο Λονδίνο (23/6/2012) www.polypolis.sarcha.gr, θα παιχθεί δημόσια στην Αθήνα (9/9/2012) www.polyp olisgerani.sarcha.gr με την συμμετοχή του Δημάρχου Αθηναίων στο ρόλο του Δημάρχου της *Polypolis* (χρηματοδότηση 10.000 ευρώ από το ευρωπαϊκό πρόγραμμα Νέα Γενιά σε δράση), ενώ έχει ήδη ξεκινήσει ο σχεδιασμός Polypolis_Θεσσαλονίκη με την υποστήριξη του δήμου Θεσσαλονίκης και έχει προχωρήσει η δημιουργία ομάδας εργασίας μετά από ανοικτή πρόσκληση http://sarcha-architecture.blogspot.com/ 2011/10/open-call-for-design-of.html, http://www.sarcha-architecture.blogspot.com /2011/12/polypolisthessaloniki-1st-meeting.html.

Συμπερασματικό σχόλιο

Η πιλοτική έρευνα και πρόταση της SARCHA για την ανάταξη της περιοχής Γεράνι, που συνοπτικά περιγράφεται σε αυτό το άρθρο, είναι ενδεικτική μιας μεταβολής η οποία ήδη βρίσκεται σε εξέλιξη και αφορά την αλλαγή «μοντέλου» στον αστικό σχεδιασμό.

Μεταπολεμικά, η συγκρότηση της σχέση κράτους-πολεοδομίας βασίστηκε πάνω στη συστηματική προσπάθεια δημιουργίας μιας νέας κοινωνίας που για να υλοποιηθεί έπρεπε να σχεδιαστούν οι πόλεις που θα την υποδεχθούν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα πολεοδομικού/ αρχιτεκτονικού σχεδιασμού αποτελεί η κοινωνική κατοικία. Ο νεοφιλελευθερισμός που σταδιακά επεκράτησε από την δεκαετία του ‘80, ενστερνίστηκε αντίθετα την πολιτική της ατομικής ταυτότητας (identity politics). Η πολεοδομία εγκαταλείφθηκε προς χάριν σημειακών επεμβάσεων (acupuncture interventions) στον αστικό ιστό, ο οποίος διανθίστηκε με εντυπωσιακά κτήρια που σπάνια όμως επέφεραν κάποια θετική μεταβολή στις ζωές των ανθρώπων στην γύρω περιοχή.

Σήμερα, αναδύεται μια νέα μορφή αστικού σχεδιασμού «εκ των κάτω», η οποία δεν πρέπει να συγχέεται με τα πειράματα «συμμετοχικού σχεδιασμού» της δεκαετίας του ‘60, αλλά αφορά αυτό που ο James Holston (2009) ονομάζει «insurgent citizenship». Οι μικρές αλλά πραγματικά πολύάριθμες και εξαιρετικά δραστήριες οργανώσεις έχουν αναλάβει πρωτοβουλίες, αναλύουν, προτείνουν και με τις δράσεις τους διαμορφώνουν μια άλλη αντίληψη για τις αστικές παρεμβάσεις στις πόλεις στις οποίες δρουν. Καθώς είναι διασκορπισμένες σε διαφορετικές χώρες αλλά δικτυακά συνδεδεμένες, συχνά συναντούνται για να ανταλλάξουν τις εμπειρίες και να συντονίσουν τις δράσεις τους, με τις οποίες, αργά αλλά σταθερά, διαμορφώνουν τις πόλεις.[19]

[19] Για παράδειγμα το πρόσφατο συμπόσιο και εργαστήριο CULBURB με θέμα *NGOs Shaping Cities* που οργανώθηκε από το Centre for Central European Architecture (CCEA) στην Πράγα, 22-23 Μαΐου 2012, http://www.culburb.eu/news/shaping-cities-prague.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Agamben G., 2009, *What is an apparatus,* Stanford, Stanford University Press.

Agamben G., 2005, *Homo Sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, Αθήνα, Scripta.

Critchley S., 2007, *Infinitely demanding: Ethics of commitment, politics of resistance,* London, New York, Verso.

Hardt M., & Negri A., 2004, *Multitude: War and democracy in the age of empire*, New York, Penguin Books.

Hardt M., & Negri, A., 2009, *Common wealth,* Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press.

Holston J., 2009, *Insurgent citizenship: Disjunctions of democracy and modernity in Brazil*, Princeton, Princeton University press.

Θεοδώρου Μ., 2007, «Νεοφιλελεύθερη πόλη και ανισότητες», ΟΠΕΚ, http://www.opek.gr/opek/index.php?option=com_content&task=view&id=154&Itemid=57, τελευταία επίσκεψη στις 14/03/12.

Καρύδης Β., 1996, *Η εγκληματικότητα των μεταναστών στην Ελλάδα: Ζητήματα θεωρίας και αντεγκληματικής πολιτικής*, Αθήνα, Παπαζήσης.

SARCHA, 2010, *CCR - ΠΚΠ Αθήνα Γεράνι 2010,* http://www.sarcha.gr/Resources.aspx , τελευταία επίσκεψη στις 14/03/12.

SARCHA, 2011, «Polypolis manual», http://www.sarcha.gr/Publications.aspx, τελευταία επίσκεψη στις 14/03/12.

Sassen S., 2011, «Beyond inequality: Expulsions», center on capitalism and society, Columbia University, http://www.capitalism.columbia.edu, 9th Annual Conference SASSEN Session 5 14/09/2011, τελευταία επίσκεψη στις 14/03/12.

Stavrakakis Y., 1999, *Lacan and the political*, London, New York, Routledge.

Viljoen A., Bohn K., and Howe J., 2005, *Continuous productive urban landscapes: Designing urban agriculture for sustainable cities*, Oxford, Architectural Press.

Vyzoviti S., 2009, «Emerging immigrant clusters in downtown Athens 2002 – 2004» in J. Traganou, M. Mitrasinovic, (eds), *Travel, space, architecture*, London, Ashgate, pp. 320-335.

Ο διεθνής ρόλος της Αθήνας, το έλλειμμα σχεδιασμού για το δημόσιο συμφέρον και το κέντρο της πόλης[1]

Κωστής Χατζημιχάλης

Στο κείμενο που ακολουθεί υποστηρίζω ότι από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 το κυρίαρχο θεωρητικό πλαίσιο και οι προτάσεις για προγραμματισμό και σχεδιασμό της Μητροπολιτικής Αθήνας είχαν ως κύριο στόχο την ανάδειξη του διεθνούς της ρόλου με αφορμή αλλά και μοναδική εφαρμογή την Ολυμπιάδα 2004. Ο προγραμματισμός αυτός στηρίχτηκε και ανέδειξε ένα μόνο συμβάν, τους αγώνες, αδιαφόρησε για τα ουσιαστικά, καθημερινά προβλήματα στις γειτονιές της πόλης και θεμελίωσε ένα έλλειμμα σχεδιασμού για το δημόσιο συμφέρον. Η «κρίση» που εντοπίζεται σήμερα στο κέντρο από τον κυρίαρχο λόγο, τον δήμο και τη κυβέρνηση οφείλεται σε σημαντικό βαθμό σε αυτό το έλλειμμα σχεδιασμού.

Πριν προχωρήσω δυο απαραίτητες διευκρινήσεις. Πρώτον, δεν αμφισβητώ την ύπαρξη και την κρισιμότητα των προβλημάτων στο κέντρο της Αθήνας. Δεν συμμερίζομαι όμως τους όρους με τους οποίους τίθενται τα «προβλήματα» και ως εκ τούτου αμφιβάλω για την αποτελες ματικότητα ορισμένων προτάσεων αντιμετώπισης των προβλημάτων. Δεύτερον, δεν θεωρώ τον προγραμματισμό και το σχεδιασμό για τη πόλη πανάκεια. Γνωρίζω τα περιθώρια των δυνατοτήτων τους και για αυτό θα προσπαθήσω να εντοπίσω το δικό τους μερίδιο ευθύνης στην κρίση του κέντρου, στα πλαίσια βέβαια των ευρύτερων κυβερνητικών και δημοτικών επιλογών που αδιαφορούν για τη πόλη.

Η Ολυμπιάδα 2004 και η αναζήτηση διεθνούς ρόλου για την Αθήνα

Όταν έσβησαν τα φώτα της Ολυμπιάδας του 2004, ήταν διάχυτη η ευφορία για την επιτυχία των αγώνων, για την ασφαλή διεξαγωγή τους και

[1] Έχω διατηρήσει τη δομή του προφορικού λόγου της παρουσίασης στο σεμινάριο και έχω συμπεριλάβει ορισμένα τμήματα από μια αντίστοιχη στην Εταιρία Σπουδών, 9.12.2011.

τη διεθνή προβολή της πόλης. Ο κυρίαρχος λόγος των κυβερνητικών ανακοινώσεων, της Οργανωτικής Επιτροπής και των μέσων ενημέρωσης ήταν διθυραμβικός: η Αθήνα και οι πολίτες της έβαλαν τα δυνατά τους και κέρδισαν το στοίχημα της «Νέας Μεγάλης Ιδέας». Μόνο κάποιοι «μίζεροι», κυρίως από την Αριστερά, τόνιζαν ότι ο σχεδιασμός της πόλης για τους αγώνες δεν αντιμετώπιζε κανένα από τα ουσιαστικά προβλήματα της καθημερινότητας στις γειτονιές και ότι το τεράστιο άμεσο οικονομικό κόστος και το ακόμη μεγαλύτερο έμμεσο κόστος χαμένων ευκαιριών λόγω των ολυμπιακών προτεραιοτήτων, θα ήταν δυσβάστακτα στα επόμενα χρόνια. Αλλά τότε η λάμψη των αγώνων κάλυπτε τα πάντα.

Τρία χρόνια αργότερα το 2007, ο κυρίαρχος λόγος για την πόλη και ειδικά για τις κεντρικές συνοικίες, αρχίζει σιγά-σιγά να μεταλλάσσεται. Εντοπίζονται «περιοχές-γκέτο» και άδεια κτήρια, διαπιστώνεται η μείωση των κατοίκων, περιγράφεται με απειλητικούς τόνους η παρουσία των ναρκομανών ή των «λαθρομεταναστών» και εντοπίζονται σε συγκεκριμένες περιοχές φαινόμενα εγκληματικότητας και φόβου. Ο Δεκέμβρης του 2008 είναι η ημερομηνία-ορόσημο: έκτοτε κυριαρχεί η διαπίστωση ότι η πόλη – που πριν τέσσερα χρόνια αυτοδοξαζόταν– βρίσκεται τώρα σε βαθειά κρίση. Οι αναλύσεις στα μέσα ενημέρωσης παίρνουν δραματικούς τόνους κάτω από τίτλους όπως: «Φόβος και τρόμος μόλις πέσει το σκοτάδι», «Υγειονομική βόμβα το κέντρο της Αθήνας», «Να γυρίσουν οι κάτοικοι στο κέντρο», «Οι πορείες κλείνουν τα μεγάλα ξενοδοχεία» κ.α. Τις αναλύσεις αυτές συμμερίζονται κυβέρνηση και δήμος και, ξαφνικά, οι κυρίαρχες δυνάμεις του αστισμού διαπιστώνουν ότι το κέντρο της πόλης έχει αλλάξει, δεν ελέγχεται όπως πριν, έχει αλωθεί από αλλότριες δυνάμεις. Και μετά το 2009 αρχίζει η μακρά πορεία στο σκοτάδι της οικονομικής κρίσης όπου στα αρνητικά δεδομένα των προηγούμενων χρόνων προστίθεται και η αρνητική κοινωνική και πολιτική συγκυρία των διαφόρων μνημονίων.

Η αλλαγή στις προτεραιότητες του σχεδιασμού για την πόλη που είχε αρχίσει από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 οριστικοποιείται κατά την περίοδο της ολυμπιακής προετοιμασίας, σε πλήρη αντίθεση με το

Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθήνας (ΡΣΑ) του 1985 και το υφιστάμενο πολεοδομικό θεσμικό πλαίσιο. Ακολουθώντας τη γενικότερη ιδεολογία των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, ο σχεδιασμός για τη πόλη χάνει σιγά-σιγά το δημόσιο και κοινωνικό του χαρακτήρα και μετατρέπεται σε προτεραιότητες για την *επιχειρηματική πόλη* με στόχο την ενδυνάμωση του διεθνούς της ρόλου. Τότε εισάγονται οι έννοιες του ανταγωνισμού των πόλεων για προσέλκυση επενδύσεων, η εκτεταμένη κερδοσκοπία στη γη μέσω των μεγάλων έργων και του real estate, η ιδιωτικοποίηση των προσφερόμενων υπηρεσιών στους πολίτες. Ο μέχρι τότε ισχνός ρυθμιστικός προγραμματισμός μετατρέπεται σε επιλεκτικές παρεμβάσεις για τα ολυμπιακά έργα οι οποίες εκ των υστέρων βαπτίζονται «στρατηγικού χαρακτήρα». Οι νέες πρακτικές καλύπτονται νομοθετικά με τους Ν.2730/99 και Ν.228/2001 οι οποίοι καταλύουν κάθε έννοια σχεδιασμού με κοινωνικό χαρακτήρα για το δημόσιο όφελος και εισάγουν έναν εκπτωχευμένο, βαλκάνιο νεοφιλελευθερισμό ο οποίος μάταια προσπαθεί να μιμηθεί τη Βαρκελώνη μέσω ολίγου Καλατράβα.

Τις θέσεις αυτές είχαμε την ευκαιρία να ακούσουμε από τον τότε υπουργό ΠΕΧΩΔΕ στο συνέδριο «Ένα Όραμα για την Αθήνα» (1996), να διαβάσουμε στα σχετικά κείμενα της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων 2004 και σε διάφορα προγραμματικά κείμενα του ΟΡΣΑ σχετικά με το Στρατηγικό Προγραμματισμό. Η πλέον ολοκληρωμένη τους εκδοχή παρουσιάζεται στο βιβλίο των Οικονόμου κ.α. (2001), «*Ο διεθνής ρόλος της Αθήνας»* (βλ. τη σχετική κριτική στο Σταθάκης & Χατζημιχάλης, 2004) και στο ερευνητικό πρόγραμμα του ΕΜΠ (2004) «*Στρατηγικό Πλαίσιο Χωρικής Ανάπτυξης για την Αθήνα-Αττική»,* (υπεύθυνη Κλειτώ Γεράρδη). Στη τελευταία αυτή έρευνα, διαβάζουμε (σσ. 263-267):

«3.1.2.2 Γενικός Στόχος: *Η ενίσχυση και η διεύρυνση του διεθνούς ρόλου της Αθήνας-Αττικής με προσπάθειες ενίσχυσης των «προωθητικών δραστηριοτήτων» διεθνούς εμβέλειας παράλληλα με την επίτευξη συμπληρωματικότητας και συνέργιας με τον διεθνή προσανατολισμό των άλλων αστικών κέντρων»* (σ. 263).

Και λίγο πιο κάτω:

«Ειδικός στόχος για τη διεύρυνση του διεθνούς ρόλου: *Ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της Ελληνικής οικονομίας με την αναγκαία αναδιάρθρωση της οικονομικής βάσης της Αθήνας…»*, σ. 263*,* με μέτρα και τεχνικές δράσεις που αναφέρονται στην επόμενη σελίδα 264: «…(α) μελέτη-καταγραφή επιχειρήσεων διεθνούς εμβέλειας, (β) δράσεις για περαιτέρω αξιοποίηση και προβολή εκθεσιακών κέντρων, (γ) δημιουργία τεχνούπολις, (δ) ενίσχυση και δικτύωση ΜΜΕ, (ε) αναβάθμιση υποδομής και εξοπλισμού ΑΕΙ και ερευνητικών κέντρων, (στ) κίνητρα για προσέλκυση νέων δραστηριοτήτων αιχμής της παγκόσμιας οικονομίας».

Αναφέρονται και άλλα περί βιώσιμης ανάπτυξης, βελτίωση της αστικής υποδομής, περί πολυκεντρικότητας, ενίσχυσης του ανθρώπινου δυναμικού και της κοινωνικής συνοχής (σ. 264-267), στα οποία γίνεται συχνή αναφορά στο διεθνή ρόλο και στην ανταγωνιστικότητα της Αθήνας-Αττικής. Οι απόψεις αυτές αναπαράγουν πιστά το διεθνές κυρίαρχο πλαίσιο συζήτησης (Hallin & Malberg 1996, Camagni 2002, Lever 1999), παρουσιάζουν πολλές αντιφάσεις μεταξύ στόχων και δράσεων και οι οικονομικές επιλογές επεξεργάζονται μόνο σε επίπεδο χωροθετήσεων και οργάνωσης χρήσεων γης. Εστιάζοντας κυρίως στην έρευνα του ΕΜΠ και στο βιβλίο των Οικονόμου κ.α. (2001) κα., διαπιστώνουμε ότι οι αναλύσεις και τα μέτρα πολιτικής που προτείνονται είναι εγκλωβισμένα μεταξύ της ανάγκης για τεχνοκρατική υποστήριξη της πολιτικής επιλογής για κατάκτηση μιας διεθνούς θέσης για την Αθήνα και των προβληματικών κριτηρίων-δεικτών για το πότε μια πόλη είναι/γίνεται διεθνής. Σε αυτό τον εγκλωβισμό κυρίαρχο ρόλο παίζουν οι Ολυμπιακοί Αγώνες, που θεωρούνται από όλες τις δημοσιεύσεις ως σημαντική ευκαιρία διεθνούς προβολής της Αθήνας.

Στη διεθνή βιβλιογραφία (Porter 1985 και 1996, Malecki 2004) αλλά και στις ιεραρχήσεις πόλεων που κάνουν οι οικονομικές σελίδες των εφημερίδων, στα οποία αναφέρονται εκτεταμένα οι ελληνικές δημοσιεύσεις και έρευνες, επαναλαμβάνονται μονότονα τα ίδια επιχειρήματα και υποθέσεις, τα οποία αναπαράγουν μια ταυτολογία: διεθνείς ή παγκόσμιες

πόλεις είναι όσες έχουν μεγάλες συγκεντρώσεις ορισμένων ήδη διεθνοποιημένων οικονομικών δραστηριοτήτων που αποτελούν συγχρόνως και τις ναυαρχίδες του σύγχρονου καπιταλισμού, όπως π.χ., χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες, έδρες διεθνών οργανισμών και πολυεθνικών επιχειρήσεων, διεθνή κέντρα πολιτιστικών εκδηλώσεων, ισχυρά χρηματιστήρια, κόμβοι διεθνών μεταφορών, κ.α. Από τα επιχειρήματα αυτά προκύπτει στη συνέχεια και η αντίστοιχη επιχειρηματολογία για τις προτεινόμενες πολιτικές: όσες πόλεις επιθυμούν να γίνουν διεθνείς, να «βρουν μια θέση στο παγκόσμιο χάρτη», θα πρέπει να μιμηθούν το υπόδειγμα των ήδη διεθνών πόλεων και να προσελκύσουν αντίστοιχες δραστηριότητες. Κατασκευάζονται στη συνέχεια κάποιοι δείκτες και βάση αυτών οι πόλεις κατατάσσονται σε βαθμίδες ως προς τη διεθνή τους θέση. Για την Αθήνα οι έλληνες μελετητές προτείνουν να διεκδικήσει μια θέση στη Β βαθμίδα, μαζί με το Μιλάνο, τη Μαδρίτη και τη Βαρκελώνη. Δεν θα ασχοληθώ με το κομβικό μεθοδολογικό πρόβλημα πως και από ποιους κατασκευάζονται αυτοί οι δείκτες και οι βαθμίδες, θέλω όμως να υπογραμμίσω την κακή υπηρεσία που προσφέρουν όσοι τους υιοθετούν άκριτα. Πέρα όμως από την κατασκευή των δεικτών τα επιχειρήματα και οι προτάσεις για διεθνοποίηση των πόλεων έχουν μια σειρά από άλλα προβλήματα από τα οποία ξεχωρίζω πέντε.

Πρώτο, οι δείκτες διεθνοποίησης και οι ιεραρχήσεις που προκύπτουν εστιάζονται μονομερώς στις διεθνείς πόλεις των πλουσίων χωρών αναπαράγοντας έτσι ένα *«δυτικό εθνοκεντρισμό»,* ο οποίος στη συνέχεια αποκτά συμβολική σημασία θεωρίας με μια υποτιθέμενη καθολικότητα επειδή ακριβώς προέρχεται από τη Δύση και όχι γιατί έχει πραγματική οικουμενικότητα.

Δεύτερο, δεν αναλύονται *οι διαδικασίες* μέσω των οποίων οι πόλεις απέκτησαν τα όποια δυναμικά κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά που τις έκαναν διεθνείς ούτε αναλύονται οι χωρο-κοινωνικές επιπτώσεις της διεθνοποίησης. Απλώς *προ-επιλέγονται τα κριτήρια και οι δείκτες* και στη συνέχεια βαθμονομούνται και ιεραρχούνται οι διάφορες πόλεις. Πρόκειται

για διακριτή προκατάληψη υπέρ κάποιων οικονομικών δραστηριοτήτων για τις οποίες, με τρόπο αυθαίρετο, γίνεται η υπόθεση ότι είναι δυναμικές και διαχέουν μόνο θετικά αποτελέσματα σε όλη τη πόλη και σε όλες τις κοινωνικές ομάδες. Η προκατάληψη αυτή δεν είναι τυχαία, αλλά αντανακλά το ιδεολογικό και επιχειρησιακό βάρος που έχουν οι συγκεκριμένες δραστηριότητες στα πλαίσια του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού.

Τρίτο, στις σχετικές αναλύσεις σπάνια γίνεται λόγος για το *ιστορικό βάθος* της δυναμικότητας των πόλεων που είναι ήδη διεθνείς και η συζήτηση περιορίζεται μόνο στις σημερινές δυναμικές δραστηριότητες που περιλαμβάνουν. Με τον τρόπο αυτό αγνοείται επιδεικτικά ο διεθνής καταμερισμός της εργασίας και οι αλλαγές του. Στη θέση του μπαίνει ένας νεοφιλελεύθερος βολονταρισμός, σύμφωνα με τον οποίο αρκεί μια πόλη να προσελκύσει *τώρα* τις δραστηριότητες της νέας οικονομίας για να καταστεί σύντομα διεθνής.

Τέταρτο, δεν γίνεται η απαραίτητη συσχέτιση με τη *δυναμικότητα των αντίστοιχων εθνικών* και περιφερειακών οικονομιών: *οι πόλεις προσεγγίζονται ως αυθύπαρκτοι, ανεξάρτητοι τόποι*, ανταγωνιζόμενοι μεταξύ τους, χωρίς εθνική ενδοχώρα. Η σημαντική αυτή παραγνώριση επιτρέπει στη συνέχεια να αποσιωπούνται οι δυνατότητες που είχαν και έχουν (ή δεν έχουν) ορισμένα εθνικά κράτη για σημαντικές γεωπολιτικές πρωτοβουλίες οι οποίες με τη σειρά τους επηρεάζουν τη διεθνή σημασία κάποιων πόλεων. Η Νέα Υόρκη, το Λονδίνο, το Παρίσι και το Τόκιο, για παράδειγμα, δεν θα ήταν αυτό που είναι σήμερα χωρίς το ειδικό παλαιό- και νέο-ιμπεριαλιστικό βάρος (οικονομικό, πολιτισμικό και στρατιωτικό) των αντίστοιχων κρατών και το ίδιο ισχύει, σε άλλη κλίμακα, με τη Βαρκελώνη και τη Καταλονία όπως με το Μιλάνο και το Πιεμόντε.

Τέλος, το πέμπτο και βασικότερο πρόβλημα στη συζήτηση περί διεθνών πόλεων είναι *η παραγνώριση των βασικών ερωτημάτων της αστικής και κοινωνικής γεωγραφίας και πολεοδομίας* (Shepard 2004, Σταθάκης & Χατζημιχάλης 2004). Ακολουθώντας τη τυπικά νεοφιλελεύθερη ιδεολογία περί επιχειρηματικής πόλης, αναπτύσσεται ένα *μονόπλευρο ενδιαφέρον για*

τις δραστηριότητες της «νέας οικονομίας» και μια επιδεικτική αδιαφορία για τα καθημερινά προβλήματα και τις καθημερινές ανάγκες στις πόλεις όπως, ενδεικτικά: η κατοικία/κατοίκηση, η δομή της ιδιοκτησίας της γης και η γαιοπρόσοδος, η παροχή κοινωνικών υπηρεσιών και τα μέσα συλλογικής κατανάλωσης, η κοινωνική συνοχή και η αντιμετώπιση της ανεργίας, οι τεχνικές υποδομές, οι άτυπες δραστηριότητες και οι οικονομικοί μετανάστες, η ρύπανση και η υποβάθμιση του περιβάλλοντος, οι διατροφικές ανισότητες στον αστικό χώρο και, τέλος, τα φαινόμενα αναβάθμισης κέντρων πόλεων μέσω της εκδίωξης παλιών κατοίκων και χρήσεων, το γνωστό gentrification. Οι λιγοστές, επιτυχημένες δραστηριότητες που ενδιαφέρουν τους διεθνείς δείκτες, αφορούν πολύ μικρά τμήματα των πόλεων και αντίστοιχα μικρά τμήματα του πληθυσμού τα οποία συχνά δεν έχουν σχέση με την υπόλοιπη πόλη.

Τα παραπάνω προβλήματα έχουν αναπαραχθεί και στη συζήτηση για τη διεθνοποίηση της Αθήνας και σφράγισαν τις προγραμματικές επιλογές στις δυο προηγούμενες δεκαετίες (ΕΜΠ 2004, ΟΡΣΑ 1999, Οικονόμου κ.α. 2001, Μεταξάς 2009). Όσοι και όσες τις είχαν υποστηρίξει τότε είναι πιθανόν να ισχυριστούν σήμερα ότι η αποτυχία της διεθνοποίησης οφείλεται σε κακή υλοποίηση των στόχων και αυτό έχει οδηγήσει στη σημερινή περιθωριοποίηση της χώρας και στην υποβάθμιση του κέντρου. Πιστεύω ότι έγινε ακριβώς το αντίθετο: επειδή η διεθνοποίηση αποτέλεσε προγραμματικό στόχο που παραγνωρίζει στην πράξη τα κοινωνικά προβλήματα και αδιαφορεί για σχεδιασμό για το δημόσιο συμφέρον, αυτός ο μεγαλοϊδεατισμός άφησε στο περιθώριο τα προβλήματα της καθημερινότητας, με αποτέλεσμα η Ολυμπιακή Αθήνα των μεγάλων έργων να αφήσει άλυτα σημαντικά πολεοδομικά προβλήματα. Οι επιλογές αυτές εγκαινίασαν μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από ελλείμματα σχεδιασμού για το δημόσιο συμφέρον και, αναζητώντας υπερφίαλες λύσεις στη διεθνή κλίμακα, παραγνώρισε τα μικρά, τοπικά προβλήματα τα οποία σήμερα έχουν πάρει στο κέντρο και στο υπόλοιπο λεκανοπέδιο τις εκρηκτικές διαστάσεις που όλοι γνωρίζουμε.

Βέβαια, κατά ένα αντιφατικό τρόπο η Αθήνα και ειδικά το κέντρο της διεθνοποιήθηκε παρά της αποτυχία των προγραμμάτων: είναι όμως μια ανεπιθύμητη για τις άρχουσες τάξεις διεθνοποίηση γιατί δεν αφορά τις «λαμπερές» δραστηριότητες που μετρούν οι δείκτες, αλλά την καθημερινότητα των χιλιάδων οικονομικών μεταναστών. Οι τελευταίοι, μαζί με τους πολλούς Έλληνες φτωχούς κατοίκους του κέντρου και τις χρήσεις που αντιστέκονται στο life-style, αποτελούν τους ανομολόγητους στόχους των νέων αστικών αναπλάσεων.

Η «κρίση» στο ιστορικό κέντρο της πόλης και οι προτάσεις αντιμετώπισής της

Στην προηγούμενη ενότητα υποστήριξα ότι ο προγραμματικός στόχος για τη διεθνοποίηση της Αθήνας και ο σχεδιασμός για τους ολυμπιακούς, λόγω των προτεραιοτήτων που είχαν, άφησαν εκτός ενδιαφέροντος το κέντρο της πόλης και τις άλλες «καθημερινές» γειτονιές, με εξαίρεση κάποιες παρεμβάσεις όπως η ενοποίηση των αρχαιολογικών χώρων, η ανάδειξη μνημείων και η αναβάθμιση αρκετών ξενοδοχείων. Δεν είναι τυχαία η οριοθέτηση του «Χρυσού Ολυμπιακού Δακτυλίου» που έκρυβε την «άλλη» Αθήνα. Το δημόσιο έλλειμμα προγραμματισμού και σχεδιασμού για τη πόλη που αναφέρθηκε παραπάνω -αντίστοιχο του ελλείμματος για τον περιφερειακό προγραμματισμό- αφορά συγχρόνως (α) τον γενικό θεσμικό περιορισμό του δημόσιου συμφέροντος και την ανάδειξη του ιδιωτικού, και (β) την ανεπάρκεια των δημόσιων παρεμβάσεων, όποτε υπήρξαν, ως προς κοινωνικό τους περιεχόμενο.

Τα ελλείμματα σχεδιασμού και ενδιαφέροντος για τα πραγματικά, καθημερινά προβλήματα της πόλης είχαν καλυφθεί για 15 χρόνια με «δάνεια» και «ομόλογα» από τη μέθη της ολυμπιάδας αλλά, όπως όλα τα ελλείμματα και τα δάνεια, κάποτε πρέπει να εξοφλούνται. Και όταν υπάρχει «αδυναμία εξυπηρέτησης των δανείων», όπως στην περίπτωση της Αθήνας,

τότε η κρίση ξεσπά στους αδύναμους κρίκους, ένας από αυτούς είναι το κέντρο της πόλης.

Ο κυρίαρχος λόγος υποστηρίζει ότι τα προβλήματα που εντοπίζονται στο κέντρο της πόλης *οφείλονται μόνο ή κυρίως σε τοπικά αίτια*, εντοπισμένα σε λίγες πλατείες, σε αρκετά οικοδομικά τετράγωνα, σε δυο-τρεις δρόμους, όπως τα περιγράφουν οι χάρτες των εφημερίδων. Στη συνέχεια οι προτάσεις στοχεύουν π.χ. στην αστυνόμευση, στις επιδοτήσεις ενοικίου και σε φορολογικές απαλλαγές, σε μετακίνηση υπηρεσιών για εξαρτημένους κυρίως όμως στην αρχιτεκτονική και πολεοδομική ανάπλαση των αντίστοιχων ενοτήτων. Αναπαράγονται έτσι τρία γνωστά αδιέξοδα: *η αναγωγή των κοινωνικών προβλημάτων σε φυσικά-χωρικά προβλήματα, η καταστολή αντί της πρόβλεψης και η αδιαφορία για τις σχέσεις της τοπικής κλίμακας με την υπόλοιπη πόλη, τη χώρα, ακόμη και με τις διεθνείς συνθήκες* τις οποίες θυμούνται μόνο για το μάρκετινγκ της πόλης. Όμως *τα προβλήματα του κέντρου είναι κατ' εξοχήν κοινωνικά και εκδηλώνονται σε πολλαπλές κλίμακες*, από το τοπικό μέχρι το παγκόσμιο και η καταστολή τους απλά θα μεταφέρει το «πρόβλημα» σε άλλες περιοχές της πόλης, όπως γράφει ο Ένγκελς ήδη από το 1887 για το Μάντσεστερ στο *Για το Ζήτημα της Κατοικίας*.

Θα εικονογραφήσω αυτές τις παρατηρήσεις με τρία παραδείγματα. Το πρώτο αφορά στα *άδεια κτήρια του κέντρου που στέγαζαν δημόσιες υπηρεσίες*. Σήμερα αντιμετωπίζονται ως τοπικό πρόβλημα ενώ είναι το απο-τύπωμα των κυβερνητικών επιλογών μετεγκατάστασης με τη συνακόλουθη εγκληματική αδιαφορία για τις επιπτώσεις αυτής της μετεγκατάστασης. Μέχρι το 2009, 8 υπουργεία και μεγάλες κεντρικές υπηρεσίες έφυγαν από το κέντρο και μαζί με αυτές περίπου 4.000 εργαζόμενοι. Οι τελευταίοι ήταν συγχρόνως και καταναλωτές στα κεντρικά εμπορικά καταστήματα και πολλοί ήταν κάτοικοι του κέντρου. Μια μεσαία πόλη της περιφέρειας θα είχε καταρρεύσει αν είχε υποστεί αυτή τη φυγή, αλλά σήμερα οι προγραμματιστές αυτών των μετακινήσεων κάνουν πως δεν καταλαβαίνουν

και συνεχίζουν με την μετεγκατάσταση του Υπ. Οικονομικών από το Σύνταγμα.

Τα κτήρια παραμένουν κενά γιατί, εκτός από τη πτώση της ζήτησης, η συνολική «υποβάθμιση» του κέντρου λειτουργεί μακροπρόθεσμα υπέρ των ιδιοκτητών γης οι οποίοι περιμένουν να αποσπάσουν υψηλότερα ενοίκια από ανακατασκευασμένα ακίνητα σε μια γειτονιά που θα αναπλαστεί. Η διαδικασία αυτή ονομάζεται «αξιοποίηση του χάσματος ενοικίου» και είναι μια διεθνώς γνωστή πρακτική των ιδιοκτητών γης οι οποίοι κρατούν κλειστά και ερειπωμένα τα κτήρια, συμβάλλοντας στην παραπέρα υποβάθμιση των περιοχών σε κρίση, επιζητώντας αναπλάσεις και επιδοτήσεις από τις οποίες θα αποκομίσουν υψηλές υπεραξίες (βλ. μεταξύ άλλων Βαΐου & Χατζημιχάλης 2012). Οι αναπλάσεις όταν γίνονται χωρίς κοινωνική πρόνοια για τις επιπτώσεις στους υπάρχοντες κατοίκους και τις χρήσεις των χώρων, οδηγούν συχνά τις περιοχές σε gentrification, δηλαδή στην εκδίωξη των φτωχών και των παραδοσιακών χρήσεων (π.χ. βιοτεχνίες, αποθήκες, τοπικό εμπόριο) και τη μετατροπή τους σε διασκεδαστήρια, αγορές πολυτελείας και κατοικίες υψηλών εισοδημάτων.

Το δεύτερο παράδειγμα αφορά στα *κλειστά εμπορικά καταστήματα και γενικότερα την κρίση του εμπορίου μητροπολιτικού επιπέδου* που είναι χωροθετημένο στο ιστορικό κέντρο. Μέχρι το 2009 η κρίση αυτής της κατηγορίας εμπορίου, σύμφωνα με ειδικές μελέτες, ήταν απόλυτα συνδεδεμένη με την ανεξέλεγκτη δημιουργία μεγάλων πολυκαταστημάτων και εμπορικών κέντρων σε άλλες περιοχές της πόλης (Δελλαδέτσιμας 2009). Οι εταιρίες που τα κατασκεύασαν χρησιμοποίησαν τους ειδικούς νόμους για τα ολυμπιακά έργα για να ξεπεράσουν τους «περιορισμούς» των χρήσεων γης, του συντελεστή εκμετάλλευσης, της κυκλοφορίας και στάθμευσης και, τέλος, των περιβαλλοντικών επιπτώσεων.[2] Μια από τις μεγαλύτερες μεταπολεμικά αναδιαρθρώσεις του χώρου της Αθήνας συντελέστηκε από το ιδιωτικό κεφάλαιο στο διάστημα 1999-2008 χρησιμοποιώντας, παράνομα, το θε-

[2] Σήμερα, αυτό δεν ισχύει αλλά οι πρόσφατες τροπολογίες του θεσμικού πλαισίου με τα περί fast track επενδύσεων επαναφέρουν δυσμενέστερες διατάξεις.

σμικό πλαίσιο για τα έργα δημόσιας ωφέλειας. Δημιουργήθηκαν 850.000 τ.μ. εμπορικών κέντρων από τα οποία 339.600 τ.μ. μόνο στο Μαρούσι, ενώ την ίδια περίοδο έκλεισαν το 18% των μαγαζιών στους κεντρικούς δρόμους του ιστορικού κέντρου και χάθηκαν χιλιάδες θέσεις εργασίας. Τα ειδικά πολυκαταστήματα συνέβαλαν στο τελικό χτύπημα στις βιοτεχνίες ξύλου, σιδήρου, δέρματος και ρούχων του κέντρου και τα εμπορικά κέντρα περιόρισαν σημαντικά τα ανεξάρτητα καταστήματα μητροπολιτικού εμπορίου, όσα δεν ανήκαν σε αλυσίδες διεθνών ονομάτων ή δεν ήταν franchise.

Το τρίτο παράδειγμα αφορά στη *πρόταση για πεζοδρόμηση της Πανεπιστημίου*, ως συμβολή στην αναβάθμιση του ιστορικού κέντρου η οποία μάλλον δεν θα πραγματοποιηθεί λόγω της οικονομικής κρίσης. Θέλω όμως να υπογραμμίσω ότι είναι ένα μεγάλο πολεοδομικό λάθος, θα ανατρέψει την ιστορική ταυτότητα του κέντρου και θα δημιουργήσει σοβαρά κυκλοφοριακά και κοινωνικά προβλήματα στις γειτονικές περιοχές και στη περίμετρο του δακτυλίου. Εξηγούμαι.

Η Πανεπιστημίου είναι σχεδιασμένη από το 19ο αιώνα ως ένα βασικό βουλεβάρτο-λεωφόρος της πόλης, ένας *βασικός αστικός συντελεστής με ιστορικά χαρακτηριστικά διαμπερούς διέλευσης*. Η μετατροπή του σε πεζόδρομο ανατρέπει τις ιστορικές καταβολές της λειτουργίας και του συμβολισμού της ως λεωφόρου και θα αναπαράγει το λάθος του πρόσφατου σχεδιασμού της Ομόνοιας που, από κυκλοφοριακός κόμβος-αναφορά της πόλης, έχει μετατραπεί σε μια αμήχανη, σκοτεινή και φοβική διέλευση πεζών. Επιπλέον είναι *ο πιο φαρδύς δρόμος του κέντρου με επαρκέστατα πεζοδρόμια*. Αντί της συνολικής πεζοδρόμησης θα μπορούσαν τα τελευταία να διευρυνθούν και να φυτευτούν, να δημιουργηθεί ποδηλατόδρομος και να επεκταθεί η γραμμή του τραμ, χωρίς να χάσει τη διαμπερή λειτουργία διέλευσης.

Ο ιστορικός σχεδιασμός της λεωφόρου έχει συνοδευτεί από χρήσεις *δημόσιων κτηρίων και τραπεζών στα 2/3 του μήκους, με ελάχιστη κατοικία και εμπορικές χρήσεις*. Αυτό σημαίνει ότι μετά το μεσημέρι αυτός ο φαρδύς δρόμος θα είναι έρημος. Φυσικά η ιδιωτική πρωτοβουλία μπορεί να

δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την επέλαση τραπεζοκαθισμάτων αλλά αξίζει αυτή τη τύχη η πιο λαμπρή λεωφόρος της πόλης; Τέλος, τα *κυκλοφορικά προβλήματα* στους γειτονικούς δρόμους και πέραν του δακτυλίου θα είναι πολύ σοβαρά γιατί η προτεινόμενη κάθοδος από την Ακαδημίας θα μεταφέρει κινήσεις ανόδου και διεξόδου προς Λ. Βασ. Σοφίας και σε άλλους μικρότερους δρόμους. Προβλήματα θα έχουν και τα δημόσια μέσα μεταφοράς (διελεύσεις και αφετηρίες). Εκτός από τις υπερφίαλες περιγραφές της πρότασης δεν έχει δημοσιοποιηθεί κάποια μελέτη περιβαλλοντικών και κοινωνικών επιπτώσεων (όπως επιβάλλεται από το νόμο) που να στηρίζει την πρόταση.

Οι προτάσεις αναπλάσεων για τα άδεια κτήρια και τα κλειστά μαγαζιά όπως και η πεζοδρόμηση της Πανεπιστημίου εστιάζουν κυρίως στον φυσικό και αρχιτεκτονικό σχεδιασμό και εντάσσονται σε μια συνολικότερη *αλλαγή υποδείγματος* για το σχεδιασμό της πόλης σε όλες τις καπιταλιστικές χώρες. Τα τελευταία 15 χρόνια υποβαθμίζεται σταθερά το κοινωνικό και μεταρρυθμιστικό περιεχόμενο της πολεοδομίας και υπερτονίζεται η αρχιτεκτονική και αισθητική διάσταση. Η έμφαση δίνεται στην «ωραιοποίηση» της πόλης, αφήνοντας εκτός προβληματισμού τα κοινωνικά και καθημερινά λειτουργικά προβλήματα. Αντί για σχέδια μακρόπνοης συλλογικής χρησιμότητας τα σχέδια σήμερα μοιάζουν περισσότερο με project-σημαίες-ευκαιρίας, που στοχεύουν στην αξιοποίηση των κοινών για χρήσεις life style.

Οι ιστορικές καταβολές αυτής της αλλαγής θα πρέπει να αναζητηθούν στην ιδεολογία και τη μέθοδο του κινήματος «City Beautiful» της περιόδου 1890-1930, που κυριάρχησε στις ΗΠΑ ως φιλοσοφία και επηρέασε καταλυτικά το πολεοδομικό σχεδιασμό (Wilson 1989). Στη προσέγγιση αυτή η πόλη είναι μόνο αρχιτεκτονήματα και για αυτό ίσως στην έρευνα του ΕΜΠ εμπλέκονται μόνο αρχιτέκτονες. Πράγματι χρειάζεται τόλμη για να ασχολείται σήμερα κάποιος με την Αθήνα αγνοώντας τις δεκάδες ειδικές μελέτες, τα ρυθμιστικά και τα στρατηγικά σχέδια που ανέφερα πριν, τις ερευνητικές εργασίες στο ΕΚΚΕ, στα πανεπιστήμια και στα πολυτεχνεία, τις

δεκάδες διατριβές και αντί αυτών να επαναφέρει τη προσέγγιση του «City Beautiful».

Το κίνημα αυτό ήταν η αντίδραση των κυρίαρχων συμφερόντων (τράπεζες, βιομηχανίες, κατασκευαστικές εταιρίες, εφημερίδες, μεγάλοι έμποροι) στις μεγάλες πόλεις, όπως το Σικάγο, το Ντένβερ, η Νέα Υόρκη, η Φιλαδέλφεια κ.α., απέναντι στις δραματικές κοινωνικές αλλαγές στο εσωτερικό των πόλεων. Σύμφωνα με τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων της εποχής η υποβάθμιση των λαϊκών γειτονιών, η αύξηση της μετανάστευσης, η άνοδος των γεννήσεων, η εγκληματικότητα και η μείωση των αξιών γης αποτελούσαν τις βασικές παθογένειες των κέντρων των πόλεων και αποτελούσαν τους στόχους των αναπλάσεων. Οι προτάσεις αντιμετώπισης αυτών των προβλημάτων εστίαζαν αποκλειστικά στην «ωραιοποίηση» της πόλης με την κατασκευή νέων εμβληματικών κτηρίων στα πρότυπα της Beaux Arts, στην εκτεταμένη μίμηση αρχαιοελληνικών μορφών και στη δημιουργία μεγάλων μνημειακών αξόνων για πεζούς και πράσινο, εκεί όπου υπήρχαν «…περιβόητες τρωγλοσυνοικίες και ιδιοκτησίες γης και κτηρίων με χαμηλή αξία», όπως έγραφε εφημερίδα της εποχής. Το κίνημα απέκτησε παν-αμερικανική και παγκόσμια εμβέλεια με την έκθεση Columbian Exposition το 1893 στο Σικάγο όπου σε ένα περίπτερο παρουσιάστηκαν πρότυπα σχέδια για τα κέντρα των πόλεων και ένα σύνολο από μακέτες. Επειδή οι τελευταίες ήταν βαμμένες άσπρες, οι προτάσεις πήραν το συμβολικό όνομα *«άσπρες πόλεις-άσπρα κέντρα»*, τονίζοντας έμμεσα αλλά εμφατικά και τη φυλετική διάσταση του κινήματος (Wilson 1989). Σε αυτές τις προτάσεις του «City Beautiful» αντιπαρατέθηκε αργότερα η Σχολή του Σικάγου που έθεσε τα θεμέλια της αστικής κοινωνιολογίας και τεκμηρίωσε θεωρητικά και εμπειρικά τις κοινωνικές και οικονομικές διαστάσεις στην ανάλυση των αστικών προβλημάτων. Και αν σήμερα ασκούμε δικαίως έντονη κριτική στις θεωρίες των R. Park, E. Burgess, R. McKenzie, L. Wirth και άλλων (βλ. Χαστάογλου 1981), αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει να αγνοούμε το μείζον θέμα που έθεσαν: οι πόλεις δεν είναι μόνο τα κτήρια, τα οικοδομικά τετράγωνα και οι πλατείες. Οι πόλεις είναι ζωντανά χωρο-

κοινωνικά συστήματα και τα κοινωνικά τους προβλήματα δεν λύνονται μόνο με αρχιτεκτονικές και κυκλοφοριακές παρεμβάσεις.

Νόμιζα ότι αυτά τα είχαμε κατακτήσει έχοντας διανύσει το δρόμο που χάραξε η μεταπολεμική ριζοσπαστική κοινωνιολογία και γεωγραφία με πρωτοπόρους τους H. Lefebvre, M. Castells, D. Harvey, D. Massey, N. Smith και πολλούς και πολλές άλλες αλλά και τις εκατοντάδες δημοσιεύσεις σε ελληνικά και ξενόγλωσσα περιοδικά. Όμως οι προτάσεις για το ιστορικό κέντρο της Αθήνας και η υποστήριξή τους από τα ΜΜΕ και τη κυβερνητική πολιτική με έκανε να αλλάξω γνώμη και έκπληκτος να διαπιστώσω τη σχετική ομοιότητα των σημερινών επιχειρημάτων με τις προτάσεις του «City Beautiful» στο πλαίσιο της αλλαγής υποδείγματος που περιγράφηκε παραπάνω.

Αυτό που λείπει εντελώς από τις σημερινές αναλύσεις και τις προτάσεις αναπλάσεων για το ιστορικό κέντρο είναι αναφορές στις αξίες γης, στους μεγάλους και μεσαίους ιδιοκτήτες του σε αυτούς δηλαδή που θα κερδίσουν από τις αναπλάσεις. Ο ιδεαλισμός των προτάσεων που αναζητούν συνδέσεις επί χάρτου των Εξαρχείων με το Κολωνάκι, της τριλογίας (Ακαδημία, Πανεπιστήμιο, Βιβλιοθήκη) με τον ιερό βράχο και του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου με το μουσείο της Ακρόπολης, δίνει προτεραιότητα και ταυτίζεται με αυτή των επισκεπτών του. Με τους τουρίστες Έλληνες και ξένους, με τους «flâneurs»-καταναλωτές που περιπλανιόνται έχοντας ελεύθερο χρόνο και χρήματα στη διάθεσή τους. Όχι όμως και με όσους και όσες κατοικούν ή εργάζονται στο κέντρο, όχι με όσους το διασχίζουν καθημερινά αναγκασμένοι και αναγκασμένες σε πολύωρα ταξίδια για να εργαστούν. Γιατί το κέντρο *έχει* κατοίκους, Έλληνες και ξένους, απλά δεν είναι αυτοί/ες που θα επιθυμούσε η ελίτ της πόλης που προσπαθεί να κρύψει τις ταξικές και φυλετικές προτιμήσεις της πίσω από την ωραιοποίηση της πόλης για το «κοινό καλό».

Τελικές παρατηρήσεις

Η κριτική στα προγράμματα που επιδιώκουν τη διεθνοποίηση της Αθήνας, τον ανταγωνισμό μεταξύ των πόλεων και τις αστικές αναπλάσεις ως λύσεις για τα κοινωνικά προβλήματα του κέντρου, δεν έχουν στόχο να δαιμονοποιήσουν τις παραπάνω διαδικασίες καθαυτές. Η διεθνοποίηση και ο ανταγωνισμός μεταξύ των πόλεων υφίστανται πολλούς αιώνες πριν τους ανακαλύψει η συγκεκριμένη νεοφιλελεύθερη συζήτηση και είναι συνυφασμένα με την ίδια την αστικοποίηση, τις οικονομικές και πολιτισμικές ανταλλαγές και τον κοσμοπολιτισμό. Η Φλωρεντία, η Βενετία, το Κάιρο, η Κων/λη και η Ιερουσαλήμ δεν ήταν λιγότερο διεθνοποιημένες τον 17^{ο} αιώνα από ό,τι είναι τώρα (σε πείσμα των δεικτών που μετρούν άλλα) και βέβαια υπήρχαν πάντα μερίδες του κεφαλαίου σε αυτές τις πόλεις που ανταγωνίζονταν για τις αγορές στη Μεσόγειο και πέρα από αυτήν. Το πρόβλημα εντοπίζεται *όταν η διεθνοποίηση και ο ανταγωνισμός μεταξύ πόλεων αναγορεύονται σήμερα σε προγραμματικούς στόχους δημοσίου συμφέροντος* (για κριτική βλ. και Krugman 1996). Γιατί, πρώτον, δεν αφορούν το σύνολο των κατοίκων αλλά συγκεκριμένες ελίτ, δεύτερον, γιατί υποβιβάζουν τις κοινωνικές και περιβαλλοντικές προτεραιότητες του προγραμματισμού και σχεδιασμού, τρίτον, γιατί δημιουργούν τοπικά ελλείμματα δημοκρατίας μέσω των αλλαγών στο θεσμικό πλαίσιο και τέταρτον, γιατί υπονομεύουν μέσω υπέρογκων δανείων το μέλλον των επόμενων γενεών.

Στο κέντρο της Αθήνας πρέπει σίγουρα να γίνουν πολλές παρεμβάσεις και κάποιες από αυτές πρέπει να αφορούν *και* σε θέματα αστικού σχεδιασμού και αρχιτεκτονικής. Όμως αυτές που προτείνονται δίνουν προτεραιότητα μόνο στις αρχιτεκτονικές μορφές, χαρακτηρίζονται από μια μονόπλευρη έμφαση στην «ωραιοποίηση» της πόλης και είναι πιθανό, όπως μας διδάσκει η διεθνής εμπειρία, να μεταφέρουν τα «προβλήματα» του κέντρου σε άλλες περιοχές της πόλης. Σε καμιά από τις προτάσεις δεν έχει εντοπιστεί ενδιαφέρον για τα κοινωνικά προβλήματα των σημερινών κατοίκων του

κέντρου, Ελλήνων και ξένων, τους οποίους βέβαια κανείς δεν ρώτησε. Υπάρχουν ωστόσο πολιτικά ευαίσθητα παραδείγματα αστικού σχεδιασμού και αναπλάσεων που μπορούν να εμπνεύσουν εναλλακτικές πρακτικές, από την εμβληματική Μπολόνια των δεκαετιών ’70 και ’80 και το Άμστερνταμ της ίδιας περιόδου μέχρι τη σημερινή Σεβίλλη και εν μέρει το σημερινό Βερολίνο και Αμβούργο. Εκεί οι δημοτικές αρχές και όχι το κεντρικό κράτος όπως στην Αθήνα, μαζί με τους κατοίκους σχεδίασαν και υλοποίησαν αναπλάσεις για καλύτερη καθημερινή ζωή, μακριά από τους βερμπαλισμούς και τους μύθους που μας ταλαιπωρούν στην Αθήνα.

Αυτό που χρειάζεται ίσως είναι η επαναπροσέγγιση των ζητημάτων αστικής ανάπτυξης με το αίτημα για *«συνηθισμένες, κανονικές, ανθρώπινες»* πόλεις, όπως υποστηρίζουν οι Amin & Graham (1997). Αναζητούν το «συνηθισμένο», το «καθημερινό», αυτό που αφορά όλους/ες στις γειτονιές της πόλης. Μπορούμε να αμφισβητήσουμε λοιπόν τα νεοφιλελεύθερα πρότυπα των διεθνών ανταγωνιστικών πόλεων και τις αμετακίνητες σταθερές κατηγορίες τους και να αναζητήσουμε έναν οικουμενικό διεθνισμό με συνεργασίες σε περισσότερο κοινωνικά και οικολογικά ευαίσθητες κατευθύνσεις. Μια εναλλακτική θεωρία και πρακτική για τις πόλεις πρέπει να βασίζεται στις εμπειρίες και τη γεωγραφία της καθημερινής ζωής ενός πολύ ευρύτερου και αντιπροσωπευτικότερου αριθμού πόλεων και όχι μόνο των «επιτυχημένων» και να αναφέρεται στις ανάγκες της πλειοψηφίας των κατοίκων και όχι μόνο στις αρχιτεκτονικές αναπλάσεις. Οι «Γιατροί του Κόσμου» λειτουργούν εδώ και χρόνια πολύ-ιατρείο στο κέντρο και μαζί με το Ίδρυμα Αστέγων του Δήμου, το Δίκτυο Υποστήριξης Μεταναστών και δεκάδες άλλες ΜΚΟ και πρωτοβουλίες αλληλεγγύης μιλούν για την «ανθρωπιστική κρίση» που αντιμετωπίζουν καθημερινά στο κέντρο της Αθήνας. Θα ήταν χρήσιμο αυτούς/ές να συμβουλεύονται οι σχεδιαστές αντί να φαντάζονται μόνο μια «ωραία και διεθνοποιημένη» Αθήνα, αναπαράγοντας έτσι τα ελλείμματα σχεδιασμού για το δημόσιο συμφέρον.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Amin A., Graham S., 1997, «The ordinary city», *Transactions of the Institute of British Geographers,* 22, pp. 571-587.

Βαίου Ντ., Χατζημιχάλης Κ., 2012, (υπό έκδοση), *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη,* Αθήνα, Νήσος, Ίδρυμα Ν. Πουλαντζάς.

Camagni R., 2002, «On the concept of territorial competitiveness: sound or misleading?», *Urban Studies,* 39, pp. 2395-2411.

Δελλαδέτσιμας Π.Μ., 2009, «Τα εμπορικά κέντρα στην Ευρώπη και στην Ελλάδα: ζητήματα σχεδιασμού και ρύθμισης», *Γεωγραφίες,* 15, σσ. 133-165.

ΕΜΠ, Ερευνητικό Πρόγραμμα (2004) *«Στρατηγικό πλαίσιο ανάπτυξης για την Αθήνα-Αττική»,* Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, ΥΠΕΧΩΔΕ (επιστ. υπ. Κλειτώ Γεράρδη).

Hallin G., Malberg A., 1996, «Attraction, competition and regional development in Europe», *EURS,* 3 (4), pp. 323-337.

Krugman P., 1996, *Pop internationalism,* Massachusetts, MIT Press.

Lever F.W., 1999, «Competitive cities in Europe», *Urban Studies,* 36 (5-6), pp. 1029-1044.

Malecki E., 2004, «Jockeying for position: what it means and why it matters to regional development policy when places compete», *Regional Studies,* 38 (9), pp. 1101-1120.

Μεταξάς Θ., 2009, «Ο ρόλος του στρατηγικού σχεδιασμού στον ανταγωνισμό των πόλεων: το παράδειγμα της Πράγας», *Γεωγραφίες,* 15, σσ. 111-132.

Οικονόμου Δ., Γετίμης Π., Δεμαθάς Ζ., Πετράκος Γ., Πυργιώτης Γ., 2001, *Ο διεθνής ρόλος της Αθήνας,* Βόλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.

ΟΡΣΑ., 1999, *Ειδικό Στρατηγικό Σχέδιο Δράσης για την αναβάθμιση της εικόνας και λειτουργίας της Αθήνας-Αττικής του 2004,* Αθήνα (αδημοσίευτη μελέτη, 50 σελ.).

Porter M., 1985, *Competitive advantage,* New York, Free Press.

Porter M., 1996, «The competitive advantage of the inner city», *Harvard Business Review,* 74, pp. 55-71.

Shepard E., 2004, «Competition in space and between places», in T.J. Barnes, E. Sheppard, (eds), *A Companion to Economic Geography,* Oxford, Blackwell, pp. 169-185.

Σταθάκης Γ., Χατζημιχάλης Κ., 2004, «Αθήνα διεθνής πόλη: από την επιθυμία των ολίγων στην πραγματικότητα των πολλών», *Γεωγραφίες,* 7, σσ. 26-47.

Wilson W., 1989, *The City Beautiful movement,* Baltimore, The Johns Hopkins Univ. Press.

Χαστάογλου Β., 1981, *Κοινωνικές θεωρίες για τον αστικό χώρο*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.

Εργασία μεταπτυχιακών φοιτητών Χαροκόπειου Πανεπιστημίου

Μικρά καταστήματα λιανικού εμπορίου στην οδό Αθηνάς: επιχειρηματικές στρατηγικές, προσδοκίες και ανησυχίες σε ένα μεταβαλλόμενο περιβάλλον

Ιωάννης Λαϊνάς, Χριστίνα Μακρυγιάννη, Νίκος Σιδηρόπουλος, Αθανασία Σίμογλου[1]

Εισαγωγή

Στο κέντρο της Αθήνας, όπως και στα κέντρα άλλων μεγάλων πόλεων, συσσωρεύονται με το πέρασμα του χρόνου τα ίχνη της κοινωνικής δραστηριότητας που καταγράφουν τη συνάντηση οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών σχέσεων των δρώντων του παρελθόντος. Εμφανίζεται τεράστια ποικιλία στα είδη, τις χωροθετήσεις και τις μορφές οργάνωσης του λιανικού εμπορίου καλύπτοντας καθημερινές, εξειδικευμένες («niche») αγορές. Το αστικό αυτό κέντρο έχει μια συμβολική υπερφόρτιση και η συζήτηση για αυτό προωθεί ιδέες, και δημιουργεί πεποιθήσεις και προσδοκίες, ιδιαίτερα όταν αυτή κατασκευάζει τον κυρίαρχο ή δημόσιο λόγο. Ο δημόσιος λόγος με τη σειρά του τροφοδοτείται από έρευνες και πορίσματα πρωτοφανούς συχνότητας και αριθμού (εκθέσεις της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Προστασίας Περιβάλλοντος της Βουλής (2010), του Συνηγόρου του Πολίτη (2010), Πρόγραμμα του ΥΠΕΚΑ «Αθήνα-Αττική 2014» (2010)) και περνάει διαρκώς από την σύγκρουση μεταξύ του επιθυμητού («αυτού που θα ήθελε να είμαστε») και της πραγματικότητας («αυτού που είμαστε»).

Στο λόγο αυτό, το κέντρο της Αθήνας δεν προβάλλεται οριοθετημένο με σαφήνεια. Αντιθέτως, ανάλογα με την πηγή εκφοράς του λόγου και τον επιδιωκόμενο στόχο της παίρνει άλλες διαστάσεις. Άλλοτε συρρικνώνεται,

[1]Στη διεξαγωγή της έρευνας πεδίου συμμετείχαν και οι Βυτινιώτης Κ., Κακογιάννης Ι. και Χαροκόπου Ε.

άλλοτε διευρύνεται και άλλοτε αντικείμενο συζήτησης αποτελεί κάποιο από τα συστατικά του μέρη.

Τα τελευταία χρόνια το κέντρο έχει βρεθεί στο επίκεντρο και στο στοχαστρο του δημόσιου λόγου. Αντικείμενο αναλύσεων, εκθέσεων, ημερίδων και θεματικών εργαστηρίων, το «επικίνδυνο» κέντρο με τους μετανάστες κάτοικους του – τον υπ' αριθμόν ένα «δημόσιο κίνδυνο» (Ειδική Μόνιμη Επιτροπή Προστασίας Περιβάλλοντος 2010). Ζητήματα όπως τα σκουπίδια, τα παρκαρισμένα αυτοκίνητα που εμποδίζουν τους πεζούς, τα περίπτερα πάνω στους διαδρόμους τυφλών, έχουν μικρή έως ανύπαρκτη παρουσία στα χαρακτηριστικά του «κέντρου σε κρίση», «του υποβαθμισμένου κέντρου», «του κέντρου σε έκτακτες συνθήκες», στις προωθούμενες πολιτικές κρατικής παρέμβασης και στα σχέδια αστικής αναγέννησης (urban regeneration projects) που προσπαθούν να «θεραπεύσουν» τα «κακώς κείμενα» (όπ.π.). Οι χαρακτηρισμοί όμως αυτοί εμπεριέχουν έννοιες και όρους που για τον καθένα αντιπροσωπεύουν άλλα συστατικά και χρησιμοποιούνται για να επιτύχουν διαφορετικούς στόχους (όπ.π.).

Σύμφωνα με την Ειδική Μόνιμη Επιτροπή Προστασίας Περιβάλλοντος (2010) την έννοια για παράδειγμα της υποβάθμισης συγκροτούν: ο παραμελημένος κτηριακός ιστός, η έλλειψη ελεύθερων χώρων, τα υψηλά επίπεδα αέριας ρύπανσης και ηχορύπανσης, η επικράτηση του ιδιωτικού έναντι του δημόσιου χώρου, η υπερβολική συγκέντρωση καταστημάτων υγειονομικού ενδιαφέροντος («βιομηχανία διασκέδασης»), η απομάκρυνση δημόσιων υπηρεσιών, η μείωση της νόμιμης επιχειρηματικής δραστηριότητας και η αύξηση του παρεμπορίου, οι αλλαγές χρήσεων γης (με αποτέλεσμα την αισθητική και κοινωνική υποβάθμιση), η αυξημένη συγκέντρωση μεταναστών χωρίς τις αντίστοιχες υποδομές ή τα αναγκαία μέσα ενσωμάτωσης, η αυξημένη παραβατικότητα.

Η συστηματική απαξίωση του κέντρου από το 2004 γίνεται σταδιακά θέμα πολιτικό, κοινωνικό και πολιτιστικό. Οι προσδοκίες για θεαματική ανάπτυξη στο κέντρο της πρωτεύουσας που προέκυψαν με την ανακοίνωση των Ολυμπιακών αγώνων, διαψεύστηκαν και το κέντρο αρχίζει εκ νέου να

δαιμονοποιείται, και αυτήν τη φορά να «γκετοποιείται» (Ρερρές 2010, ΟΡΣΠΠΑ 2011).

Την εποχή της οικονομικής (και όχι μόνο) κρίσης, η καθημερινότητα αλλά και οι όροι επιβίωσης των φτωχότερων κοινωνικών ομάδων, ανεξαρτήτως εθνικής ή εθνοτικής προέλευσης γίνονται ολοένα και δυσκολότεροι. Ενοικιαστήρια και πωλητήρια στις ολοένα αυξανόμενες άδειες βιτρίνες δηλώνουν ότι τα μαγαζιά λιανικού εμπορίου κλείνουν με μεγαλύτερη συχνότητα από ποτέ (σύμφωνα με το Ινστιτούτο Εμπορίου και Υπηρεσιών της Εθνικής Συνομοσπονδίας Ελληνικού Εμπορίου (2011), «το 24% των επιχειρήσεων στο κέντρο έχει ήδη κλείσει»[2]) και στη θέση τους το μόνο που ανοίγει, αν ανοίξει, είναι επιχειρήσεις με καφέ, ποτό και γρήγορο φαγητό.

Στη σημερινή συγκυρία όπου κυριαρχεί ο λόγος περί υποβάθμισης αλλά και περί εκτάκτων συνθηκών, οι μικρές εμπορικές επιχειρήσεις εξακολουθούν να «ευθύνονται» για ένα σημαντικό μέρος της καθημερινής χρήσης και ζωντάνιας του κέντρου της Αθήνας. Από την άλλη μεριά πλήττονται από τον αυξημένο ανταγωνισμό των μεγαλύτερων εμπορικών καταστημάτων και ενδεχομένως από το υπαίθριο λιανικό εμπόριο.

Το ερευνητικό εγχείρημα: Οι στόχοι της έρευνας

Η παρούσα έρευνα επικεντρώνεται στην οδό Αθηνάς, έναν βασικό οδικό άξονα - συστατικό κομμάτι του κέντρου της Αθήνας. Στα πλαίσια αυτής της έρευνας η γενική προβληματική αφορά στο μέλλον των μικρών εμπορικών καταστημάτων στην οδό αυτή και στο ρόλο που αναμένεται αυτά να διαδραματίσουν στους τοπικούς κοινωνικούς και χωρικούς μετασχηματισμούς.

[2]Αποτελέσματα νέας έρευνας «καταγραφής» των κλειστών εμπορικών επιχειρήσεων σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη και άλλες μεγάλες πόλεις της Ελλάδας «Δείκτης Επιβίωσης του Εμπορίου», 8/9/2011, Εθνική Συνομοσπονδία Ελληνικού Εμπορίου.

Στόχος της ερευνητικής ομάδας ήταν η διερεύνηση των μεταλλασσόμενων χαρακτήρων των μικρών εμπορικών καταστημάτων στην οδό Αθηνάς και των κατευθύνσεων τους στον γενικότερο προβληματισμό για το κέντρο της Αθήνας. Οι μικρές επιχειρήσεις συμβάλλουν στη διαμόρφωση της ταυτότητας των κέντρων των ευρωπαϊκών πόλεων (Van den Berg & Braun 1999: 994). Η ταυτότητα αυτή θεωρείται έννοια μεταβλητή, ιδίως στο χρόνο. Η παρούσα έρευνα «εν-τοπίζεται» στην οδό Αθηνάς όχι λόγω λειτουργικών ή γεωγραφικών διαχωρισμών αλλά για να αναγνωριστούν όλα τα επίπεδα της ταυτότητας σε ένα περιορισμένο χώρο. Παρόλα αυτά, η μεθοδολογία της σχεδιάστηκε ώστε να μπορεί να διαχυθεί σε ολόκληρο το κέντρο.

Η επιλογή του πεδίου της έρευνας

Μέσα από τη μελέτη ενός οδικού άξονα (οδό Αθηνάς) που συνδέει και/ή χωρίζει επιμέρους κεντρικότητες ιδιαίτερης σημασίας για το κέντρο της Αθήνας επιχειρείται να αποτυπωθεί η εικόνα των μικρών εμπορικών καταστημάτων του κέντρου και ο ρόλος που αναμένεται να διαδραματίσουν στην καθημερινότητα της πόλης.

Η επιλογή ενός δρόμου ως θεματικό πεδίο έρευνας σίγουρα δε βρίσκεται ψηλά στις προτιμήσεις των ερευνών για τον αστικό χώρο, μιας και δεν αποτελεί «ούτε κοινωνία, ούτε πολιτισμό, ούτε γειτονιά [...]» (Miller 2008:6, όπως παρατίθεται στο Καυταντζόγλου 2010). Ο Miller επέλεξε την «Stuart Street», για να εξασφαλίσει την τυχαιότητα στην έρευνά του (Καυταντζόγλου 2010). Για κοινωνικούς επιστήμονες όμως, ο δρόμος αναγνωρίστηκε ως προνομιούχο πεδίο διερεύνησης ευρύτερων κοινωνικών φαινομένων που χρήζει βαθύτερης εξέτασης σε ζητήματα σχέσης κοινωνίας και χώρου (Καυταντζόγλου 2007:5).

Για τη Jacobs (1993:37) ειδικότερα, ο τόπος όπου γεννιούνται και αναπτύσσονται οι καθημερινές κοινωνικές σχέσεις, ο δρόμος, αποτελεί το ζωτικότερο όργανο της πόλης. Ο δρόμος, κατά τη Brody (2005:12-14, αναφ.

στο Καυταντζόγλου, όπ.π), είναι ο τόπος που μας επιτρέπει, εντέλει, να παρατηρούμε το αστικό φαινόμενο στις διάφορες εκφάνσεις του: εκεί διαδραματίζονται ζητήματα σχέσεων του δημοσίου με το ιδιωτικό, παραγωγής και αναπαραγωγής κοινωνικών σχέσεων, επικοινωνίας, μετακίνησης. Εκεί εντοπίζονται πρακτικές διεκδίκησης, υπεράσπισης συμφερόντων, επίδειξης και επιτέλεσης ταυτοτήτων, ποικίλων ειδών συναλλαγών, κοινωνικοποίησης, περιθωριοποίησης, πολιτικών διεκδικήσεων και συγκρούσεων. Αποτελεί ακόμη πεδίο άσκησης και υλοποίησης αστικών πολιτικών, οι οποίες επιτρέπουν, μέσω διαφόρων παρεμβάσεων και εγκαταστάσεων, στις τοπικές αρχές και άλλα κέντρα εξουσίας να διαπλάσουν το κοινωνικό γίγνεσθαι της πόλης. Σε αυτόν παράγεται εντέλει χώρος τόσο δημόσιος όσο και ιδιωτικός. Θεμέλιο των κτηρίων του εμπορίου, της διοίκησης, των θεσμών, των χώρων πρασίνου, των πλατειών, όλων όσων συγκροτούν μια πόλη, ο δρόμος αποτελεί θεμελιακό όσο και ιδρυτικό, καταστατικό στοιχείο, προϋπόθεση του αστικού, της πόλης.

Μέσα από τη θεωρητική τεκμηρίωση, η έρευνα αυτή σε πρώτο στάδιο ασχολείται με την ανάγνωση της περιοχής, για να περάσει στη συνέχεια, στις «αφηγήσεις» της οδού Αθηνάς και στην εξαγωγή αντίστοιχων συμπερασμάτων

Θεωρητικό πλαίσιο

Στην περίπτωση του κέντρου της Αθήνας τα μικρά εμπορικά καταστήματα έχουν λόγο, δημιουργούν και προσδιορίζουν σχέσεις. Σχέσεις εξουσίας μεταξύ των εν λόγω επιχειρήσεων, σχέσεις εξουσίας με τις διάφορες κοινωνικές ομάδες που συγκροτούνται στον ίδιο χώρο. Η προσέγγιση αυτή ακολουθεί ή μάλλον συμπορεύεται με την ανάλυση του Μισέλ Φουκώ, στα έργα του οποίου ο χώρος κατέχει κεντρική θέση. Ειδικότερα, στην συνέντευξή του με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Χώρος, γνώση και εξουσία», ο Φουκώ (1987) μιλάει για τον πολιτικό χαρακτήρα του αστικού σχεδιασμού και το συμπεριλαμβάνει σε εκείνη τη γνώση που

σχετίζεται με την εξουσία. Το κέντρο της Αθήνας δεν είναι ένα «ουδέτερο», «επιχειρηματικό» κέντρο. Αποτελεί μέρος της τοπικής εξουσίας, των σχέσεων εξουσίας στο χώρο, μεταξύ επιχειρήσεων, κατοίκων, ιδιοκτητών ακινήτων, διοίκησης, συλλογικών φορέων.

Οι μικρές εμπορικές επιχειρήσεις εξακολουθούν να συμβάλουν σημαντικά στην καθημερινή χρήση και ζωντάνια του κέντρου της Αθήνας. Ωστόσο, πλήττονται από τη γενικότερη οικονομική κρίση και ενδεχομένως από το υπαίθριο λιανικό εμπόριο. Πλήττονται όμως και από τον αυξημένο, με άνισους όρους, ανταγωνισμό με τα μεγαλύτερα εμπορικά καταστήματα επειδή δεν έχουν τη δύναμη του ονόματος και της εφοδιαστικής αλυσίδας, ενώ φαίνεται ότι θα μπορούσαν να ωφεληθούν από πρωτοβουλίες που θα τους βοηθούσαν να διαφοροποιήσουν τις προσφορές τους (Clarke & Banga 2010: 200). Η παρακμή τους όμως οφείλεται και στην αντίληψη των καταναλωτών που τα αντιμετωπίζουν ως «γερασμένες υποδομές» («as having ageing infrastructures») και συντηρητικό περιβάλλον αγοράς (Paddison & Calderwood 2007: 153-155).

Τα μικρά και ανεξάρτητα εμπορικά καταστήματα αποτελούν δομικό στοιχείο στην προώθηση του λιανεμπορίου, είναι ζωτικής σημασίας για την κοινωνική και οικονομική υγεία της κοινωνίας και συμβάλλουν στην ικανοποίηση των αναγκών ποικίλων καταναλωτών με μοναδικό τρόπο (Clarke & Banga όπ.π.: 190). Δεν είναι επομένως παράδοξο το ότι η παρακμή τους έχει οδηγήσει στη μείωση της πολυμορφίας του λιανεμπορίου, με άμεσες οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις (Thompson 2007).

Ως προς τον κοινωνικό τους ρόλο τα μικρά εμπορικά :

1. Αποτελούν κοινωνικά κομβικό σημείο («social hub») για τις κοινωνικές συναναστροφές, την οικοδόμηση σχέσεων και οικειότητας με τους τοπικούς πελάτες, ενισχύουν το αίσθημα ασφάλειας των καταναλωτών, περιορίζουν την απομόνωσή τους, στηρίζουν την ανεξαρτησία τους και ανταποκρίνονται στις ανάγκες τους προμηθεύοντας ευέλικτες και μικρές ποσότητες αγαθών. (Clarke & Banga όπ.π.: 199).

2. Επιτελούν, στα υποβαθμισμένα κέντρα των πόλεων, ρόλο ζωτικής σημασίας για τις μειονεκτούσες ομάδες (ηλικιωμένους, οικονομικά ασθενείς και κοινωνικά αποκλεισμένους) τις ανάγκες των οποίων ικανοποιούν αφού οι ομάδες αυτές, λόγω μειωμένης κινητικότητας τείνουν να βασίζονται σε «βολικές» τοπικές αγορές.

3. Δημιουργούν καταναλωτική αξία, καθώς αναπτύσσονται στο πρότυπο του εξειδικευμένου καταστήματος που στοχεύει συγκεκριμένες ομάδες καταναλωτών, στις ανάγκες των οποίων προσαρμόζεται καλύτερα μέσα από την ποικιλία των υπηρεσιών και προϊόντων που τους προσφέρει, το χρόνο που τους αφιερώνει και τις συμβουλές που τους παρέχει σε ζητήματα ποιότητας και αξίας προϊόντος (Clarke & Banga όπ.π.: 194).

Ως προς τον οικονομικό ρόλο τους:

Με το υψηλό επίπεδο δεξιοτήτων των ιδιοκτητών και του προσωπικού τους, τα μικρά εμπορικά καταστήματα λιανεμπορίου προάγουν την τοπική επιχειρηματικότητα με θετικές επιπτώσεις στην τοπική απασχόληση και την παραγωγή εισοδήματος. Τείνουν να βασίζονται σε τοπικές πηγές παραγωγής βοηθώντας την τόνωση της τοπικής οικονομίας, διατηρώντας και επανεπενδύοντας το παραγόμενο εισόδημα στην περιοχή όπου δραστηριοποιούνται (Clarke & Banga όπ.π.: 195).

Τα καταστήματα αυτά τείνουν να έχουν καλύτερες επιδόσεις όταν δρουν ως επιχειρηματικές κοινωνίες ή ως μέλη δικτύων. Βασίζονται σε σύνθετα τοπικά δίκτυα αλληλοεξαρτώμενων δρώντων στην αλυσίδα εφοδιασμού, τα οποία με τη σειρά τους αποτελούν πολύτιμο πόρο για τη δημιουργία επιχειρηματικής δραστηριότητας στην τοπική οικονομία. Οι κανόνες λειτουργίας αφορούν τη συνεργασία των επιχειρήσεων, τον ανταγωνισμό, την αλληλεγγύη και την αμοιβαιότητα, βασικές προϋποθέσεις για τη δημιουργία των δικτυώσεων (Palazuelos 2005:131-140).

Οι συστάδες (clusters) μικρών τοπικών καταστημάτων αυξάνουν την καταναλωτική δαπάνη και ανταποκρίνονται στις ανάγκες ενός τομέα

«ηθικών»[3] καταναλωτών (Browne et al. 2000) που αναγνωρίζουν την κοινωνική και οικονομική αξία τους και που επιθυμούν να παραμείνουν πιστοί πελάτες της τοπικής παραγωγής και του τοπικού λιανεμπορίου (Clarke & Banga όπ.π.: 200).

Έχει αποδειχθεί πως το κλείσιμο των μικρών καταστημάτων οδηγεί σε πιο εύθραυστες τοπικές οικονομίες κυρίως στα αστικά κέντρα (Guy & Duckett 2003: 406-408). Ωστόσο, παραδείγματα από τον ευρωπαϊκό χώρο έχουν δείξει ότι η παρακμή του τομέα των μικρών καταστημάτων λιανεμπορίου μπορεί να αποφευχθεί όταν ο οικονομικός και κοινωνικός τους ρόλος κατανοηθεί, εκτιμηθεί και υποστηριχθεί από τους σχεδιαστές-προγραμματιστές, τις ρυθμιστικές αρχές και τις κοινότητες που εξυπηρετούν (Clarke & Banga όπ.π.: 191).

Ερευνητικά ερωτήματα

Η έρευνα εστιάζει στις σχέσεις μεταξύ των δρώντων [οι επιχειρηματίες, το κράτος και η τοπική αυτοδιοίκηση, οι καταναλωτές, οι επενδυτές κεφαλαίου, η κοινωνία πολιτών –ΜΚΟ, συνδικαλιστικά όργανα, σύλλογοι– αλλά και ο χώρος (αστικός/περιβάλλον) συγκαταλέγονται μεταξύ των «υποκειμένων», των «δρώντων» που δημιουργούν αυτές τις σχέσεις] και των δυνάμεών τους αλλά και στο ρόλο που διαδραματίζουν στο πλαίσιο της σημερινής μεταβαλλόμενης τοπικής επιχειρηματικότητας. Οι σχέσεις αυτές διαμορφώνονται στο συγκεκριμένο αστικό χώρο, (το κέντρο της πόλης), επηρεάζονται από την οργάνωσή του αλλά και τον διαμορφώνουν. Με τη

[3] Σύμφωνα με τους Browne et al. (2000), ο ορισμός του ηθικού καταναλωτή είναι αρκετά ασαφής. Ωστόσο, μεταξύ άλλων, οι «ηθικοί καταναλωτές» είναι αυτοί που ενεργούν με κριτήρια: α) τη διασφάλιση καθορισμένων όρων και δικαιωμάτων των εργαζομένων (π.χ. στην αμοιβή, την υγεία, την ασφάλεια, την εξάλειψη διακρίσεων ή των συνθηκών εκμετάλλευσης στο χώρο εργασίας), β) τη διασφάλιση της οικονομικής επιβίωσης των παραγωγών με έμφαση στο δίκαιο εμπόριο και τις αναπτυξιακές πρακτικές, γ) την εξασφάλιση βιώσιμων μεθόδων παραγωγής που ενσωματώνουν αειφόρες περιβαλλοντικές και αναπτυξιακές πρακτικές, δ) την εξασφάλιση της μη εκμετάλλευσης των ζώων στην παραγωγή των προϊόντων.

σειρά του, ο χώρος αυτός παράγει ή/και αναπαράγει τις διαφορές και τις ασυμμετρίες των δρώντων.

Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται και στους προβληματισμούς και στις ανησυχίες των ιδιοκτητών μικρών εμπορικών καταστημάτων στο μεταβαλλόμενο κοινωνικό και οικονομικό τους περιβάλλον.

Εντοπίζονται οι επιχειρήσεις που είναι πιο ευάλωτες στην «υποβάθμιση» (κατά την έννοια που ορίστηκε παραπάνω) και σκιαγραφείται η στάση των γηγενών καταστηματαρχών απέναντι στην επιχειρηματική δραστηριοποίηση αλλοδαπών στο κέντρο της Αθήνας.

Διερευνάται η συμπληρωματικότητα ή η υποκατάσταση των μικρών εμπορικών καταστημάτων τόσο μεταξύ τους, όσο και με τις μεγάλες επιχειρήσεις. Στο πλαίσιο αυτό εξετάζεται το ενδεχόμενο για τις επιχειρήσεις αυτές να επιλέξουν ατομικές ή συντονισμένες δράσεις-πρωτοβουλίες (ως ένα σύνολο κατακερματισμένων δράσεων-πρωτοβουλιών η συντονισμένες θα είναι ή κατακερματισμένες) και συνεργασίες-συμμαχίες με άλλες ομάδες με κοινά συμφέροντα, το ενδεχόμενο αναζήτησης νέων μορφών επιχειρηματικότητας (εταιρικές συνεργασίες, νέες κατηγορίες προϊόντων κ.λπ.).

Επιχειρείται η αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας των πολιτικών του κράτους και της τοπικής αυτοδιοίκησης στην τοπική επιχειρηματικότητα, όπως αυτή εκφράζεται από τους επιχειρηματίες. Επίσης, εξετάζεται το πλαίσιο μέτρων που θα μπορούσαν να προταθούν για την αναβάθμιση της περιοχής και την ενδυνάμωση της επιχειρηματικότητας στο κέντρο της Αθήνας (διαχείριση, μηχανισμοί χρηματοδότησης, μείωση δαπανών, αύξηση τζίρου, ενδεχόμενο χρηματοδότησης μια συλλογικής δράσης) ως αντιστάθμισμα στην παρούσα οικονομική ύφεση.

Μεθοδολογία της έρευνας-ερευνητικά στάδια

Η καταγραφή του συνόλου των ισόγειων και υπόγειων καταστημάτων λιανικού εμπορίου καθώς και η περιγραφή του τύπου της δραστηριότητας

τους (είτε πρόκειται για λιανικό εμπόριο, που συμβαίνει στις περισσότερες περιπτώσεις, είτε για κάτι άλλο) που αποτέλεσαν το πρώτο στάδιο της έρευνας, έγιναν μακροσκοπικά, μετά από οπτική παρατήρηση. Με τον ίδιο τρόπο καταγράφηκε και ο αριθμός των υπέρ του ισογείου ορόφων των κτηρίων, ενώ οι πληροφορίες που αφορούσαν στη χρήση τους και τη σημερινή κατάσταση των εν λόγω κτηρίων αντλήθηκαν είτε από τους ιδιοκτήτες και τους υπαλλήλους των καταστημάτων της έρευνας ή από πινακίδες στην είσοδο των κτηρίων. Τα αποτελέσματα της ανάγνωσης αυτής αποτυπώθηκαν σε χάρτες που παρατίθενται στο Παράρτημα.

Ο σχεδιασμός κατάλληλου ερωτηματολογίου με κλειστές αλλά και ορισμένες ανοικτές ερωτήσεις αποτέλεσε το δεύτερο στάδιο της έρευνας. Παράλληλα καταγράφηκαν σχόλια και παρατηρήσεις που προέκυψαν μετά από συζήτηση με τους ερωτώμενους γύρω από το θέμα της έρευνας, αλλά και τις γενικότερες ανησυχίες τους για την κοινωνική, πολιτική και οικονομική κατάσταση στη σημερινή χρονική συγκυρία.

Η έρευνα πεδίου διεξήχθη κατά το δεύτερο τρίμηνο του 2011 και τα ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν στις αρχές Ιουνίου του 2011, κατά τις ώρες λειτουργίας των καταστημάτων. Το μεγαλύτερο μέρος των ερωτώμενων επέδειξε απροθυμία ή αρνήθηκε να συμπληρώσει το ερωτηματολόγιο, είτε εξαιτίας της έλλειψης χρόνου, καθώς δεν υπήρχε διαθέσιμο προσωπικό για την εξυπηρέτηση πελατών, είτε λόγω καχυποψίας ή αδιαφορίας απέναντι στο σκοπό της έρευνας, είτε λόγω πρόσφατης συμμετοχής σε άλλες έρευνες (της ΕΣΥΕ ή πανεπιστημιακών ιδρυμάτων). Τελικά συμπληρώθηκαν 42 ερωτηματολόγια από τα 131 καταγεγραμμένα καταστήματα (το συνολικό πληθυσμό της έρευνας).

Πεδίο

Εξήντα δύο κτήρια επί της οδού Αθηνάς στεγάζουν εκατόν τριάντα ένα καταστήματα. Για την κατάταξη τους σε ομάδες εμπορικής δραστηριότητας χρησιμοποιήθηκε η κατηγοριοποίηση του Υπουργείου Οικονομικών

(Εθνική ονοματολογία οικονομικών δραστηριοτήτων – Κωδικοί αριθμοί δραστηριότητας 2008) (Πίνακας 1). Από αυτήν στη συνέχεια δημιουργήθηκαν, μέσω συγχώνευσης, τρεις βασικές ομάδες:

α) Καταστήματα που εμπορεύονται εργαλεία και είδη μικροεξοπλισμού

β) Καταστήματα που εμπορεύονται τρόφιμα (κάθε είδους)

γ) Καταστήματα που εμπορεύονται προϊόντα ένδυσης, υπόδησης και είδη κάμπινγκ

Οι υπόλοιπες κατηγορίες λιανικού εμπορίου για το σκοπό της παρούσας έρευνας συγκεντρώθηκαν σε μια ομάδα που ονομάστηκε «λοιπό λιανικό εμπόριο».

Η οδός Αθηνάς χαρακτηρίζεται από την έντονη παρουσία εμπορικών χρήσεων με το λιανικό εμπόριο να αναδεικνύεται ως η βασική δραστηριότητα (βλ. Παράρτημα: χάρτης 1). Κυριαρχεί το λιανεμπόριο τροφίμων, ειδών εξοπλισμού και εργαλείων, ενδυμάτων και υποδημάτων. Παρατηρείται μια σχετική μεταξύ τους γειτνίαση, η οποία θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως τείνει να δημιουργήσει ενδεικτικούς πυρήνες- συγκεντρώσεις ομοειδών δραστηριοτήτων κατά μήκος της οδού. Το γεγονός ότι το σύνολο των ισογείων καταστημάτων χρησιμοποιούνται (ελάχιστες είναι οι εξαιρέσεις) δείχνει ότι η περιοχή αντιστέκεται, παρά τις δύσκολες οικονομικές συγκυρίες και την πτωτική τάση που επικρατεί σήμερα στις άλλες περιοχές του εμπορικού τρίγωνου του κέντρου των Αθηνών με τον μεγάλο αριθμό κενών καταστημάτων (Εθνική Συνομοσπονδία Ελληνικού Εμπορίου 2011).

Πίνακας 1
Κωδικοποίηση καταστημάτων λιανικού εμπορίου ανάλογα με την οικονομική δραστηριότητα και τα προϊόντα που διαθέτουν

	ΕΜΠΟΡΙΟ ΕΡΓΑΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΕΙΔΩΝ ΜΙΚΡΟΕΞΟΠΛΙΣΜΟΥ
1.	Λιανικό εμπόριο χρωμάτων, βερνικιών, λούστρων και άλλων χημικών προϊόντων
2.	Λιανικό εμπόριο κατασκευαστικών υλικών π.δ.κ.α.
3.	Λιανικό εμπόριο ειδών υγιεινής
4.	Λιανικό εμπόριο εξοπλισμού για το γρασίδι και τον κήπο
5.	Λιανικό εμπόριο κατασκευαστικών υλικών π.δ.κ.α.
6.	Λιανικό εμπόριο υδραυλικού εξοπλισμού και εξοπλισμού θέρμανσης, καθώς και προμηθειών
7.	Λιανικό εμπόριο εργαλείων χειρός

	ΕΜΠΟΡΙΟ ΤΡΟΦΙΜΩΝ
1.	Λιανικό εμπόριο ειδών ζαχαροπλαστικής με βάση τη ζάχαρη
2.	Λιανικό εμπόριο καφέ, τσαγιού, κακάου και μπαχαρικών
3.	Λιανικό εμπόριο κρέατος
4.	Λιανικό εμπόριο μεταποιημένων φρούτων και λαχανικών
5.	Λιανικό εμπόριο μη εδώδιμων μη καταναλωτικών προϊόντων π.δ.κ.α.
6.	Λιανικό εμπόριο προϊόντων αρτοποιίας
7.	Λιανικό εμπόριο προϊόντων κρέατος
8.	Λιανικό εμπόριο ψαριών, οστρακοειδών και μαλακίων
9.	Λιανικό εμπόριο άλλων τροφίμων π.δ.κ.α.
10.	Λιανικό εμπόριο βρώσιμων ελαίων και λιπών

	ΕΜΠΟΡΙΟ ΕΙΔΩΝ ΕΝΔΥΣΗΣ, ΥΠΟΔΗΣΗΣ ΚΑΙ ΕΙΔΩΝ ΚΑΜΠΙΝΓΚ
1.	Λιανικό εμπόριο ειδών ιματισμού
2.	Λιανικό εμπόριο υποδημάτων
3.	Λιανικό εμπόριο δερμάτινων ειδών και ειδών ταξιδιού

	ΛΟΙΠΟ ΛΙΑΝΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ
1.	Λιανικό εμπόριο άλλων ειδών οικιακής χρήσης σε εξειδικευμένα καταστήματα
2.	Λιανικό εμπόριο άλλων μη εδώδιμων καταναλωτικών προϊόντων π.δ.κ.α.
3.	Λιανικό εμπόριο μη εδώδιμων μη καταναλωτικών προϊόντων π.δ.κ.α.
4.	Λιανικό εμπόριο ζώων συντροφιάς και τροφών για ζώα συντροφιάς
5.	Λιανικό εμπόριο ηλεκτρικών οικιακών συσκευών
6.	Λιανικό εμπόριο ηχητικού εξοπλισμού και εξοπλισμού βίντεο
7.	Λιανικό εμπόριο ρολογιών και κοσμημάτων
8.	Λιανικό εμπόριο φωτογραφικού και οπτικού εξοπλισμού και εξοπλισμού ακριβείας, υπηρεσίες οπτικού

Πηγή: Ιδία Επεξεργασία της κωδικοποίησης της Εθνικής ονοματολογίας οικονομικών δραστηριοτήτων, Υπουργείο Οικονομικών 2008.

Κτηριακό απόθεμα

Η κατάσταση της πλειονότητας του κτηριακού αποθέματος της οδού Αθηνάς είναι μέτρια (βλ. Παράρτημα: χάρτη 2). Τα περισσότερα κτηριακά κελύφη είναι μεγάλης ηλικίας και οι επεμβάσεις που έχουν πραγματοποιηθεί στην περιοχή (στα πλαίσια των Ολυμπιακών Αγώνων υλοποιήθηκαν προγράμματα αποκατάστασης ορισμένων ιστορικών κτηρίων) είναι περιορισμένης έκτασης. Ως εκ τούτου, διαμορφώνεται μια ιδιαίτερη δυναμική στην περιοχή για την περαιτέρω αξιοποίηση των υφιστάμενων κελυφών, τη συντήρηση κάποιων και την ριζική αποκατάσταση άλλων στο πλαίσιο προγραμμάτων πολεοδομικής αναδιάρθρωσης. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί πως από την εφαρμογή των προγραμμάτων αυτών υπάρχει κίνδυνος επηρεασμού των υφιστάμενων κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών (Αραβαντινός 2007: 290-293).

Εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός παλαιών κτηρίων που δε μπορούν να χρησιμοποιηθούν χωρίς να έχει προηγηθεί η εκτεταμένη συντήρησή τους. Ωστόσο, υπάρχουν στην περιοχή και κάποια ανακαινισμένα κτήρια (κυρίως τράπεζες) σε καλή κατάσταση. Κάποια παλαιά κτήρια που στέγαζαν χρήση ξενοδοχείων και ανακαινίστηκαν λίγο πριν τους Ολυμπιακούς του 2004, σήμερα καταγράφονται ως κενά. Όσο μετακινούμαστε προς την Ομόνοια παρατηρούνται κυρίως ψηλότερα και νεότερα κτήρια.

Ευρήματα - οι «μπαλάντες» της οδού Αθηνάς

Τα προβλήματα και οι συνακόλουθες προοπτικές των μικρών εμπορικών καταστημάτων λιανεμπορίου, όπως αναγνωρίζονται μέσα από αυτή την έρευνα, κωδικοποιούνται μέσα σε δύο ιστορίες. Οι μικρές εμπορικές επιχειρήσεις της οδού Αθηνάς δεν παρουσιάζουν μια συνεκτική εικόνα, παρά αποτελούν διαφοροποιημένες όψεις ενός πολυσήμαντου αστικού γεγονότος. Η πλατεία Κοτζιά εμφανίζεται ως το σύνορο μεταξύ των δύο αυτών όψεων, οι οποίες φαίνεται σα να ξεκινούν από τις πλατείες Ομό-

νοιας και Μοναστηρακίου και να συναντώνται στο εμπορικό κενό της Αθηνάς, στο ύψος της πλατείας Κοτζιά. Η οδός Αθηνάς αποτελώντας ουσιαστικά το «κάτω» όριο του Εμπορικού Τριγώνου, λειτουργεί σαν ιδιότυπος άξονας, εμπεριέχοντας δύο διαφορετικές πραγματικότητες, με τα μικρά εμπορικά καταστήματα πριν και μετά την πλατεία Κοτζιά να διαφοροποιούνται έντονα ως προς τα ποιοτικά τους χαρακτηριστικά

Οι τζακαράντες στολίζουν το ένα τμήμα της οδού Αθηνάς, προς το Μοναστηράκι, εκεί όπου η τοπικότητα επανέρχεται ως αξία με αναφορές σε παλαιότερα μοντέλα οργάνωσης και χρήσης του εμπορίου και της πόλης. Τα δίκτυα των μικρών εμπορικών επιχειρήσεων εδώ, εμφανίζονται ως χρονική συνέχεια του παραδοσιακού εμπορίου. Στο τμήμα αυτό βρίσκεται η Κεντρική Αγορά, η οποία καλύπτει ένα ολόκληρο οικοδομικό τετράγωνο της Αθηνάς. Στους δρόμους γύρω από την αγορά αναδύεται η οσμή των μπαχαρικών. Καταστήματα τροφίμων, μαγαζιά με ξηρούς καρπούς και καφεκοπτεία, καταστήματα φρέσκων γαλακτοκομικών προϊόντων και πωλητήρια κατοικίδιων συμπληρώνουν την εικόνα.

Απόψεις και αντιλήψεις των ερωτώμενων

Η καταγραφή των απόψεων και αντιλήψεων των επιχειρηματιών της περιοχής αποτυπώνει με χαρακτηριστικό τρόπο την υφιστάμενη οικονομική και πολιτική κατάσταση της πόλης. Η πλειονότητα των επιχειρηματιών επισημαίνει την ύφεση της επιχειρηματικής τους δραστηριότητας. Ως βασική αιτία εμφανίζεται η οικονομική πολιτική της χώρας που αντανακλά έντονα με διάφορους τρόπους στην επιχειρηματική τους δραστηριότητα. Εξίσου σημαντική είναι και η αναφορά στην παρουσία μεγάλων πολυκαταστημάτων στην ευρύτερη περιοχή. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ένα μικρό ποσοστό των ερωτώμενων αναφέρθηκε στην παρουσία αλλοδαπών στην εν λόγω περιοχή ως ανασταλτικό παράγοντα για την ύφεση που βιώνουν, καθώς και στο θέμα της εγκληματικότητας, ενώ έγινε μια μόνο αναφορά στο πλανόδιο εμπόριο.

Ωστόσο, η συγκέντρωση μεταναστών και η αυξημένη παραβατικότητα θεωρήθηκαν οι σημαντικότεροι παράγοντες υποβάθμισης της περιοχής.

Εδώ, επίσης συναντήσαμε και καινοτόμες εκφράσεις της εμπορικής επιχειρηματικότητας (Είδη ιππασίας-δερμάτινα αξεσουάρ, σύγχρονο παντοπωλείο, γλυκά γάμων-βάπτισης από τοπικό εργαστήριο ζαχαροπλαστικής) που υποδεικνύουν ότι η ανάπτυξη του εμπορίου μόνο με όρους του παρελθόντος (είδη ένδυσης και υπόδησης, εργαλεία κηπουρικής, χρώματα), μπορεί σήμερα να είναι οικονομικά αδιέξοδη. Οι προβλέψεις των καταστηματαρχών δεν είναι αισιόδοξες και αναρωτιούνται και οι ίδιοι αν η νέα οικονομία των νοικοκυριών της «κρίσης» που επιβάλλει περικοπές και θέτει νέες προτεραιότητες, μπορεί να αλλάξει κάτι στη δική τους οικονομία.

Στο άλλο τμήμα της Αθηνάς, το πέριξ της Ομόνοιας (Αθηνάς 50-64) οι ρυθμοί παραπέμπουν σε άλλες εποχές, ίσως και σε άλλους τόπους: Κυριαρχεί αφενός, η αντίθεση με το προηγούμενο «ανεπτυγμένο» και σίγουρα πιο «πλούσιο» τμήμα της Αθηνάς και αφετέρου, είναι πιο έντονη η παρουσία μεταναστών. Στα πεζοδρόμια, παπούτσια μπερδεύονται με είδη νοικοκυριού. Οι έμποροι μόνο ξέρουν τα όρια της πραμάτειας τους και τη διαφυλάσσουν όλη την ώρα με αποτέλεσμα να μην είναι πολλοί οι ομιλητικοί. Οι λίγοι που μας απάντησαν (μόλις 7 από τους 32) ήταν αγανακτισμένοι από την απαράδεκτη κατάσταση που επικρατεί.

Στην υπόγεια στοά στον αριθμό 54, πελάτες και καταστηματάρχες από τη Βουλγαρία αρνούνται να μας απαντήσουν. Μόνο μία Ελληνίδα ιδιοκτήτρια καταστήματος που έφερε Βουλγαρική πινακίδα και απασχολούσε μία Βουλγάρα ταμία που καταγράφηκε στην έρευνά μας ως «πού και πού με βοηθάει», μας απάντησε και μίλησε για αδράνεια και ατολμία εκ μέρους των αρμοδίων και των ΜΜΕ. Το αγοραστικό κοινό στο οποίο απευθύνεται εδώ το εμπόριο αποτελείται κυρίως από μετανάστες. Τα μισά –αν όχι τα περισσότερα– από τα καταστήματα ανήκουν σε αλλοδαπούς και τα περισσότερα άνοιξαν τα τελευταία 3 χρόνια μετά τους πρώτους νόμους για την νομιμοποίηση.

Έξω από τη στοά, όσοι μας μίλησαν, επιμένουν ότι η διείσδυση μεταναστών με διάφορους τρόπους σε κεντρικές οικονομικές δραστηριότητες που συνδέονται με την εθνική οικονομία αποτελεί σημαντική διάσταση του παραεμπορίου και το κύριο πλήγμα των επιχειρήσεών τους. Αντίπαλο των περισσοτέρων αποτελούν τα «κινέζικα» τα οποία λειτουργούν, όπως δήλωσε καταστηματάρχης, «υπό καθεστώς ανοχής». Μας προέτρεψε να μπούμε στα καταστήματα που «έχουν στηθεί εδώ γύρω» να δούμε πως «τα περισσότερα, δεν έχουν ταμειακή μηχανή και τα εμπορεύματά τους δεν συνοδεύονται από κανένα τιμολόγιο. Παρόλα αυτά το ΣΔΟΕ πιάνει εμάς, τις νόμιμες επιχειρήσεις».

Για τους περισσότερους ερωτώμενους το άτυπο εμπόριο, το άναρχο σύνολο ανθρώπων, εμπορευμάτων και τροχοφόρων, η εγκατάλειψη των κτηρίων και οι κακόφημες δραστηριότητες της νύχτας (διακίνηση ναρκωτικών, πορνεία, κ.λπ.) επιβάλλουν άμεση παρέμβαση. Ήδη ακούστηκαν οι πρώτες φωνές, «Να αφήσουν την αγορά ελεύθερη», παράλληλα όμως και ο αντίλογος, ισχυρός, που επιμένει στη λήψη μέτρων (παρέμβαση στην αγορά). Και τις περισσότερες φορές και οι δύο απόψεις προερχόταν από το ίδιο άτομο. Οι καταστηματάρχες εκφράζουν την έντονη δυσαρέσκειά τους για το γεγονός ότι ο δήμος έχει «παρατήσει» το κέντρο, καθώς η αστυνόμευση είναι ελλιπής και οι υπηρεσίες καθαρισμού δεν είναι επαρκείς. Ταυτόχρονα αντιμετωπίζουν και το πρόβλημα του αποκλεισμού του κέντρου, επτά περίπου εργάσιμες μέρες κάθε μήνα, από διάφορες εκδηλώσεις (διαδηλώσεις, πορείες, κ.λπ.).

Τέλος, υπήρξαν φωνές που τοποθετήθηκαν σαφώς απέναντι στις αστικές παρεμβάσεις: «Οι δημόσιες τουαλέτες δεν έπρεπε να καταργηθούν!», παρουσιάζοντας την πλατεία Κοτζιά ως «υγειονομική βόμβα» στο κέντρο της πόλης. Ο εξωραϊσμός των στοιχείων που «μολύνουν» την αισθητική και την ανοχή μιας ευρωπαϊκής μεγαλούπολης είναι για τους περισσότερους αναγκαίος, για κάποιους πάλι αφορά μόνο τους μεγαλοεπενδυτές. Ανάμεσα ωστόσο στην αποστείρωση και τον καθωσπρεπισμό

που κάποιοι φοβούνται ότι θα υποστεί ο δρόμος και στην πλήρη εγκατάλειψη που επικρατεί σήμερα, υπάρχει σαφώς πολύς χώρος.

Συμπεράσματα

Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας αναφέρονται στα υποκείμενα και τις αφηγήσεις τους κατά την περίοδο διεξαγωγής της. Επιχειρήθηκε η καταγραφή, όχι μόνο της επιχειρηματικής πραγματικότητας μιας περιοχής του κέντρου της Αθήνας, αλλά και των γενικότερων ανησυχιών των ανθρώπων που δρουν στη συγκεκριμένη περιοχή σε σχέση με την οικονομική, κοινωνική και πολιτική συγκυρία.

Για τους επιχειρηματίες της οδού Αθηνάς, όπως άλλωστε και για τους πελάτες τους, η οδός Αθηνάς αποτελεί ιδιαίτερα σημαντικό άξονα εμπορικών δραστηριοτήτων θα μπορούσε να υποστηριχτεί, παραπέμποντας στον τίτλο του Ν. Κομνηνού (2000), «Η Καινοτομία είναι Νησί. Οι Ευρωπαϊκές Διαστάσεις μιας Παγκόσμιας Πρόκλησης», ότι η επιχειρηματικότητα της οδού Αθηνάς είναι «νησί», όπως υποδεικνύει ο γεωγραφικά ασυνεχής τρόπος ανάπτυξής της και η παρατηρούμενη αυτόνομη ατομική επιχειρηματική δραστηριότητα που δεν επιδέχεται κανενός είδους συνεργασίες. Οι επιχειρηματίες της οδού Αθηνάς έχουν μικρές προσδοκίες από τη διοίκηση (είτε την κεντρική είτε την τοπική αυτοδιοίκηση) και, αν και ορίζουν διαφορετικά την ανάπλαση, σε γενικές γραμμές διάκεινται θετικά απέναντι στις πρωτοβουλίες «έργων ανάπλασης».

Σε ό,τι αφορά το προφίλ των επιχειρήσεων, βασικό χαρακτηριστικό αποτελεί η οικογενειακή διαδοχή, καθώς πολλά καταστήματα διατηρούνται για μεγάλο χρονικό διάστημα στην ίδια περιοχή με το ίδιο εμπόρευμα και το ίδιο επιχειρηματικό πρότυπο. Σπάνια παρατηρούνται νέοι επιχειρηματίες ενώ οι περισσότεροι γερασμένοι επιχειρηματίες εμφανίζουν έντονα τα σημάδια της κόπωσης και της παραίτησης.

Στην περίπτωση των νέων, παρατηρούνται ενδιαφέρουσες περιπτώσεις ελπιδοφόρας επιχειρηματικής καινοτομίας η οποία είναι σε θέση να δια-

φοροποιήσει σημαντικά την περιοχή με καταστήματα που διαθέτουν προϊόντα υψηλής προστιθέμενης αξίας (π.χ. βιολογικά προϊόντα, ή ειδικά παραδοσιακά προϊόντα).

Ως προς την πελατεία, η κεντρική τοποθεσία παράλληλα με τις προσιτές τιμές που συχνά παρατηρούνται στις αγορές των κέντρων των πόλεων συμβάλλουν στη σταθερότητά της. Έτσι, οι επιχειρηματίες της περιοχής έχουν πολύ συχνά αρκετά σταθερή πελατεία, ενώ άλλες φορές παρουσιάζονται και κάποιες παλιές μορφές εξυπηρέτησης, όπως π.χ. παραγγελία/καλάθι για το σπίτι.

Παρατηρείται μερικό έλλειμμα σε προτάσεις και μέτρα για την αξιοποίηση των ιδιαίτερων δυνατοτήτων της οδού Αθηνάς. Ειδικότερα, οι σύγχρονες προσεγγίσεις για την αστική ανάπτυξη, προβάλλουν ως επιτακτική την αναθεώρηση του υφιστάμενου θεσμικού πλαισίου χρήσεων γης που δεν θα θίγει το χαρακτήρα των υφιστάμενων συγκεντρώσεων, που αναπτύσσονται διαχρονικά και αποτελούν πλέον μέρος της συνείδησης ενός καταναλωτικού κοινού. Απώτερος σκοπός είναι να διασφαλιστεί ο χαρακτήρας της περιοχής, ο οποίος παρότι σήμερα δεν απειλείται σημαντικά (κυρίως από χρήσεις αναψυχής που εμφανίζουν μια τάση διείσδυσης στη περιοχή) αποτελεί στοιχείο ιδιαίτερα ευμετάβλητο στο χρόνο που χρήζει ιδιαίτερης προσοχής.

Η μοναχική πορεία που δείχνουν να ακολουθούν οι επιχειρηματίες της οδού Αθηνάς είναι ενδεικτική της γενικότερης απαξίωσης των συλλογικοτήτων και των προσπαθειών δικτύωσης. Η απαίτηση μεγαλύτερης στήριξης από τα κέντρα εξουσίας ήταν αναμενόμενη, ωστόσο, η απογοήτευση, ακόμη και από τους πρόσφατα εκλεγμένους πολιτικούς, αντικατοπτρίζεται στη γενικότερη περιφρόνηση για το παρόν πολιτικό σύστημα.

Παρά την επικείμενη αβεβαιότητα, οι επιχειρηματίες της οδού Αθηνάς παραμένουν ζωντανοί και ανησυχούν έντονα για τα προβλήματα που βιώνουν, όπως και αν ο καθένας τα ορίζει, ζητώντας λύση που θα ενισχύει τη θέση τους στην περιοχή.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Χάρτης 1
Χρήσεις Γης Ισογείων

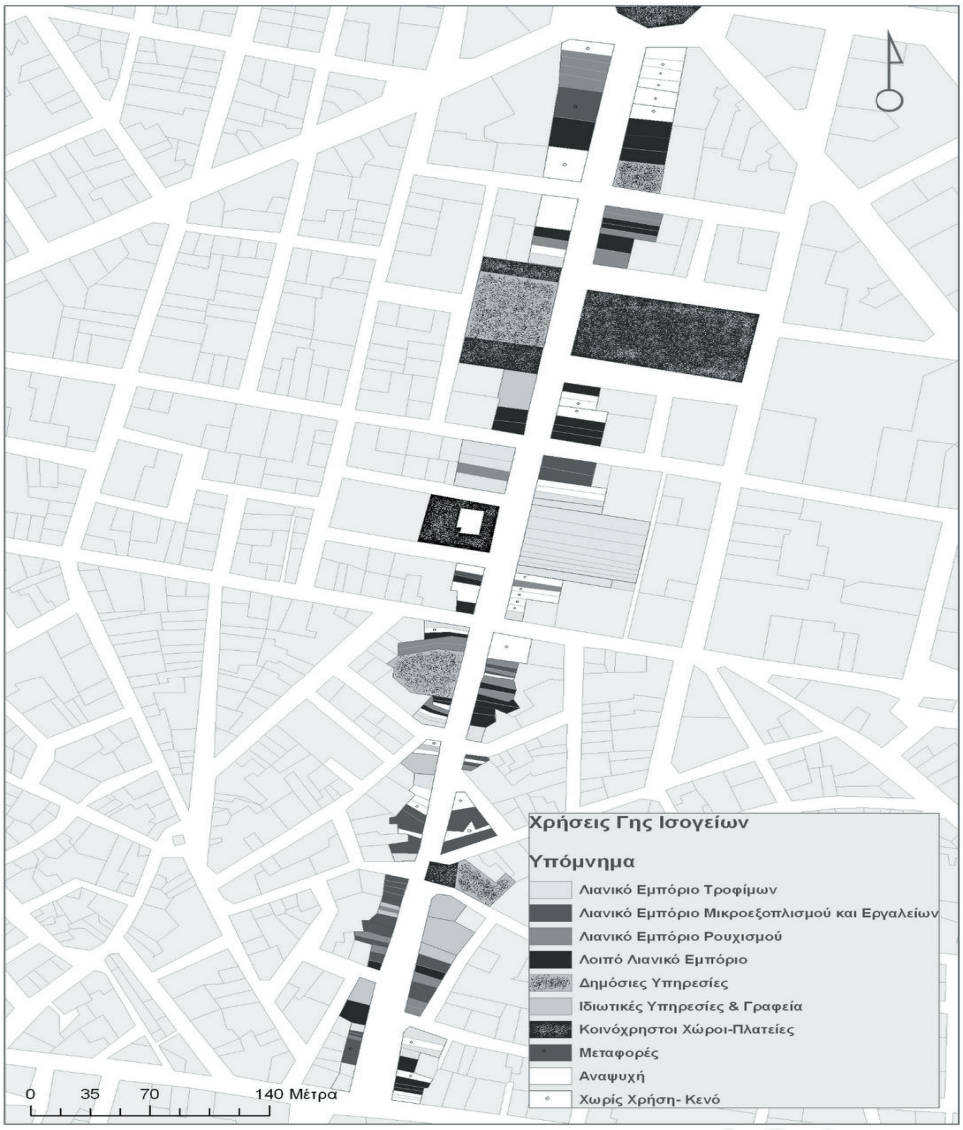

Πηγή: Έρευνα πεδίου & ιδία επεξεργασία

Χάρτης 2
Κατάσταση Κτηριακού Αποθέματος

Πηγή: Έρευνα πεδίου & ιδία επεξεργασία

Βιβλιογραφικές αναφορές

Αραβαντινός Α., 2007, *Πολεοδομικός σχεδιασμός για μια βιώσιμη ανάπτυξη του αστικού χώρου,* Αθήνα, Συμμετρία.

Brody J., 2005, «Introduction», στο Brody J., (επιμ.) *La Rue*, Toulouse, Press Universitaires du Mirail, pp. 11-18.

Browne A.W., Harris P.J.C., Hofny-Collins A.H., 2000 «Organic production and ethical trade: definition, practice and links», *Food Policy*, 25 (1), pp. 69-89.

Clarke I., Banga S., 2010, «The economic and social role of small stores: a review of UK evidence», *The International Review of Retail, Distribution and Consumer Research*, 20 (2), pp. 187-215.

Εθνική Συνομοσπονδία Ελληνικού Εμπορίου., 2011, «Αποτελέσματα νέας έρευνας «καταγραφής» των κλειστών εμπορικών επιχειρήσεων σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη και άλλες μεγάλες πόλεις της Ελλάδας «Δείκτης Επιβίωσης του Εμπορίου»», 8/9/2011, Αθήνα: Εθνική Συνομοσπονδία Ελληνικού Εμπορίου, διαθέσιμο στο: http://www.esee.gr/UploadFiles/Documents/Research% 20ESEE/Ereyna-KleistesEpixeiriseis(2).pdf>, τελευταία επίσκεψη στις 12/5/2012.

Ειδική Μόνιμη Επιτροπή Προστασίας Περιβάλλοντος της Βουλής., 2010, «Ανασυγκρότηση των πόλεων-ιστορικό κέντρο της Αθήνας: Ένα σχέδιο για το ιστορικό κέντρο της Αθήνας», Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, <http://www.hellenicparliament.gr/Koinovouleftikes-Epitropes/ektheseis>, τελευταία επίσκεψη στις 9/4/2011.

Guy C., Duckett M., 2003, «Small retailers in an inner city community: A case study of Adamsdown, Cardiff», *International Journal of Retail and Distribution Management*, 31 (8), pp. 401–408.

Jacobs J., 1993 (1η έκδοση 1961), *The death and life of great American cities*, New York, Modern Library.

Καυταντζόγλου Ρ., 2007, «Οδός Ιπποκράτους: απόπειρα χαρτογράφησης ενός δρόμου στο κέντρο της πόλης», αδημοσίευτη έκθεση έρευνας, Αθήνα, ΕΚΚΕ, ΙΑΑΚ.

Καυταντζόγλου Ρ., 2010, «Daniel Miller, 2008, The Comfort of Things, Cambridge, UK & Malden, MA, USA, Polity Press», βιβλιοκριτική στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 131, σσ. 137-46.

Κομνηνός Ν., 2000, «Η Καινοτομία είναι νησί. Οι ευρωπαϊκές διαστάσεις μιας παγκόσμιας πρόκλησης», στο Ε. Ανδρικοπούλου και Γ. Καυκαλάς, (επιμ.), *Ο νέος ευρωπαϊκός χώρος - Η διεύρυνση και η γεωγραφία της ευρωπαϊκής ανάπτυξης*, Αθήνα, Θεμέλιο, σσ. 315-338.

Miller D., 2008, *The comfort of things*, Cambridge, Polity Press.

ΟΡΣΠΠΑ (Οργανισμός Ρυθμιστικού Σχεδίου και Προστασίας Περιβάλλοντος Αθήνας), 2011, «Αθήνα – Μεσογειακή Πρωτεύουσα: Στρατηγικές και Προτεραιότητες του Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθήνας/Αττικής 2021'», ΥΠΕΚΑ, < www.ypeka.gr/LinkClick.aspx?fileticket=frKftObxZO0%3D >, τελευταία επίσκεψη στις 21/9/2011.

Paddison A., Calderwood E., 2007, «Rural retailing: A sector in decline?», *International Journal of Retail & Distribution Management,* 35 (2), pp. 136–155.

Palazuelos M., 2005, «Clusters: Myth or realistic ambition for policy-makers?», *Local Economy*, 20 (2), pp. 131-140.

Ρερρές Κ., 2010, «Γκετοποίηση τμήματος του ιστορικού κέντρου της Αθήνας και οι συνέπειες του φαινομένου στον τουρισμό της πόλης», Αθήνα, Ινστιτούτο Τουριστικών Ερευνών & Προβλέψεων, http://kipoka.files.wordpress.com/2011/03/itep_athens2010.pdf>, τελευταία επίσκεψη στις 9/4/2011.

Συνήγορος του Πολίτη, 2010, «Διαπιστώσεις και προτάσεις του Συνηγόρου του Πολίτη για το ιστορικό εμπορικό κέντρο της Αθήνας», Αθήνα, Συνήγορος του Πολίτη, <http://www.synigoros.gr/resources/docs/245502.pdf>, τελευταία επίσκεψη στις 9/4/2011.

Thompson B., 2007, «Availability and requirements in UK retail markets: New data sets», *Journal of Retail & Leisure Property*, 6 (3), pp. 195–201.

Van den Berg L., Braun E., 1999, «Urban competitiveness, marketing and the need for organising capacity», *Urban Studies,* 36 (5&6), pp. 987-999.

ΥΠΕΚΑ, 2010, «Αθήνα-Αττική 2014», http://www.ypeka.gr/Default.aspx?tabid =362&sni%5B524%5D=367, τελευταία επίσκεψη στις 21/9/2011.

Φουκώ Μ., 1987, «Χώρος, γνώση και εξουσία» στο Μ. Φουκώ, *Εξουσία, γνώση και ηθική,* Αθήνα, Ύψιλον, σσ. 51-69.

Τα κείμενα που περιέχονται στον παρόντα συλλογικό τόμο προέρχονται από το εξαμηνιαίο σεμινάριο που διοργάνωσαν το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών και το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα «Εφαρμοσμένη Γεωγραφία και Διαχείριση του Χώρου» του Τμήματος Γεωγραφίας του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου, κατά το ακαδημαϊκό έτος 2010-11, με τίτλο «Το Κέντρο της Πόλης ως (Νέο) Πολιτικό Διακύβευμα». Φιλοδοξία της έκδοσης αυτής είναι να συμβάλει στη συζήτηση για το κέντρο της Αθήνας αντιμετωπίζοντας κριτικά τον «προβληματικό» του χαρακτήρα, αναδεικνύοντας τα ευρύτερα πολιτικά και κοινωνικά διακυβεύματα που κρύβονται πίσω από τον απλουστευτικό λόγο περί υποβάθμισης και υποδεικνύοντας κατευθύνσεις όπου μπορούν να αναζητηθούν οι πολιτικές λύσεις.

Στον τόμο συμμετέχουν συγγραφείς-ερευνητές διαφορετικών ειδικοτήτων, των οποίων τα κείμενα στηρίζονται σε εμπειρικές έρευνες και εστιάζουν στην ανάδειξη, ανάλυση και κατανόηση της ευρύτερης κοινωνικής δυναμικής και του κοινωνικού μετασχηματισμού του κέντρου της Αθήνας. Ειδικότερα, θίγονται ζητήματα που αφορούν στους μετασχηματισμούς και αλλαγές στις χρήσεις γης και στον παραγωγικό ιστό του κέντρου, στην αποτύπωση της κοινωνικής μορφολογίας (κοινωνικές ομάδες, ανισότητες, διαχωρισμός) στις περιοχές κατοικίας, στη συμβολική οικονομία και τις πολιτιστικές αγορές, στην πρόσληψη του δημόσιου χώρου, στη μετανάστευση, την ετερότητα και την εθνοτική ιεραρχία, στις κοινωνικές διεκδικήσεις και στα κοινωνικά κινήματα, στην αγορά κατοικίας, στις αλλαγές στο τοπίο του λιανικού εμπορίου τροφίμων κ.ά.

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
NATIONAL CENTRE FOR SOCIAL RESEARCH

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
HAROKOPIO UNIVERSITY

ISBN 978-960-6834-14-1